

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)

Ligthart, J.

Citation

Ligthart, J. (2019, November 13). *Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/80466>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/80466>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/80466> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ligthart, J.

Title: Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)

Issue Date: 2019-11-13

Vorst aan de grond

Dit promotieonderzoek werd mogelijk gemaakt door
financiëring van de NWO, in het kader van het
programma 'Promoties in de Geesteswetenschappen'

Illustratie omslag: uitsnede uit Jan Sanders van Hemessen (ca.1500- ca.1566), *De gelijkenis van de onbarmhartige dienstknecht / The parable of the unmerciful servant* (ca. 1556). University of Michigan Museum of Art. Inv. nr. 1959/1.108

ISBN/EAN: 978-90-830276-4-7

© 2019, Jaap Ligthart

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze opgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar worden gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Druk & omslagontwerp
Prinservice Ede
Kelvinstraat 27
6716 BV EDE

Vorst aan de grond?

*De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein
in de Nederlanden (1356-1473)*

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus Prof.mr. C.J.J.M. Stolker,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 14 november 2019
klokke 15.00 uur

door

Jaap Ligthart
geboren te 's-Gravenhage
in 1985

Promotor: prof. dr. P.C.M.Hoppenbrouwers

Co-promotor: dr. R. Stein

Promotiecommissie: prof. dr. W.P. Blockmans
prof. dr. M.P.C. van der Heijden
prof. dr. J.A. Mol
dr. M. Damen (Universiteit van Amsterdam)
dr. C.J. Zuiderduijn (Lund University)

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Inleiding: Demise of the domain?	11
Vorstelijke financiën in de late middeleeuwen: financiële en politieke problemen	12
Onderzoekskader	16
Bronnen en methoden	21
1 Vorst en vorstendom	31
1.1 Vier vorsten	31
Johanna van Brabant, r.1356-1404/1406	32
Jacoba van Beieren, r.1417-1428/1433	33
Elizabeth van Görlitz, r.1411-1443	36
Arnold van Gelre, r.1423-1473	38
1.2 De vorstelijke omgeving en de bestuurlijke elite	41
De vorstelijke raad	41
Standenvergaderingen	45
De eerste stand	47
De tweede stand	51
De derde stand	57
1.3 De vorstendommen	60
Brabant	61
Holland	65
Luxemburg	68
Gelre	70
2 Vorstelijke (domein)financiering	75
2.1 Het domein en de <i>Domain state</i>	75
2.2 Leven van het domein: het ideaal	80
2.3 Leven van het domein: problematische praktijk	84

3 Financiën van de vier vorsten	91
3.1 Valuta	91
3.2 Het domein in de vier vorstendommen	95
Startpositie en uitbreiding	95
Beheer	98
3.3 De vorstelijke inkomsten	100
Brabant	101
Holland	106
Luxemburg	112
Gelre	116
Besluit	120
4 Op zoek naar extern kapitaal	121
4.1 Een oplossing voor financiële problemen	121
4.2 Domeinbezwinging: een wondermiddel?	130
Domeinbezwinging	131
Voordelen: semiautonom beleid, snelheid en gunstige financiële voorwaarden	133
Nadelen: inkomstenverlies	140
4.3 De inzet van domeinbezwinging	141
De cyclische inzet van domeinbezwinging	142
De incidentele inzet van domeinbezwinging	146
Besluit	152
5 Het domein bezwaard	153
5.1 Bezwingingsmethoden en bezwaarde domeinrechten	153
5.2 Een financiële keuze	159
Vaste versus variabele inkomstenbronnen	159
Onrendabele domeinrechten?	161
5.3 Emotionele en sociale keuzes?	163
Een groot aanbod?	164
Status?	168
5.4 Invloed van geografie en territorium	172
Geografische spreiding van de domeinbezwingingen	173
Territoriale overwegingen	182
Besluit	185

6 Het domein als indirecte financieringsbron	187
6.1 Aanleiding	188
6.2 Betrokken partijen	192
6.3 Schuldeisers, crediteurs en investeerders	200
6.4 Edelen als financieel intermediair	210
Besluit	214
7. Externe financiering: een publieke of private zaak?	217
7.1 Legitimatie van domeinbezwarende?	217
7.2 Beden: vorstelijke beloften en verlies van politieke macht	221
Eisen van de Standen: gezonde vorstelijke financiën	221
De kracht van een belofte: uitvoering van de overeenkomsten	227
7.3 Persoonlijke betrokkenheid van de Standenleden: publiek of privaat belang?	232
Besluit	240
8 Veranderende vorstelijke financiering?	243
8.1 Kosten en baten van domeinbezwarende	243
Aflossingssommen en gederfde inkomsten	244
Rentelasten	248
8.2 Kosten en baten van rentenverkoop en beden	250
Potentiële opbrengsten van rentenverkoop en beden	253
Kosten en gerealiseerd opbrengsten	257
8.3 Het primaat van het domein	263
Besluit	273
Slotbeschouwing. Het blijvende belang van de domeinen.	275
Summary. Demise of the domain? The changing role of the domain in princely finance in the late medieval Low Countries (1356-1473).	285

Bijlage 1: Beschrijving en analyse van de domeinstaten	293
Algemene context, totstandkoming en inhoud van de domeinstaten	293
Bronproblematiek	300
De Brabantse domeinstaat	303
De Hollandse domeinstaat	311
De Luxemburgse domeinstaat	316
De Gelderse domeinstaten	319
 Bijlage 2: Muntverhoudingen	 325
 Gebruikte afkortingen	 329
 Geraadpleegde archieffondsen	 331
 Geraadpleegde bronnedities en literatuur	 333
 Lijst van tabellen, grafieken, afbeeldingen, figuren en kaarten	 369
 Curriculum Vitae	 373

Woord vooraf

Dit proefschrift is voortgekomen uit het door NWO in het kader van de ‘Promoties in de geesteswetenschappen’ gefinancierde project ‘Demise of the domain. The financial troubles of fifteenth century, Low Countries princes’. Mijn promotoren, Peter Hoppenbrouwers en Robert Stein, ben ik erkentelijk voor hun steun en kritische lezing van mijn werk, zowel tijdens het schrijven van mijn proefschrift als tijdens mijn studietijd. Daarnaast dank ik mijn collega’s, Hans Mol, Louis Sicking en Antheun Janse, die eerder als docent een belangrijk aandeel hadden in mijn vorming als historicus. Verder denk ik met veel plezier terug aan mijn kamer- en koffiegenoten Jerem, Johan, Frank, Jonathan, Wouter, Marlisa en Gerhard en onze discussies over alles en nog wat. Ondanks, of juist dankzij, het feit dat ieder zeer verschillend onderzoek uitvoerde heb ik veel van hen geleerd.

Voorts gaat mijn dank uit naar de medewerkers van de archieven in Arnhem, Brussel, Den Haag en Lille, voor het naar de leesalen halen van honderden charters en andere bronnen die ik vaak alleen maar fotografeerde en hierna meteen weer retour zond, een gevolg van de grote hoeveelheid data die onderzocht moest worden. Verder ben ik de medewerkers van de archieven in Dijon en Luxemburg erkentelijk voor de digitalisering van enkele voor mij zeer belangrijke documenten, dit spaarde veel reistijd uit. Ook hebben Rudolf Bosch, Mario Damen en Fred van Kan mij erg geholpen door het beschikbaar stellen van (nog) niet gepubliceerd materiaal.

Inleiding: Demise of the domain?

In de jaren 1440 zag Arnold, hertog van Gelre zich gedwongen om het familiezilver in te zetten om zijn schuldeisers tevreden te stellen. In eerste instantie ging het vooral om luxeproducten zoals een met zilver ingelegd schaakbord maar later werden ook de voor de religieuze dienst belangrijke zaken als een wijwatervat, kandelaars, een kruis en heiligenbeelden bezwaard. Uiteindelijk droeg de hertog grote delen van zijn domeinen over aan schuldeisers.¹ Dit alles leverde geen structurele verbetering van de vorstelijke financiën op en in 1473 verkocht de hertog zijn gehele vorstendom aan Karel de Stoute, hertog van Bourgondië. Deze verkoop kon rekenen op weerstand van de Gelderse Standenvergadering, die meende dat de vorst hiermee zijn belofte schond om het vorstendom niet aan te tasten. De Standen stelden tevens dat voor zulke ingrijpende beslissingen hun toestemming nodig was.²

De financiële problemen van de Gelderse hertog en de reactie van de Gelderse Staten waren niet uniek. In de late middeleeuwen werden vorsten geconfronteerd met oplopende uitgaven voor oorlogvoering, het bestuur van vorstendommen en de groei van de vorstelijke hofhouding. Tegelijk leverden de traditionele inkomstenbronnen van de vorst, de domeinen, niet meer voldoende inkomsten op om al deze uitgaven te dekken. Daar waar vorsten zich tot hun onderdanen wendden voor financiële steun, bijvoorbeeld in de vorm van belastingen, eisten die in ruil politieke zeggenschap. Daar waar de vorst zijn domeinen inzette om de financiële nood te lenigen leverde dit conflicten met de bestuurlijke elite op. De toenemende afhankelijkheid van belastinginkomsten, de groei van de politieke macht van representatieve instellingen en de neergang van het financiële belang van domeininkomsten, in relatieve en absolute zin, droegen bij aan de ondergang van de zogenaamde *Domain state* en de opkomst van de *Tax state*. De opkomst van de *Tax state* is reeds uitvoerig onderzocht, de neergang van de *Domain state* veel minder. Dit proefschrift poogt daarom een aanzet te geven tot een hernieuwde studie van de laatmiddeleeuwse *Domain state* en de veronderstelde neergang ervan. Centraal daarin staat de vraag welke rol het vorstelijk domein in de late middeleeuwen speelde bij de vorstelijke financiën.

¹ G. van Hasselt, *Bijdragen voor d'oude Geldersche maaltijden* (Arnhem 1805) 15–25; Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. IV. Arnold van Egmond, hertog van Gelre* (Arnhem 1847) LXXIII.

² Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 533.

Vorstelijke financiën in de late middeleeuwen: financiële en politieke problemen

In de periode 1300-1500 vonden ingrijpende omwentelingen plaats op het gebied van oorlogvoering, staatshuishouding, staatsvorming, politiek en overheidsfinanciering. Dit leidde tot stijgende uitgaven voor de vorst. Militaire conflicten namen toe in aantal, duur en intensiteit. Zij werden bovendien steeds minder vaak uitgevochten met de traditionele feodale legers en vaker met huurlingen.³ De strijders werden beter uitgerust, het aantal strijders dat werd ingezet nam toe en zij werden in toenemende mate vergezeld door *blackpowder artillery*.⁴ Dit alles dreef de directe kosten voor militaire expedities sterk op. Daarnaast werd de vorst geconfronteerd met indirecte kosten van oorlog in de vorm van inkomstenderving. Oogsten en kapitale investeringen als molens werden vernietigd en de handel nam af omdat reizen onveilig werd. Als gevolg hiervan daalden de inkomsten uit allerlei vorstelijke rechten.⁵

Ook aan het vorstelijke hof vond er schaalvergroting plaats. Het aantal hovelingen in de vorstelijke hofhoudingen verdrievoudigde tussen circa 1300 en 1450, waardoor de kosten stegen van het directe levensonderhoud en de in deze tijd gebruikelijke cultuur van geschenkenuitwisseling.⁶ Bovendien werd het hofleven uitbundiger. Vorsten konden niet achter blijven bij de verwachtingen die bestonden ten aanzien van hun hofleven. Deze verwachtingen werden steeds hoger gespannen door de vergelijking met andere hoven, vooral het Bourgondische. De kosten voor het vorstelijke hof legden daarom een groot beslag op de inkomsten. Hofuitgaven vormden in de veertiende eeuw zo'n 30-45% van de uitgaven van vorsten in de Nederlanden, maar dit kon in het vijftiende-eeuwse Nederrijngebied oplopen tot 90% van de vorstelijke uitgaven.⁷

³ P. Contamine, *War in the Middle Ages* (New York 1984) 77–90, 123–125, 163–164; J.-F. Verbruggen, *The art of warfare in western europe during the Middle Ages*. Europe in the middle ages 1 (Amsterdam 1977) 121.

⁴ Contamine, *War*, 126–128, 132–137, 139–146; G. Parker, *The military revolution: military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (2nd ed; Cambridge en New York 1996) 8, 16; Verbruggen, *The art of warfare*, 26–28.

⁵ J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld: de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*. Hollandse Studiën 29 (Hilversum 1993) 119–120; R. Wartena, 'Ontginningen en "wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', *BMGelre* LXVIII (1974) 1–56, aldaar 33–34.

⁶ C. M. Chattaway, 'Looking a medieval gift horse on the mouth. The role of the giving of gift objects in the definition and maintenance of power networks of Philip the Bold', *BMGN* 114 (1999) 1–15, aldaar 1, 3, 7–9; G.J.M. Nijsten, 'Cultuur aan de hoven van Holland en Gelre: een vergelijking', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 153–165, aldaar 159–160; R. Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014) 88–90.

⁷ Gerard Nijsten komt voor Holland en Gelre aan veel lagere kosten, respectievelijk 5% en 2,4% eind veertiende eeuw. Dit komt vooral door zijn nauwere definitie van de uitgaven in verband met de hofcultuur: alleen directe kosten voor juwelen, boeken, muzikanten en sprekers. Droege en Stein hanteren een bredere definitie, waarbij ook alle giften, het voedsel en de verzorging van de hovelingen, festiviteiten en aanverwanten zijn opgenomen. G. Droege, 'Die finanziellen Grundlagen des Territorialstaates in West- und Ostdeutschland an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit',

Als gevolg van de schaalvergroting en toenemende kosten werden staten gedwongen om een bureaucratie op te tuigen die in staat was voldoende geld te genereren en de legermacht te betalen en te verzorgen.⁸ Deze staatsvorming was volgens Charles Tilly echter eerder een bijproduct van het streven van vorsten naar middelen om oorlog te voeren, dan een doel op zich. Vorsten waren in een constante wapenwedloop met hun burens verwickeld en voerden als gevolg hiervan een constante strijd over middelen om strijd te leveren.⁹ Er vond tevens een professionalisering plaats van de infrastructuur en het administratief apparaat dat nodig was om belasting te heffen en legers aan te voeren en te onderhouden. Dienstlieden werden ingeruild voor betaalde ambtsdragers die duidelijk gedefinieerde arbeidsbepalingen kregen.¹⁰ Dit ging gepaard met een zekere territorialisering van vorstendommen. Het vorstendom werd niet meer gevormd door de bijeengeraapte rechten van een vorst maar werd meer een, los van de vorst bestaand, territorium, de *Territorialstaat*.¹¹

De kosten voor het bestuur van een staat namen hierdoor sterk toe, maar de inkomsten uit de oudste en tot dan belangrijkste inkomstenbronnen, de domeinen, konden moeilijk vergroot worden. Vorsten moesten dus of in hun uitgaven snijden of op zoek naar aanvullende inkomsten. Het snijden in de uitgaven gebeurde nauwelijks.¹² Wel zochten vorsten aanvulling van hun inkomsten, bijvoorbeeld in het aantrekken van giften, muntontwaarding, het lenen van geld, bezwaring van domeinen en ambten, het creëren van *public debt* of het heffen van belasting. Zeker deze laatste twee methoden hebben op veel wetenschappelijke aandacht kunnen rekenen. Zij zijn in de literatuur bijna onlosmakelijk verbonden met het proces van staatsvorming. Dit omdat vorsten in beide gevallen trachtten greep te krijgen op het vermogen van onderdanen, die in ruil hiervoor inspraak eisten.¹³

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 53 (1966) 145–161, aldaar 148–153; Nijsten, 'Cultuur', 162–164; Stein, *De hertog en zijn Staten*, 90.

⁸ Parker, *The military revolution*, 147.

⁹ Tilly's these dat oorlogvoering per definitie leidt tot staatsvorming is wel aan discussie onderhevig, maar er wordt door niemand betwist dat vorstelijke schulden, en het betrekken van de onderdanen bij het oplossen van deze problematiek, leidden tot staatsvorming. A. Molho, 'The state and public finance: a hypothesis based on the history of late medieval Florence', *The journal of modern history* 67 (1995) 97–153, aldaar 103; C. Tilly, *Coercion, capital and European states AD 990-1990* (Cambridge 1990) 14–15, 27–30, 53–60, 68–78; A. Wareham, 'Fiscal policies and the institution of a tax state in Anglo-Saxon England within a comparative context', *EHR* 65 (2012) 910–931, aldaar 910–911; C.J. Zuiderduijn, 'The emergence of provincial debt in the county of Holland (thirteenth-sixteenth centuries)', *European review of economic history* 14 (2010) 335–359, aldaar 344–346, 349.

¹⁰ J.A.E. Kuys, *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)* (Nijmegen 1987) 20–24, 32–34.

¹¹ W. Janssen, 'Die niederrheinischen Territorien im Spätmittelalter. Politische Geschichte und Verfassungsentwicklung 1300-1500', *Rheinische vierteljahrsblätter* (2000), aldaar 142–156.

¹² M.G.A. Vale, *The princely court: medieval courts and culture in North-West Europe, 1270-1380* (Oxford en New York 2001) 93.

¹³ Tilly, *Coercion*, passim.

De bestuurlijke elite, de (leden van de) Standenvergadering, ging onder andere akkoord met financiële hulp aan zijn vorst omdat hij er zelf van kon profiteren.¹⁴ Daarnaast is van belang dat de gevolgen van vorstelijke financiële problemen niet beperkt bleven tot de vorst zelf of de staat als aparte rechtspersoon, die in de middeleeuwen immers niet als zodanig bestond op een bovenstedelijk niveau. Inwoners van een vorstendom konden worden gegijzeld als hun vorst zijn leningen niet betaalde. Dit zorgde voor een belangrijke motivatie voor onderdanen om vorstelijke schulden te delgen, of in elk geval zelf verantwoordelijkheid te nemen voor (terug)betaling daarvan.¹⁵

Dit uitte zich op twee manieren: de creatie van *public debt* via de verkoop van renten en de toekenning van beden. Bij de verkoop van renten werd de rentenier een jaarlijkse betaling beloofd in ruil waarvoor hij vooraf een koopsom voldeed. Deze financieringsmethode werd meer door steden gebruikt dan door vorsten. Dit omdat renteniers er niet op vertrouwden dat vorsten gedurende langere perioden bepaalde inkomsten ook echt zouden bestemmen voor rentenbetalingen. Steden stelden zich daarom garant voor rentenverkoop door vorsten, of namen de verkoop en betaling in het geheel op zich, waarbij de inkomsten uit de rentenverkoop ten gunste van de vorst kwamen.¹⁶ De mate waarin kapitaalkrachtige stedelingen betrokken werden bij het landsbestuur was volgens Stasavage van groot belang voor de mate waarin overheden dit soort schulden konden aangaan.¹⁷

Vorsten trachtten ook de rijkdom van hun onderdanen aan te spreken door hen te belasten via beden. De basis voor deze belasting was de zogenaamde *aide*, het recht van een leenheer op financiële hulp van zijn leenmannen. Deze bijdrage moest

¹⁴ N. de Vijlder en M. Limberger, 'Public or private interests? The investment behaviour of public officials in Antwerp during the early modern period', *Financial history review* 21 (2014) 301–326, aldaar 302–304.

¹⁵ J. Cohen, 'The history of imprisonment for debt and its relation to the development of discharge in bankruptcy', *The journal of legal history* 3 (1982) 153–171, aldaar 154–155; A.J. Kosto, *Hostages in the middle ages* (Oxford 2012) 24, 30, 124–126, 131–13, 157–161; M. Rintelen, *Schuldhaft und Einlager im Vollstreckungsverfahren des altniederländischen und sächsischen Rechtes* (Leipzig 1908) 115–120; K. de Vries, 'De opkomst van de gevangenisstraf in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde', *TRG* 24 (1956) 324–327, aldaar 324–325; C.J. Zuijderduijn, 'De laatmiddeleeuwse crisis van de overheidsfinanciën en de financiële revolutie in Holland', *BMGN* 125 (2010) 3–24, aldaar 9–12.

¹⁶ J.H. Munro, 'The medieval origins of the financial revolution: usury, rentes, and negotiability', *The international history review* xxv (2003) 505–562, aldaar 514, 518–527; J.D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the county of Holland, 1515-1565* (Berkeley 1985) 9–13, 101–103, 218–222; J.D. Tracy, 'On the dual origins of long-term urban debt in Medieval Europe', *Studies in European urban history (1100-1800)* 3: Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries) (2003) 13–24, aldaar 20–22; J.D. Tracy, 'Burgher lenders and public credit: the role of town governments in Holland's state debt, 1572-1588', in: C. Ocker en ed. al ed., *Politics and Reformations: Communities, Politics, Nations, and Empires. Essays in Honor of Thomas A. Brady, Jr.* Studies in Medieval and Reformation Traditions 128 (Leiden en Boston 2007) 407–422, aldaar 410–412; C.J. Zuijderduijn, *Medieval capital markets: markets for renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)*. Global economic history series 2 (Leiden en Boston 2009) 85–94.

¹⁷ D. Stasavage, *States of credit: size, power, and the development of European polities*. The Princeton economic history of the Western world (Princeton, N.J 2011) 9–11, 14.

oorspronkelijk alleen bij speciale gelegenheden worden opgebracht door personen die een directe leenband hadden met de vorst, maar vorsten breidden dit recht uit over al hun onderdanen. De belasting kon in bijzondere gevallen niet geweigerd worden, maar in andere gevallen moest de vorst zijn onderdanen verzoeken (bidden) om hem financieel te steunen. Dit leidde tot onderhandelingen over de vorm en bestemming van de belastingen, waarbij de macht van de bestuurlijke elite ten opzichte van de vorst steeds verder toenam. Clerus, adel en steden sloten zich aaneeen in Staten- of Standenvergaderingen (*Estates, Etats*) en wensten in ruil voor hun financiële hulp invloed op het landsbestuur en de sanering van de overheidsfinanciën.¹⁸

In de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd werden *public debt* en belastingheffing steeds belangrijker. *Public debt* in de vorm van rentenverkoop door een publiek orgaan zou in de Noordelijke Nederlanden in toenemende mate de overheidsfinanciën gaan domineren. Het was volgens Tracy zelfs de belangrijkste inkomstenbron van de opstandige gewesten tijdens de Opstand en lag ten grondslag aan een *financial revolution*. De basis daarvoor werd echter al in de veertiende eeuw gelegd.¹⁹ Tegelijkertijd zou in Europa belastingheffing van zo'n groot belang worden, dat volgens Schumpeter een *Tax state* opkwam, ten koste van de *Domain state*.²⁰

Deze omslag was in de late middeleeuwen niet evident en evenmin wenselijk vanuit het oogpunt van de bestuurlijke elite. Hoewel de vorstelijke domeininkomsten onvoldoende waren om al de vorstelijke uitgaven te dekken, hing de elite de visie aan dat de vorst zich moest bedruipen van zijn eigen inkomsten.²¹ Deze 'eigen' inkomsten worden door historici opgevat als het vorstelijke domein: de verzamelterm voor de rechten die reguliere inkomsten boden. Indien deze inkomsten onvoldoende waren, kon de vorst zijn aanvullende inkomsten zoeken in *public debt* en belastinginkomsten, maar zijn toegang tot die financiële bijstand was geen uitgemaakte zaak. Vaak konden vorsten sneller en tegen lagere directe politieke kosten extern kapitaal aantrekken door hun domein te bezwaren. Delen van het domein werden dan verkocht of in leen gegeven, maar vooral uitgegeven als onderpand voor een toekomstige betaling (*mortgage*) of met renten belast. De schuldeisers werden op deze manier tijdelijk

¹⁸ W.M. Ormrod, 'The west European monarchies in the later middle ages', in: R. Bonney ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) 123–160, aldaar 123, 125–126, 128–136; J. Schumpeter, 'The crisis of the tax state', in: R. Swedberg ed., *The economics and sociology of capitalism* (Princeton 1991) 99–140, aldaar 106–107; Stasavage, *States of credit*, 14, 68–69; J. Watts, *The making of polities: Europe, 1300-1500*. Cambridge medieval textbooks (Cambridge, UK en New York 2009) 224–232, 287–290, 352–353; Tilly, *Coercion*, 64.

¹⁹ Eerder stelde Dickson dat dit systeem pas in zeventiende-eeuws Engeland zou zijn vervolmaakt. Tracy stelde in reactie hierop dat al in de zestiende – eeuwse Nederlanden de *funded debt* of *public debt* volgroeid was. Zijderduijn stelde in reactie hierop dat de basis hiervoor in veertiende-eeuws Holland werd gelegd. P.G.M. Dickson, *The financial revolution in England. A study in the development of public credit, 1688-1756* (Londen en New York 1967) 40; Tracy, *A financial revolution*, 1–5; Zijderduijn, *Medieval capital markets*, 16–17, 24–25, 73.

²⁰ Schumpeter, 'The crisis', 102–108.

²¹ J. Krynen, *Idéal du prince et pouvoir royal en France a la fin du Moyen Age (1380-1440)* (Paris 1981) 303–305; B.P. Wolffe, *The royal demesne in English history; the crown estate in the governance of the realm from the Conquest to 1509* (Athens 1971) 40–41, 49–51.

tevreden gesteld, zij hielden de beschikking over vorstelijke inkomstenbronnen tot zij terugbetaald werden.²²

Hoewel domeinbezwinging op de korte termijn soelaas bood, holde het op de lange termijn de vorstelijke inkomsten uit. Dit vergrootte bij de vorst diens financiële afhankelijkheid van zijn onderdanen. Deze omgang met vorstelijke inkomstenbronnen kon bovendien rekenen op tegenstand van (delen van) de politiek-bestuurlijke elite: de leden of afgevaardigden van de Standenvergaderingen, stadsbesturen en de raad van de vorst. Vooral de stedelijke bestuurders hamerden op instandhouding van het domein en het territorium. De Standenvergaderingen wierpen daarbij zich op als beschermers van het algemeen belang en de integriteit van het 'land' en eisten van vorsten dat deze het domein in stand zouden houden. Bij bede-onderhandelingen stelde de Standenvergaderingen zich in toenemende mate op het standpunt dat de inkomsten moesten worden gebruikt om de schulden op domeinen af te lossen.²³

Standenvergaderingen gingen het domein als publiek beschouwen en namen het beheer over het vorstelijk domein over in ruil voor delging van vorstelijke schulden. Hierdoor veranderde het karakter van de vorstelijke domeinen. Het domein, dat vanouds het privébezit van de vorst was, kreeg een meer publiek karakter, een van de kernvoorwaarden voor de ontwikkeling van *public debt*.²⁴ De veranderende relaties tussen de vorst en zijn onderdanen, als gevolg van de afwikkeling van deze financiële problemen, waren een belangrijke oorzaak voor *state formation*, maar zijn ook van belang voor een beter begrip van de transitie van de *Domain state* naar de *Tax state*.

Onderzoekskader

In de discussie over *public debt*, de opkomst van de *Tax state* en de daaraan verbonden *state formation* is tot nu toe nauwelijks aandacht voor het belang van domeininkomsten,²⁵ of de bezwinging van domeinen.²⁶ Herman van der Wee en Eddy

²² *Lexikon des Mittelalters VI: Lukasbilder bis Plantagenêt*. (München 1993) Lemmata Pfand, Pfandschaft; *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte III: List-Protonotar* (Berlin 1984) Lemmata Nutzpand, Pfand, Pfandrecht, Pfandschaft.

²³ J.B. Henneman, 'France in the middle ages', in: R. Bonney ed., *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815* (Oxford 1999) 101-122, aldaar 33-35, 261-264; H. Hoffman, 'Die Unveräusserlichkeit der Kronrechte im Mittelalter', *Deutsche Archiv für Erforschung des Mittelalters* (1964) 389-474, aldaar 397-400, 409-414; R.S. Hoyt, *The royal demesne in English constitutional history: 1066-1272* (New York 1950) 85-87, 92-93; E. Isenmann, 'Medieval and Renaissance theories of state finance', in: R. Bonney ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) 21-52, aldaar 23-25, 28-30; E.H. Kantorowicz, *The king's two bodies. A study in Mediaeval political theology* (Princeton, N.J 1957) 347-356; Wolffe, *The royal demesne*, 40.

²⁴ Tracy, *A financial revolution*, 8-9, 19-21.

²⁵ M. Baelde, *De domeingoederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw (1551-1559)* (Brussel 1971); Bos-Rops, *Graven*; E.H.G. van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15e en 16e eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen* 61. Historische uitgaven Pro Civitate 8 (1982); M. Martens, *L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen age (1250-1406)* (Brussel 1954); T. Soens, *De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen: Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late*

van Cauwenberghe stelden al in de jaren zeventig van de twintigste eeuw dat er te weinig onderzoek werd gedaan naar domeinen terwijl deze wel van belang waren voor de publieke financiën.²⁷ Tot nu toe is deze lacune in het onderzoek nog niet opgevuld. Dit proefschrift biedt hiertoe een eerste aanzet. Het doel van dit onderzoek is om meer inzicht te verschaffen in de rol die domeinen speelden in de late middeleeuwen. Centraal staan het directe en indirecte financiële belang van het domein voor zowel de vorst, zijn sociale omgeving als de politiek-bestuurlijke elite. De nadruk ligt hierbij op de wijze waarop de laatmiddeleeuwse vorsten van Brabant, Holland, Luxemburg en Gelre domeinen bezwaarden via verpanding en rentenverkoop en op deze wijze financiële steun verkregen én de wijze waarop de vorming van *public debt* en de opkomst van bedehoefting verbonden waren aan de staat van het domein.

Het onderzoek is toegespitst op laatmiddeleeuws Nederlanden. Deze keuze lijkt arbitrair. In andere delen van Europa kwamen vorsten immers ook in financiële problemen.²⁸ Hier staat tegenover dat de vorstendommen in de Nederlanden veel ontwikkelingen deelden of in grofweg dezelfde periode doormaakten. Dit is volgens Wenkai He van belang voor de vergelijking van de opkomst van de *fiscal state* in verschillende staten.²⁹ De eerdergenoemde financiële, politieke en militaire transitie vonden in de Nederlanden plaats tussen grofweg 1300 en 1500. Hofhoudingen verdubbelden of verdrievoudigden in deze periode in omvang,³⁰ terwijl de vorstendommen onderling of intern steeds vaker oorlog voerden.³¹ Hierbij werd in toenemende mate gebruik gemaakt van betaalde krachten of wensten vazallen betaling om deel te nemen aan de oorlogshandelingen.³² Bovendien konden vorsten in de Nederlanden al vanaf het einde van de dertiende eeuw niet meer leven op basis van

middeleeuwen (Brussel 2002); R.W.M. van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen, 1350-1550*. Middeleeuwse studies en bronnen 6 (Hilversum 1987).

²⁶ In Oost-Europa is sinds enige jaren wel aandacht voor dit onderwerp. S. Bárta, 'The financial dimension of the pledge policy of king Sigismund of Luxembourg in Bohemia (1419-1437)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 76–86; J. Incze, "'Bound by pledge". Bárta and king Sigismund's policy of pledging towns', *Annual of medieval studies at CEU* 19 (2013) 83–94; J. Incze, 'The price of ascending to the throne. Sigismund of Luxembourg's fight for the throne of Hungary and northwestern Hungary in pledge', *Banatica* 26 (2015) 195–213; J. Incze, '360 years in pledge. The pledging of the Spis region', in: D. Bagi, G. Barabás en Z. Máté ed., *Hungaro-Polonica. Young scholars on medieval Polish-Hungarian relations* (Pécs 2016) 265–290; J. Incze, 'The pledge policy of king Sigismund of Luxembourg in Hungary (1387-1437)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 87–109.

²⁷ H. van der Wee en E.H.G. van Cauwenberghe, 'Histoire agraire et finances publiques en Flandre du xive au xviiiè siècle', *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 28 (1973) 1051–1065, aldaar 1051.

²⁸ Tracy, *A financial revolution*, 19–21.

²⁹ W. He, *Paths toward the modern fiscal state* (Cambridge, Massachusetts en Londen 2013) 19.

³⁰ Stein, *De hertog en zijn Staten*, 88–90.

³¹ W.P. Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam 2010) 337–346; Bos-Rops, *Graven*, 237–238; A. Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. Hollandse historische reeks 19 (Den Haag 1993); M.J. Waale, *De Arkelse oorlog, 1401-1412: een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990).

³² J. W. J. Burgers en M. Damen, 'Feudal obligation or paid service? The recruitment of princely armies in the late medieval Low Countries', *English historical review* 153 (2018) 777–805.

alleen hun domeinen. Het duurde echter tot het begin van de zestiende eeuw voor hun opvolgers zich konden bedruipen met belastinginkomsten, rentenverkoop en leningen.³³ Om de oplopende uitgaven te bekostigen gingen vorsten vóór de zestiende eeuw dan ook veelvuldig over tot domeinbezwarende.³⁴ Dit kon rekenen op weerstand van de bestuurlijke elite: de verzamelde Standenvergaderingen, of haar leden en afgevaardigden. Bij de onderhandelingen over bedden drongen zij erop aan dat beddeninkomsten werden ingezet om leningen op vorstelijke domeinen af te lossen.³⁵

Niet alle Bourgondische Nederlanden konden worden geanalyseerd binnen het tijdsbestek dat een promotietraject biedt. Daarom is gekozen voor vorstendommen die enerzijds kenmerken deelden, anderzijds verschillend waren: Brabant, Holland, Luxemburg en Gelre. Financiële innovaties zoals *funded debt*, die vaak hun oorsprong hadden in Noord-Italië, zouden vanuit Noord-Frankrijk hun weg hebben gevonden naar de Nederlanden. Gebieden die zuidelijker lagen zouden eerder hebben geprofiteerd van deze innovaties.³⁶ Door vorstendommen te analyseren die zowel noordelijk als zuidelijk in de Nederlanden lagen, is hier rekening mee gehouden. Tegelijk was de mate van verstedelijking van een vorstendom van belang, omdat steden belangrijke verspreiders waren van financiële innovaties en steden centra vormden van grote overschotten aan liquide middelen.³⁷ Hiermee is rekening gehouden door zowel verstedelijkte als rurale vorstendommen te onderzoeken. Brabant, Holland en Gelre gelden daarbij als sterk verstedelijkt terwijl Luxemburg een meer ruraal karakter had.³⁸

³³ Baelde, *De domeingoederen*, 46–54; Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61, 285–287; W.P. Blockmans, 'The Low Countries in the middle ages', in: R. Bonney ed., *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999) 281–308, aldaar 292–297; Drooge, 'Die finanziellen Grundlagen', 148–152; A. van Nieuwenhuysen, *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le hardi (1384-1404). Économie et politique* (Brussel 1984) 52; L.S. Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 26 (Arnhem 1953) 7, 14–15.

³⁴ A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, (1355-1430)* I (Brussel 1975) 470–523; J. Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen in het kwartier van Arnhem door Arnold van Gelre (1423-1473)', *BMGelre* CV (2014) 51–80; J. Ligthart, 'De verpanding van Valkenburg door Jan IV Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?', *PSHAL* 151 (2016) 75–102.

³⁵ J. Ligthart, 'Involvement of the Guelders' Estates in the alienation of ducal domains (1423-1473)', in: C.J. Zijderduijn en D. Raeymaekers ed., *Publieke financiën in de Lage Landen (1300-1800)*. Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 14 (Maastricht 2015) 49–68, aldaar 54–58; R. Stein, 'Een vergeten crisis. Over een conflict tussen hertog Antoon en de Staten van Brabant in 1407', *Les Pays-Bas bourguignons: histoire et institutions : mélanges André Uyttebrouck* (1996) 413–433, aldaar 417.

³⁶ Tracy, 'On the dual origins', 17–19.

³⁷ Y. Huybrechts en F. Buylaert, 'Van blauw bloed en rode cijfers? Edellieden op de Antwerpse rentemarkt (1490-1493)', in: T. Bisschops en P. Stabel ed., *Leven in een groeistad. Privaatrechtelijke akten als spiegel van de Antwerpse samenleving aan het einde van de middeleeuwen* (Nog te verschijnen); Munro, 'The medieval origins', 520.

³⁸ Onderling verschilden de vorstendommen ook weer. Zo kende Brabant enkele zeer grote steden met rond de 50.000 inwoners, terwijl Holland en Gelre juist talrijke kleine steden kenden met hooguit enkele (tien)duizenden inwoners. D.P. Blok en W. Prevenier, *Algemene geschiedenis der Nederlanden 4. Middeleeuwen* (Haarlem 1980) 44–48; P. Lourens en J.M.W.H. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997) passim.

De urbanisatiegraad had ook politieke gevolgen. Indien de vorst zich tot stedelijke geldschietters wendde voor financiële ondersteuning, nam ook de macht van de steden in het bestuur van het vorstendom toe. Dit zou gepaard zijn gegaan met een terugloop van de macht van clerici en aristocraten.³⁹ De mate waarin clerus, adel en de derde stand actief betrokken waren bij het landsbestuur verschilde per vorstendom. Dit wordt in hoofdstuk 1 verder uiteengezet, maar korst gesteld was in Brabant de clerus wel onderdeel van de Standenvergadering, maar in andere vorstendommen niet. In Luxemburg was de adel de machtigste actor in de representatieve instelling, terwijl in Holland en Gelre vermoedelijk de adel en steden de lakens uitdeelden.

De ontwikkelingen in staatsvorming en -financiering, en militaire en politieke ontwikkelingen, gingen in de Nederlanden gepaard met de schaalvergroting van staten. In de late middeleeuwen wisten de hertogen van Bourgondië zich meester te maken van de verschillende vorstendommen die later de Nederlanden zouden vormen. De opkomst van de Bourgondische hertogen werd volgens Robert Stein in belangrijke mate veroorzaakt door de financiële problemen van de gewestelijke vorsten. Ofwel vorsten waren in zulke slechte omstandigheden dat zij hun vorstendom verkochten aan de Bourgondiërs, ofwel de onderdanen wensten, tijdens opvolgingscrises, een financieel gezonder vorst en vonden deze in een telg uit het Bourgondische huis. De Bourgondische hertogen waren minder afhankelijk van domeininkomsten dan hun gewestelijke voorgangers. Zij verkregen giften van de Franse koning, beschikten over grote inkomsten uit Vlaanderen en waren uiteindelijk beter dan hun gewestelijke voorgangers in staat om het kapitaal van hun onderdanen aan te spreken door hen te belasten. Zodoende hadden zij een belangrijk financieel voordeel op hun concurrenten.⁴⁰ Dit maakt dat de bestudering van de gewestelijke vorsten ook van belang is voor het begrip van de opkomst van de Bourgondische hertogen. Het onderzoek is daarom toegespitst op de laatste pre-Bourgondische vorst van elk van de vier onderzochte vorstendommen, namelijk Johanna van Brabant, Jacoba van Beieren (in Holland), Elizabeth van Görlitz (in Luxemburg) en Arnold van Gelre.

Het is wellicht problematisch dat hier drie vorstinnen onderzocht worden, aangezien zij een groot deel van hun regering onder voogdij van hun echtgenoot stonden. Tegelijk was in Gelre Arnold van Gelre bij zijn aantreden minderjarig, zodat ook hij niet zelf regeerde, maar onder de voogdij van een adviesraad werd gesteld. Dit werpt de vraag op wier motieven en beslissingen aan het licht komen via deze studie. Hier staat tegenover dat een vorst altijd omringd werd door machtige politieke spelers, hetgeen de vraag doet rijzen in hoeverre een vorst zelf regeerde. Met deze omstandigheden moet rekening worden gehouden, doch dit vormt geen reden om het onderzoek naar vorstelijke beslissingen niet te ondernemen. ‘De vorst’ als actor bij

³⁹ Stasavage, *States of credit*, 14.

⁴⁰ Stein, *De hertog en zijn Staten*, passim.

domeinbelasting moet dan ook worden gezien als de vorst plus de omgeving die hem bijstond in en beïnvloedde bij beslissingen omtrent het domein.

Een ander potentieel probleem is dat de vorsten regeerden in verschillende perioden. Mogelijk zorgde dit voor andere omstandigheden die de onderzoeksresultaten konden beïnvloeden. De verwachting is dat de omstandigheden waarin zij regeerden veel overeenkomsten vertonen. Zij bestierden alle vier relatief laag ontwikkelde staten en raakten volgens Stein allen financieel en politiek aan de grond.⁴¹ Bovendien waren al deze vorsten, in tegenstelling tot hun Bourgondische opvolgers, in belangrijke mate afhankelijk van hun domeinen in plaats van belastingen.

De onderzochte vorstendommen die Johanna, Jacoba, Elizabeth en Arnold bestuurden stonden niet op zichzelf. Elk was onderdeel van een personele unie, of *composite state* / *composite monarchy*. Deze termen verwijzen naar de situatie waarin meerdere landen of vorstendommen onder de soevereiniteit van één heerser vallen. Elk van de vorstendommen bleef zijn eigen regels, privileges en staatsvorm houden.⁴² Hierbij was de vorst in sterke mate afhankelijk van de lokale elite die hij aan zich trachtte te binden door persoonlijke banden te smeden, vaak door het verstrekken van functies of andere inkomstenbronnen. Door delen van de elite uit het ene vorstendom van rechten te voorzien in het andere vorstendom, werden deze sterk afhankelijk van de vorst. Dit was zeker het geval als de verschillende vorstendommen fysiek van elkaar gescheiden waren, door grote watermassa's of andere vorstendommen, en de bezittingen in de verschillende vorstendommen minder gemakkelijk te bezoeken waren.

Door de bestudering van maar één vorstendom binnen een personele unie is het mogelijk dat een situatie wordt aangetroffen die niet representatief was voor de andere vorstendommen die deel uitmaakten van die unie. Omdat de gehele unie Brabant-Limburg is onderzocht, én omdat in het geval van Luxemburg en Gelre alleen in naam sprake was van personele unies, zoals wordt betoogd in hoofdstuk 1, speelt dit probleem alleen bij de bestudering van Holland. Uit Hollandse domeinstaat en uit steekproeven uit de domeinstaten van Henegouwen en Zeeland, de andere delen van de personele unie, blijkt echter dat de domeinbezwaringen sterk lokaal gericht waren. Leden van de Henegouwse of Zeeuwse elite kregen nauwelijks domeinen in Holland in handen, of andersom.

Een laatste mogelijke beperking van het onderzoek is dat het zich alleen richt op vorstendommen in het 'Duitse' deel van de Nederlanden. Vlaanderen, het (volken)rijkste graafschap van de Nederlanden was formeel onderdeel van Frankrijk en kende mogelijk een ontwikkeling die verschilde van de 'Duitse' gebieden. Als gevolg van een bronnenschaartste voor Vlaanderen, verder uiteengezet in bijlage 1, kon dit vorstendom echter niet worden onderzocht.

⁴¹ Stein, *De hertog en zijn Staten*.

⁴² J.P. Elliott, 'A Europe of composite monarchies', *Past and present* 137 (1992) 48–71, aldaar 53–55; H.G. Koenigsberger, 'Monarchies and parliaments in early modern Europe. *Dominium regale* or *dominium politicum et regale*', *Theory and society* 5 (1978) 191–217, aldaar 202–205.

Bronnen en methoden

De keuze voor Brabant, Holland, Luxemburg en Gelre is niet alleen ingegeven door de mogelijkheden die vergelijking van deze gebieden oplevert. Juist van deze vorstendommen zijn bronnen overgeleverd die het goed mogelijk maken de financiële toestand van de pre-Bourgondische vorsten te bestuderen. Dit zijn eerst en vooral de zogenoemde Bourgondische domeinstaten; overzichten van de status van het vorstelijke domein rond de Bourgondische intrede. Deze bronnen zijn van grote waarde voor het onderzoek naar de domeinen van pre-Bourgondische vorsten, maar zijn hier nog nauwelijks voor gebruikt. Jan Kuys heeft wel uitgebreid brontechnisch onderzoek gedaan naar twee Gelderse domeinstaten, maar richtte zich nauwelijks op de inhoud.⁴³ N. van Werveke heeft in 1884 wel de Luxemburgse domeinstaat uit 1464 getranscribeerd en uitgegeven, maar analyseerde de informatie verder niet.⁴⁴ Maurice Arnould deed dit in 1974 wel bij zijn onderzoek naar een Henegouwse domeinstaat, maar hij beperkte zich tot een vluchtige analyse van de totale druk van de domeinbezwaren.⁴⁵

De bronnen zijn opgesteld in verband met de Bourgondische machtsovername in de Nederlanden. Nadat de Bourgondische hertogen in een vorstendom de kroon verwierven, werd door hun administratie een overzicht gemaakt van het vorstelijke domeinbezit ter plaatse. De vorst riep domeinhouders, iedereen die claims had op vorstelijke domeinen, op zich met de bewijzen van hun aanspraken te melden bij de rekenkamer of een andere centrale instelling. Uit de charters of andere bronnen waarmee domeinhouders hun rechtsaanspraken steunden, werd informatie over de bezwaring van het domein opgetekend, zoals de datum van uitgifte, de (eerdere) vorst die het domein bezwaarde, de rechten die waren bezwaard en voorwaarden betreffende de restitutie. Op basis van oude rekeningen van de vorst of domeinhouders werd een inschatting gemaakt van de opbrengsten van het bezwaarde domein. Bovendien werden opeenvolgende bezwaren van hetzelfde domein, of mutaties in de bezwaring opgenomen in de domeinstaat. Niet alle domeinstaten geven voor elke transactie hetzelfde soort of evenveel informatie; desondanks zijn de bronnen onderling wel vergelijkbaar. In bijlage 1 vind een uitgebreide analyse plaats en worden de onderlinge verschillen duidelijk gemaakt.

⁴³ J.A.E. Kuys, 'Gelderse domeinen en Bourgondisch bestuur. Twee "staten van het domein" betreffende het kwartier van Nijmegen', *Nederlands archievenblad* 92 (1988) 152–167.

⁴⁴ Van N. van Werveke, 'Les charges du pays de Luxembourg en 1464', *Das Luxemburger land. Organ für vaterliche geschichte, kunst & literatur* III (1884) 500–501, 515–518, 531–533, 546–548, 562, 565, 579–582, 594–596, 611–613, 626–628.

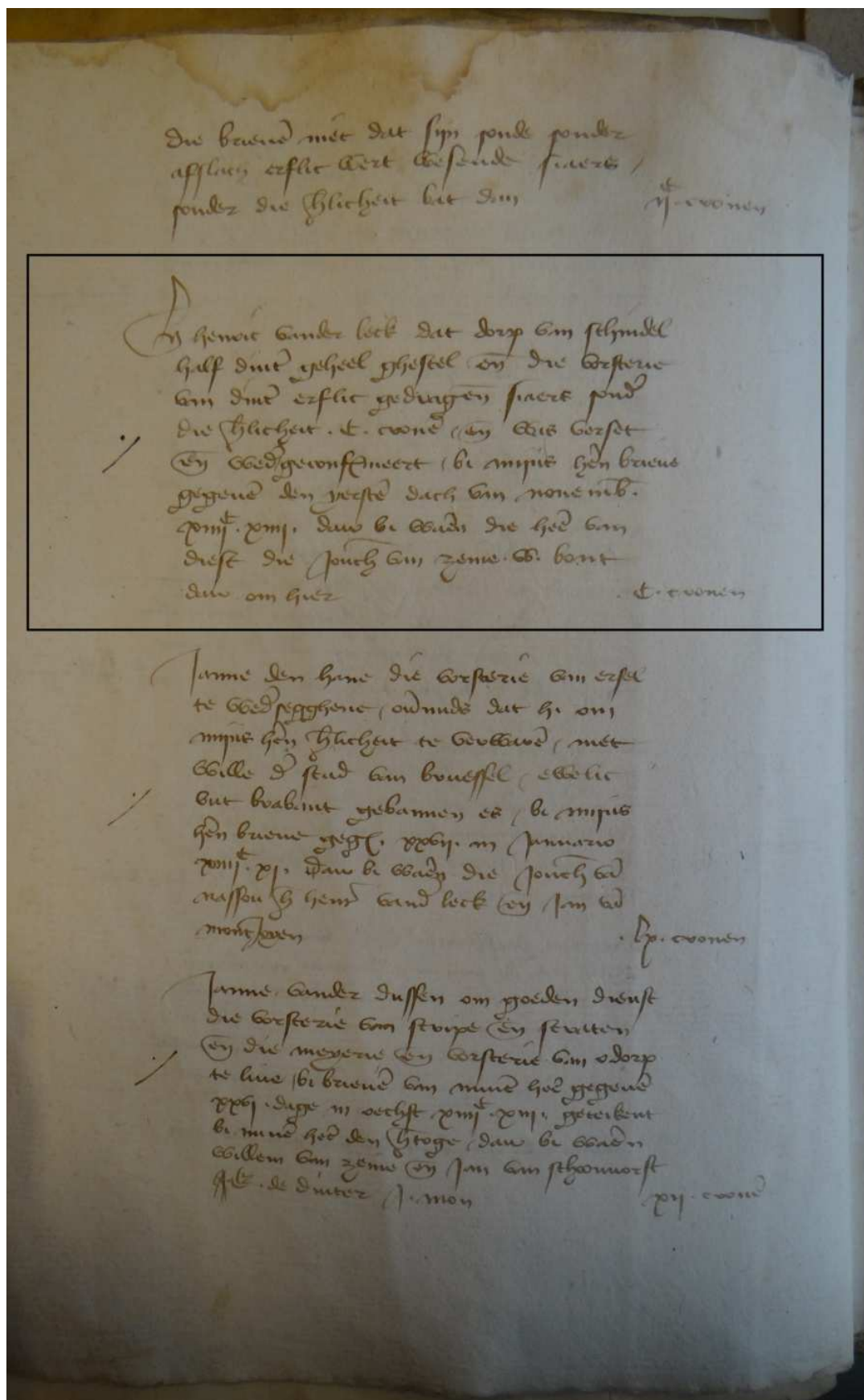
⁴⁵ M.-A. Arnould, 'Une estimation des revenus et de dépenses de Philippe le Bon en 1445', *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique. Acta historica Bruxellensia* III (1974) 131–219.

Tabel A Geanalyseerde domeinstaten

Gewest	Bourgondische machtsovername	Gebruikte domeinstaat	Datering domeinstaat
Brabant	1404 - 1406	ARAB, CC, inv.nr.436	1416
Holland	1425 - 1433	NA, <i>Rek. Reg.</i> , inv. 660;	1449-1451
Luxemburg	1443 - 1462	N. van Werveke, 'Les charges du pays de Luxembourg en 1464', <i>Das Luxemburger land</i> (1884)	1464
Gelre	1473	GAA, GHG, inv. nrs. 48.1, 788, 795, 1676; ARAB, CC, inv.nr. 47304	1473-1476

Het opstellen van domeinstaten gebeurde vervolgens gedurende de gehele Bourgondische en Habsburgse regering. Voor alle onderzochte vorstendommen zijn daarom meerdere domeinstaten overgeleverd, welke overlevering in bijlage 1 is geanalyseerd. Voor dit onderzoek is in verband met de werkbaarheid voor elk vorstendom zo veel mogelijk gebruik gemaakt van één domeinstaat, zoals aangegeven in tabel A, namelijk de oudst bekende. Voor Luxemburg is teruggevallen op een editie van deze domeinstaat, omdat deze meer informatie geeft over transacties in de domeinstaat dan de domeinstaat zelf. Voor Gelre zijn verschillende domeinstaten gebruikt. Anders dan in de andere vorstendommen werd in Gelre niet voor het gehele vorstendom één domeinstaat opgemaakt, maar werd voor elk van de vier bestuurlijke onderdelen waaruit het hertogdom bestond een aparte domeinstaat opgemaakt. Deze domeinstaten werden bovendien jaarlijks opgesteld in de periode 1473-1477, de zogenaamde 'eerste Bourgondische bezetting', terwijl dit in andere vorstendommen maar eens in de paar jaar gebeurde. Voor een van de kwartieren is maar een deel van de domeinstaat overgeleverd. Deze is gecombineerd met een Bourgondische rekening van dit kwartier uit 1473 om de mate van domeinbezwaring inzichtelijk te maken.

Afbeelding A Blad uit de Brabantse domeinstaat

Uitsnede uit: ARAB, CC, inv.nr. 436, f.5v

In bijlage 1 worden de bronnen uitgebreid geanalyseerd, maar een uit de Brabantse domeinstaat afkomstig voorbeeld kan hier duidelijk maken welke informatie de bronnen opleveren en hoe zijn opgebouwd. De in afbeelding A gekaderde tekst luidt:

“Here Henric vander Leck dat dorp van Scindel half Dinter, geheel Ghestel ende die vorsterie van Dinter, erflic, gedragen sjaers sonder die herlicheit C cronon ende was verset ende weder geconfermeert bi mijns heren brieve gegeven den yersten dach van novembri xiiii^c xiiii dair bi waeren die heere van Diest, die jonchere van Zenne, W. Bont. Dair om hier C cronon”	Heer Hendrik van der Leck hield erfelijk het dorp Schijndel, de helft van Dinter, geheel Moergestel en de <i>vorsterie</i> van Dinter. Deze rechten brachten jaarlijks, zonder de gerechtsheerlijkheid, 100 kronen op. Deze rechten waren verpand en door hertog Antoon bevestigd in een brief d.d. 1 november 1414. Bij de uitvaardiging waren de heer van Diest, de jonkheer van Zenne en [secretaris] W.Bont aanwezig. [De gederfde inkomsten zijn] 100 kronen

De inschrijving in de domeinstaat levert informatie over de verpanding van de dorpen Schijndel, Dinter en Moergestel aan heer Hendrik van der Leck. De domeinstaat maakt duidelijk welke rechten werden bezwaard en welke inkomsten de hertog hierdoor jaarlijks misliep. Bovendien wordt aangegeven wie de hertog bijstonden bij de uitvaardiging van het charter waarin deze aanspraken werden gelegitimeerd.

De domeinstaten zijn hiermee een rijke bron, maar zij zijn niet volledig. Daarom is aanvullende informatie over de domeinbezwaren gezocht in de vele honderden oorkonden of charters waarin de domeinbezwaaring werd geregeld, of de afschriften, kopieën of reversbrieven die met een domeinbezwaaring van doen hebben. Het naspeuren van deze bronnen werd omwille van de beschikbare onderzoekstijd beperkt tot de landsheerlijke archieven van de hertogen van Brabant en de hertogen van Luxemburg (Algemeen Rijksarchief, Brussel), de graven van Holland (Nationaal Archief, Den Haag) en de hertogen van Gelre (Gelders Archief, Arnhem). De biografische informatie over de domeinhouders is aangevuld via studies van de adellijke en stedelijke elites, leden van de Standenvergaderingen en de vorstelijke hofhouding in de vier vorstendommen.⁴⁶

⁴⁶ Prosopografische gegevens zijn beter beschikbaar voor Holland en Gelre dan voor Brabant en Luxemburg. Voor Brabant zijn losse adelsstudies beschikbaar van de hand van De Win, terwijl

Aan de hand van dit gezamenlijke materiaal kan de hier boven beschreven verpanding van Schijndel en annexen van meer informatie worden voorzien. Zo kan worden vastgesteld dat de ontvangende partij Hendrik van der Leck († 1428-1430) betrof, een zoon van Jan II van Polanen. Hendrik was raad van verschillende Brabantse hertogen (1393-1428), schout van 's-Hertogenbosch (1388-1391), drossaard van Brabant (1403-1404) en *maitre d'Hotel* (1421-1427).⁴⁷ Hertogin Johanna verpandde op 23 juni 1398 aan Hendrik de dorpen voor een som van 1.630 Hollandse schilden. Zij droeg de hoge en lage rechtsmacht over Schijndel over, samen met alle bijhorende rechten en inkomstenbronnen, uitgezonderd de banklok en het leenverhef van leenmannen die verbonden waren aan die dorpen.⁴⁸

De domeinstaten kennen wel enkele onvolkomenheden. Hoewel de Bourgondische administratie vrij snel na de machtsovername begon met het inventariseren van de staat van het domein, dateert niet elke overgeleverde en gebruikte domeinstaat van direct na de machtsoverdracht. Daarom zijn in enkele bronnen sporen terug te vinden van domeinbezwaren door de Bourgondische hertogen.⁴⁹ Van andere bezwaren is niet altijd duidelijk of het een Bourgondische voortzetting betrof van eerder beleid door de gewestelijke vorst, of dat er sprake was van een nieuw initiatief door de Bourgondische hertog. Waar mogelijk is de kluwen van verschillende opeenvolgende transacties ontward en zijn de Bourgondische mutaties van eerdere bezwaren buiten beschouwing gelaten. Indien pre-Bourgondische bezwaren van een domein niet aangetoond konden worden is de bezwaring buiten beschouwing gelaten. Dit heeft tot gevolg dat de in dit proefschrift geschetste situatie van het vorstelijk domein wellicht rooskleuriger is dan deze in werkelijkheid was.

Daarbij zijn de domeinstaten niet compleet zo kan voor Gelre via twee wegen worden aangetoond. Karel de Stoute had in 1473 alle domeinhouders opgeroepen zich te melden met hun aanspraken, maar moest deze oproep een jaar later herhalen omdat

Uyttebrouck de politieke omgeving van de Brabantse hertogen analyseert. Voor Luxemburg is geen adelsmonografie beschikbaar, buiten het werk van Le Roux uit 1715 dat echter geen aandacht schenkt aan de periode voor 1424, een lacune die Michel Margue al eerder noteerde. Studies naar de stedelijk bestuurlijke elite zijn beschikbaar voor 's-Hertogenbosch, Brussel, Leiden, Dordrecht, Luxemburg-stad en Arnhem. M. Damen, *De staat van dienst: de gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000); A. Janse, *Ridderschap in Holland: portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*. Adelsgeschiedenis 1 (Hilversum 2009); M. Margue, 'La noblesse du duché de Luxembourg au XVe siècle', *Hémecht. Zeitschrift für Luxemburger Geschichte* 36 (1984) 339–341; J. le Roux, *Recueil de la Noblesse de Bourgogne, Limbourg, Luxembourg, Gueldres, Flandres, Artois, Haynau, Holland, Zélande, Namur, Malines et autres Provinces de Sa Majesté Catholique* (Lille 1715); A. van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*. Adelsgeschiedenis 8 (Hilversum 2010); P. de Win, *De adel in het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw (Ingezonderd de periode 1430-1482)* (Berchem 1979); J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962).

⁴⁷ A. Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, (1355-1430)* II (Brussel 1975) 706–707, nr.154.

⁴⁸ ARAB, CC, inv.nr. 18, f.212r; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.21r, 56r, 89v; ADN, *série B*, inv.nr. 20146, f.10r.

⁴⁹ GAA, GHG, inv. nr. 784, f.37v-39r; Werveke, 'Les charges', 626–628.

niet alle domeinhouders gehoor hadden gegeven aan zijn bevel.⁵⁰ De bezwaarde domeinen die zij in handen hadden zijn dus niet opgenomen in de domeinstaat van 1473. Daarnaast blijkt uit een Gelderse domeininventarisatie uit 1543 dat enkele domeinen waarvan vaststaat dat die in 1473 als bezwaard golden niet als zodanig zijn opgenomen in de domeinstaat uit 1473.⁵¹ Desondanks zijn de bronnen serieuze pogingen de bezwaring van het vorstelijk domein inzichtelijk te maken. Dat zij hierin niet compleet zijn geslaagd doet niets af aan de waarde van de informatie die wel wordt gegeven. Het is bovendien zes eeuwen na dato niet mogelijk om een beter overzicht van het (bezwaarde) vorstelijke domein op te stellen.

Een laatste potentiële beperking is dat in de domeinstaten twee manieren van domeinbezwaaring nauwelijks voorkomen: ambtsverpanding en de uitbreiding van privileges van steden en andere nederzettingen. Vorsten lieten hun rechten in toenemende mate uitbaten door gesalarieerde en afzetbare personen. Die liepen bij het uitvoeren van hun functie echter een groot financieel risico. Regionale rentmeesters moesten namelijk de overschotten van hun jaarrekening overdragen aan het centrale niveau. Tekorten moesten zij echter zelf voorschieten en mochten zij het jaar erna in rekening brengen. Om er zeker van te zijn dat de functionarissen hun werkzaamheden konden gaan uitvoeren werd daarom vaak de eis gesteld dat ambtsdragers over eigen vermogen dienden te beschikken. Ook werd van hen verwacht dat zij een som geld stortten voor zij in functie traden. Dit diende tot zekerheid voor de vorst én zijn medewerker: de ambtsdrager kon pas worden ontslagen als hij werd terugbetaald en de vorst kon de gestorte som gebruiken om eventuele financiële schade op de ambtsdrager te verhalen.⁵²

Omdat de ambtsdragers niet konden worden vervangen zolang hun schulden niet waren afbetaald, duiden sommige historici dit soort aanstellingen als de verpanding van ambten.⁵³ Dit lijkt mij onjuist. Hoewel personen die een ambt in ‘pand’ hadden de

⁵⁰ Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159–160.

⁵¹ Karel V wilde nadat hij werd erkend als hertog van Gelre lokaal bedden heffen, deze moesten van de Gelderse Standen worden besteed aan de aflossing van domeinen. Om de bezwaring van domeinen inzichtelijk te maken zijn toen per kwartier afschriften verzameld van charters waarin domeinen werden bezwaard. GAA, *GHG*, inv.nr.193-196; W.J.H.M. van de Pas, ‘Gelre’s eigen gelden : het financieel belang van een niet-patrimoniaal gewest in de Habsburgse Nederlanden (1543-1581)’, in: *“Tussen centraal en lokaal gezag”. Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode*. Werken Gelre 58 (Hilversum 2004) 105–128, aldaar 110–113.

⁵² E. Aerts, ‘De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek’, *Bijdragen tot de geschiedenis* 61 (1978) 13–95, aldaar 26; Bos-Rops, *Graven*, 30–31, 80–81, 157–161; G.J.M. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1992) 63–67; Damen, *De staat van dienst*, 90–94.

⁵³ J.A.E. Kuys, *Drostambt en schoutambt: de Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Zutphen (ca. 1200-1543)*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 45 (Hilversum 1994) 32–33; Kuys, *De ambtman*, 51–53; Bos-Rops, *Graven*, 30; Soens, *De rentmeesters*, 17–18; A. Uyttebrouck, ‘Brabant-Limburg 1404-1482’, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden IV* (Haarlem 1980) 224–246, aldaar 226; W. Reinhard, ‘Staatsmacht als kredietprobleem. Zur struktur und funktion des frühneuzeitlichen ämterhandels’, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1974) 289–319, aldaar 302–306.

vorstelijke domeinen of andere rechten beheerden, konden zij hier niet vrijelijk over beschikken. In de praktijk moesten rentmeesters juist betalingen doen uit het vorstelijk domein ten gunste van de vorst, of werden domeinen die onder het beheer van een ambtsdrager stonden door de vorst bezwaard.⁵⁴ Bovendien waren in elk geval de rentmeesters rekenschap schuldig over het uitvoeren van de vorstelijke rechten. Hiermee missen belangrijke voorwaarden om van verpanding te spreken, namelijk de (schier) ongelimiteerde beschikking over de rechten door de pandhouder en de afwezigheid van inmenging door de pandgever. Ook het feit dat de som geld die voorgeschoten werd kon worden ingenomen door de vorst, pleit tegen het gebruik van de term verpanding, net als het feit dat in sommige gevallen de lening op het ambt moest worden afgelost uit de inkomsten uit het overgedragen recht. Ambtsverpandingen' komen ook nauwelijks voor in de voor dit proefschrift gebruikte bronnen, ofwel omdat ambten nauwelijks werden verpand, ofwel omdat de leningen op de ambten al waren afgelost bij het opmaken van de bronnen. Hierdoor ontbreekt een structureel overzicht, dat voor de domeinen juist wel aanwezig is. Om al deze redenen zijn deze constructies niet onderzocht.

Het vorstelijk domein werd ook belast op een andere wijze die niet terugkomt in de bronnen: de priviligering van steden. In principe vormde elk privilege dat een stad verkreeg een inbreuk op de vorstelijke rechten. Immers, dit recht kon de vorst zelf niet meer (laten) gebruiken. Gezien het ontbreken van een structureel overzicht van deze ondergraving van de vorstelijke macht is dit in dit proefschrift ook buiten beschouwing gelaten.

Op basis van de domeinstaten, het achterliggende chartermateriaal (of afschriften ervan) en de biografische informatie verkregen uit prosopografische studies is een dataset aangelegd waarin elke unieke transactie – een domeinbezwarende of mutatie ervan – uit de domeinstaten is opgenomen. Naast de domeinbezwarende uit de domeinstaten zijn domeinbezwarende opgenomen die zijn opgenomen in de gepubliceerde charterinventarissen van de vier vorsten, maar die niet zijn opgenomen in de domeinstaten.⁵⁵ Het opnemen van deze domeinbezwarende levert een breder beeld van de domeinbezwarende. Dit maakt het mogelijk om de bezwarende van domeinen te analyseren die wellicht al vóór het opmaken van de domeinstaten waren afgelost, of die

⁵⁴ GAA, *CHA*, inv.nr. 2420; GAA, *GRK*, inv.nr. 16, f10v-11r; GAA, *CHA*, inv.nr. 977; GAA, *GRK*, inv.nr. 4096, f.18r-v; GAA, *GRK*, inv.nr. 2076; P.N. van Doornick, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1400-1404* (1901) 89–92.

⁵⁵ Frans van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland*, (Leiden 1753-1755); Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd* (Arnhem 1830-1851); Alphonse Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1910-1922, 1961-1989); Alphonse Verkooren, *Inventaire des chartes & cartulaires du Luxembourg (comté puis duché)* (Brussel 1914-1931); Francois Xavier Würt-Paquet, 'Table chronologique des chartes et diplômes relatifs à l'histoire de l'ancien comté de Luxembourg', *Publications pour la Recherche et la Conservation des Monuments Historiques (Luxembourg)* 1862 en *PSHIL* 1869, 1870, 1871, 1873, 1874, 1875, 1877.

niet in de domeinstaten zijn opgenomen omwille van de onvolledigheid van die bronnen zoals hieronder wordt behandeld.

Alle unieke transacties zijn voorzien van zoveel mogelijk informatie over: de domeinhouders, de vorst die het domein uitgaf, de transactiedatum en -plaats, de leningen of pandsom op het domein, de bezwaarde domeinrechten, de waarde van de domeinrechten, de reden voor en legitimatie van de bezwaring, de rechten die de domeinhouder kreeg over het domein, condities en beperkingen van het domeinbezit, instructies voor vorstelijke ambtsdragers met betrekking tot de overdracht, de voorwaarden rond de aflossing, het recht van overdracht aan derde partijen, en getuigen van of aanwezig bij de uitvaardiging. In totaal zijn ruim 1.900 transacties onderzocht.

Tabel B Onderzochte domeinbezwaren

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Transacties in de domeinstaten	411	272	77	379
Transacties via andere bronnen	294	132	87	269
Totaal	705	404	164	648

N.B. De Luxemburgse domeinstaat omvat ruim 200 domeinbezwaren, maar van een groot deel kan niet worden achterhaald of deze pre-Bourgondisch waren.

Voor de bestudering van de wijze waarop domeinbezwaring verbonden was aan *public debt* of bedehffing én de mate waarin en wijze waarop de Standenvergadering betrokken waren bij domeinbezwaring is een corpus samengesteld van bronpublicaties van Standenbijeekomsten die handelden over de vorstelijke financiën.⁵⁶ Staten- of Standenvergaderingen worden door historici verschillend gedefiniëerd. Sommigen stellen de aanwezigheid van de vorst, of het bijeenroepen van de bijeenkomst door de vorst als voorwaarde om een bijeenkomst te definiëren als een vergadering van de Standen. Anderen stellen dat alleen gesproken kan worden van een Standenvergadering als (leden van) alle Standen aanwezig waren of als ‘landsbrede’ onderwerpen werden besproken.⁵⁷ In de terminologie uit de tijd zelf blijkt juist geen duidelijk onderscheid

⁵⁶ Voor Holland de *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544* (Den Haag 1987-1991), digitaal geraadpleegd via: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/dagvaarten_holland/#page=0&accessor=toc&view=homePage. Voor Luxemburg is gebruik gemaakt van de serie *Les aides et subsides dans le Luxembourg de 1360 à 1565. Contribution à l'étude du développement de la fiscalité dans une principauté territoriale* (Brussel 2013). Voor Gelre is gebruik gemaakt van de database *Landdagen en andere landelijke bijeenkomsten van Staten en steden in Gelre en Zutphen 1423-1584*, digitaal beschikbaar via <http://resources.huygens.knaw.nl/statenstedengelderland>.

⁵⁷ M. Boone, “In den beginne was het woord”. De vroege groei van “parlementen” in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden’, *BMGN* 120 (2005) 338–361, aldaar 343; P.C.M. Hoppenbrouwers, ‘Middeleeuwse medezeggenschap: een stand van zaken over standen en Staten’, in: E. Dijkhof en M. van Gent ed., *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag* (Den Haag 2007) 133–160, aldaar 136–137; P.C.M. Hoppenbrouwers,

tussen bijeenkomsten met de vorst, met alle leden van de Standen of juist delen daarvan.⁵⁸

Gezien het onderwerp van dit proefschrift is gekozen voor een afbakening tot die bijeenkomsten tussen vorst en onderdanen, of onderdanen onderling, die tot doel hadden financiële bijstand (voor de vorst) te vergaren of over financiële zaken zoals het domein te overleggen, waar naast de aristocratie (en clerus) ook niet aristocratische groepen aan deelnamen, die bovendien niet beperkt waren tot één deel van het vorstendom. Op basis van deze bronnenverzameling zijn voor de vier vorstendommen tijdens de onderzochte periode de bede-onderhandelingen onderzocht, vanaf de aanvraag tot en met de betaling en afrekening. Centraal daarbij staan de eisen die de Standenvergadering stelde aan de vorst, de wijze van betaling en het toezicht op de besteding van de bede-inkomsten. Verder zijn de individuen geïdentificeerd die betrokken waren bij het proces van bede-onderhandelingen, -heffing en -uitzetting.

Het gezamenlijke bronnencorpus van domeinbezwaren en bijeenkomsten van representatieve instellingen, maakt het mogelijk om te analyseren welke rol het domein speelde voor laatmiddeleeuwse vorsten en de bestuurlijke elite. Op basis van de domeinstaten is onderzocht welke domeinen werden bezwaard, hoe dit gebeurde, welke sociale groepen de domeinen in handen kregen en waarom, en hoeveel dit de vorsten kostte en opleverde. Op basis van de vergaderingen van de representatieve instellingen is geanalyseerd hoe de bezwaring van domeinen verbonden was aan de opkomst van bedehffing en rentenverkoop. Dezelfde bronnen zijn gebruikt om een overzicht op te stellen van de sociale omgeving van de vorst: zijn familie en raad, en de bestuurlijke elite in de vier vorstendommen: de personen die recht hadden op zitting in de stadsbesturen en de representatieve instellingen, of door deze instellingen werden afgevaardigd. Deze informatie is ook gebruikt om na te gaan in hoeverre leden van de sociale omgeving van de vorst en de bestuurlijke elite actief waren bij domeinbezwaring, en in hoeverre houders van bezwaarde domeinen actief waren in het bestuur of verbonden waren aan de vorst.

‘Assemblies of Estates and parliamentarism in later medieval Europe’, in: M. Damen, J. Haemers en A.J. Mann ed., *Political Representation Communities, Ideas and Institutions in Europe (c. 1200–c. 1690)*. Later Medieval Europe 15 (Leiden en Boston 2018) 19–53, aldaar 19–22; A. Janse, ‘De Tweede Stand in laatmiddeleeuws Holland’, in: M. Damen, L.H.J. Sicking en Louis Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 159–175, aldaar 163–164; Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 447–464.

⁵⁸ Zo waren op de ‘dachvairt’ die in november 1417 plaatsvond te Gouda wel Jacoba en Jan van Beieren aanwezig met hun raden, maar niet de afgevaardigden van de steden. Voor Brabant stelde Piet Avonds vast dat de samenstelling van welke bijeenkomsten als Standenvergadering gold zo divers was, dat de vraag is welke bijeenkomsten als zodanig moeten worden betiteld W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel I: 1276-1433 Tweede stuk: Teksten*. Rijks geschiedkundige publicatiën (’s-Gravenhage 1987) nr.846; P. Avonds, ‘Mechelen en de Brabantse steden (1312-1355). Een bijdrage tot de parlementaire geschiedenis van de Derde Stand’, *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 53 (1970) 17–80, aldaar 29–30.

Op basis van deze gegevens is antwoord gezocht op de vraag welke rol de domeinen speelden voor laatmiddeleeuwse vorsten in de Nederlanden. Hiertoe is geanalyseerd welk direct financieel belang de domeinen hadden voor de pre-Bourgondische vorstelijke financiën (hoofdstuk 3), waarom pre-Bourgondische vorsten hun domein bezwaarden (hoofdstuk 4), hoe zij dit deden, welke rechten werden bezwaard en waar deze gelegen waren (hoofdstuk 5). Tevens is geanalyseerd wat voor vorstelijke politiek hieraan ten grondslag lag en welke sociale groepen hierbij betrokken waren (hoofdstuk 6) en hoe de politieke en financiële kosten en baten van domeinbezwaaring zich verhielden tot andere methoden om extern kapitaal aan te trekken (hoofdstuk 7 en 8). Voor een goede inkadering van de vorsten, hun landen en de middeleeuwse financiering volgt eerst een inleidend hoofdstuk over de onderzochte vorsten en hun sociale omgeving, hun vorstendommen en de lokale bestuurlijke elite (hoofdstuk 1). Hierna wordt uiteengezet hoe in de middeleeuwen de rol van de het domein binnen de overheidsfinanciën werd gezien en hoe dit zich verhield tot de realiteit (hoofdstuk 2).

1 Vorst en vorstendom

In dit proefschrift staan vier vorsten centraal. Zij hadden allen een problematische aanvang van hun regering, bovendien eindigde bij elk van hen hun bewind niet geruisloos: zij werden (al of niet gewenst) opgevolgd door de hertogen van Bourgondië. Zeker de problemen rond hun aantreden hadden gedurende hun regeringsperiode effect op hun politieke positie en dus ook de mate waarin zij hun onderdanen konden belasten. Daarbij moesten zij rekening houden met de Standenvergaderingen, individuele leden daarvan, en andere actoren die politiek betrokken waren. Hoewel zij een vorstelijke status hadden, was hun ‘binnenlandse’ macht niet onbeperkt. Hun vorstendommen waren lappendekens van vorstelijke machtsaanspraken, doorsneden met enclaves of juist aangevuld met exclaves. Dit alles was van grote invloed op de wijze waarop zij hun domeinen inzetten.

In dit hoofdstuk wordt eerst voor elk van de vier vorsten in grote lijnen een overzicht gegeven van hun aantreden en hun regering, zodat in latere hoofdstukken de chronologie van de domeinbezettingen beter geplaatst kan worden. Daarna komt hun sociaal-politieke omgeving aan bod zodat de invloed van (individuele leden van) de Standenvergadering en vorstelijke raden in latere hoofdstukken duidelijker wordt. Als laatste worden de vorstendommen die de vorsten regeerden beschreven, zodat de bezwaarde domeinen beter te lokaliseren zijn. In hoofdstuk 3 wordt dieper ingegaan op de financiële situatie van de vorsten.

1.1 Vier vorsten

Het aantreden van een vorst, of de opvolging, was in de late middeleeuwen niet altijd eenvoudig. Wanneer een vorst meer dan één zoon naliet, vrouwen hun vader moesten opvolgen, een minderjarige vorst aantrad, of als vorstelijke dynastieën geen directe erfgenamen nalieten, werd de opvolging een politiek spel.⁵⁹ In elk van de vier vorstendommen was sprake van zo’n problematische opvolging. Als gevolg hiervan, en door de wisselende verhoudingen met hun elites, economische en militaire voor- én tegenspoed, was de politieke slagkracht van vorsten geen constante. In de regeringen van de onderzochte vorsten zijn dan ook verschillende perioden te onderscheiden waarbij de macht die zij effectief konden uitoefenen sterk fluctueerde. Deze macht

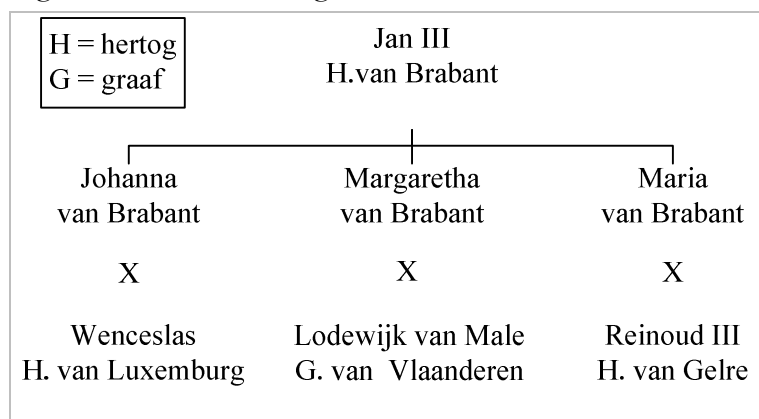
⁵⁹ Zie de wijze waarop Filips de Goede in verschillende vorstendommen aan de macht kwam en steeds zijn opvolging als ‘natuurlijk’ trachtte voor te doen. R. Stein, ‘Natuurlijk Filips de Goede. De Bourgondische erfopvolging in de Nederlanden’, in: M. Damen en L.H.J. Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans*. Middeleeuwse studies en bronnen 123 (Hilversum 2010) 15–29.

vormde een belangrijke voorwaarde voor het verkrijgen van financiële steun van hun onderdanen, of het opleggen van de vorstelijke wil aan diezelfde onderdanen.⁶⁰

Johanna van Brabant, r.1356-1404/1406

Johanna van Brabant was de oudste van drie dochters van Jan III van Brabant en was gehuwd met Wenceslas hertog van Luxemburg. Na haar vaders dood werd Johanna door de belangrijkste steden en edelen van Brabant als hertogin erkend.⁶¹ Haar opvolging verliep echter verre van vlekkeloos. Haar zus Margaretha was gehuwd met de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male, die namens zijn vrouw aanspraak maakte op Brabant. Lodewijk viel al snel na het overlijden van Jan III Brabant binnen en veroverde grote delen van het vorstendom. Met grote inspanningen wist Wenceslas de Vlamingen te verdrijven.⁶²

Figuur 1.1 Vereenvoudigde stamboom van Johanna van Brabant

De regering van Johanna kan worden opgedeeld in vier periodes. Na de Brabantse successieoorlog, waarin Johanna en Wenceslas vooral terugvielen op adellijke steun, wisten zij een redelijk onafhankelijke koers te varen van hun elite, speciaal de Brabantse steden. Na de slag bij Baesweiler tegen Gulik (1371), die door Wenceslas werd verloren, probeerden de Brabantse Standen de macht van de vorst te beperken. Na de dood van Wenceslas (december 1383) nam de autonomie van de Brabantse steden sterk toe. Johanna regeerde formeel zelf, maar kwam zij steeds sterker onder invloed van haar

⁶⁰ R.A. van Uytven, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* (1976) 93–122, aldaar 94, 97.

⁶¹ V. Vrancken, "Van den goeden regimente". Constitutionele teksten en hertogelijk bestuur in vijftiende-eeuws Brabant (KU Leuven, 2017) 39.

⁶² H. Laurent en F. Quicke, 'La guerre de la succession du Brabant (1356-1357)', *RDN* 13 (1927) 81–121, aldaar passim.

directe omgeving en haar neef Filips de Stoute, hertog van Bourgondië. Dit culmineerde in de overdracht van de Overmaase gebieden aan Filips in 1396, het aanstellen van diens zoon Antoon tot bewaarder van Limburg en vanaf 1404 Antoons aantreden als ruwaard van de hertogin. Na de dood van Johanna in 1406 trad Antoon aan als hertog van Brabant en Limburg.⁶³

Tabel 1.1 Machtsverhoudingen in Brabant, 1356-1406

Periode	Situatie	Feitelijke macht
1356-1371	Johanna en Wenceslas hadden sterke macht t.o.v. elite	De hertogen
1372-1383	Heroprichting Raad van Kortenbergh, inperking vorstelijke macht	Adel en steden?
1384-1404	Johanna sterk onder invloed hofhouding en de hertog van Bourgondië	Steden / hofhouding Johanna / Bourgondië
1404-1406	Antoon van Bourgondië ruwaard	Antoon

De bemoeienissen van Johanna met de Brabantse domeinen begonnen al voor haar aantreden, omdat zij door haar vader bij staatszaken werd betrokken.⁶⁴ Desondanks is gekozen voor het hanteren van 1356 als aanvangsjaar voor het onderzoek naar de wijze waarop zij de Brabantse domeinen gebruikte, omdat zij toen pas op eigen titel optrad. Hoewel zij werd bijgestaan door haar echtgenoot, die formeel in haar naam regeerde, zijn de meeste domeinbezwaringen die tijdens hun huwelijk gedateerd kunnen worden op hun beider, of alleen op haar naam gesteld. Haar laatste twee levensjaren regeerde de vorstin in wezen niet meer zelf, maar domeinbezwaringen uit deze jaren staan nog wel (mede) op haar naam. Daarom zijn de bezwaringen van Brabantse domeinen geanalyseerd voor de gehele periode 1356-1406.

Jacoba van Beieren, r.1417-1428/1433

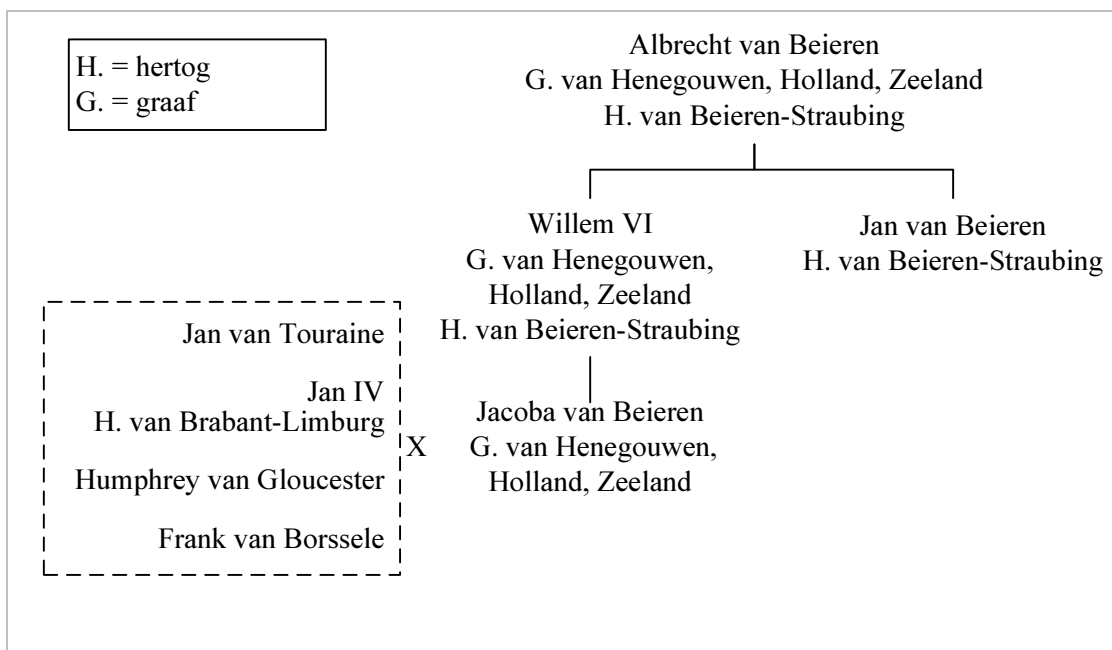
In Holland is Jacoba van Beieren onderzocht. Zij was, na de dood van haar vader Willem VI in 1417, zijn enige legitieme nakomeling en voorbestemd om hem op te volgen. Haar eerste echtgenoot, Jan van Touraine, was echter net voor haar vaders dood gestorven. Teneinde haar machtspositie te versterken werd Jacoba door haar moeder

⁶³ Ibid.; Stein, *De hertog en zijn Staten*, 35–40; R.A. van Uytven, *Stadsfinanciën en stadsdeconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIe eeuw*. Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren. Serie XXII, nr. 44 (Brussel 1961) 16–25; Uytven, ‘Vorst, adel en steden’, 99–101.

⁶⁴ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.19v, 88v; A. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d’Outre-Meuse* (Brussel 1910) nr. 8632, 9105.

Margaretha van Bourgondië en haar oom, de hertog van Bourgondië, uitgehuwelijkt aan Jan IV van Brabant, ook afkomstig uit het huis Bourgondië. De opvolging door een vrouw, zeker een die zo sterk onder Bourgondische (lees: Franse) invloed stond, was tegen de zin van de keizer. Deze wees Jan van Beieren, de oom van Jacoba, aan als opvolger in Henegouwen, Holland en Zeeland. Als gevolg hiervan ontstond zich een machtsstrijd om de graafschappen waarbij de invloed van Jan van Beieren in eerste instantie beperkt was tot Dordrecht. Hij wist echter gestaag zijn macht uit te breiden, niet in de laatste plaats omdat Jan IV van Brabant, via diens raadslieden, onder invloed van Jan van Beieren stond. Jan van Brabant sloot in 1419 dan ook de zeer ongunstige vrede van Woudrichem met Jan van Beieren. De laatste kreeg de gebieden rond Dordrecht en Gorinchem in handen. Ook kon Jan van Beieren nog een financiële vergoeding tegemoetzien. Toen deze niet werd betaald kreeg Jan van Beieren in 1420 Holland en Zeeland in pand.⁶⁵

Figuur 1.2 Vereenvoudigde stamboom van Jacoba van Beieren

In reactie op deze verliezen trok Jacoba zich eerst terug in Henegouwen, later vertrok zij naar Engeland. Daar vond zij in de broer van de Engelse koning, Humphrey van Gloucester, een nieuwe echtgenoot en militaire steun om haar erflanden te heroveren. Hoewel Humphrey en Jacoba in 1425 de macht in Henegouwen wisten te verkrijgen, verloren zij deze al spoedig aan een Bourgondisch-Brabantse overmacht en kwam Jacoba in Bourgondische gevangenschap terecht. Binnen een paar maanden ontsnapte

⁶⁵ A. Janse, *Pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)*. Sleutelfiguren 1 (2de druk; Amsterdam 2010) passim; R. Stein en J. Smithuis, 'Jacoba van Beieren - een tragische heldin?', *Spiegel Historiael* 40 (2005) 292–297, aldaar passim.

zij hieruit en trok naar Holland waar zij vanuit Schoonhoven de strijd aanbond met Filips de Goede die inmiddels in de rechten van Jan IV en Jan van Beieren was getreden. In 1428 kwam deze Hollandse burgeroorlog ten einde met de Zoen van Delft. Hierna werd Holland in eerste instantie bestuurd door een raad van negen personen, door Filips de Goede en Jacoba van Beieren gezamenlijk aangesteld. In januari 1429 droeg Jacoba in ruil voor een jaargeld haar landen (en inkomstenbronnen) over aan Filips en kwam het landsbestuur in handen van een klein, door Filips aangewezen, college. Dit werd in oktober 1430 vervangen door edellieden uit het geslacht Borssele die Holland en Zeeland in pandschap kregen tot en met 1433. In 1433 droeg Jacoba formeel haar erflanden over aan Filips en huwde met haar vierde en laatste echtgenoot, Frank van Borssele.⁶⁶

Tabel 1.2 Machtsverhoudingen in Holland, 1417-1433

Periode	Situatie	Feitelijke macht
Juni 1417 - 1420	Jan van Beieren bestrijdt erfenis Jacoba, openlijke oorlog	Jacoba van Beieren / Jan van Beieren
April 1420 – jan. 1425	Jacoba in Henegouwen / Engeland, in oorlog met Jan IV en Jan van Beieren	Jan van Beieren
Jan. – juli 1425	Jan van Beieren overlijdt, Jan IV van Brabant neemt bewind in Holland over	Jan IV van Brabant
Aug. 1425 – juli 1428	Jacoba bestrijdt Filips de Goede in Holland	Jacoba van Beieren / Filips van Bourgondië
Juli 1428 – 1429	Gezamenlijke raad van Jacoba en Filips,	Filips van Bourgondië
Okt. 1430 – april 1433	3 leden van het geslacht Borssele nemen Holland en Zeeland in pand	Borssele

Tijdens haar regering werd Jacoba bijgestaan door twee echtgenoten die namens haar regeerden, terwijl Jan van Beieren en Filips de Goede zich ook opwierpen als haar voogd. Al deze mannen bezwaarden Hollandse domeinen. Voor haar breuk met Jan IV werden zijn domeinbezwaringen mede bezegeld door Jacoba, terwijl ook de domeinbezwaringen door Filips de Goede na 1428 door Jacoba werden goedgekeurd. Jacoba zal de domeinbezwaringen door Jan van Beieren mogelijk niet hebben geaccepteerd (en *vice versa*), hoewel de aanwijzingen hiervoor maar beperkt zijn.⁶⁷ Pas

⁶⁶ Janse, *Pion*, passim; Stein en Smithuis, 'Jacoba', passim; R. Stein, 'List en bedrog? De verpanding van Holland en Zeeland in 1430-1431', in: E. Dijkhof en M. van Gent ed., *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 309–330, aldaar passim.

⁶⁷ Jan van Beieren schonk goederen van Jan Eggert, een vertrouweling van Willem VI, aan zijn eigen bastaard, terwijl Jacoba die goederen later aan haar vertrouweling Gerrit van Zijl overdroeg. NA,

na haar troonafstand, in 1433, eindigde de bemoeienis van Jacoba met het Hollandse domein. Daarom is hier de gehele periode 1417-1433 bestudeerd.

Elizabeth van Görlitz, r.1411-1443

In Luxemburg was Elizabeth van Görlitz de laatste pre-Bourgondische vorst. Haar vader Jan van Görlitz was reeds overleden en haar oom Wenceslas, koning van Bohemen en tot 1400 Rooms-koning, nam het op zich om zijn nicht van een goede huwelijkspartner te voorzien. Die werd eerst gevonden in Antoon van Brabant. Als huwelijksgift gaf Wenceslas haar Luxemburg in pand, die Antoon en Eliabeth nog wel uit het pandschap van Jobst van Moravië moesten lossen, voor 64.000 Rijns gulden. Na de kinderloze dood van Jobst in januari 1411, konden de echtelieden in hun Luxemburgse rechten treden zonder het hertogdom uit pandschap te lossen. Desondanks had Antoon verscheidene veldtochten nodig voor hij de Luxemburgse adel wist te onderwerpen en zijn regering kon effectueren. Na de dood van Antoon in 1415 regeerde Elizabeth korte tijd zelf, maar zij huwde al spoedig met Jan van Beieren (1419) die in haar naam regeerde, als hij tenminste niet in Holland was om daar zijn nicht Jacoba van Beieren te bestrijden. Elizabeth was ook veelvuldig in Holland te vinden maar zij vertrok in 1429 definitief uit dat graafschap. In Luxemburg liet zij het bestuur in de periode 1436-1443 over aan een stadhouder; de graaf van Virnemburg.⁶⁸

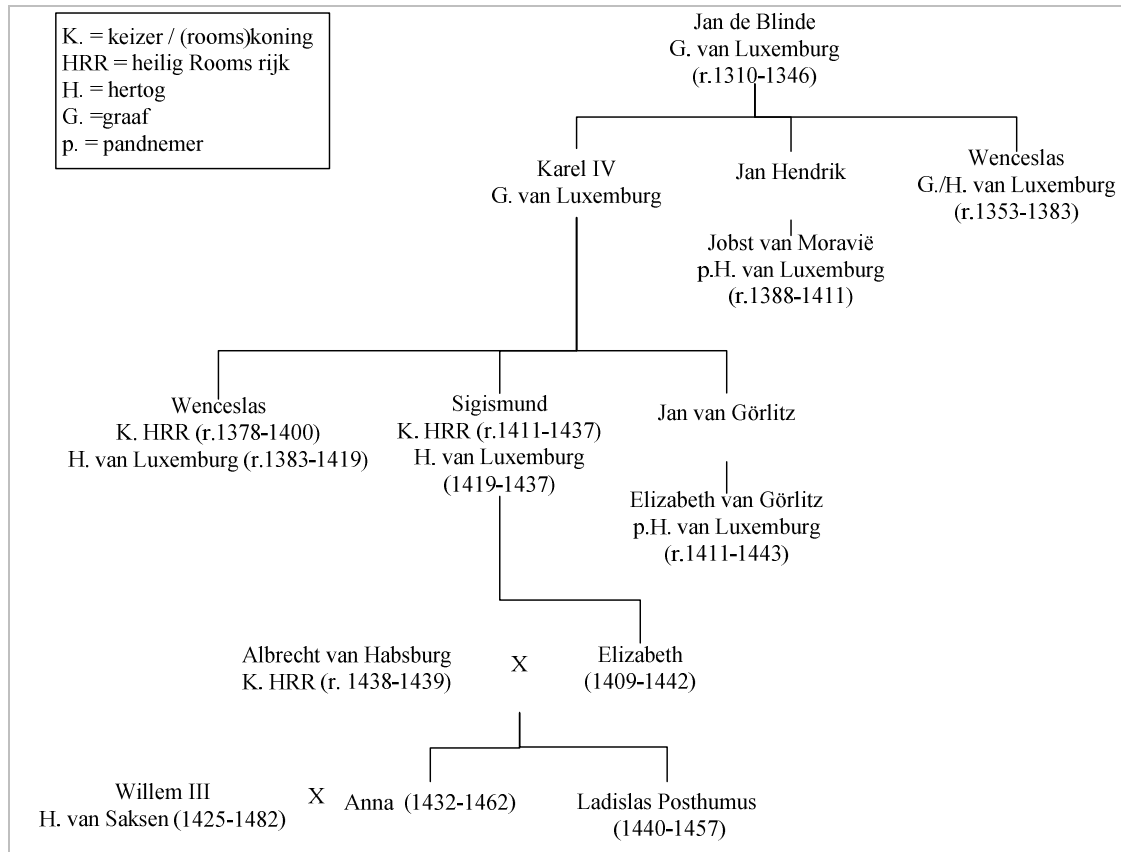
Het einde van de regering van Elizabeth over Luxemburg kwam in de jaren 1440. In 1441 verpandde (!) zij Luxemburg aan Jacob van Sierck, de aartsbisschop van Trier. Filips de Goede, hertog van Bourgondië, intervenieerde en werd in 1441 door Elizabeth aangesteld als ruwaard en in 1443 als pandhouder. Elizabeth trok zich met een jaargeld van Filips terug uit Luxemburg en overleed in 1451. Met de overdracht van het pandrecht, waarvan de juridische grondslag overigens nader onderzoek behoeft, kreeg de Bourgondische hertog wel de feitelijke macht, maar niet de hertogelijke titel in handen. De Luxemburgse erfrechten gingen na de dood van Wenceslas in 1419 over op diens halfbroer Sigismund (†1437). De dochter van Sigismund, Elizabeth (†1442) was gehuwd met Albrecht van Habsburg. De echtelieden vochten weliswaar de overdracht

Rek.Reg., inv. nr. 660, f.19r; A.D.Nord, *Série B*, inv. nr. 20143, f.33v, 37r; NA, *AGH*, inv.nr. 125; F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland IV* (Leiden 1756) 245, 931–932, 937.

⁶⁸ Bos-Rops, *Graven*, 189–190; Janse, *Pion*, 299–301; R. Petit, *Les aides et subsides dans le Luxembourg de 1360 à 1565. Contribution à l'étude du développement de la fiscalité dans une principauté territoriale*. J.-P. Weber ed. (Brussel 2013) dl I, 164-165; G. Wymans, 'La rébellion des nobles Luxembourgeois contre Antoine de Bourgogne, seigneur-gagiste du Duché (1411-1415). I. Du Traité d'engagère (14 août 1411) à la Trêve de Clewaux (24 août 1413).', *Tablettes d'Ardenne et Eifel* 2 (1963) 7–34, aldaar passim; F.X. Würt-Paquet, 'Table chronologique des chartes et diplômes relatifs à l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Élisabeth de Görlitz, duchesse de Luxembourg, comtesse de Chiny, tenant le pays par engagère; Philippe, duc de Bourgogne, son mambour, et gouverneur de Luxembourg. Du 29 septembre 1443 au 3 août 1451, jour du décès de la duchesse Élisabeth de Görlitz', *PSHIL* 7 (1874) 1–108.

van de macht over Luxemburg aan Filips de Goede aan, maar hun nageslacht moest zich in 1462 neerleggen bij het verlies van het stamvorstendom.⁶⁹

Figuur 1.3 Vereenvoudigd overzicht van de graven en hertogen van Luxemburg, 1310-1466

⁶⁹ I. Miller, 'Kurtrier und die übernahme des herzogtums Luxemburg durch herzog Philipp den Guten von Burgund im jahre 1443', *Hémecht. Zeitschrift für Luxemburger Geschichte* 36 (1984) 489–514, aldaar passim; M. Pauly, *Geschichte Luxemburgs* (2e bewerkte druk; München 2013) 34–46; Petit, *Les aides*, 164–165; N. van Werveke, 'Definitive Erwerbung des Luxemburger Lands durch Philipp, herzog von Burgund.', *Das Luxemburger land. Organ für vaterliche geschichte, kunst & literatur* (1886), aldaar 3–4.

Tabel 1.3 Machtsverhoudingen in Luxemburg, 1409-1443

Periode	Situatie	Feitelijke macht
1409-1411	Jobst van Moravië heeft Luxemburg in pand, Elizabeth en haar gemaal Antoon van Bourgondië, hertog van Brabant mogen het pand lossen	Jobst van Moravië
1411-1415	Elizabeth en Antoon; opstand Luxemburgse adel	Antoon / Luxemburgse adel
1416-1417	Elizabeth regeert zelf	Elizabeth van Görlitz
1418-1421	Gehuwd met Jan van Beieren	Jan van Beieren
1422-1443	Elizabeth regeert zelf / stelt stadhouder aan	Elizabeth / de graaf van Virnemburg

Elizabeth mocht als gevolg van haar huwelijkscontract de titel van hertogin van Luxemburg dragen en verkreeg het gebruiksrecht over het hertogdom en de bijhorende inkomstenbronnen.⁷⁰ Het is echter de vraag of zij juridisch ook vrijelijk over het vorstendom mocht beschikken, dit had zij immers alleen in pand. Desondanks heeft Elizabeth gedurende haar gehele regime Luxemburgse domeinen bezwaard. Deze schijnbare afwijking van de rechtsregels, of in elk geval een afwijking van de moderne interpretatie van het middeleeuws pandrecht, behoeft nadere onderzoeking die echter buiten het bereik van dit proefschrift valt. Weliswaar zijn in de domeinstaat erkenningen van domeinbezwaren te vinden van Wenceslas, Sigismund, Elizabeth van Luxemburg, Ladislas Posthumus en zijn voogd de Rooms-koning Frederik, maar die hebben zelf geen Luxemburgse domeinen bezwaard.⁷¹ In de praktijk gold Elizabeth van Görlitz daarmee als laatste persoon uit het geslacht Luxemburg die effectief macht over de Luxemburgse domeinen had. In deze studies is haar formele regering, 1411-1443, onverkort geanalyseerd.

Arnold van Gelre, r.1423-1473

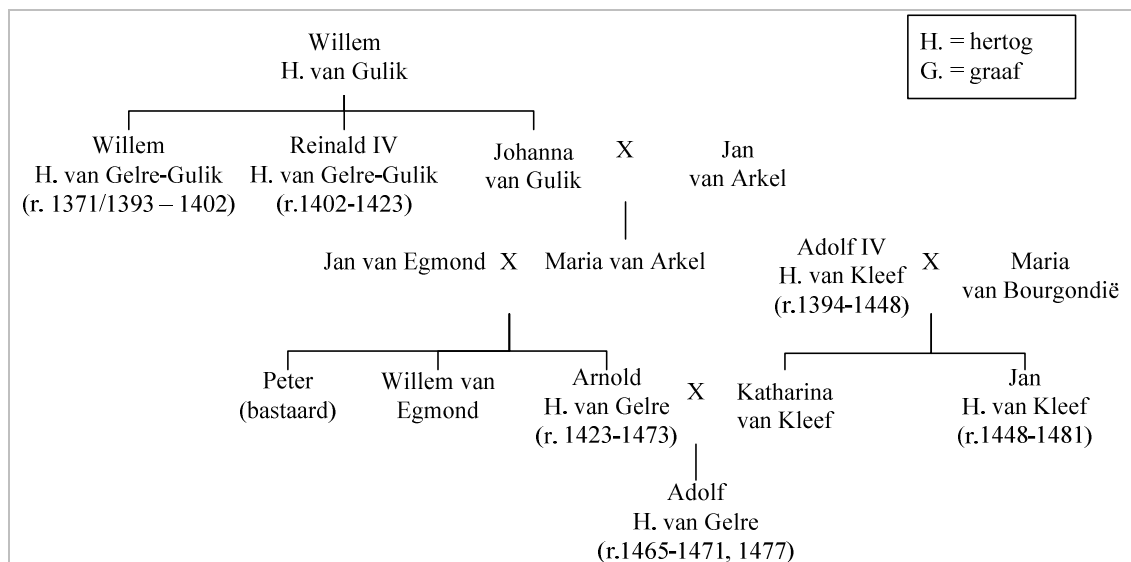
In Gelre regeerde Arnold van Gelre tijdens de hier onderzochte periode. Deze vorst was afkomstig uit het huis Egmond, dat was geparenteerd aan het huis Arkel, dat op zijn beurt via huwelijk verbonden was aan het Gelders-Gulikse hertogenhuis (figuur 1.4). Al voor de dood van Reinald IV, hertog van Gelre en Gulik (25 juni 1423) was Arnold door de Staten van Gelre uitverkoren om hem op te volgen. De keizer was bereid om de

⁷⁰ G. Wymans, 'La conclusion du contrat de mariage d'Antoine, duc de Brabant, et d'Elizabeth de Görlitz (1408 - avril 1409)', *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 50 (1961) 297-303, aldaar 300.

⁷¹ Van Werveke, 'Les charges', 562-563.

opvolging van Arnold, via vrouwelijke lijn, te aanvaarden; maar daar moest wel voor betaald worden. Omdat de Gelderse Staten onvoldoende geld bijeenbrachten om de belening te betalen, en Arnold en zijn familie niet in staat of vna zins waren dit bedrag zelf op tafel te leggen, ging de formele acceptatie als hertog van Gelre aan Arnold voorbij. De keizer beleende hierop de hertog van Berg met de hertogdommen Gelre en Gulik, omdat die wel de benodigde middelen kon mobiliseren om de belening te bekostigen. De Gelderse Staten bleven echter achter hun keuze voor Arnold staan en de hertog van Berg werd alleen in Gulik erkend. De nieuwbakken hertogen van Gulik (Berg) en Gelre (Egmond) betwistten elkaar de opvolging, hetgeen culmineerde in openlijke oorlogvoering. Militaire conflicten, zowel met zijn burens als zijn onderdanen en zelfs zijn zoon en troonopvolger, waren kenmerkend voor de regering van Arnold.⁷²

Figuur 1.4 Vereenvoudigde stamboom van Arnold van Gelre

Arnold had gedurende zijn gehele regering conflicten met zowel zijn burens als zijn onderdanen. Hij trad in 1423 als dertienjarige aan als hertog. Vanwege zijn minderjarigheid zou hij in zijn regering worden bijgestaan door een voogdijraad, de Raad van Zestien. Deze raad bestond geheel uit hoge edelen, zodat die vermoedelijk optrad als gemachtigde namens de ridderschap. Zij werden bijgestaan door representanten van de vier grote steden die optraden als gemachtigden van de steden.⁷³ In 1432 ondernam de jonge hertog een poging om de Raad van Zestien opzij te schuiven. Vermoedelijk zal hij zelfstandig besluiten zijn gaan nemen zonder zijn raad hierin te kennen. Als gevolg hiervan raakte de hertog gebrouilleerd met zijn belangrijkste steden. Het conflict tussen de hertog en de steden kwam in 1448-1449 tot

⁷² W.J. Alberts, *Geschiedenis van Gelderland Boek I, Tot 1492: van heerlijkheid tot landsheerlijkheid: overzicht van de geschiedenis van Midden- en Noord-Limburg en Gelderland in de Middeleeuwen* (Zutphen 1978) 124–126.

⁷³ Ligthart, 'Involvement of the Guelders' Estates', 53.

een voorlopig einde door het *Nije ordonnantie*. Volgens dit door de Staten opgestelde document zou de hertog voortaan worden bijgestaan – lees gecontroleerd – door een kleine raad en een vernieuwde raad van Zestien. Het stuk lijkt nooit geaccordeerd te zijn geweest door de hertog, die gedesillusionneerd op bedevaart vertrok naar het Heilig Land. Na Arnolds terugkeer in Gelre werd het verzet steeds openlijker, waarbij Nijmegen de zoon van de hertog, Adolf van Gelre, naar voren schoof als uitdager van de vorstelijke macht. In 1458-1459 leek een vrede tussen vader en zoon aanstaande. In het zogenaamde Verdrag van Batenburg (1459) werd de macht over Gelre verdeeld en beloofden de strijdende partijen om de rust te bewaren. Het verdrag had echter geen blijvend effect. Adolf zette de strijd voort. Aan het einde van 1465 leek een verzoening opnieuw dichtbij. Het hertogelijke gezin vierde samen kerst. In januari 1466 nam Adolf echter zijn vader gevangen en hij wist in de grootste delen van Gelre zijn macht te vestigen. Adolf lijkt, meer dan zijn vader, gesteund te worden door de steden. In 1470 keerden de kansen. Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, nam Adolf gevangen en Arnold werd vrijgelaten. Die kon echter op weinig steun meer rekenen in zijn hertogdom, waar men hem als Bourgondische marionet beschouwde. De grote steden stelden de graaf van Meurs aan om als hoofdman namens Adolf te regeren. Vrijwel machteloos droeg Arnold in eerste instantie het ruwaardschap, later ook zijn hertogskroon, over aan Karel de Stoute, hertog van Bourgondië.⁷⁴

⁷⁴ W.J. Alberts, 'De anti-Bourgondische politiek van hertog Arnold van Gelre in de jaren 1452-1456', *BMGelre* L (1950), aldaar 6–9; W.J. Alberts, 'De eerste Bourgondische bezetting van Gelre (1473/1477)', in: *Nederrijnse studiën XIIIe - XVe eeuw* (Groningen en Jakarta 1954) 49–82, aldaar 52–54; W.J. Alberts, *De staten van Gelre en Zutphen. Deel II (1459-1492)*. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht XXIX (Groningen en Jakarta 1956) 118–119, 124–128; Alberts, *Geschiedenis van Gelderland Boek I*, 124–126; A.H. Groustra-Werdekker, 'Gevaarlijke grenzen: Gelre, Gulik en Kleef in hun conflicten en bondgenootschappen met de Bourgondische vorsten, 1473-1543.', in: J. Geurts en H. de Schepper ed., *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers. Theorie en praktijk*. Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 4 (Maastricht 2006) 143–159, aldaar 143–144; L.van Hout, 'Arnold van Egmond en de erfopvolging in Gelre', in: J. Stinner en D.M. Oudesluijs ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht 2001) 106–112; C. Looz-Corswarem, 'Gelre en zijn burens Kleef, Gulik en Berg, van de late Middeleeuwen tot 1543', in: J. Stinner en D.M. Oudesluijs ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht 2001) 123–128, aldaar 127; M.H. Veugelers en G.J.M. Nijsten, 'De samenkomst van hertog Arnold en zijn zoon in 1459. Een nieuwe lezing van een Gelderse tekst', *BMGelre* LXXXI (1990) 40–50.

Tabel 1.4 Machtsverhoudingen in Gelre, (1423-1473)

Periode	Situatie	Feitelijke macht
1423-1432	Arnold minderjarig, onder voogdij van zijn onderdanen	Raad van Zestien / steden
1432-1448	Arnold schuift Raad opzij	Arnold
1448-1458	Een nieuwe Raad van Zestien wordt aangesteld of voorgesteld, Adolf betwist zijn vaders macht	Arnold / Raad van Zestien(?) / Adolf
1458-1466	Burgeroorlog	Arnold / Adolf
1466-1470	Arnold gevangen, meeste steden erkennen Adolf	Adolf
1470-1473	Adolf gevangen, Arnold wordt niet erkend door zijn onderdanen	Hoofdsteden en ridderschap Gelre

De periodisering van Arnolds regering in Gelre is duidelijk. Vanaf zijn aantreden in 1423, tot zijn dood in 1473 beschikte hij over de Gelderse domeinen en bezwaarde deze in belangrijke mate. Zijn regering werd wel onderbroken door zijn gevangenschap (1466-1470) en na 1470 werd zijn positie als hertog binnen Gelre nauwelijks erkend. In de rest van de periode was hij wel de geaccepteerde vorst. Er is voor gekozen om de complete periode 1423-1473 te onderzoeken, waarbij rekening gehouden wordt met het feit dat de macht van de vorst na 1465 praktisch was uitgespeeld en het gezag bij zijn zoon berustte.

1.2 De vorstelijke omgeving en de bestuurlijke elite

De vorst werd geacht zich in zijn regering met raad en daad te laten bijstaan door edelen, familieleden, hofdienaren en leden van clerus. Deze waren sterk verbonden aan de vorst. Daarnaast sloten steden, edelen en de clerus zich aaneen in proto-parlementen, in de vorm van Standen- of Statenvergaderingen. Zij vormden een brede raad die de vorst ter zijde stond, maar zich ook gezamenlijk tegenover hem teweergestelde. Deze groepen worden gezien als de bestuurlijke elite van de vorstendommen. Al deze groepen en de individuele leden daarvan hadden op enige wijze invloed op de vorst en op het beleid van domeinbezwaren.

De vorstelijke raad

Vorsten regeerden nooit alleen. Zij raadpleegden hun leenmannen, die hen met *auxilium en consilium* moesten bijstaan, maar ook familieleden, leden van de hofhouding en

clerici. De vorstelijke raad bestond oorspronkelijk als een *ad hoc* instelling met een variërende bezetting, waarin hoge prelaten en edelen de boventoon voerden. Zij ontwikkelde zich naar een raad bezet door gespecialiseerde en gesalarieerde ambtenaren, waarbij het recht van oude adellijke geslachten om in de raad zitting te nemen steeds verder werd gelimiteerd en gereguleerd.⁷⁵

Gezinsleden van de vier vorsten lijken nauwelijks betrokken te zijn geweest bij de vorstelijke regering, of de bezwaring van domeinen. Jan III van Brabant had zijn bastaardzonen een plaats gegeven in zijn adviesraad, maar Johanna moest bij haar aantreden juist beloven deze heren niet te betrekken bij het landsbestuur.⁷⁶ In Holland werd Jacoba van Beieren bijgestaan door haar moeder Margaretha van Bourgondië, die haar volgens Antheun Janse zelfs als een marionet bespeelde.⁷⁷ Desondanks komt zij niet naar voren in de oorkonden waarin domeinen worden bezwaard. In Gelre betrof hertog Arnold zijn broer, Willem van Egmond, wel veelvuldig bij de uitvaardiging van oorkonden. In sommige gevallen wordt zelfs expliciet genoemd dat Willem het oor van Arnold had, en zich inzette voor de belangen van (vermoedelijk) zijn protegés.⁷⁸ Eerder was ook Jan van Egmond, als voogd van zijn zoon Arnold, al betrokken bij de regering.⁷⁹ Van andere gezinsleden van de vorsten is betrokkenheid bij de regering niet vastgesteld.

Leden van de maagschap, de bredere familiekring van tot in de vierde graad verwante personen,⁸⁰ komen maar in beperkte mate als raadgevers voor. Zo consulteerde Johanna van Brabant enkele van haar bastaardbroers, of voerde zij deze op als getuigen, maar dit waren alleen die bastaarden die van hun vader een (hoge) heerlijkheid hadden verkregen.⁸¹ Zij maakten daardoor onderdeel uit van de Brabantse (hoge) adel. Andere bastaarden van Jan III werden niet betrokken bij vorstelijke besluiten, of dit heeft in elk geval geen papieren of perkamenten neerslag gekregen. Dit rechtvaardigt de conclusie dat status, meer dan verwantschap, leidend was bij het raadplegen van de halfbroers van Johanna. Ook andere personen van wie bekend is dat zij onderdeel van de maagschap van de vorst uitmaakten, én die optraden als getuigen, raadgevers of aanwezig waren bij uitvaardigingen van oorkondes lijken echter niet

⁷⁵ Damen, *De staat van dienst*, 33–35.

⁷⁶ P. Avonds, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen*. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België 53, 136 (Brussel 1991) 131–137.

⁷⁷ Janse, *Pion*, passim.

⁷⁸ GAA, *GHG*, inv.nr., 784, f.28r; GAA, *GRK*, inv.nr. 4423.

⁷⁹ W.J. Alberts, *De staten van Gelre en Zutphen. Deel I (tot 1459)*. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht XXII (Groningen en Jakarta 1950) 118–119.

⁸⁰ P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuws Holland', *Holland* 17 (1985) 69–108.

⁸¹ Als getuigen traden wel de heer van Wittem (nakomeling van een bastaard van Jan II) en de heer van Rotselaer (nakomeling van een bastaarddochter van Jan III) op. Maar mannelijke bastaarden van Jan III, zoals Jan Brant, Hendrik van der Hulpe, Jean van de Vene en Nicolas de Weerthuyzen traden niet op als getuigen. Voor een overzicht van bastaarden: Godfried Croenen, 'Bâtards et pouvoir dans le duché de Brabant xiie-xive siècles', in: Eric Bousmar e.a. ed., *La bâtardise et l'exercice du pouvoir en Europe du XIIIe au début du XVIe siècle*. Revue du Nord hors-Série. Collection Histoire 31 (2015) 189–218.

zozeer op basis van hun familierelaties te worden opgevoerd, maar op basis van hun persoonlijke status. De familieband wordt in elk geval nooit genoemd bij getuigen of raadgevers.⁸²

De nauwe kring rond de vorst bestond behalve uit familieleden ook uit de hofhouding. De kern hiervan werd gevormd door de vier traditionele hofambten: drossaard, maarschalk, schenker en kamerling.⁸³ Oorspronkelijk waren dit uitvoerende functies maar in de late middeleeuwen verwerden deze tot erefuncties. Er ontstond een scheiding tussen de dragers van de eretitels, die vaak vererfden, en personen die een uitvoerende functie met dezelfde titel bekleedden. In Brabant ontstond bovendien nog een scheiding binnen de uitvoerende functies, waarbij een functionaris verantwoordelijk was voor het hof, en een ander voor het gehele hertogdom. Zodoende bestonden sommige functies in drievoud. Tegelijk werden enkele functies in de veertiende en vijftiende eeuw ook weer afgeschaft, zodat het aantal personen dat een bepaalde functietitel droeg sterk varieerde.⁸⁴ In Gelre trad ook een verdubbeling van de functies op, namelijk in 1343 toen het graafschap Gelre werd verheven tot hertogdom. De functies van kamerling en schenker ontwikkelden zich tot louter een eretitel, maar het maarschalkambt werd gesplitst in een erefunctie en een uitvoerende functie. Daarbij werden het (hof)maarschalkambt, en het hofmeesterschap (eerder als *dapifer* of drossaard bekend) in de vijftiende eeuw meer dan eens door twee personen tegelijk uitgevoerd. Nijsten stelt dat deze functies bij toerbeurt werden uitgevoerd zodat meerdere belangrijke families aan het hof konden worden gebonden.⁸⁵ In Holland lijken de hofambten maar in beperkte mate erfelijk te zijn geworden en was bovendien geen sprake van een splitsing in een symbolische en een daadwerkelijk uitgevoerde functie, zoals in Brabant en Gelre het geval was.⁸⁶

Behalve met de erfelijke hofambten, vulden vorstelijke Raden zich steeds meer met gespecialiseerde ambtenaren, maar dit proces was niet overal even ver voortgeschreden. In Brabant had de omslag van een adellijke raad naar een ambtelijke raad zich nog niet (geheel) voltrokken tijdens de regering van Johanna en Wenceslas. Hun Raad bestond nog grotendeels uit vazallen van de vorst en belangrijke leden van de hofhouding, zoals dat ook onder Jan III het geval was.⁸⁷ In Holland bestond een verschil tussen de kleine raad, die het dagelijks bestuur van het graafschap vormde, en de grote raad (of ridderschap) die gelijk gesteld zou kunnen worden aan de tweede stand binnen de Standenvergadering.⁸⁸ De Raad zou tot het midden van de vijftiende eeuw hebben

⁸² Zo waren de bezwaren ten gunste van de jonkheer van Sayn wel gericht aan deze 'neve' van de hertogin, maar hij werd geen 'neve' genoemd als hij optrad als getuige. ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr.7142; ARAB, CC, inv.nr. f436, f.1v, 74v; ARAB, CC, inv.nr. 8, f.95v.

⁸³ Vale, *The princely court*, 15.

⁸⁴ Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 225–231.

⁸⁵ Nijsten, *Het hof van Gelre*, 32–35.

⁸⁶ Janse, *Ridderschap*, 356–358.

⁸⁷ Martens, *L'administration*, 39–40; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 268–279.

⁸⁸ Janse, 'De Tweede Stand', 162–163.

bestaan uit hofedelen, stedelijke vertegenwoordigers en grafelijke klerken, die in wisselende samenstelling bijeenkwamen. De raad werd in elk geval tot 1433 nog gevuld met bezoldigde en onbezoldigde raadslieden, waarbij de aantallen raadsleden varieerden.⁸⁹ Voor Luxemburg is geen onderzoek uitgevoerd naar het vorstelijk hofleven of de vorstelijke raad voor andere vorsten dan Jan de Blinde (r.1311-1346). Het hof van die vorst gold volgens Moraw echter als atypisch.⁹⁰ Tijdens de veelvuldige afwezigheid van Jan de Blinde zou het land bestuurd zijn door een *Territorialrat*, bestaande uit edelen.⁹¹ Met betrekking tot de regering van Elizabeth van Görlitz is geen onderzoek beschikbaar naar de vorstelijke raad. De domeinbezwaringen tijdens haar bewind worden bovendien maar in enkele gevallen voorzien van goedkeuring van of afgekondigd in aanwezigheid van personen die waarschijnlijk als raad ofwel als lid van de hofhouding fungeerden.⁹²

Ook in Gelre was sprake van een kleine en grote raad, maar deze begrippen hadden hier een betekenis die sterk afweek van de Brabantse of Hollandse variant. Het bestaan van een kleine raad wordt in Gelre pas duidelijk in 1448 toen de Staten van Gelre de vorst onder curatele stelden en de oprichting eisten van een ‘dagelicsche’ raad. Deze raad zou gevormd worden door een hofmeester, een maarschalk, een rentmeester, een keukenmeester én een geleerde man die als kanselier of hoofd van de raad zou optreden. Daarnaast zou een ‘groten off breyde rade’ worden opgericht, bestaande uit acht Gelderse edelen, aangevuld met acht afgevaardigden van de vier hoofdsteden.⁹³

Deze grote raad van zestien personen, acht edelen en acht stedelingen, doet sterk denken aan de Raad van Zestien, die na het aantreden van de dan minderjarige Arnold in 1423 werd aangesteld om de vorst bij te staan in diens regering. De Gelderse Raad van Zestien lijkt bovendien sterk op de Raad van Kortenbergh die in Brabant actief was in de perioden 1332-1340, 1350-1356 en 1372-1378. Deze raad was een door de Brabantse Standen ingestelde advies- en controleraad, die de vorst moest bijstaan in zijn regering, en werd gevormd door vier edelen en tien afgevaardigden van de steden Leuven, Brussel, Antwerpen, ‘s-Hertogenbosch, Tienen en Zoutleeuw.⁹⁴ Zowel de Raad

⁸⁹ Damen, *De staat van dienst*, 39–43.

⁹⁰ P. Moraw, ‘Über den Hof Johanns von Luxemburg und Böhmen’, *PSHIL* CXV. Johann der Blinde Graf von Luxemburg, König von Böhmen 1296-1346 (1997) 93–120, aldaar 106.

⁹¹ W. Reichert, ‘Johann der Blinde als Graf von Luxemburg’, *PSHIL* CXV. Johann der Blinde Graf von Luxemburg, König von Böhmen 1296-1346 (1997) 169–196, aldaar 192.

⁹² Zoals de vestiging van een rente op de tol van Luxemburgstad, in 1429, bijgestaan door de jonkheer van *Ruldenge*, de deken van Arlon en de rentmeester-generaal P. de Arluno. ARAB, CC, inv.nr. 45669, f.7r.

⁹³ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr.247.

⁹⁴ J. Haemers en B. Vannieuwenhuyze, ‘Het Charter van Kortenbergh en de constitutionele geschiedenis van Brabant’, *Het Charter en de Raad van Kortenbergh 1312. Speciale editie van eigen Schoon en de Brabander* 96 (2013) 1–22, aldaar 13–14; J. van der Straeten, *Het charter en de raad van Kortenbergh. Études présentées à la commission internationale pour l’histoire des assemblées d’États XII* (Brussel en Leuven 1952) 163, 171–173, 182–191.

van Kortenbergh als de Raad van Zestien waren daarmee belangrijke instrumenten van de ontluikende Standenvergaderingen om hun vorsten te controleren.

Standenvergaderingen

Naast de personen die in zijn directe omgeving verkeerden had de vorst ook, of vooral, te maken met zijn onderdanen wanneer die zich groepeerden in een Standen- of Statenvergadering. Deze vergaderingen vonden hun oorsprong in het feit dat koningen en krijgsheren zich in de vroege middeleeuwen lieten adviseren door hun belangrijkste volgelingen. Binnen de later ontstane feodale verhoudingen groeide dit uit tot een verplichting voor de vazal. Naast de steun van militairen (zijn vazallen) kon de vorst rekenen op moreel advies van de belangrijkste religieuze leiders in zijn omgeving. Deze twee adviesgroepen vormden zich in de loop der tijd om tot de kern van het hierboven besproken vorstelijke hof (*curia*). In een later stadium werden ook niet-adellijke onderdanen bij de advisering betrokken en groeide het geheel uit tot de Standenvergadering.⁹⁵

De Standenvergadering zou in de gebieden die tot het Karolingische rijk hadden behoord de vorm hebben van een parlement bestaande uit drie Standen: de clerus, adel en derde stand.⁹⁶ Desondanks is niet overal en gedurende de gehele onderzochte periode sprake van drie afgescheiden groepen die gezamenlijk overleg pleegden met de vorst. Hoewel het gebruik van de term 'Standen' zich in de veertiende eeuw vanuit Frankrijk over de Nederlanden verspreidde was de realiteit vaak anders. Zo vertegenwoordigden hoge edelen en geestelijken vooral zichzelf en anderen waarover zij gezag uitoefenden en niet zozeer een adellijke of klerikale 'stand' namens wie zij waren gekozen om te spreken. Ook werden belangrijke prelaten soms tot de adellijke en niet de klerikale 'stand' gerekend, werd de clerus niet geraadpleegd als stand, of was een van de drie deelnemende Standen zo machtig dat zij de Standenvergadering compleet domineerde.⁹⁷

In de vier onderzochte vorstendommen bestonden voor de komst van de Bourgondiërs geen Standenvergaderingen waarbij de drie Standen in vast verband

⁹⁵ Hoppenbrouwers, 'Middeleeuwse medezeggenschap', 137–138; Hoppenbrouwers, 'Assemblies of Estates and parliamentarism in later medieval Europe', 33–36.

⁹⁶ Deze these van Hintze is onder andere door Blockmans bekritiseerd. Hij heeft een nieuwe poging ondernomen de 'volksvertegenwoordigingen' in laatmiddeleeuws Europa onder te brengen in typen. Hij onderscheidde vier factoren die de vorm van de 'volksvertegenwoordiging' beïnvloedde; de invloed van clerus, adel en steden, een hoge dan wel lage vergaderfrequentie, brede dan wel smalle actieterreinen en een sterke dan wel zwakke mate van mutaties in het deelnemersveld. De uiteenlopende regionale invulling van die voorwaarden resulteerde in vijf typen vertegenwoordigingen. O. Hintze, 'Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes (1930)', in: *Staat und verfassung. Gesammelte abhandlungen zur allgemeinen vergassungsgeschichte* (2e herziene druk; Göttingen 1962) 120–139, aldaar 124, 126–131, 135; W.P. Blockmans, 'Typologie van de volksvertegenwoordiging in Europa tijdens de late middeleeuwen', *TVG* 87 (1974) 483–502, aldaar 497–500.

⁹⁷ Hoppenbrouwers, 'Middeleeuwse medezeggenschap', 142–145; Hoppenbrouwers, 'Assemblies of Estates and parliamentarism in later medieval Europe', 27–33.

waren betrokken. Ten eerste presenteerden de representatieve organen, als zij zichzelf al als zodanig afficheerden, zich niet als Standenvergadering. Dit gebeurde meestal pas na de intrede van de hertogen van Bourgondië.⁹⁸ Ten tweede werden niet alle drie de traditionele Standen overal betrokken. Zo was in Brabant weliswaar de eerste stand, de clerus, actief als apart onderdeel van de Standen, maar dit gebeurde pas vanaf 1383 structureel. Vóór die tijd zegden de tweede en derde stand beden toe en eisten zij dat de leden van de eerste stand daaraan mee betaalden. In Overmaas was een soortgelijke situatie zichtbaar.⁹⁹

Ook in Holland vond pas rond de machtsoverdracht van Jacoba van Beieren aan Filips van Bourgondië een duidelijke afbakening van de Standen plaats, toen voor het eerst sprake was van drie Standen. Voordien werd de clerus niet geconsulteerd. Wel was er sprake van een soort van ‘vierde stand’, bestaand uit de vrije boeren, die werden uitgenodigd om hun instemming te betuigen met belangrijke besluiten van de vorst en de Staten, zoals het heffen van een buitengewone bede. In de pre-Bourgondische tijd gold bovendien de ridderschap als de tweede stand. De ridderschap bestond echter niet uit het geheel der Hollandse edelen, maar kwam vrijwel overeen met de adellijke component van de dagelijkse raad die de vorst bijstond.¹⁰⁰

In Luxemburg was vooral tijdens de periodes dat het gebied onder Franse heerschappij stond sprake van een driestandensysteem. Toen Lodewijk van Orleans het vorstendom bestuurde (1402-1407), vond overleg plaats met de ‘prélatz, contes, barons, chevaliers, escuiers, officiers [...] in maiours, jurez, eschevins et communaultez de toutes bonnes villes’. Tijdens het bewind van Antoon van Bourgondië - namens zijn echtgenote Elizabeth - was sprake van overleg met ‘prelatis, nobilibus et deputatis oppodorum’. In andere perioden waren het primair de edelen die hun stempel drukten

⁹⁸ Hoppenbrouwers, ‘Middeleeuwse medezeggenschap’, 148–149.

⁹⁹ P. Avonds, ‘Bij de geboorte van de eerste stand in Brabant. De norbertijner abdijen in de Brabantse politiek tijdens de veertiende eeuw’, in: *Norbertijnen in de politiek* (Brussel 1997) 39–46, aldaar 39–46; P.C. Boeren, ‘De middeleeuwen c. 1000-1543’, in: E.C.M.A. Batta, e.a. ed., *Limburg’s verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815 II* (Maastricht 1960), aldaar 99; M. Damen, ‘Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw’, in: M. Damen, L.H.J. Sicking en Louis Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 139–158, aldaar 139–141; M. Damen, ‘Convocatie en representatie. De Staten van Brabant in de late middeleeuwen’, *NHJ* 29 (2012) 29–45, aldaar 34, 40; L. van Hommerich, ‘Standengroepering van Limburg-Overmaas in zijn Statencolleges 14e- en 15e eeuw’, *De Maasgouw* 90 (1971) 99–112, aldaar 101–110; L. van Hommerich, ‘Gouvernés et gouvernants dans le duché de Limbourg et les autres pays d’Outre-Meuse’, *Anciens pays et assemblées d’Etats / Standen en landen* 33 (1965) 109–116, aldaar 113; L. van Hommerich, ‘Filips de Stoute en zijn bedepolitiek in het hertogdom Limburg en de andere Landen van Overmaas (1387-1404)’, *Anciens pays et assemblées d’Etats / Standen en landen* (1977) 161–182, aldaar 169; E. Lousse, ‘De Staten van Brabant tot het einde van de XVde eeuw. Contributie en convocatie van de prelaten’, in: G. Asaert en e.a. ed., *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntix* (Leuven 1981) 211–223, aldaar 219; A. Moureaux-Van Neck, ‘L’aide brabanconne de 1374’, in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965)* (Brussel 1965) 267–283, aldaar 270; Van der Straeten, *Het charter*, 249–252; R.A. van Uytven, ‘Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de late middeleeuwen’, *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en moderne tijden* (1968) 48–134, aldaar 98–106.

¹⁰⁰ Janse, ‘De Tweede Stand’, 162–164; Janse, *Ridderschap*, 375–376.

op het bestuur van Luxemburg. Van een echte Standenvergadering, laat staan een met drie Standen, was dan ook geen sprake. De clerus in Luxemburg lijkt, hoewel zij werd aangesproken, niet direct betrokken te zijn geweest in het landsbestuur. Zij zouden vanaf 1378 weliswaar meer structureel zijn geïntroduceerd in de Standen, maar dit zou vooral binnen de adellijke of stedelijke context zijn geweest. De clerici werden dus als lid van de traditionele tweede of derde stand geraadpleegd.¹⁰¹

In Gelre was net als in Holland pas laat sprake van een formele Standenvergadering. De term ‘Landdag van Gelre’ als bestuurlijk instituut raakte pas vanaf de jaren 1480, dus na de Bourgondische entree, in gebruik. Natuurlijk kwam de Gelderse elite al eerder gezamenlijk bijeen, zelfs steeds vaker op initiatief van de centrale steden. Al vanaf de jaren 1430 was sprake van bijeenkomsten die dagvaarten of landdagen werden genoemd, maar dit waren geen Standenvergaderingen. Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem hadden zich elk in een deel van Gelre ontwikkeld tot de machtigste stad en zij hadden een soort van stadstaat gevestigd waarbij de hoofdsteden meenden de kleinere steden in hun kwartier te mogen vertegenwoordigen. De adel in Gelre was te onderscheiden in de *ridderschap* en de *bannerheren* of *baenritsen*. De eerste had zich aaneen gesloten volgens de verdeling in vier kwartieren zoals die bij de steden bestond, de laatste zouden bestaan uit de belangrijkste edelen en zich vanaf circa 1423 als apart onderdeel van de Standenvergadering hebben beschouwd.¹⁰²

De eerste stand

De eerste stand, de clerus, was politiek alleen relevant voor Brabant, omdat zij alleen daar (incidenteel) werd betrokken bij het landsbestuur, en speciaal bij de onderhandelingen over bedden. Welke religieuze instellingen precies tot de eerste stand behoorden in Brabant is moeilijk vast te stellen. Volgens Avonds sloten al in 1335 42 instellingen zich aaneen om weerstand te bieden tegen de financiële eisen van de Brabantse hertog, maar zij werden voor 1383 niet structureel geraadpleegd.¹⁰³ Ook Van Uytven komt voor de periode 1356-1430 tot ruim veertig religieuze instellingen die bedeplichtig waren, zonder daarbij in te gaan op de vraag in hoeverre zij hierbij politiek geconsulteerd werden. Wel stelde hij dat in de vijftiende en zestiende eeuw de eerste stand bestond uit dertien religieuze instellingen,¹⁰⁴ terwijl Damen er achttien telt.¹⁰⁵

¹⁰¹ R. Petit, ‘Les états des duché de Luxembourg et comté de Chiny’, *Anciens pays et assemblées d’Etats / Standen en landen* 33 (1965) 87–108, aldaar 92–93, 100.

¹⁰² Alberts, *Geschiedenis van Gelderland Boek I*, 103–105; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, VIII, LXXIX, 2; H. Denessen, ‘De Gelderse bannerheren in de vijftiende eeuw’, *Virtus. Bulletin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis* 20 (2013) 11–36, aldaar 22; A. Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Werken Gelre 59 (Hilversum 2009) 200–207; Van Winter, *Ministerialiteit*, 93–95.

¹⁰³ Avonds, ‘Bij de geboorte’, 41–43.

¹⁰⁴ R.A. van Uytven, ‘Affligem, de abten en de Staten van Brabant in de 15de en 16de eeuw’, *950 jaar Affligem. Speciaal nummer van Eigen schoon en de Brabander. Driemaandelijks tijdschrift van het*

Op basis van de bederekeningen van 1383 en 1385 kan worden vastgesteld welke instellingen bijdroegen aan de Brabantse beden.¹⁰⁶ In hoeverre deze instellingen betrokken waren bij het instemmen van deze bede is onbekend. Op basis van een bijlage bij de rekening van de hofhouding uit 1398 kan wel worden vastgesteld welke instellingen bijdroegen aan een bede en welke instellingen hiervoor toestemming hadden verleend. 29 instellingen hadden de bijdrage *geconsenteerd*, maar deze werd door 48 instellingen betaald.¹⁰⁷ Dat 29 instellingen de bede toezegden wijkt af van de aantallen die Van Uytven en Damen noemen. In hoeverre het juist deze instellingen waren die onderhandelden, en dus de eerste stand vormden, of dat zij speciaal dat jaar namens alle geestelijke instellingen de bede hadden toegestaan, is onduidelijk.¹⁰⁸

Binnen de eerste stand werden de belangen van de kloosters die als lid van die stand golden door hun abten waargenomen. Die konden echter ook een eigen belang vertegenwoordigen, de scheiding tussen die twee is niet altijd te maken.¹⁰⁹ Daarnaast waren ook andere leden van geestelijke instellingen betrokken bij het vorstelijke bestuur, bijvoorbeeld inzake domeinbezwaren.¹¹⁰ Geestelijken zoals biechtvaders of huiskapelaans, maar ook de klerikale leden van de vorstelijke Raad, stonden dicht bij de vorst en hadden potentieel grote invloed op zijn beslissingen.¹¹¹ Overzichten van zulke geestelijken zijn niet overgeleverd, hoewel veel van hen wel zijn geïnterviewd door Uyttebrouck.¹¹² In de gevallen dat hun betrokkenheid bij domeinbezwaren is vast komen te staan, is nagegaan in hoeverre zij politieke invloed hadden op de vorst of het proces van domeinbezwaar. Een overzicht van deze instellingen, aangevuld met diegene die door Damen en Van Uytven zijn geïdentificeerd, is te vinden in tabel 1.5.

koninklijk historisch genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel 95 (2012) 117–130, aldaar 118–119; Van Uytven, ‘Wereldlijke overheid’, 104–105, speciaal noot 326 en 327.

¹⁰⁵ Damen stelt dat de instellingen die in 1406 werden opgeroepen om deel te nemen aan de Standenvergadering al sinds de veertiende eeuw bijdroegen aan de beden. M. Damen, ‘Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw’, *BCRH* (2016) 5–274, aldaar 43–46.

¹⁰⁶ ARAB, CC, inv.nr. 15716, *passim*.

¹⁰⁷ Het voorschot voor de bede werd verdeeld in een lening, die werd betaald door veertien instellingen, en een bijdrage aan de kosten van het vorstelijke hof, door twintig instellingen. Deze betaling vond zeer zeker plaats binnen dezelfde context als diegene die expliciet ‘in afcorten vander iertsten beden naist comende’ werd gedaan, zodat ook deze vermoedelijk in mindering werd gebracht van een toekomstige bede. ARAB, CC, inv.nr. 48796, f. 1r-v.

¹⁰⁸ Damen, ‘Prelaten, edelen en steden’, 43–46.

¹⁰⁹ Ibid., Tabel 5: ondertekenaars van diverse akten.

¹¹⁰ Zo verkreeg de biechtvader van Johanna van Brabant een rente uit inkomsten te Brussel. ARAB, CC, inv.nr. 436, f. 11v, 82v, 91v.

¹¹¹ In Brabant duiken Jan van Graven, deken van Hilvarenbeek (Beke), en de Reinier Goedeheere, proost van Maubeuge (en Maastricht) op als getuigen. De laatste was ook een tijd lang rentmeester van Brabant. In Gelre waren ten minste twee gestudeerde priesters verbonden aan het hof. ARAB, CC, inv.nr. 436, f. 10r-v, 16r, 42v-43r, 45r-47r, 81v; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 6701 [nieuw nr. 6604], 7308, 7323. Nijsten, *Het hof van Gelre*, 386; Uyttebrouck, *Le gouvernement* II, 692.

¹¹² Uyttebrouck, *Le gouvernement* II, 601–761.

*1.5 Politieke en financiële betrokkenheid van religieuze instellingen bij Brabantse bedden*¹¹³

Religieuze instelling of de Brabantse bezittingen waarvoor zij betaalden	Betaald bedde				Politiek actief		
	1355-1430	1383	1385	1398	1398	1406	15 ^e -16 ^e eeuw
Affligem	x	x	x			x	x
Averbode	x	x	x	x		x	x
Aywieres	x	x	x	x	x		
Berne	x	x	x	x	x	x	
Bertrée	x	x	x				
Betteghem (St. Baafs, te Gent)		x	x				
Bierbeek (priorij St.Nicaise)	x	x	x	x	x	x	
Binderen (te Helmond)	x	x	x	x	x		
Bonne-Espérance (te Henegouwen)	x	x	x	x	x		
Cambron	x	x	x	x			
Chantraine						x	
Dielegem	x	x	x	x	x	x	x
Flône	x	x	x				
Floreffe (te Namen)	x	x	x	x	x		
Florival (Floreffe)	x	x	x		x		
Gembloers						x	x
Gempe (St.Joris Winghe)	x	x	x	x	x		
Grimbergen	x	x	x	x	x	x	x
Groot-Bijgaarden	x	x	x	x	x		
Heilissem	x	x	x	x	x	x	x
Hof van Beausart (Aulne, te Luik)	x	x	x		x		
Hof van 'Criemont'				x			
Hof van Hubaumont (St. Feuillien, te Henegouwen)	x	x	x				
Hof ter Kiesen (Hastière)	x	x	x	x	x		
Hof van Lieshout (Floreffe, te Namen)	x	x	x	x	x		
Hof van Renissart / 'Remyersfort' (Ninove, te Arquennes)	x	x	x	x	x		
Hof van Sompeke / Withof		x	x				

¹¹³ Gebaseerd op: ARAB, CC, inv.nr. 15716; ARAB, CC, inv.nr. 48796, f.1r-2v; Damen, 'Prelaten, edelen en steden', 44-45; Van Uytven, 'Wereldlijke overheid', 104-105; Van Uytven, 'Affligem', 118-119.

(Wommelgem)							
Hof van Wydo (Corbie)	x	x	x	x	x		
Hooidonk (te Nederwetten)	x	x	x	x	x		
Kortenbergh	x	x	x	x	x		
Lobbes	x	x	x	x			
Maagdendal te Oplinter ('Linteren')	x	x	x	x			
Mariëndal / Rothem (te Halen)	x	x	x				
Onze-lieve-vrouwe van Nazareth	x	x	x	x	x		
Orival (te Grambais)	x	x	x				
(Heren)park (te Heverlee)	x	x	x	x		x	x
Postel	x	x	x	x	x	x	
Salzannes	x	x	x				
Scholierendal (te Zoutleeuw)	x	x	x	x	x	x	
Sint-Bernardus	x	x	x	x	x	x	x
Sint-Gertrudis (te Leuven)	x	x	x	x	x	x	x
Sint-Laurentius buiten de muren (te Luik)		x	(x)				
Sint-Michiels (te Antwerpen)	x	x	x	x	x	x	x
Sint-Truiden	x	x	x				
Ter Kameren	x	x	x		x		
Tongerlo	x	x	x	x		x	x
Villers	x	x	x	x	x	x	x
Vlierbeek (te Kessel-Lo)	x	x	x	x	x	x	x
Vorst	x	x	x	x			
Vrouwenpark (te Rotselaar)	x	x	x	x	x		
Woutersbrakel (St. Truiden)	x	x	x				
Totaal	45	48	48	43	29	18	13

N.B. Religieuze instellingen die buiten Brabant waren gelegen, maar wel bezittingen hadden in het hertogdom werden ook aangeslagen bij een bede. Achter de instellingen staat de abdij of het klooster waarvan zij afhingen, en hun locatie opgenomen.

De tweede stand

De tweede stand wordt veelal opgevat als ‘de adel’. Hoewel veelgebruikt, is deze term problematisch. Wat per regio en per tijdvak werd verstaan onder dé adel verschilt, net als het gegeven of een persoon tot de adel behoorde afhankelijk van diens afkomst, die hij deelde met zijn broers en zussen, óf van min of meer individuele kenmerken als rijkdom, invloed en levensstijl. De adel was daarbij geen homogene groep. Zij wordt in de literatuur veelal verdeeld over hoge, modale en lage edelen, afhankelijk van afstamming, het bezit van titels, heerlijke rechten, de omvang van het (grond)bezit, en de betrokkenheid bij het vorstelijke ‘staatsapparaat’.¹¹⁴

Gezien het feit dat binnen dit onderzoek geen ruimte en tijd is voor een apart prosopografisch onderzoek naar de (adellijke) domeinhouders, is besloten de indeling van een persoon in de categorie adel, simpel te houden. Als adellijk gelden zij die op basis van de onderzochte bronnen aan een of meerdere van de eerder genoemde adellijke kenmerken voldeden zoals het voeren van een adellijke titel (baron, ridder of schildknaap) of het bezit van een heerlijkheid. Ook personen die in de relevante literatuur als adellijk gelden zijn onder deze groep geschaard. Daarbij is een onderscheid gemaakt tussen de hoge edelen, zij die als baanrots of bannerheer golden of een hoge heerlijkheid in handen hadden (te herkennen aan de titel ‘heer van’), en de modale en lagere adel.¹¹⁵

Eén kenmerk dat volgens historici wijst op iemands adellijk status is hier extra van belang: diens betrokkenheid bij het staatsapparaat. Om de betrokkenheid van individuele leden van de Standenvergadering te analyseren, moet duidelijk zijn wie deelnam aan die vergaderingen, hetgeen niet altijd na te gaan is. Dat niet de gehele tweede stand deelnam aan Standenvergaderingen moge duidelijk zijn. De betrokkenheid van edellieden verschilde bovendien per vorstendom en is ook niet overal even goed vast te stellen. Volgens Damen waren in Brabant juist de hoge edelen in belangrijke

¹¹⁴ F. Buylaert, *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen* (Brussel 2010) 38–38; M. Damen, ‘The knighthood in and around late medieval Brussels’, *Journal of medieval history* (2017) 255–284, aldaar 13; M. Damen en A. Janse, ‘Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden’, *BMGN* 123 (2008) 517–540, aldaar 520–524; T. de Hemptine en J. Dumolyn, ‘Historisch adelsonderzoek over de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode in België en Nederland: een momentopname’, *BMGN* 123 (2008) 481–489, aldaar 484; Janse, *Ridderschap*, 100–102; Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 77–81; P. de Win, ‘De lagere adel in de Bourgondische Nederlanden’, *Bijdragen tot de geschiedenis* 69 (1986) 171–207, aldaar 173–174.

¹¹⁵ Ook de sporadisch voorkomende graven zouden onder de hoge adel geschaard kunnen worden, ware het niet dat zij zelf vorst waren in een eigen gebied. Wat betreft de graaf van Meurs, een belangrijke steun van hertog Antoon in diens Luxemburgse periode, merkt Barkhausen wel op dat hij in naam weliswaar ook een onafhankelijk vorst was, maar het gebied waar hij over heerste met krap 150 km² niets voorstelde ten opzichte van bijvoorbeeld Gelre dat 6.000 km² omvatte. Dit soort heren waren dan ook meer *territorialherren* die in naam weliswaar onafhankelijk vorst waren, maar in de praktijk vooral in ‘buitenlandse’ dienst traden. M. Barkhausen, ‘Die Grafen von Moers als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters’, in: *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte. Ausgewählte Aufsätze von M. Barkhausen* (Krefeld 1963) 56–107, aldaar 58–60.

mate politiek betrokken.¹¹⁶ Het ligt voor de hand dat ook in de andere vorstendommen gold dat de personen die de meeste persoonlijke macht, invloed en inkomsten hadden – de hoge adel – ook het meest politiek betrokken waren.¹¹⁷ Bovendien is deze groep in alle vorstendommen relatief beperkt. Van deze groep is dan ook nagegaan in hoeverre zij betrokken waren bij domeinbezwaringen, door domeinen zelf in handen te nemen, of toestemming te verlenen voor bezwaring van domeinen. Omgekeerd is voor de leden van de andere adelsgroepen die domeinen hielden, op basis van de literatuur nagegaan in hoeverre deze politiek actief waren.

Het is voor Brabant niet mogelijk om op basis van de onderhandelingen en resultaten van Standenvergaderingen de betrokkenheid van individuele edelen vast te stellen, omdat dit soort bronnen nauwelijks zijn overgeleverd. Er is bovendien geen structureel onderzoek gedaan naar de Brabantse adel vóór 1406. Wel zijn Brabantse edelen geanalyseerd in diverse publicaties van Paul de Win.¹¹⁸ Ook heeft Mario Damen voor de periode na 1406 uiteengezet wie tot de hoge adel behoorden, namelijk zij die bekend stonden als baenrotsen (*barones*), heer van een hoge heerlijkheid (*dominus de*) en de personen van wie de wapens zijn opgenomen in een speciale serie gebrandschilderde glazen.¹¹⁹ Deze groep is uitgebreid met de hoge edelen (‘heer van’) die in 1355 door Lodewijk van Male werden opgeroepen hem te huldigen.¹²⁰ Daarnaast zijn de belangrijkste ondertekenaars van de heruitgifte van de *Keure van Kortenbergh* in 1372 opgenomen, namelijk zij die als ‘heer van’ werden aangemerkt.¹²¹ De hoge Brabantse edelen die op deze wijze zijn geïdentificeerd, zijn opgenomen in tabel 1.6.

¹¹⁶ Damen, ‘Prelaten, edelen en steden’, 51–54.

¹¹⁷ Janse, ‘De Tweede Stand’, 170.

¹¹⁸ Paul de Win, *De adel in het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw (Ingezonderd de periode 1430-1482)* (Berchem 1979); De Win, ‘De lagere adel’; Paul de Win, ‘Het Brabantse adellijke geslacht Witthem in de 15de eeuw’, *Eigen schoon en de Brabander. Driemaandelijks tijdschrift van het koninklijk historisch genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel* 93 (2010) 395–436, 437–493; Paul de Win, ‘Simon de Herbais (†1478), een Waals-Brabantse adellijke raadsheer in de Raad van Brabant, en zijn familie’, *Eigen schoon en de Brabander. Driemaandelijks tijdschrift van het koninklijk historisch genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel* 95 (2012) 429–467.

¹¹⁹ Damen, ‘Heren met banieren’, 157–158; Damen, ‘Convocatie’; Damen, ‘Prelaten, edelen en steden’, 51–54.

¹²⁰ J.F. Willems ed., *Les gestes des Ducs de Brabant*. 2 (Brussel 1843) 506–510.

¹²¹ E. van Ermen, ‘De adellijke en ridderlijke ondertekenaars van de Keure van Kortenbergh en de bekrachtiging van 1372’, *Het Charter en de Raad van Kortenbergh 1312. Speciale editie van eigen Schoon en de Brabander* 96 (2013) 53–102; P. vanden Putten, A. de Pre en F. ’t Kint, *Den luyster ende glorie van het hertogdom Brabant, herstellt door de genealogique beschryvinge van desselfs souvereijne prince, ende door het ontdecken van den schat der privilegien, ordonnancien, ende soo rechts, en staet-kundige, als oeconomique reglementen der stadt Brussel*. (Brussel 1699) 152–154.

Tabel 1.6 De hoge Brabantse adel¹²²

	1356 (heer van)	1372 (heer van)	1406 (<i>Barones</i>)	1406 (<i>Dominus de</i>)	1401-1420 (wapenserie)
Aarschot		x	x	x	x
Asse	x	x			
Bergen op Zoom	x	x	x	x	x
Bierbeek					x
Bierges		x			
Bornival	x				
Boxtel	x			x	x
Boutersem	x	x	x	x	x
Bouchout	x	x			
<i>Braine</i>	x				
Breda	x	x	x	x	x
Cranendonck	x	x	x	x	x
Cuijk					x
Diest		x	x	x	x
Dongelberg		x		x	
Duffel (Mechelen)	x	x			x
Edingen		x	x	x	
Fagneulles				x	
<i>Faversnies</i>	x				
Fontaines				x	
Gaasbeek		x	x	x	x
Geten / Jauche		x		x	x
Glimes	x	x		x	
Goetsenhoven	x				
Greze				x	
Grimbergen		x	x	x	x
Grobbendonk		x			
Huldenberg	x				
Helmond		x		x	
Heverle	x			x	
<i>Hoeps</i>	x				
Hoogstraten	x		x	x	
Ittre					x
Liedekerke			x	x	
Marbais	x	x		x	
Mechelen (de heer			x	x	

¹²² Gebaseerd op: Damen, ‘Prelaten, edelen en steden’, 51–52; Van Ermen, ‘De adellijke en ridderlijke ondertekenaars’, 93–102; Vanden Putten, De Pre en 't Kint, *Den luyster ende glorie*, 152–154; Willems ed., *Les gestes*, 506–510.

van Arkel)					
Mélin	x				
Meerwijk	x				
Montenaken	x				
Neerlinter		x			
Perwez (<i>Perwijs</i>)		x		x	x
Pietersheim (<i>Petershem</i>)		x			
Reves	x	x		x	x
Rivieren		x			
Rotselaar		x	x	x	x
Rumst	x	x	x	x	
Sombreffe		x			
Trazegnies	x	x	x	x	
Vertaing			x	x	
Vorselaar	x				
Walencourt					x
Wavre	x	x		x	
Wedergrate (<i>Wedegrade</i>)	x				
Wezemaal	x	x	x	x	x
Zevenbergen			x	x	
Zundert		x			
Totaal	28	31	19	31	19

N.B. Dat bepaalde heerlijkheden, of ‘heren van’, die bijvoorbeeld in 1356 wel voorkomen niet terugkomen in 1406, betekent niet altijd dat de heerlijkheid was teruggefallen aan de vorst. Door de accumulatie van heerlijkheden kon een heer over meerdere heerlijkheden beschikken. Zij stonden vaak bekend onder de naam van alleen hun belangrijkste heerlijkheid. Zo was Jan III heer van Rotselaar tevens heer van Vorselaar. Engelbrecht II van Enghien was sinds 1402 heer van Tubize, Folie, Seneffe en Ittre.¹²³ Tegelijk werden ‘buitenlandse’ heren in de lijsten met hoge Brabantse edelen opgenomen omdat zij in Brabant goederen of heerlijkheden bezaten, zoals de heer van Wedergrate in Vlaanderen, die in Brabant heer van Meerbeke was.¹²⁴

In Holland is de samenstelling van de tweede stand niet bekend in de periode vóór 1433.¹²⁵ Janse stelt echter dat de groep die later als tweede stand wordt opgevat, bestond uit de edelen die de vorst bij zich riep om met hem te beraadslagen. Voor Holland is

¹²³ Uyttebrouck, *Le gouvernement* II, 685, 722, 725–726.

¹²⁴ F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)*. Historische monografieën Vlaanderen 1 (Gent 2011) 777.

¹²⁵ Janse, *Ridderschap*, 378–379; Janse, ‘De Tweede Stand’, 162–164, 168.

daarom de geanalyseerde groep politiek actieve edelen beperkt tot die leden die hun zegel hechtten aan uitkomsten van de overleggen met de vorst en dus persoonlijk betrokken waren.

Voor Holland is het moeilijk om op basis van titelatuur een vaste groep hoge edelen af te bakenen waarvan de betrokkenheid bij domeinbezwaring kon worden nagegaan. In de veertiende eeuw zou Holland nog tien ‘feodale baronnen’ kennen, maar rond 1400 golden alleen nog de leden van de families Wassenaar, Brederode, Egmond, Zevenbergen en Merwede als zodanig.¹²⁶ Deze daling kan veroorzaakt zijn omdat, volgens Brokken, de titel een persoonlijke honoraire onderscheiding was. De stelling van Brokken lijkt mij onjuist. Het lijkt in deze tijd bij uitstek een militaire titel, die verwees naar het aanvoeren van een legeronderdeel (rotte). Immers, tijdens de veldtocht naar Kuinre in 1396 en het beleg van Gorinchem in 1402 traden zowel de heer van Egmond als de heer van Brederode aan. Bij de eerste tocht werden zij beide als bannerheer gezien, in de wapenserie Kuinre wordt hun wapenschild vergezeld door een banier, maar tijdens de tocht naar Gorinchem niet. Tijdens de eerste tocht was Jan van Brederode heer van Brederode, bij de tweede tocht diens broer Walraven. Het is mogelijk dat Jan, door zijn huwelijk met Johanna van Abcoude, als belangrijker gold dan zijn (in 1402 nog ongehuwde) broer die niet als bannerheer gold. Echter, tijdens bij beide tochten nam Jan heer van Egmond deel, in 1396 als bannerheer, in 1402 niet. Het ligt daarom meer voor de hand dat de omvang van het leger leidend was voor de vraag of deze heren als bannerheer gold, of beter gezegd als bannerheer konden optreden. In 1396 namen immers ruim 400 ridders deel, in 1402 maar 120, dit gaf dus een kleiner aantal hoge edelen de mogelijkheid om als bannerheer op te treden.¹²⁷ Desondanks stamden alle dragers van de titel (in de wapenserie) uit de aanzienlijkste geslachten: de door Janse als de hoogste Hollandse adel aangewezen families, Wassenaar, Brederode, Egmond, Zevenbergen en Merwede. Deze zijn dan ook gestructureerd geanalyseerd op betrokkenheid bij vorstelijke domeinbezwaringen.

Voor Luxemburg zijn geen studies of contemporaine bronnen bekend waarin de tweede stand expliciet onderwerp zijn en is de analyse van die groep dus beperkt mogelijk. Problematisch is ook dat voor Luxemburg geen algemeen onderzoek naar de adel beschikbaar is waardoor niet vast te stellen is wat de criteria waren om iemand als adellijk aan te duiden of hoe binnen de adel onderscheid aangebracht werd tussen verschillende niveaus van edelen. Sinds de publicatie van *Recueil de la Noblesse* door Jean Le Roux uit 1715,¹²⁸ is er geen poging meer ondernomen de Luxemburgse

¹²⁶ Janse, *Ridderschap*, 84–85, 109.

¹²⁷ Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Wapenboek Beyeren, f.13v, 52v-53r. Digitaal geraadpleegd via <https://galerij.kb.nl/kb.html#/nl/wapenboek/page/0/zoom/3/lat/-5.44102230371796/lng/-91.7578125>; H.M. Brokken, ‘De creatie van baanderheren door de graven Willem IV en Willem V’, *Holland 11* (1979) 60–64, aldaar 62–64; A.W.E. Dek, *Genealogie der heren en graven van Egmond* (’s-Gravenhage 1958); F.P. van Oostrom, *Nobel streven. Het omwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode* (Amsterdam 2017) 65–66, 104–107.

¹²⁸ Le Roux, *Recueil*.

aristocratie als groep te onderzoeken. Bovendien beschrijft Le Roux primair de aanwas van adel tussen 1424 en 1714. Michel Margue publiceerde in 1984 weliswaar een artikel getiteld 'La noblesse du duché de Luxembourg au XVe siècle', maar beperkte zich daarin tot de vaststelling dat een onderzoek naar de Luxemburgse adel ontbreekt.¹²⁹ Om deze redenen kon de betrokkenheid van de Luxemburgse adel bij domeinbezwaringen door Elizabeth van Görlitz en haar echtgenoten niet gestructureerd worden onderzocht. Wel zijn enkele edelen die zonder meer als hoogadellijk golden onderzocht. Dit betreft de heren en graven van Vianden, Salm en Autel. In hoeverre andere edelen die vorstelijke domeinen hielden ook politiek betrokken waren op het hoogste niveau kon niet worden geanalyseerd.¹³⁰

Voor Gelre vond identificatie van edelen plaats op basis van Van Winters *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*.¹³¹ Ook voor Gelre bestaat de moeilijkheid dat de tweede stand nauwelijks is onderzocht als politieke actor. Problematisch is ook dat hoogadellijke titelatuur niet (duidelijk) werd gebruikt in de hier onderzochte periode. De term *baenritz* of *bannerheer* werd vanaf de jaren 1430 weliswaar gebruikt in algemene opsommingen (baenritzen, ridders en knapen), maar hierbij werd vóór de zestiende eeuw niet duidelijk gemaakt welke heren achter deze titel schuilden. In de zestiende eeuw worden de heren van Baer, Bergh, Bronkhorst en Wisch geaccepteerd als bannerheren, soms aangevuld met de heer van Batenburg.¹³² Vaak wordt deze situatie geprojecteerd op de vijftiende eeuw, maar recent heeft Henny Denessen op basis van nieuw archiefmateriaal overtuigend betoogd dat er in de vijftiende eeuw ten minste zeven andere bannerheren bestonden. Hierbij waren enerzijds de persoonlijke relatie met de vorst, anderzijds het bezit van belangrijke heerlijkheden de belangrijkste reden om deze titel te voeren. Naast de bekende bannerheren komen heren voor die beschikten over een hoge heerlijkheid en die betrokken waren bij de Gelderse politiek. Denessen stelt dat Jan heer van Egmond, Willem van Egmond (als heer van Baer of als broer van de hertog), de heren van Culemborg, Heukelom, Waardenburg-Broekhuizen-Amerzoden, Batenburg-Anholt en Groesbeek-Heumen-Malden ook als bannerheer golden.¹³³ Van deze groep edelen is dan ook de betrokkenheid bij domeinbezwaringen onderzocht.

¹²⁹ Margue, 'La noblesse', 340.

¹³⁰ Het testament van Wenceslas werd mede geoorkond door de graven van Sponheim, Vianden, Salm, *Hohenleuch* (heer van la Roche). De heren van *Vinstingen* en Dallenberg, Rodemack, Schleiden en Neuenstein, Useldange, Kronenburg, Kleef, Hamme, *Bergs*, Brandenbourg, Esch(-sur-Alzette?), Autel, Mensdorf, Deinsberg (erfmaarschalk van Luxemburg), Differdange, *Bittange*, Bourscheid, Scharfbillig, *Berwart*, Dudelange, Florange en *Honling*. Dit waren duidelijk hoge edelen. In hoeverre zij ook nog als zodanig golden tijdens de regering van Elizabeth van Görlitz is onbekend. J. Bertholet, *Histoire ecclesiastique et civile du duché de Luxembourg et comté de Chiny* (Luxemburg 1741) dl. IV, boek VII, xxix; A. Fahne, *Geschichte der Grafen, jetzigen Fürsten zu Salm-Reifferscheid, nebst Genealogie derjenigen Familien, aus denen sie ihre Frauen genommen* (Keulen 1866) 44, 81; Wymans, 'La rébellion', 19.

¹³¹ Van Winter, *Ministerialiteit*.

¹³² Ibid., 92–93, 342–344, 351–352, 355; Noordzij, *Gelre*, 202–203.

¹³³ Denessen, 'De Gelderse bannerheren', 25–29, 32–33.

Behalve de individuele leden van de tweede stand, zijn ook adellijke gedelegeerden van de Standenvergaderingen onderzocht. In Brabant en Gelre bestonden grote raden die de vorst moesten bijstaan of controleren, respectievelijk de Raad van Kortenbergh en de Raad van Zestien. In Brabant wezen de Standen bovendien in 1372 en 1392 adellijke personen aan die namens hen toezicht dienden te houden op de heffing en besteding van de bede.¹³⁴ Ook voor Gelre zijn de adellijke representanten of afgevaardigden van de Standen bekend, en wel voor de onderhandelingen van 1432, 1441 en 1459, toen zij afspraken met de hertog zegelden.¹³⁵ Van al deze personen is systematisch nagegaan in hoeverre zij betrokken waren bij domeinbezwaringen.

De derde stand

De derde stand wordt traditioneel voorgesteld als de steden of alle niet-adellijke en niet-klerikale bewoners van een vorstendom. Net als 'adel' is het begrip 'stad' echter problematisch. In de middeleeuwen bestonden sterke verschillen in de sociale, economische en militaire functies van plaatsen, verschillen in de voorrechten die plaatsen verkregen en verschillen in de schaal van urbane centra. Kenmerkende eigenschappen als de aanwezigheid van stadsmuren, rechtspraak of markten waren niet voorbehouden aan steden en zij waren ook niet altijd aanwezig in urbane centra die als stad werden aangeduid.¹³⁶

Het aantal steden dat een vorstendom telde en dat bij de Standenvergaderingen betrokken werd verschilde sterk. Zo bestonden in Brabant anno 1406 ten minste 127 steden en vrijheden. De Brabantse derde stand bestond volgens Lousse echter uit alleen de hoofdsteden van de kwartieren Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Tienen, Zoutleeuw en Nijvel. Damen stelt echter dat naast de zeven hoofdsteden nog vijfendertig steden en vrijheden opgeroepen werden om deel te nemen aan de Standenvergadering.¹³⁷ In Holland worden 'maar' dertig urbane centra

¹³⁴ ARAB, CC, inv.nr.6705; Moureaux-Van Neck, 'L'aide', 270 noot 1.

¹³⁵ GAA, *Oud Archief Arnhem*, inv. nr. 1075; Hoge Raad van Adel, Collectie Van Spaen, inv. nr. 215 III, f.1-3v; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, LXXXV noot 1, nr 198.

¹³⁶ R. Rutte, 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen ed., *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2008) 143–169, aldaar 146–147.

¹³⁷ Antwerpen was tussen 1356 en 1404 in Vlaamse handen en zal politiek niet van belang zijn geweest in de onderzochte periode. Damen, 'Prelaten, edelen en steden', 61–66; E. Lousse, 'Les états du pays et duché de Brabant', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* 33 (1965) 5–13, aldaar 7; E. Lousse, 'The Estates of Brabant to the end of the fifteenth century: the make-up of the assembly', in: P. Mack en M.C. Jacob ed., *Politics and culture in early modern Europe. Essays in honor of H.G. Koenigsberger* (Cambridge 1987) 95–100, aldaar 99; W. Steurs, 'Les franchises du duche de Brabant au Moyen Age. Catalogue alphabétique et chronologique provisoire', *Bulletin de la commission des anciennes lois en ordonnances de Belgique* XXV (1973) 139–295, aldaar 140–141; R.A. van Uytven, 'Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400', *PSHIL* CVIII (1992) 65–84, aldaar 67; R.A. van Uytven e.a. ed., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004) 78–80.

aangeduid als stad. De belangrijkste lagen in het huidige Zuid-Holland (Dordrecht, Delft, Leiden, Rotterdam, Gouda, Schiedam) en maar een beperkt aantal in huidig Noord-Holland (Haarlem, Amsterdam) en West-Friesland. Voor de derde stand gold in Holland dat zowel de grote als kleine steden betrokken werden bij het afstemmen van de beden met de vorst en dus politiek actief mogen heten.¹³⁸ Luxemburg kende net als Brabant vele geprivilegieerde lokaliteiten, volgens Joset waren het er 126. Pauly bekritiseert de ruime opvatting die Joset hanteerde voor het begrip stad, maar wijst een te scherpe afbakening van de groep ook weer af. Wel kende Luxemburg verschillende gradaties van geprivilegieerde lokaliteiten, waarbij de steden onderscheiden werden in *franches villes* en *bonne villes*. De laatste stonden hiërarchisch boven de *franches villes* en zouden vaak naar voren komen rond politieke belangwekkende gebeurtenissen. Dit waren er ongeveer vijftien.¹³⁹ In Gelre hadden de vier hoofdsteden (Roermond, Nijmegen, Arnhem en Zutphen) zich opgeworpen als representant van de derde stand in hun respectievelijke kwartier. De kleinere nederzettingen werden in principe alleen in het vooroverleg geraadpleegd waarna de vier grote steden op gezamenlijke bijeenkomsten (de dagvaarten) de beslissingen namen.¹⁴⁰ Voor de analyse van de betrokkenheid van (individuele leden van) de derde Stand is ervoor gekozen om gestructureerd van alle steden die politiek betrokken waren na te gaan in hoeverre zij ook betrokken waren bij domeinbezwaringen. Van de steden die een domein hielden is daarnaast na gegaan in hoeverre zij politiek actief waren.

*Tabel 1.7 Politieke betrokkenheid van stedelijke nederzettingen*¹⁴¹

Vorstendom	Stedelijke nederzettingen	Politiek betrokken
Brabant	127	42
Holland	30	30
Luxemburg	15	15
Gelre	22	4

Voor het vaststellen van de betrokkenheid van individuele leden van de derde stand geldt hetzelfde als voor de eerste stand. De stad gold als rechtspersoon en werd vertegenwoordigd door natuurlijke personen in de rol van burgemeesters, schepenen en raden. Binnen de steden waren weliswaar meer functionarissen betrokken bij het

¹³⁸ Prevenier en Smit, *Dagvaarten 1.2*, I.I, inleiding pp.XIV.

¹³⁹ C.-J. Joset, *Les villes au pays de Luxembourg (1196-1383)* (Brussel en Leuven 1940) 89–98, 167; M. Pauly, 'Die luxemburgischen Städte in zentralörtlicher Perspektive', *PSHIL* CVIII (1992) 117–162, aldaar 120–121, 124, 128; Petit, 'Les états', 91–92.

¹⁴⁰ Noordzij, *Gelre*, 200–207.

¹⁴¹ Damen, 'Prelaten, edelen en steden', 61–64; Joset, *Les villes*, 89–98; Lousse, 'The Estates', 99; Noordzij, *Gelre*, 200–207; Pauly, 'Die luxemburgischen Städte', 120–121, 124, 128; Petit, 'Les états', 91–92; Prevenier en Smit, *Dagvaarten 1.2*, XIV.

bestuur, maar deze hadden geen zichtbare invloed op de domeinbezwaringen of bedeeonderhandelingen. Daarmee zijn zij van ondergeschikt belang voor dit onderzoek en zij zijn dan ook niet geanalyseerd.

Van maar enkele van de tientallen steden die in de vier vorstendommen geacht werden deel te nemen aan de overleggen zijn overzichten van bestuurders bekend. Zo is in Brabant voor geen van de hoofdsteden prosopografisch onderzoek beschikbaar voor de gehele bestuurlijke elite. Wel zijn voor Brussel en 's-Hertogenbosch schepelijsten gepubliceerd, op basis waarvan een deel van de bestuurlijke elite kon worden geïdentificeerd, en is voor Brussel een overzicht bewaard van de leidende families in 1376.¹⁴² Voor Holland zijn de Leidse en Dordrechtse bestuurlijke elite wel onderzocht,¹⁴³ maar soortgelijk onderzoek ontbreekt voor de andere (belangrijke) steden.¹⁴⁴ Van alle Luxemburgse steden is alleen voor Luxemburg-stad prosopografisch onderzoek uitgevoerd dat de schepenen analyseert.¹⁴⁵ Van de vier Gelderse hoofdsteden

¹⁴² Voor Leuven wordt door Van Uytven weliswaar incidenteel de schijnwerper gezet op leden van bestuurlijke families, maar hij presenteert geen gestructureerd overzicht van de regentenfamilies. Van Parys publiceerde tussen 1957 en 1971 in *Brabantica*, een overzicht van de geslachten die in 1376 als leidend te boek stonden in Brussel. J. Cuvelier, 'De oorsprong der Leuvense geslachten', *Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde* (1933) 127–168; B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen en Maastricht 1986); R. Laurant en C. Roelandt, *Les échevins de Bruxelles (1154-1500); leurs sceaux (1239-1500)* I (Brussel 2010); Uytven, *Stadsfinanciën*; R.A. van Uytven, 'Sociale groepen, juridische en politieke structuren', in: R.A. van Uytven ed., *Leuven "de beste stad van Brabant"*. I: De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600 (Leuven 1980) 195–237.

¹⁴³ Het archief te Dordrecht stelde, met toestemming van dr. Van Kan, de achterliggende databaseStanDen beschikbaar die hij gebruikte voor de analyse van de Dortse elite. F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leids patriciaat tot 1420*. Studies over Holland in de middeleeuwen 2 (Hilversum 1988); Jannis Willem Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477* (Hilversum 1985); Fred van Kan, 'De politieke elite van Dordrecht', in: Jan van Herwaarden e.a. ed., *De geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Dordrecht; Hilversum 1996) 249–282.

¹⁴⁴ Van der Schoor besteedt weliswaar enkele paragrafen aan de laatmiddeleeuwse politieke elite van Rotterdam, maar blijft daarbij betrekkelijk algemeen. Verder richt H. ten Boom zich op de Rotterdamse elite in de periode 1555-1585. De Goudse elite is onderzocht door Koen Goudriaan, maar zijn publicaties geven te weinig namen geeft om aanknopingspunt te zijn om deze groep te vergelijken met de domeinhouders. Huizinga gaat in zijn bijdrage over Haarlem wel in op de aristocratische families die zich in de stad hebben gevestigd, en de opkomst van schepenen en raad van Haarlem, maar noemt hierbij ook geen namen. Van Leeuwen noemt in zijn bespreking van de bestuurlijke organisatie van Delft in de middeleeuwen helemaal geen namen. K. Goudriaan en e.a., 'The elite of Gouda in the late middle ages', in: *Prosopography and computer: contributions of mediaevalists and modernists on the use of computer in historical research* / (Leuven en Apeldoorn 1995) 135–147; K. Goudriaan, *Gilden in Gouda* (Zwolle 1996); J. Huizinga, 'De opkomst van Haarlem', in: J. Huizinga, *Verzamelde werken* I. Oud-Indië, Nederland (Haarlem 1948) 203–364; H.W. van Leeuwen, 'Bestuurlijke en rechterlijke organisatie', in: I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw ed., *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572* (Delft 1981) 24–29; A. van der Schoor, *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam. Nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedegebied van ca. 400-1400* (Alphen aan de Rijn 1992) 139–145.

¹⁴⁵ M. Pauly, *Luxemburg im späten mittelalter. I. Verfassung und politische Führungsschicht der Stadt Luxemburg im 13.-15. Jahrhundert*. Publications de la Section historique de l'Institut grand-ducal 107 (Luxemburg 1992); M. Pauly, 'Les familles scabinales e la gestion des finances publiques a Luxembourg au xve siecle', in: *Finances publiques et finances privées au bas moyen age - Public and private finances in teh late middle ages*. Studies in urban social, econoic and political history of the medieval and modern Low Countries 7 (Leuven en Apeldoorn 1996) 163–189.

is voor Arnhem een uitgebreide studie gedaan naar de bestuurlijke elite,¹⁴⁶ maar soortgelijk werk ontbreekt voor de andere drie hoofdsteden van het hertogdom.¹⁴⁷

Voor de steden waarvan studies naar de bestuurlijke elite beschikbaar zijn, is de betrokkenheid van bestuurders bij domeinbezwaring geanalyseerd. Omdat de meeste steden bestuurd werden door een kleine groep oligarchische families, zijn in de analyse ook familieleden betrokken die zelf niet bestuurlijk actief waren gedurende de onderzochte periode. De politieke invloed van de niet in het schepencollege zetelende burgerij was waarschijnlijk beperkt, deze is dan ook niet structureel onderzocht.

1.3 De vorstendommen

Elk van de vier vorstendommen die centraal staan in dit proefschrift was in de onderzochte periode veel groter dan de moderne provincies of landen die dezelfde naam dragen of zich als hun opvolgers presenteren. Grenzen van de oude vorstendommen en huidige geografische entiteiten komen niet altijd meer overeen. In het geval van Limburg is er zelfs in het geheel geen overlap tussen het oude hertogdom en de huidige Belgische en Nederlandse provincies die zich als opvolger presenteren.¹⁴⁸

Gedurende de middeleeuwen vond een voortdurende concentratie van macht plaats en een groei van de vorstendommen. Met uitzondering van Brabant namen de vorstendommen tijdens de periode die in dit proefschrift is onderzocht echter nauwelijks in oppervlakte toe. Hiermee is niet gezegd dat tijdens de onderzochte periode de grenzen van de vorstendommen vastlagen, wel dat zij historisch gezien (bijna) hun maximale omvang hadden bereikt. Met de groei van de vorstendommen in de late middeleeuwen was het voor de vorsten noodzakelijk geworden om hun machtsgebied in te delen in districten waar financiële en juridische ambtsdragers namens hen de macht uitoefenden. Al voor de onderzochte periode waren de grenzen van deze districten gevormd. De districten waren veelal gebouwd uit de historische bouwstenen van de onderzochte vorstendommen: de heerlijkheden, (mark)graafschappen en hertogdommen waaruit deze waren gegroeid, en zij bleven veelal vastliggen tot aan het einde van de hier onderzochte periode.

¹⁴⁶ C.L. Verkerk, *Coulissen van de macht: een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming* (Hilversum 1992).

¹⁴⁷ Voor Zutphen bied een artikel van Benders wel enige namen van klerken, maar deze beambten zijn van onvoldoende belang in de stedelijke inbreng in de Standenvergaderingen. Jan Kuys meldt in zijn bijdrage in *Nijmegen oudste stad van Nederland*, dat er nog nauwelijks onderzoek is gedaan naar de sociaal-economische afkomst van de Nijmeegse magistraat, al geeft hij wel een paar namen van bestuurlijke families. J. F. Benders, 'The Town clerks of Deventer and Zutphen (IJssel region, Eastern Netherlands) from c.1300 to the late fifteenth century', *Quaerendo* 41 (2011) 79–88; J.A.E. Kuys, 'Politiek en bestuur', in: J.A.E. Kuys en H. Bots ed., *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Dl. 2 Middeleeuwen en nieuwe tijd* (Wormer 2005) 226–281.

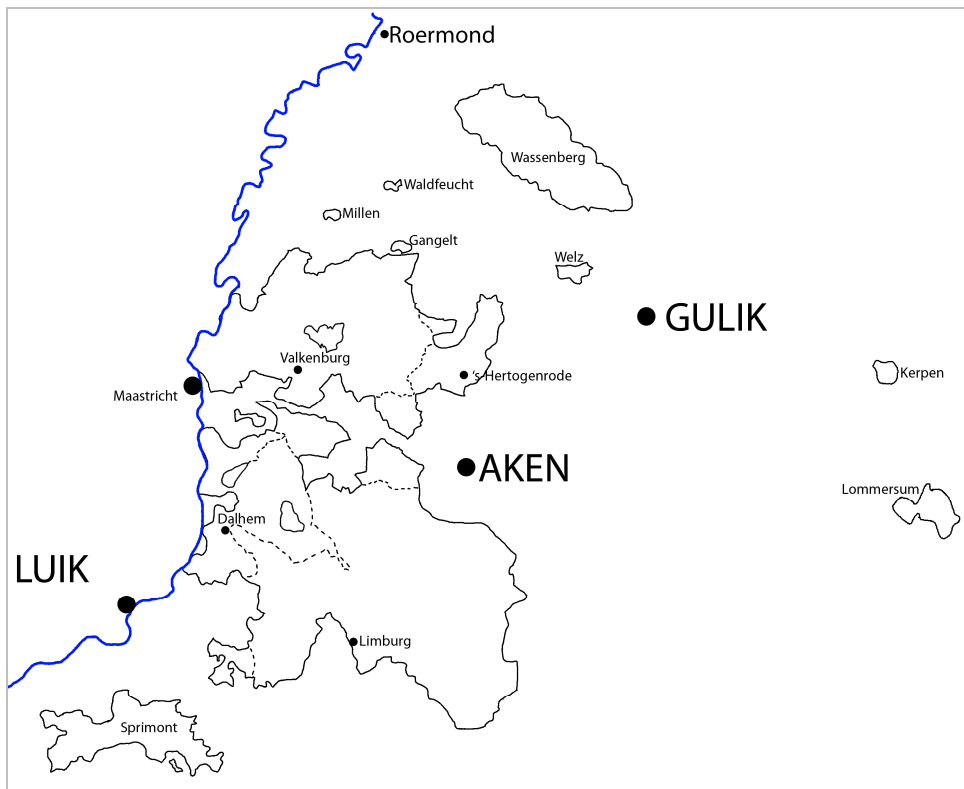
¹⁴⁸ H. van Hall, 'Het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze', in: *Limburg. Een geschiedenis I. Tot 1500* (Maastricht 2015) 323–340, aldaar 328.

Brabant

De oorspronkelijke kern van Brabant, het gebied rond Leuven en Brussel, werd al vrij vroeg gevormd. De graven van Leuven waren begin twaalfde eeuw via huwelijk in bezit gekomen van het machtsgebied van de graven van Brussel. Hun machtsgebieden kwamen grotendeels overeen met de latere juridische en financiële districten rond Leuven en Brussel. De macht in wat later als het district Waals-Brabant gold, werd verkregen via de voogdij over het kloosters van Nijvel en Gembloers. Daarnaast verkregen de graven van Leuven in 1106 de macht in Antwerpen. Hun positie in de latere meierij 's-Hertogenbosch werd rond het einde van de twaalfde eeuw verkregen door lokale heren te bedwingen, rechten van bestaande religieuze instellingen te usurperen en concurrerende machthebbers als de graaf van Gelre uit het gebied te weren. Ten oosten van de lijn 's-Hertogenbosch-Borne-Helmond bleef de Brabantse macht echter betwist. Hier wisten lokale machthebbers de hertogen van Brabant en Gelre tegen elkaar uit te spelen, of de heerlijkheden waren juist door Gelre geïncorporeerd.¹⁴⁹

¹⁴⁹ P.J.V. Dekkers, 'Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel', *NHJ* 12 (1995) 10–40, aldaar 10–12, 18–19; G. Despy, 'Naissance d'une nouvelle province: les origines du Brabant wallon', *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques* 6 (1994) 501–531, aldaar 513, 520–524, 527–529; F.L. Ganshof, 'Coup d'oeil sur l'évolution territoriale comparée de la Flandre et du Brabant', *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 38 (1934) 83–96, aldaar 83–92; J.A.E. Kuys, 'De stad Grave onder de heren van Kuyc', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad. Brabantse Rechtshistorische reek 3* (Assen en Maastricht 1998) 47–56, aldaar 48–50; K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996) 5, 15, 63, 67–69, 81, 115, 504–505; G.F. van der Ree-Scholtens, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten. Brabantse rechtshistorische reeks 6* (Assen en Maastricht 1993) 42–44, 46; W. Steurs, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* III. Mémoire de la Classe des Lettres 3 (Brussel 1993) 294–314; Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 18–19; L. Vanderkinderen, *La formation territoriale des principautés Belges au moyen âge* II (Brussel 1902) 108, 113–116.

Kaart 1.1 De landen van Overmaas in de 14e eeuw¹⁵⁰

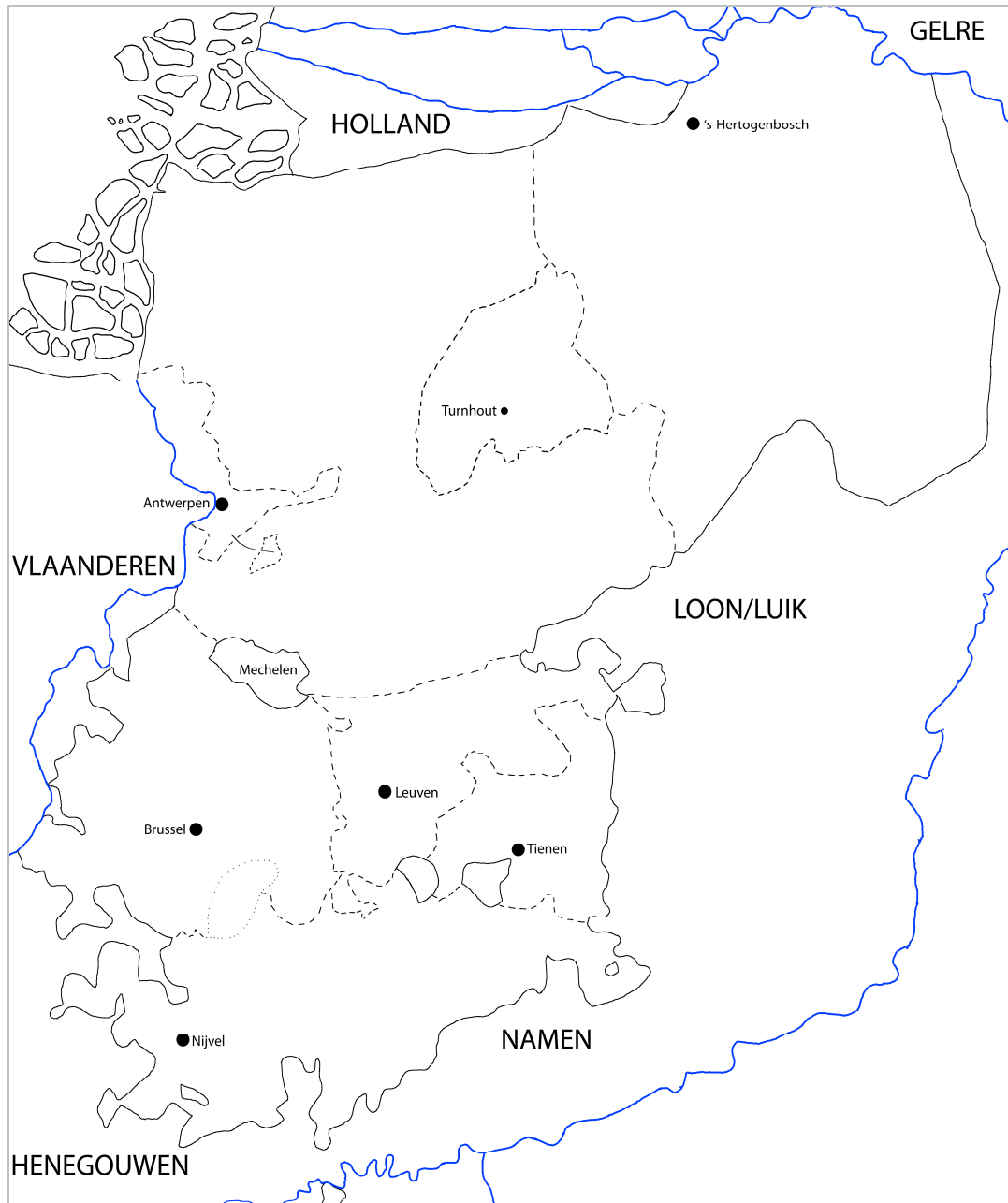
Daarnaast werden aanwinsten buiten het eigenlijke Brabant gerealiseerd. Ten oosten van de Maas lagen het hertogdom Limburg met zijn exclave Sprimont, het graafschap Dalhem, de heerlijkheid Rolduc / 's-Hertogenrode, en de landen van Kerpen en Lommersum. Deze waren al voor 1356 verworven door Brabantse hertogen. Onder Johanna en Wenceslas werd in deze regio de Brabantse macht uitgebreid door de verwerving van Valkenburg, Wassenberg, Heerlen, en Millen, Gangelt, Waldfeucht. De combinatie van deze Brabantse gebieden stond bekend als (Limburg en) de landen van Overmaas. Hoewel de landen tijdens het bewind van Johanna een eigen centrale rentmeester (van Overmaas) kenden en eigen gezamenlijke Standenvergadering voor de landen van Overmaas was nauwelijks sprake van een interne eenheid. De gebieden werden pas onder Bourgondische bestuur – onder hertog Antoon, maar vooral Filips de Goede – aaneengesmeed. De Brabantse hertog regeerde over afzonderlijk Brabant en de landen van Overmaas, zodat in de praktijk sprake was van een personele unie.¹⁵¹ De

¹⁵⁰ Kartering gebaseerd op: P.M.J.E. Tummer ed., *Limburg : een geschiedenis I: tot 1500* (Maastricht 2015) 328.

¹⁵¹ W.J. Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, sedert de vroegste tijden. Deel I (tot 1632)*. (Assen 1972) 94; Boeren, 'De middeleeuwen', 99; H. Laurent en F. Quicke, *Les origines de l'Etat bourguignon. L'accession de la maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407). Première partie : Jusqu'à l'acquisition du duché de Limbourg et des terres d'Outre-Meuse (1383-1396)* (Brussel 1939) 40, 155 e.v.; A.van Nieuwenhuysen, *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le hardi (1384-1404). Le montant des ressources* (Brussel 1990) 233–235; F. Quicke,

landen van Overmaas fungeerden hierbij echter als een wingewest, dat structureel werd bezwaard omwille van belangen in het kerngewest. Om deze reden zijn beide regio's in samenhang bestudeerd.

Kaart 1.2 Brabant in de 14e eeuw¹⁵²

‘Documents concernant la politique des ducs de Brabant et de Bourgogne dans le duché de Limbourg et les terres d’Outre Meuse pendant la seconde moitié du 14e siècle (1364-1396)’, *BCRH* 93 (1929) 67–196; Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 66–92.

¹⁵² Kartering gebaseerd op de kaart opgenomen na pagina 436, in: C. Kerremans, *Étude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les Ducs antérieurement à l’avènement de la Maison de Bourgogne (1406)*. Mémoires de la Classe des Lettres 8, 44 (Brussel 1949).

Als gevolg van de Brabantse successieoorlog verloren Johanna en Wenceslas de macht over Mechelen en Antwerpen en omgeving. Deze eerste stad was weliswaar Luiks, maar gedroeg zich in de praktijk als een onderdeel van Brabant. Het land van Turnhout was al in 1347 door Jan III als huwelijksgift meegegeven aan zijn dochter Maria, gehuwd met de hertog van Gelre. Deze gift werd door Johanna en Wenceslas omgezet in een leen om zo de steun van Maria te verzekeren. Pas na de dood van de kinderloze Maria (†1399) kwam de regio terug aan Brabant.

Ook de oostwaartse expansiepolitiek die door Wenceslas en Johanna werd gevoerd vormde een zware aanslag op de Brabantse domeinen. Om schuldeisers en militaire medestanders tevreden te stellen werden de Overmase gebieden ingezet als onderpand voor toekomstige betaling van schulden. In sommige gevallen volgden de verwerving van een nieuw gebied en de verpanding daarvan elkaar zo snel op, dat de vraag is in hoeverre de Brabantse hertog hier daadwerkelijk macht had verkregen. Die macht bestond waarschijnlijk vooral uit de soevereiniteit en niet zozeer uit een vergroting van de directe inkomsten ter plaatse.¹⁵³

Behalve de landsdelen die (tijdelijk) in handen kwamen van zusters van de hertogin bestonden in Brabant grote gebieden waar de vorst structureel weinig directe macht had omdat in hoge heerlijkheden de macht van de vorst marginaal was. Kerremans identificeerde in Brabant een reeks aan heerlijkheden waar de vorstelijke macht beperkt was: Gaasbeek en Grimbergen (ammanie Brussel), Diest en Aarschot (meierij Leuven), Breda, Steenbergen, Bergen-op-Zoom en Oosterhout (markiezaat Antwerpen), Ravenstein, Herpen en Megen (meierij 's-Hertogenbosch) en Enghien, Gembloux en Trazegnies (Waals-Brabant).¹⁵⁴ De macht van de lokale heren was niet overal gelijk, net als hun machtspositie ten opzichte van de aanwezige steden. De omvang en precieze grenzen van deze gebieden laten zich echter moeizaam vaststellen, deze zijn dan ook niet opgenomen op de kaarten 1.1 en 1.2.¹⁵⁵

¹⁵³ Avonds, 'Mechelen', 20–25, 37; F. Buylaert, 'From periphery to centre and back again: elite transformations in Malines (14th–16th centuries)', in: P. Stabel, *Urban Identities in the Late Medieval and Early Modern City. Mechelen in the 15th and 16th Centuries* (Nog te verschijnen); H.de Kok, 'Turnhout en zijn heren: van residentieoord tot wingewest, van de veertiende tot de achttiende eeuw', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad. Brabantse Rechtshistorische reek 3* (Assen en Maastricht 1998) 153–181, aldaar 153; Laurent en Quicke, 'La guerre', 115–117; Uyttendaele, *Le gouvernement I*, 66–98.

¹⁵⁴ Kerremans, *Étude*, 36, 44, 55.

¹⁵⁵ Voor detailstudies naar de vorm(ing) van verschillende van die heerlijkheden: W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1447–1583)* (Hilversum 2000) 39–49; W.A. van Ham, 'Een driehoeksverhouding in westelijk Noord-Brabant: de relatie tussen hertog, heer en stad te Bergen op Zoom', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad. Brabantse Rechtshistorische reek 3* (Assen en Maastricht 1998) 93–108, aldaar 94, 96–97; B.C.M. Jacobs, 'Een oudere en een jongere heerlijke stad: Steenbergen en Willemstad', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad. Brabantse Rechtshistorische reek 3* (Assen en Maastricht 1998) 109–125, aldaar 109–112; Kok, 'Turnhout', 153–157; P.C.B. Maarschalkerweerd, 'Helmond als heerlijke stad ten tijde van de Van Berlaers (1314–1447)', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad. Brabantse Rechtshistorische reek 3* (Assen en Maastricht 1998) 193–205, aldaar 195–196; W. Rombauts, 'Hoogstraten en zijn heren (1312–1795)', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed.,

Holland

Hoe het graafschap Holland is ontstaan is door Gosses uitvoerig behandeld in *De vorming van het graafschap Holland*.¹⁵⁶ De machtskern van de familie die later als graven van Holland bekend stond, zou in de tiende eeuw gelegen zijn in Kennemerland, waarbij de macht van de graven zich uitstreckte tot Leiden en de oevers van de Rijn. In elk geval in de elfde eeuw was de macht van de graaf al uitgestrekt tot Delfland. Dit bezit werd aangevuld met macht aan de oevers van de Rijn, het werd eind tiende eeuw uitgebreid met Vlaardingen en begin elfde eeuw met Maasland. Hierna vond uitbreiding van Holland plaats via de ontginning van veengebieden.¹⁵⁷ Nieuwe uitbreidingen van het graafschap kwamen relatief laat. Overbekend is de verovering van West-Friesland door Floris V, hoewel dit gebied pas onder zijn opvolger Jan van Avennes (r.1299-1304) werd gepacificeerd.¹⁵⁸ In dezelfde periode werden Waterland, Amstelland en Medemblik geïncorporeerd.¹⁵⁹ In 1280 nam Floris V het Gooi in pacht van de abdis van Elten,¹⁶⁰ en in het zuiden werd Holland in de veertiende eeuw aangevuld met Woerden, Voorne en Heusden.¹⁶¹ Arkel was de laatste toevoeging aan het graafschap Holland (1412) vóór de regering van Jacoba.¹⁶²

Hoewel de graaf van Holland zich ook heer van West-Friesland noemde bestond in de praktijk nauwelijks onderscheid tussen gewesten. De door Floris V veroverde gebieden waren stevig aan het graafschap gehecht en financieel, juridisch en politiek geheel geïntegreerd in Holland. West-Friesland kende geen eigen Standenvergadering, rentmeester of juridische ambtsdrager die buiten de Hollandse structuren werkten. De verbinding met Zeeland, waar de graaf van Holland ook regeerde, was echter minder vergaand, hier ontstond een aparte Standenvergadering en werden ook apart van Holland beden toegezegd.¹⁶³ Hetzelfde gold voor de andere delen van het landencomplex dat de graven van Holland regeerden: Henegouwen en Beieren-

De heerlijke stad. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 127–151, aldaar 127–128; R.A. van Uytven, ‘Diest, Aarschot en Zichem: de Demersteden en hun heren vóór het einde van de zestiende eeuw’, in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 183–192, aldaar 183–184.

¹⁵⁶ I.H. Gosses, *De vorming van het graafschap Holland* (’s-Gravenhage 1915).

¹⁵⁷ D.P. Blok, ‘Holland sinds Gosses. De vorming van het graafschap opnieuw bezien’, in: W. van Anrooij (e.a.) ed., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 9–25, aldaar 13–14, 19, 22.

¹⁵⁸ R. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375*. Middeleeuwse Studies en Bronnen XXXVIII (Hilversum 2004) 235–246.

¹⁵⁹ Bos-Rops, *Graven*, 22.

¹⁶⁰ Hiervoor werd nog midden vijftiende eeuw een jaargeld van vijftientig Franse schilden betaald, zichtbaar in de domeinstaat. NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.32r.

¹⁶¹ P. Cleveringa e.a., ‘“So grot overvlot der watere ...” Een bijdrage aan het moderne multidisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden en de periode die daaraan vooraf ging’, *Holland* 36 (2004) 162–180, aldaar 163, 178; P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca.1360- ca.1515)* I. AAG bijdragen 32 (Wageningen 1992) 3–10.

¹⁶² Waale, *De Arkelse oorlog*, 40–44, 51–65.

¹⁶³ H.M. Brokken, *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982) 258–267; Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 168–211.

Straubing, die wel een eigen rentmeester hadden. Beieren werd overigens al sinds de regering van Willem V (r.1346-1389) steeds geregeerd door een familielid of stadhouder. Na de dood van Willem VI viel Beieren-Straubing bovendien aan Jan van Beieren, omdat Jacoba als vrouw aldaar niet kon opvolgen.¹⁶⁴ Om deze reden zijn Holland en West-Friesland wel in samenhang met elkaar bestudeerd en is ervoor gekozen Henegouwen, Zeeland en Beieren-Straubing niet te onderzoeken.

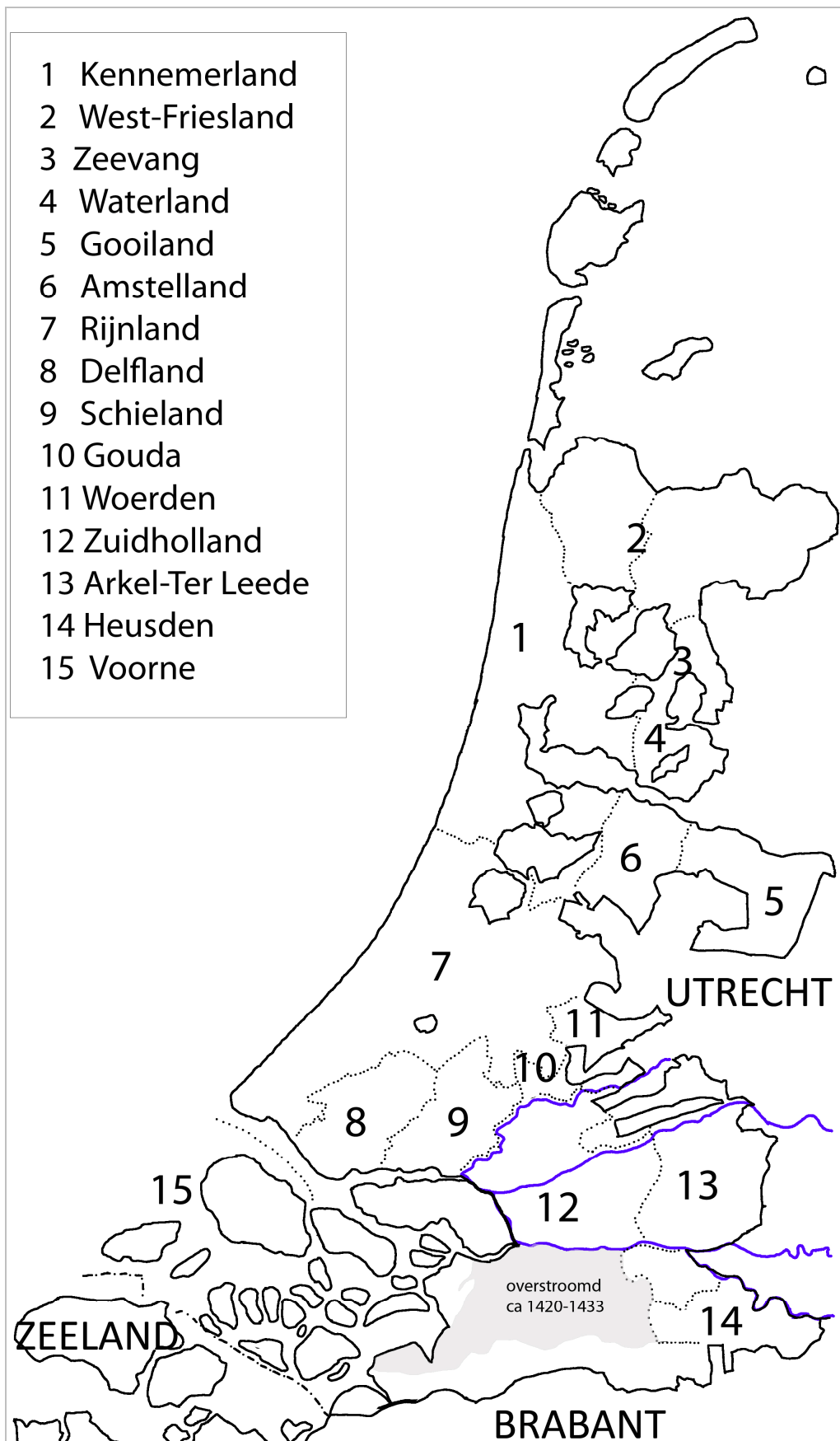
Tijdens de regering van Jacoba werd Holland niet uitgebreid, maar werd het gebied waar de vorst de macht uitoefende juist sterk ingeperkt. Aan de weduwe van Willem VI waren goederen in Teylingen, Beverwijk, Noordwijk, Texel, Wieringen, Schoonhoven, Gorinchem en Leerdam geschonken. Jan van Beieren hield al sinds de tijd van Albrecht van Beieren het land van Voorne, Woerden en het Gooiland als apanage.¹⁶⁵ Over die gebieden kon Jacoba dus ook niet beschikken. Daarnaast bestonden ook in Holland (hoge) heerlijkheden waar de vorst geen of een sterk beperkte macht had,¹⁶⁶ maar op beperkter schaal dan in Brabant.

¹⁶⁴ D.E.H. de Boer, 'Ein Dreieck wird gespannt. Der Weggang Albrechts von Bayern-Straubin in die Niederlande im Licht der Territorienbildung', *Jahresbericht des Historischer Vereins für Staubing und Umgebung* 89 (1987) 33–56, aldaar 33–34; D.E.H. de Boer, 'De vorst trekt noordwaarts. De komst van Albrecht van Beieren naar de Nederlanden (1385) in het licht van de ontwikkelingen in het Duitse rijk', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Heerhugowaard 1987) 283–309; D.E.H. de Boer, 'Berekening of toeval. Clustering als permanente inde middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden', in: S.C. Derks ed., *Nederland in de wereld* (Den Haag en Amsterdam 2002) 71–86, aldaar 82.

¹⁶⁵ Bos-Rops, *Graven*, 109, 155–156.

¹⁶⁶ Janse, *Ridderschap*, 152–169.

Kaart 1.3 Holland in de 15^e eeuw¹⁶⁷

¹⁶⁷ Kartering gebaseerd op: Bos-Rops, *Graven*, 154, 188.

Luxemburg

Het grondgebied van het vijftiende-eeuwse hertogdom Luxemburg ligt in de eenentwintigste eeuw verdeeld over vier staten; Luxemburg, België, Duitsland en Frankrijk. Het huidige groothertogdom Luxemburg is daarmee een schim van het historische hertogdom, en zelfs kleiner dan het oude kerngebied van het hertogdom: het graafschap Luxemburg.¹⁶⁸ Dit vorstendom vond aan het einde van de tiende eeuw zijn oorsprong in grafelijke rechten rond de keizerspalts Diedenhofen / Thionville, grafelijke rechten rond het *castellum* Bitburg en in de Eifel. Op basis van het voogdijschap over het klooster Echternach en de abdij St. Maximin werd het eigenbezit uitgebouwd ten koste van kerkelijk bezit. In de elfde eeuw werd de *Rissigau*, rond Thionville, toegevoegd waarna rond het midden van de twaalfde eeuw de graafschappen La Roche en Durbuy, de voogdij van Stavelot-Malmédy en de heerlijkheid Longwy volgden. De (dan nog) graven van Luxemburg wisten ook het gebied rond Marville te verkrijgen net als het markgraafschap Arlon. In 1354 werd het conglomeraat van vorstendommen en heerlijkheden - Luxemburg, La Roche, Arlon, Durbuy en Mirwart - gezamenlijk tot hertogdom verheven. Na deze tijd werd Luxemburg alleen nog uitgebreid met de resten van het graafschap Chiny in 1364.¹⁶⁹

Anders dan de titels van markgraaf van Arlon en graaf van La Roche voegden de Luxemburgse vorsten de titel graaf van Chiny wel toe aan hun titulatuur.¹⁷⁰ Dit betekende echter niet dat een structureel politiek of financieel onderscheid tussen Luxemburg en Chiny werd gemaakt. Weliswaar vormde Chiny een eigen financieel en juridisch district, zoals ook bij de andere oude heerlijkheden en graafschappen het geval was, maar deze vielen allen onder een centrale Luxemburgse rentmeester-generaal. Ook was geen sprake van een aparte Standenvergadering.¹⁷¹ Om deze reden zijn beide (theoretisch onafhankelijke vorstendommen) in samenhang met elkaar onderzocht.

Over de interne machtsstructuren van Luxemburg is nauwelijks gepubliceerd. Wel is duidelijk dat gebieden als de graafschappen Vianden en Salm werden geïncorporeerd via een (opgedrongen) leenverhouding. De graaf, later hertog, van

¹⁶⁸ P. Péporté e.a., *Inventing Luxembourg: representations of the past, space and language from the nineteenth to the twenty-first century*. National Cultivation of Culture 1 (Leiden en Boston 2010) 177–179.

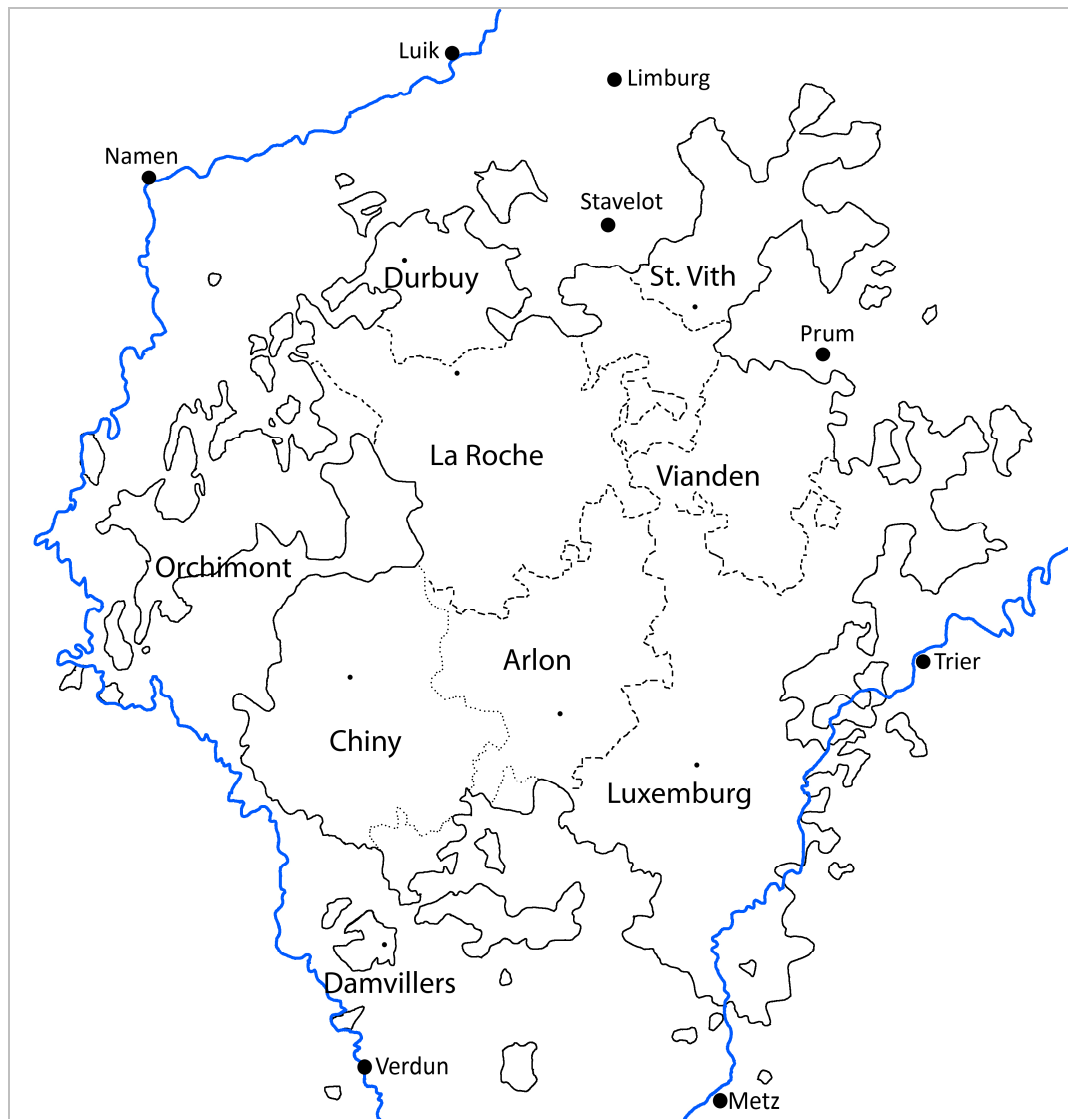
¹⁶⁹ W. Paravicini ed., *Höfe und Residenzen im spätmittelalterliche Reich. Ein dynastisch-topographisches handbuch* I. Dynastien und Höfe (Ostfildern 2003) lemma Luxemburg; Pauly, *Geschichte*, 26–34; W. Reichert, *Landesherrschaft zwischen Reich und Frankreich. Verfassung, Wirtschaft und Territorialpolitik in der Grafschaft Luxemburg von der Mitte des 13. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (Trier 1993) 12–14, 21–33, 41, 460–466; Vanderkinderen, *La formation* II, 358.

¹⁷⁰ Hoewel zij in naam ook markgraaf van Arlon en graaf van La Roche waren, gebruikten de Luxemburgse vorsten veelal alleen de graventitel van Luxemburg. Aan het einde van de veertiende eeuw lijkt nog wel sprake van een onderscheid, zo wordt met betrekking tot de stad La Roche nog gesproken van het ‘duchié Luxembour et conté de La Roche’. Vanaf het aantreden van de hertog van Orlean wordt door opeenvolgende heersers echter alleen nog gesproken van ‘dez landes vom Luccembourg und graffschfft van Chiney’ of ‘pays et duchié de Luccembourg et conté de Chini’. Petit, *Les aides*, dl.II, 512–513, 515.

¹⁷¹ Petit, ‘Les états’, 92, 104.

Luxemburg werd alhier dus geconfronteerd met bestaande machtsstructuren en een lokale machthebber.¹⁷² Behalve met wereldlijke tegenstrevers werd de hertog ook geconfronteerd met kerkelijke machtsconcentraties. Zo was de stad Echternach, net als de omliggende gebieden, in handen van de abten van de aldaar gelegen abdij.¹⁷³ In hoeverre dit alles de hertogelijke macht beperkte is onduidelijk.

Kaart 1.4 Luxemburg in de 15e eeuw¹⁷⁴

¹⁷² Pauly, *Geschichte*, 34.

¹⁷³ D. Weber, *Studien zur Abtei Echternach in ihren Beziehungen zum Adel des rheinisch-luxemburgischen Raumes im 14. und 15. Jahrhundert*. Publication de la section historique de L'Institut G.D. de Luxembourg ci-devant "Société Archéologique du Grand-Duché" 88 (Luxemburg 1974) 109.

¹⁷⁴ De op de kaart opgenomen gebieden rond St. Vith, Vianden en Orchimont stonden onder gezag van vazallen van de hertog van Luxemburg, maar worden veelal wel tot Luxemburg gerekend. Kartering gebaseerd op de begrenzingen van Luxemburg in 1428 en Chiny rond 1300 in: A. Laret-Kayser, *Entre Bar et Luxembourg: le comté de Chiny des origines à 1300*. Crédit Communal. Collection Histoire 8, 72 (Brussel 1986) 207; Petit, *Les aides*, 186.

Gelre

Het hertogdom Gelre bestond in de late middeleeuwen uit vier kwartieren die gevormd werden door de regio's die onder invloed stonden van de vier hoofdsteden: Nijmegen, Zutphen, Roermond en Arnhem. De ontwikkeling van het Gelderse territorium is vooral voor de centrale middeleeuwen uitputtend onderzocht door Peter Schiffer.¹⁷⁵ Het hertogdom was gegroeid uit vier machtskernen die op verschillende momenten aan de Gelderse vorsten waren gekomen. De oorsprong van het Gelderse hertogdom lag in het gebied rond Wassenberg en Geldern waar Gerard Flamensis in 1021 door de keizer van goederen en rechtsmacht was voorzien.¹⁷⁶ Het zuidelijk bezit zou tot begin dertiende eeuw beperkt zijn geweest tot Geldern, Straelen, Echt en Roermond en vooral in de dertiende eeuw zijn aangegroeid.¹⁷⁷ Het kwartier van Arnhem of de Veluwe zou volgens De Vries al sinds halverwege de elfde eeuw in handen van de graven van Gelre zijn geweest, hoewel Slicher van Bath meent dat de Gelderse graaf pas begin dertiende eeuw in het gebied macht verwierf.¹⁷⁸ In de vijftiende eeuw was de hertogelijke macht hier echter zo goed als onbetwist. Nijmegen en omgeving, 'het rijk van Nijmegen', kwamen in 1247 aan de Gelderse graven. De toen net verkozen Rooms-koning Willem II van Holland verpandde de gebieden om geld te verwerven om zijn machtsaanspraken te verstevigen. Hieraan werden in het oosten de Duffelt (voor 1316) en het Rijkswoud / *Reichswald* (jaren 1320-1330) toegevoegd. In het westen van het kwartier kwamen gebieden in de Betuwe, de Tieler- en Bommelerwaard, en het gebied tussen Maas en Waal aan de vorst, evenals Tiel (1339).¹⁷⁹

¹⁷⁵ Hij schreef in 1988 een proefschrift over de Gelderse territorialisering, vatte dit in 2001 in een artikel samen, en verwerkte de territorialisering in 2006 in een cartografisch overzicht. P. Schiffer, *Die Grafen von Geldern in Hochmittelalter (1085-1229) Ein Beitrag zur Geschichte des Unteren Rheingebietes*. Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend. (Geldern 1988); P. Schiffer, 'Die territoriale Entwicklung der Grafschaft und des Herzogtums Geldern', in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 51–54; P. Schiffer, *Die entwicklung des territoriums Geldern*. Geschichtlichen Atlas der Rheinlande. Beiheft v9-v10 (Bonn 2006).

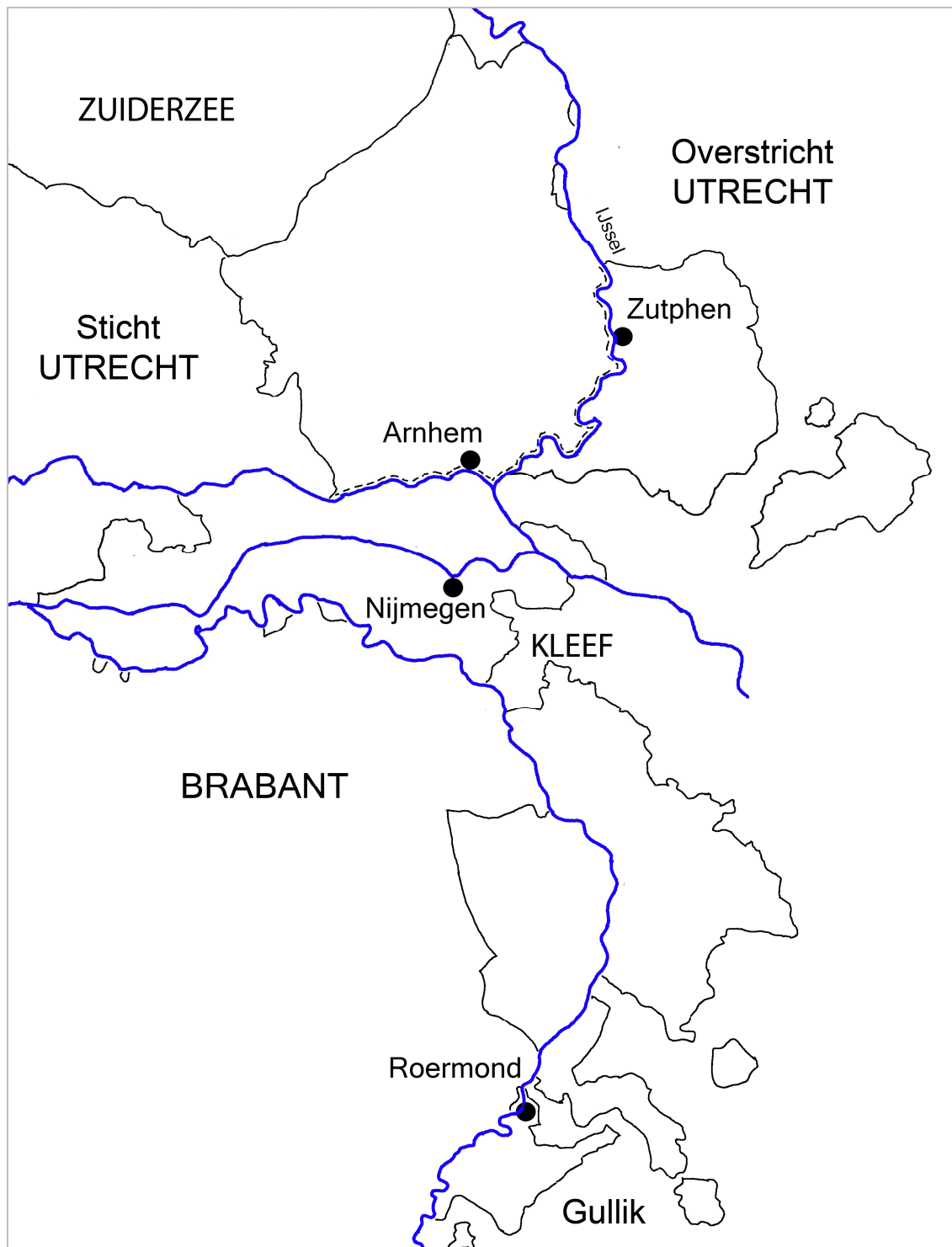
¹⁷⁶ Schiffer, *Die Grafen von Geldern*, 16–17; W. de Vries, 'De oorsprong van het geslacht der graven van Gelre', *BMGelre* XLVIII (1946) 1–27, aldaar 25–27.

¹⁷⁷ Hieraan werden Venray (ca. 1220), Mook (1227), Krickenbeck (1243), Goch (rond 1261), Montfort (1277) en Kessel (1279) toegevoegd. Enkele gebieden tussen Geldern en Goch werden in de jaren 1330 geïncorporeerd, de heerlijkheid Cuijk in 1400. Noordzij, *Gelre*, 140; Schiffer, *Die Grafen von Geldern*, 16–17.

¹⁷⁸ Schiffer, *Die Grafen von Geldern*, 118–121; B.H. Slicher van Bath, 'Hoven op de Veluwe', in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*. Agronomische-historische bijdragen 6 (1964) 167–204, aldaar 176, 190, 198–200; De Vries, 'De oorsprong', 2; W. de Vries, 'Het "graafschap van Dirk" in 1076', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 4 (1949) 226–236, aldaar 234–235.

¹⁷⁹ In elk geval in 1138 hebben de dan nog graven van Gelre rechten in het Rijkswald tussen Nijmegen en Kleef. Noordzij, *Gelre*, 141; Schiffer, *Die Grafen von Geldern*, 18; Schiffer, *Die entwicklung*, 51.

Kaart 1.5 Gelre in de 15^e eeuw¹⁸⁰

¹⁸⁰ Kartering gebaseerd op: R.W.M. van Schaik, 'The sale of annuities and financial politics in a town in the eastern Netherlands. Zutphen, 1400-1600', in: M. Boone, C. A Davids en P. Janssens ed., *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th - 18th centuries)*. Studies in European urban history (1100-1800) 3 (Turnhout 2003) 109-126, aldaar 111; Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 49.

De verwerving van wat later als het graafschap of kwartier Zutphen gold heeft veel discussie opgeleverd. In het kort gesteld was de Gelderse macht in het kwartier Zutphen gegrond in de macht van de zogenoemde ‘graven van Zutphen’. Zeer waarschijnlijk heeft Hendrik I, graaf van Gelre (r.1133-1182) via zijn moeder rechten geërfd van de graven van Zutphen. Onduidelijk is echter hoe deze overdracht plaats had en vooral waaruit de erfenis van de Zutphense graven bestond.¹⁸¹ Aan het einde van de dertiende eeuw blijkt dat de macht van de graaf van Gelre zich ten oosten van de IJssel in elk geval uitstreckte over Zutphen, Lochem, Groenlo, Doesburg en Emmerik. Ook rond Doetinchem was vorstelijk bezit. Deze gebieden werden in de vijftiende eeuw uitgebreid met Winterswijk-Bredevoort.¹⁸²

Hoewel de hertog van Gelre zich presenteerde als hertog van Gelre én graaf van Zutphen, was er in de praktijk geen sprake van onafhankelijke vorstendommen Gelre en Zutphen. Beide gebieden vielen onder één overste rentmeester en zonden hun afgevaardigden naar één centrale Standenvergadering. Een onderscheid dat in Gelre van groter belang was, was de verdeling in vier kwartieren. Deze was het gevolg van de politieke, militaire en economische dominantie van de vier grote steden, die de kleinere steden in hun omgeving wisten te overheersen en onderling afspraken maakten over hun machtsbereik.¹⁸³ In Gelre was dan ook alleen in naam sprake van een *composite monarchy* tijdens het bewind van Arnold van Gelre. De vorstendommen Gelre en Zutphen zijn dan ook gezamenlijk geanalyseerd.

Tijdens de regering van Arnold van Gelre werd het hertogdom uitgebreid met de heerlijkheid Buren (1435).¹⁸⁴ Daartegenover stond dat Gelre ook nog in de vijftiende eeuw enkele enclaves kende waar de macht van de vorst (bijna) non-existent was. In het kwartier Arnhem lagen waarschijnlijk maar twee (hoge) heerlijkheden, maar in het kwartier Nijmegen waren het er wel twintig.¹⁸⁵ De kwartieren Roermond en Zutphen

¹⁸¹ M. Groothedde, ‘Van koningspalts tot tegenkoningspalts’, *BMGelre* (2006) 131–140; H.A.C. Fermin en M. Groothedde, *De Zutphense ringburgwal van de 9e tot de 14e eeuw. Nieuwe gegevens en inzichten uit archeologisch onderzoek en boringen op de Zutphense markten deel 1 2*. Zutphense archeologische publicaties (Zutphen 2006); M. Groothedde, ‘De nieuwe IJssel, wat vertellen de geschreven bronnen en de archeologische vondsten?’, *BMGelre* CI (2010) 7–26; M. Groothedde, *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein ’s-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. Zutphense archeologische publicaties 77 (Zutphen 2013); M. Groothedde en J. Krijnen, ‘Vestingstad Zutphen’. *Elf eeuwen versterken en verdedigen* (Zutphen 2005); H.H. Jongbloed, ‘Ommekeer aan de IJssel: graaf Godschalk (-16 december 1063) en de opkomst van Zutphen’, *BMGelre* CI (2010) 27–80; H.H. Jongbloed, ‘Tussen “paltsverhaal” en ‘IJssellinie’: Averarda “van Zutphen” (-11 augustus (961)) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)’, *BMGelre* (2006) 57–130; W. de Vries, *De opkomst van Zutphen* (Leiden 1960); H. Verdonk, *Dirk, bisschop van Münster (1118-1127) en de graven van Zutphen* (Lelystad 1995); Schiffer, *Die Grafen von Geldern*, 7; J.M. van Winter, ‘Otto de rijke van Zutphen (ca 1050-1113) een legpuzzel’, *BMGelre* XCIII (2002) 18–38.

¹⁸² Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 43; Noordzij, *Gelre*, 136; Meihuizen, *De rekening*, 134; B.H. Slicher van Bath, ‘Geschiedenis van de nederzettingen in de graafschap Zutphen (tot 1500)’, *BMGelre* XLVIII (1946) 29–82, aldaar 59–63.

¹⁸³ Van Schaik, *Belasting*, 251–269.

¹⁸⁴ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, XLVI.

¹⁸⁵ Zie de verspreide publicaties van De Vries, in *BMGelre* van de jaren 1949-1964; Van Schaik, *Belasting*, 268; W. de Vries, ‘Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijke bestel in Gelderland. I

waren bovendien zelf een verzameling van niet aaneengesloten gebieden. In het kwartier Roermond lagen talloze heerlijkheden, en ten westen van de stad Geldern lag een uitgestrekt gebied langs de Maas, grofweg van Venlo tot Mook, waar onzeker is of de hertog van Gelre hier macht uitoefende en zo ja welke.¹⁸⁶ Het kwartier Zutphen bestond naast het kerngebied rond Zutphen uit de exclave rond de vesting Groenlo en het gebied van Winterswijk-Bredevoort.¹⁸⁷ Deze werden van de rest van het kwartier gescheiden door de heerlijkheden Borculo, Lichtenvoorde, Wisch en 's-Heerenberg, waarvan de heersers overigens vaak betrokken waren bij de Gelderse politiek.¹⁸⁸

Het rechterlijk bestel van de stad en vrijheid Maasbommel. II De hoge heerlijkheid Wolfswaard. III De hoge heerlijkheid Yzendoorn.', *BMGelre* XLIX (1949) 39–61.

¹⁸⁶ Van Schaik, *Belasting*, 259–264.

¹⁸⁷ Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 36–40.

¹⁸⁸ *Ibid.*, 50.

2 Vorstelijke (domein)financiering

In de middeleeuwen leefde het ideaal dat de vorst van het zijne moest leven.¹⁸⁹ Historici stellen dat met ‘het zijne’, werd bedoeld op de domeininkomsten, typerend voor een *Domain state*. Wat echter onder het domein werd en wordt verstaan en een *Domain state* was, wordt niet altijd helder gedefinieerd. Deze termen zijn dan ook eerst nader uitgewerkt zoals deze in dit proefschrift worden gebruikt. Ook is van belang vast te stellen wie van mening was dat de vorst van het zijne moest leven. Daarom is geanalyseerd hoe vorst, intellectuele en politieke elite tegen de vorstelijke financiën en het vorstelijke domein aankeken. Als laatste is vastgesteld in hoeverre deze ideeën ook in de praktijk werden gebracht, en of de vorst überhaupt in staat was van zijn domeinen te leven.

2.1 Het domein en de *Domain state*

Het domein wordt hier, in navolging van Bos-Rops, begrepen als de verzameling van vorstelijke inkomstenrechten van grondheerlijke, landsheerlijke, feodale, juridische en kerkelijke herkomst die op reguliere (veelal jaarlijkse) basis aan de vorst kwamen, zonder dat hij hiervoor extra inspanningen moest verrichten.¹⁹⁰ Deze definitie sluit deels aan bij, maar komt niet geheel overeen met, de verdeling tussen verwachte of gewone (*ordinaris*) en onverwachte of buitengewone (*extraordinaris*) inkomsten. Dit onderscheid komt naar voren in laatmiddeleeuwse rentmeestersrekeningen en sommige historici gebruiken dit om vorstelijke inkomsten te analyseren.¹⁹¹ Echter, ontvangsten uit meerjarige belastingen zijn voorspelbaar en kunnen dus ook worden geschaard onder de te verwachten inkomsten, terwijl deze inkomsten traditioneel niet tot het domein worden gerekend. Omgekeerd konden *extraordinaris* inkomsten het gevolg zijn van rechten die historici traditioneel juist wel tot het domein rekenen.¹⁹² Andere indelingen van vorstelijke inkomsten volgen uit het groeperen van inkomsten aan de hand van de relatie tussen de vorst en de betaler, de aard van het recht waarop de inkomsten teruggingen, het karakter van de betaling, de manier waarop deze geïnd werd, of de functionaris die de inkomsten beheerde.¹⁹³ Die manieren om inkomsten te categoriseren

¹⁸⁹ Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61, 7.

¹⁹⁰ Bos-Rops, *Graven*, 21.

¹⁹¹ Blockmans, ‘The Low Countries’, 282–283.

¹⁹² Bos-Rops, *Graven*, 21.

¹⁹³ Aerts, ‘De inhoud’, 14; Droeghe, ‘Die finanziellen Grundlagen’, 145–152; Van Schaik, *Belasting*, 40–41; Soens, *De rentmeesters*, 15–16; A. Zoete, *De bedden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)* 149. *Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren* 56 (Brussel 1994) 152.

sluiten ook niet aan bij de situatie zoals die in de onderzochte bronnen naar voren komt. Voor de definitie van Bos-Rops geldt dit wel.¹⁹⁴

Het vorstelijke domein bestond uit een samenraapsel van rechten van diverse oorsprong. Grondheerlijke rechten waren afkomstig uit het private grondbezit van de vorst en diens voorgangers, terwijl de feodale rechtsmacht was gebaseerd op persoonlijke relaties tussen een leenheer en zijn vazallen. De landsheerlijke rechten waren oorspronkelijk in handen van de keizer. Zij gingen in de loop der tijd verloren omdat rechten werden geschonken aan ambtsdragers als bisschoppen en hertogen, of omdat lokale potentaten deze usurpeerde. Ook kerkelijke rechten werden overgenomen door de seculiere voogden van de instellingen, of personen die niets met religieuze instellingen van doen hadden.

Door erfenissen, beleningen, usurpaties en andere oorzaken waren deze rechten bovendien compleet versplinterd. Hierdoor was geen sprake van een eenheid van recht, of één gebieder, maar vormde Europa in de middeleeuwen een lappendeken van rechtsaanspraken. Deze konden zo klein zijn als een dorp, of zelfs beperkt tot het recht over enkele personen. Verschillende inkomstenrechten op een locatie konden in handen zijn van verschillende machthebbers, zodat de tiendrechten, grondeigendom, juridische, water- en windrechten binnen een lokaliteit verdeeld konden zijn over meerdere personen. Tegelijkertijd overlaptten aanspraken van verschillende eigenaars elkaar. In enkele gevallen was zelfs één recht, of één soort recht binnen een nederzetting in handen van verschillende personen.¹⁹⁵ Een bekend voorbeeld hiervan is de splitsing van de rechtsmacht in Baarle over een deel van de hertog (Baarle-Hertog) en een deel van een lokale heer (Baarle-Nassau).

De oorspronkelijke herkomst van de rechten die de vorst beheerde waren in de late middeleeuwen niet meer van belang. Wel was een onderscheid opgekomen tussen zijn directe inkomstenbronnen, het domein, en het gebied waar de vorst als belangrijkste gebieder optrad, het territorium. Het territorium was oorspronkelijk gebaseerd op de relaties met personen die vorstelijke gronden bewoonden, de zogenaamde *Grundherrschaft*, of de individuele rechten van de vorst. In de late middeleeuwen wisten vorsten hun macht uit te breiden door andere machthebbers aan zich te onderwerpen of hun heerschappij op te dringen. Hoewel lokale heersers of stedelijke entiteiten de directe economische macht bleven uitoefenen, claimde de vorst de rechtsmacht en soevereiniteit. Het gebied waar de vorst zich opwierp als heerser die alleen de keizer boven zich duldde staat ook wel bekend als een *Territorialstaat*. Het

¹⁹⁴ Bos-Rops, *Graven*, 21.

¹⁹⁵ Ibid.; J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Kamerheer, kanselier, tesorier: financieel beheer in de Nederlandse gewesten vóór de overgang naar het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex', in: *Van tesorier tot thesaurier-generaal: zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 3–15, aldaar 7–8; Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61, 7, 52; Drooge, 'Die finanziellen Grundlagen', 145–152; Van Schaik, *Belasting*, 40–41; Soens, *De rentmeesters*, 15–16.

domein bleef bij deze omwentelingen echter beperkt tot de verzameling inkomstenrechten die vorsten direct in handen hadden.¹⁹⁶

Door de scheiding tussen territorium en domein, werd de emotionele binding die onderdanen voelden bij het territorium of land versterkt. De notie kwam op dat het territorium los van de vorst kon bestaan en dat de vorst hier niet meer zonder meer over kon of behoorde te beschikken.¹⁹⁷ Tegelijk kwamen sommige vorstelijke inkomstenrechten in het ‘buitenland’ te liggen. De vorst had ter plaatse wel bepaalde rechten of inkomsten, maar was aldaar niet de belangrijkste gebieder, waardoor deze rechten buiten het door hem bestuurde territorium lagen.¹⁹⁸

De term ‘domein’ komt, voor zover mij bekend, niet voor in de onderzochte vorstendommen vóór de komst van de Bourgondiërs.¹⁹⁹ In de pre-Bourgondische periode wordt in aanstellingsbrieven van rentmeesters, of de introducties van hun rekeningen, gesproken over de renten of ontvangsten.²⁰⁰ In de rekeningen zelf specificeerden ambtsdragers de verschillende soorten ontvangsten naar het soort opbrengst, zoals ‘gelde, korne, evenen, wais, faliz’, of het soort recht waarop de inkomsten teruggingen, zoals de ‘renten, foirfaiten, vervallen ende opcomelingen’.²⁰¹ In vorstelijke intredes werd het vorstelijke bezit in meer algemene zin beschreven: het territorium, de steden, kastelen, inkomsten, goederen en het geld.²⁰²

De Bourgondische term domein omvatte al deze vorstelijke (inkomsten)rechten. Onder het domein vielen alle tienden, cijnzen, tijnsen, tollen, grond, bos, naturabetalingen, renten, kleine ambten, visrechten, molens *et cetera*.²⁰³ De

¹⁹⁶ B. Arnold, *Princes and territories in medieval Germany* (Cambridge 1991) 211–233; Janssen, ‘Die niederrheinischen Territorien’, 142–156.

¹⁹⁷ W.P. Blockmans, ‘Regionale Identität und staatliche Integration in den Niederlanden 13.–16. Jahrhundert’, in: A. Czacharowski ed., *Nationale, ethnische Minderheiten und regionale Identitäten in Mittelalter und Neuzeit* (Thorn 1994) 137–149, aldaar 142–147; T. Eichenberger, *Patria: Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter (6.–12. Jahrhundert)* (Sigmaringen 1991) 142–145; Janssen, ‘Die niederrheinischen Territorien’, 142–156; Kuys, *De ambtman*, 20–34; Noordzij, *Gelre*, 188–191; R. Stein, ‘Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen’, *TSG* 28 (2002) 222–246, aldaar 231–232.

¹⁹⁸ In Gelre waren circa 1423 aparte rentmeesters voor de vorstelijke bezittingen in de territoria van andere heren, zoals het Oversticht en het land van Bergh. Hier is duidelijk de scheiding tussen het vorstelijke bezit en diens territorium zichtbaar. M. van Wijngaarden en R.C.M. Wientjes, *Overste rentmeestersrekening 1424-1425 (GldA, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, inv. nr. 259, anno 1424-1425)* (z.p. [Arnhem] z.d.) passim.

¹⁹⁹ In de charters betreffende de domeinbezwaren komt de term niet eenmaal voor. In bijvoorbeeld de *Dagvaarten Holland*, komt de term domein pas voor vanaf 1449, de term *demaine* verschijnt pas in 1450. Wel wordt de term gebruikt in de Zoen van Delft. J.A.M.Y. Bos-Rops, J.G. Smit en E.T. van der Vlist, *Holland bestuurd: teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567* (Den Haag 2007) 236, nr. 10; W. Prevenier en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel II: 1433-1467 Tweede stuk: Teksten*. Rijks geschiedkundige publicatiën 202 (’s-Gravenhage 2005) nr. 439 e.v., nr. 445.

²⁰⁰ ARAB, CC, inv.nr.2380, f.3r; Van Wijngaarden en Wientjes, *Overste rentmeestersrekening*, 1.

²⁰¹ ARAB, CC, inv.nr. 2392, f.1v; ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.2r; GAA, GHG, inv.nr.1764, f8r.

²⁰² R. van Bragt, *De blijde inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 januari 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave*. Ancien pays et assemblées d’etats / Standen en Landen XIII (Leuven 1956) 97–98; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 2.

²⁰³ In een onderzoek naar de staat van het vorstelijke domein ging een oproep uit aan ieder die macht had over ‘heerlicheyt, renten, thijnsen, thienden, pachten, scoutambachten, bodambochten, amptet, clericscappen ende anderen diensten, officien ende percheelen’ voor zover die eerder tot het vorstelijke

Bourgondische definitie van het domein is vermoedelijk geënt op de Franse variant. Daar werden alle inkomsten van de vorst, zowel de patrimoniale inkomsten als de renten en inkomsten in natura onder de ordinaris inkomsten of het domein geschaard. Deze werden onderscheiden van inkomsten uit zoutbelasting (de *gabelle*), grondbelasting (de *taille*) en beden.²⁰⁴

Ondanks het feit dat de term domein niet wordt gebruikt vóór de komst van de Bourgondische hertogen, wordt het in dit proefschrift wel gebruikt om de vorstelijke inkomstenrechten te duiden. Ten eerste omdat deze term volledig is ingeburgerd in het (wetenschappelijk) taalgebruik. Ten tweede omdat het de vergelijking van vorstelijke inkomstenbronnen in verschillende vorstendommen mogelijk maakt. Ten derde omdat de noviteit van de Bourgondische term beperkt was tot de introductie van een overkoepelend begrip, voor wat in de lokale context al eerder werd gezien als vorstelijke inkomstenrechten.

Onlosmakelijk verbonden aan het domein, en het idee dat de vorst daarvan moest leven, is de term *Domain state*. Deze ging volgens Schumpeter in de late middeleeuwen ten onder en maakte plaats voor de *Tax state*, waarbij de auteur deze begrippen nooit duidelijk definieerde.²⁰⁵ Binnen de *New Fiscal History* wordt de door Schumpeter gesignaleerde omslag, en de daaruit voortvloeiende *Tax State* of *Fiscal State* geanalyseerd,²⁰⁶ meest recent door Bonney en Ormrod. Zij constateerden achttien verschillen tussen de *Domain state* en de *Tax state*, op het gebied van de staatsvorm, administratie in brede zin, financieringsmethoden, uitgaven en inkomsten, beleid, politieke participatie, sociale consequenties en oorzaken van eventuele instabiliteit.²⁰⁷

domein of heerlijkheid hadden behoord. Waarschijnlijk vielen de juridische macht (de *heerlicheyt*) en de ambtsdragers die deze macht namens de vorst uitvoerden onder de *heerlicheden*. De andere genoemde rechten zullen als domeinrecht zijn beschouwd. NA, AGH, inv.nr. 1, f.62r.

²⁰⁴ J.B. Henneman, *Royal taxation in fourteenth century France; the development of war financing, 1322-1356* (Princeton, N.J. 1971) 17–19; Henneman, ‘France’, 101–102; M. Wolfe, *The fiscal system of Renaissance France* (New Haven 1972) 5–6, 355.

²⁰⁵ Hij sprak overigens zelf van de *demense economy*. Het feit dat statelijke actoren niet in staat waren centraal en structureel belasting te heffen maakte volgens Schumpeter dat niet gesproken moest worden van een *state*. De term *domain state* is echter gebruikelijk in de *New Fiscal History*. Schumpeter, ‘The crisis’.

²⁰⁶ Bijvoorbeeld in de bundels *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) en *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999), beide onder redactie van Richard Bonney; *Crises, revolutions and self-sustained growth. Essays in European fiscal history, 1130-1830* (Stamford 1999) onder redactie van Richard Bonney, W.M.Ormrod en M.Bonney; *The rise of fiscal states: a global history 1500-1914* (Cambridge 2012) onder redactie van Bartholomé Yun-Casalilla en Patrick O’Brian; *Fiscal regimes and the political economy of premodern states* (Cambridge 2015) onder redactie van Monson en Scheidel.

²⁰⁷ Bonney en Ormrod onderscheiden naast de *Domain state* en de *Tax state* ook de *Tribute state* en *Fiscal state*. A. Monson en W. Scheidel, ‘Studying fiscal regimes’, in: Andrew A. en Walter W. ed., *Fiscal regimes and the political economy of premodern states* (Cambridge 2015) 3–27, aldaar 7–8; R. Bonney en W.M. Ormrod, ‘Crises, revolutions and self-sustained growth: towards a conceptual model of change in fiscal history’, in: W.M. Ormrod, M. Bonney en R. Bonney ed., *Crises, revolutions and self-sustained growth. Essays in European fiscal history, 1130-1830* (Stamford 1999) 1–21, aldaar 1–3, speciaal tabel 0.1 en 0.2.

Binnen de domeinstaat maken Bonney en Ormrod bovendien een onderscheid tussen *primitive*, *less primitive*, *entrepreneurial* en *colonial domain states*. In de eerste moest de vorst nog ter plaatse de inkomsten uit zijn domeinen gebruiken omdat de opbrengsten niet werden gecentraliseerd of verkocht. In de *less primitive domain state* bestonden wél lokale en centrale administratieve eenheden die in staat waren de opbrengsten te centraliseren, verkopen of vervoeren zodat de vorst niet meer gebonden was aan een reizend bestaan. Het aanhouden van domeininkomsten in natura was binnen de *entrepreneurial domain state* geen probleem, maar juist een middel tegen prijsfluctuaties en voedseltekorten. Bovendien werden in zo'n staat op systematische schaal minerale bodemschatten geëxploiteerd. De *colonial domain state* tenslotte, was een staat die primair afhankelijk was van domeininkomsten uit koloniën.²⁰⁸

Voor dit onderzoek zijn vooral de financiële verschillen van belang die Bonney en Ormrod constateerden tussen *Domain states* en *Tax states*: van wat voor inkomsten moest de vorst leven, wat was de belangrijkste inkomstenbron, op wat voor inkomstenbronnen kon de vorst terugvallen en wat waren zijn kredietmogelijkheden? De verschillen tussen de *Domain state* en *Tax state* op die vlakken zijn opgenomen in tabel 2.1.

Uit hun model en de beschrijving volgt dat Bonney en Ormrod de domeinstaat beschouwen als een fiscaal systeem waarin de vorst inkomsten verkrijgt uit regalia / domeinen. De uitgaven van zo'n staat waren in tijden van vrede laag, want deze besloegen alleen de hofhouding en de beperkte functies van de overheid. De inkomsten uit het domein waren inelastisch, inkomstenbronnen konden dus niet worden uitgebreid al naar gelang de financiële situatie dat behoefde, en inflexibel, zij zouden nauwelijks stijgen of dalen. De belastingstaat kenmerkte zich er juist door dat de 'larger proportion' van de inkomsten van de vorst of overheid afkomstig was uit belastingen die terugkerend en (semi-) doorlopend werden geheven.²⁰⁹ Deze larger proportion definieer ik als ten minste 50%. In navolging hiervan stel ik dat in een *Domain state*, de domeinen voor minimaal 50% van de structurele inkomsten zorgden.

²⁰⁸ Bonney en Ormrod, 'Crises', 14.

²⁰⁹ Ibid., 15–16.

Tabel 2.1 Eigenschappen van Domain states en Tax states²¹⁰

Onderscheidende elementen	Domain state	Tax state
Vorm van inkomsten	-Inkomsten in natura in minder ontwikkelde staten -Een mix tussen cash en natura in meer ontwikkelde staten	-In gebieden met een lage monetarisering inkomsten in natura. -Elders inkomsten in cash.
Belangrijkste inkomstenbron	-Domeinen als de belangrijkste inkomstenbron. -Exploitatie van o.a. mijnen in meer ontwikkelde systemen.	-Een toenemend belang van belastingen. -In weinig ontwikkelde gebieden blijft een grote afhankelijkheid van domeinen.
Soort inkomsten	-Belasting in de vorm van onregelmatige beden (<i>aides</i>) gericht op een speciaal doel. -Afpersing speelde een grote rol. -Devaluatie van de munt vond plaats in oorlogstijd, in tijden van vrede werd deze gerevalueerd.	-Regelmatige directe en indirecte belastingen, niet gericht op een speciaal doel. -Nauwelijks afpersing. -Devaluatie is ongebruikelijk. -Pogingen om belastingen te harmoniseren, regressieve belasting te voorkomen en de bron van rijkdom aan te slaan.
Kredietvormen	-Kortetermijnleningen tegen interest in natura. -Onderpand in de vorm van domeinen. -In later periodes enige afhankelijkheid van de externe urbane kredietmarkt.	-Kortetermijnleningen tegen hoge interest, omgezet in langetermijnleningen verzekerd door de staat of representatieve instituties (als Standenvergaderingen). -Interest betaald in cash. -Kredietvormen met een lage interest in staten met grote kredietvraag. -Potentiële spanningen tussen interne en internationale kredietmarkten. -In sommige landen staatsbanken.

2.2 Leven van het domein: het ideaal

Het idee dat een vorst van het zijne moest leven wordt door historici teruggevoerd op Thomas van Aquino. Die stelde in een brief aan de hertogin van Brabant (*De regimine Judaeorum*) dat de vorst voldoende eigen inkomsten nodig had om te voorkomen dat hij overging tot het onttrekken van bezit van zijn eigen onderdanen. Wanneer de vorstelijke inkomsten ontoereikend waren om uitgaven te doen ten gunste van het algemeen

²¹⁰ Ibid., 4–8, tabel 0.2.

belang, mocht hij zich tot zijn onderdanen wenden en hen belasten.²¹¹ B.P. Wolffe stelt dat historici de visie van Aquino uit de context van de specifieke brief hebben getrokken en abusievelijk zien als 'expression of a generally accepted, universal, medieval theory that royal government ought to subsist on the issues of a royal domaine'.²¹² Echter, zoals hierna blijkt werden de door Aquino uitgesproken gedachten, zeker in de late middeleeuwen, wel degelijk breed gedeeld onder de politieke en intellectuele elite.

Met zijn zienswijze raakte Aquino aan twee belangrijke problemen: de vraag welke uitgaven in het algemeen belang waren en de vraag wat de eigen vorstelijke inkomsten(bronnen) waren. De vraag welke uitgaven van algemeen belang waren en dus de vorst het recht gaven om zijn onderdanen te belasten was constant onderhevig aan discussie. De vorst trachtte dit begrip op te rekken, door te stellen dat zijn uitgaven per definitie in het algemeen belang waren. Zo had Filips de Goede oorlogen gevoerd tegen Luik en Dinant, acties die volgens hem waren ondernomen vanwege 'die welvaart van den lande'. Zijns inziens waren de kosten publiek en dienden de Staten van Holland hem tegemoet te komen met een belasting.²¹³ Duitse koningen en keizers rekten het begrip publiek nog verder op. Zij meenden dat kosten bedoeld om hun uitverkiezing veilig te stellen, of om hun dochters van huwelijks-gaven te voorzien van algemeen belang c.q. publiek waren.²¹⁴

Daarnaast bestond vóór de zestiende eeuw op het gebied van vorstelijke inkomsten maar een moeizaam onderscheid tussen publieke en private zaken van de vorsten.²¹⁵ Het levensonderhoud van de vorst, maar ook defensieve militaire activiteiten of rechtspraak dienden idealiter door de vorst bekostigd te worden. De vorst zag het domein als zijn eigendom, maar tegelijk was de notie opgekomen dat de vorst niet meer privé mocht beschikken over het vorstelijke domein, of in het verlengde daarvan het territorium, maar tijdens zijn regering alleen optreden als voogd. Vooral in Engeland zou volgens Ernst Kantorowicz een sterk onderscheid worden gemaakt tussen 'King and Crown'. De koning was als ambtsdrager slechts voogd over de Kroon, die bestond uit het land en de onderdanen, waarbij de Kroon als minderjarige entiteit werd voorgesteld. Als voogd mocht de vorst de rechten van de Kroon niet verminderen, maar kon hij wel rekenen op het vruchtgebruik van die rechten. Daarom was er ook behoefte aan een scheiding tussen goederen van de koning als persoon en als functionaris.²¹⁶

Dit onderscheid bestond volgens Kantorowicz vooral in Engeland. Op het continent was de parlementaire macht beperkter waardoor de vorst zich meer kon

²¹¹ Isenmann, 'Medieval and Renaissance theories', 28–30; H. Pirenne, 'La Duchesse Aleyde de Brabant et le "De Regimine Judaeorum" de Saint Thomas d'Aquin', *Bulletins de la classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* 14 (1928) 43–55, aldaar 54–55.

²¹² Wolffe, *The royal demesne*, 40.

²¹³ Prevenier en Smit, *Dagvaarten* 2.2, nr. 1115.

²¹⁴ G. Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*. Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte (Keulen en Graz 1967).

²¹⁵ Van Schaik, *Belasting*, 39.

²¹⁶ Kantorowicz, *The king's two bodies*, 347–356, 364–377, 381–382.

vereenzelvigen met de Kroon.²¹⁷ Desondanks hadden ook in continentaal Europa de vorstelijke inkomstenbronnen een ‘publiek’ karakter. Dit gold ten eerste in het Roomse rijk, op het niveau van de keizer. Rooms-koningen en keizers kwamen immers officieel niet via erfopvolging aan de macht, maar werden gekozen. Als gevolg hiervan was een scheiding nodig tussen private familiegoederen en goederen die toebehoorden aan de keizer als functionaris.²¹⁸ Maar ook elders in Europa kreeg het vorstelijke domein c.q. het territorium een meer publiek karakter, dat de vorst geacht werd niet aan te tasten.²¹⁹

Dat de politieke elite hamerde op de instandhouding van het domein en territorium had twee belangrijke redenen. Ten eerste vormde het territorium een belangrijk symbool voor de continuïteit, eenheid en eer van het land. Aantasting van het territorium was dus problematisch.²²⁰ De territoriale integriteit moet hier overigens meer op macro- dan op microniveau worden geïnterpreteerd. Centraal stond het ongescheiden houden van de door een personele unie verbonden vorstendommen, zoals Brabant-Limburg of Henegouwen-Holland.²²¹ Ook de eer van de vorst was belangrijk. Het eervolle onderhoud van de vorst gold volgens Aquino als zaak van het algemeen belang, ook de politieke elite ervoer dit zo.²²² Zo werd in een conflict tussen de vijftiende-eeuwse Brabantse hertog Jan IV en de Brabantse Standen expliciet gesteld dat de hertog niet meer zo eervol kon leven als het een Brabantse vorst betaamde, vanwege de bezwaring van zijn domeininkomsten. De Standenvergadering maakte zich er mede zorgen over dat geruchten hierover al wijdverspreid waren.²²³ Ten tweede zorgde aantasting van de vorstelijke inkomsten ervoor dat de vorst onvoldoende middelen had om zijn publieke taken uit te voeren. Bij een gebrek aan eigen inkomsten om zijn taken uit te voeren meende de vorst zijn onderdanen te mogen belasten. Mede daarom werden vorstelijke domeinen meermaals met geld van onderdanen vrijgekocht.²²⁴ Nieuwe aantasting daarvan deed hun eerdere financiële injectie dan ook teniet. Als gevolg hiervan kreeg het domein ook op het continent een meer ‘publiek’ karakter.

De opvattingen van de vorsten aangaande deze materie zijn moeilijk waar te nemen, behalve bij conflicten met hun elites. In die gevallen presenteerden zij het

²¹⁷ Ibid., 20–24.

²¹⁸ Landwehr, *Die Verpfändung*, 148–153.

²¹⁹ Van Bragt, *De Blijde Inkomst*, 92; Hoffman, ‘Unveräusserlichkeit’, 389–390, 395–396; Isenmann, ‘Medieval and Renaissance theories’, 38, 42–43; Krynen, *Idéal du prince*, 303–305; P.H.D. Leupen, *Keizer in zijn eigen rijk. De geboorte van de nationale staat* (Amsterdam 1998) 135–137; P.N. Riesenbergh, *Inalienability of sovereignty in medieval political thought* (New York 1956) 4–5, 11–12, 15; K. Šturlrajterová, ‘The non-alienation clause in Hungarian and English coronation oaths: an unjustified Papal assumption?’, *Bulletin of medieval canon law New series* (2011) 219–250, aldaar 233–234; Van Uytven, ‘Vorst, adel en steden’, 97.

²²⁰ Stein, ‘Nationale identiteiten’, 229–231.

²²¹ Avonds, *Brabant*, 54–55; Brokken, *Het ontstaan*, 30–31.

²²² Stein, ‘Nationale identiteiten’, 229–230; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 247; Isenmann, ‘Medieval and Renaissance theories of state finance’, 28–30.

²²³ ARAB, MD, inv.nr. 1483, f.1r-v. Mijn dank aan Robert Stein voor het beschikbaar stellen van een afschrift hiervan.

²²⁴ Ligthart, ‘Involvement of the Guelders’ Estates’, 54–58; Stein, ‘Een vergeten crisis’, 417; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 470–523.

domein als hun eigendom. Zij meenden daarbij dat zij zich niet teveel moesten laten leiden door de wensen van hun elites, maar onafhankelijk moesten kunnen regeren.²²⁵

Vorsten werden in toenemende mate omringd door geschoolde juristen die zij inzetten in het bestuur. Via deze intellectuele elite kwamen zij in aanraking met de Romeinsrechtelijke ideeën die op universiteiten werden bediscussieerd.²²⁶ Bovendien werden geleerde geschriften opgedragen aan en geschreven voor de vorst. Vooral de vorstenspiegels waren vanaf het begin van de vijftiende eeuw gevuld met ‘analytical and empirical interest of jurists and historical and political writers’.²²⁷ Zij waren bedoeld als politiek-ethische geschriften, gericht op de vraag hoe de vorst zich diende te gedragen.²²⁸ Een van de ideeën waar vorsten op deze wijze mee in aanraking kwamen, was dat dat de overdracht van vorstelijke goederen aan een particulier onwenselijk was omdat een particulier niet over publieke rechten diende te beschikken.²²⁹ In landsheerlijke vorstenspiegels werd het idee gepresenteerd dat de graven en hertogen de macht van de keizer uitvoerden. Deze macht moest ondeelbaar blijven teneinde verdere versplintering van de vorstelijke macht te voorkomen.²³⁰ Dit had ook gevolgen voor de integriteit van het domein. Zo stelde Filips van Leiden, in zijn traktaat *De cura reipublicae et sorte principantis*, dat de graaf van Holland zijn (domein)rechten niet af moest staan of opdelen. Integendeel, vorstelijke rechten die in andere handen waren moesten juist worden teruggehaald. Volgens Van Leiden bracht de uitholling van vorstelijke rechten armoede en ongemak voor de vorst met zich mee. Bovendien bracht de uitholling van het vorstelijk domein, vooral waar dit aan de grenzen plaatsvond of waar het kastelen, steden en jurisdicties betrof, het risico met zich mee dat concurrerende machtsgebieden ontstonden of werden versterkt.²³¹

Niet in elk vorstendom werden in dezelfde perioden of in dezelfde mate rechtsgeleerden opgenomen in het bestuur en niet elk vorstendom kende eigen vorstenspiegels. Desondanks sijpelde de geleerde visie op het domein overal door. Vorsten konden gebruik maken van bekende standaardwerken en andere moralistische traktaten naast vorstenspiegels. Ook werden kinderen van hoge aristocraten en vorsten aan elkaars hoven opgevoed, zodat een regerend vorst in zijn kindertijd deze kennis had

²²⁵ ARAB, MD, inv.nr. 1483, *passim*. W.J. Alberts, *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen (1458-1459)*. Werken uitgegeven door het historisch genootschap 3e serie, nr. 79 (Utrecht 1952) *passim*.

²²⁶ R. Timmer, *Profeet in eigen land. Filips van Leiden en het publiek belang*. Middeleeuwse Studies en Bronnen CXII (Hilversum 2008) 68, 78.

²²⁷ Isenmann, ‘Medieval and Renaissance theories’, 21–24.

²²⁸ W. Berges, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters* (Leipzig 1938) 3–4; B. Singer, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation: bibliographische Grundlagen und ausgewählte Interpretationen: Jakob Wimpfeling, Wolfgang Seidel, Johann Sturm, Urban Rieger* (München 1981) 24–25.

²²⁹ Timmer, *Profeet*, 92.

²³⁰ Berges, *Die Fürstenspiegel*, 107; Timmer, *Profeet*, 96–99.

²³¹ P.H.D. Leupen, *Filips van Leiden. Een onderzoek naar ontstaan, vorm en inhoud van zijn traktaat “De cura reipublicae et sorte principantis”* (Amsterdam 1975) 259–268; Timmer, *Profeet*, 91–92.

kunnen opdoen.²³² Vorsten waren zich zeer goed bewust dat uitholling van het vorstelijke domein problematisch was en probeerden bezwaring van domeinen dan ook te legitimeren zoals in hoofdstuk 7 uitgebreid aan de orde komt.

2.3 Leven van het domein: problematische praktijk

Hoewel de vorst geacht werd van het domein te leven, brachten deze rechten in de Nederlanden al sinds het einde van de dertiende eeuw niet meer voldoende op om alle vorstelijke uitgaven te dekken. Het belang van domeininkomsten nam daardoor af. De uitgaven namen sterker toe dan de domeininkomsten, domeininkomsten namen minder sterk toe dan andere inkomstenbronnen, of namen zelfs af. Dit alles werd gecombineerd met problemen rond het mobiliseren van liquide middelen die inherent waren aan de domeinrechten.

Domeinen genereerden veel inkomsten, maar die kwamen verspreid door de tijd en op verschillende locaties aan de eigenaar. Bovendien bestond het inkomen uit veel kleine betalingen in geld en natura. Pacht en tijns of cijns werden veelal eens per jaar betaald, maar leverden voor elk perceel apart een klein bedrag op. De inkomsten uit molens zullen geconcentreerd zijn geweest rond de tijd dat de geoogste granen werden gemalen. Tiendrechten leverden vooral inkomsten op als er geoogst werd. Bovendien leverden domeinen dan in een korte periode veel inkomsten op. Bij andere domeinrechten zullen de inkomsten minder geconcentreerd in de tijd zijn verschenen, maar zal wel sprake zijn geweest van grote fluctuaties in de opbrengsten. Zo waren de inkomsten uit tollen afhankelijk van het passerende handelsverkeer. Deze konden dus sterk schommelen, net als inkomsten uit marktelden. Dit maakte het moeilijk een financiële planning voor de lange termijn op te stellen.

Daarnaast leverden domeinrechten nog in de late middeleeuwen inkomsten op in natura. Dit bracht in potentie duizenden kippen, honderden ossen of tonnen granen aan de vorst. Indien het domeinbezit beperkt van omvang was en regionaal geconcentreerd lag, konden inkomsten rechtstreeks naar een centraal verblijf van de eigenaar worden getransporteerd.²³³ Voor vorsten in de late middeleeuwen was het centraliseren van de inkomsten geen optie. De enorme hoeveelheid vee, granen en vruchten werden verspreid over het gehele vorstendom aangeleverd én was te groot om zelf te gebruiken. De vorsten trokken steeds minder rond zodat zij de goederen niet ter plaatse konden benutten.²³⁴ Centralisatie van inkomsten was ook maar in beperkte mate mogelijk. Het

²³² Nijsten, *Het hof van Gelre*, 84, 99–101, 181, 422–423.

²³³ Was het bezit groter of lag het verspreid, dan trokken vorsten het hele jaar rond door hun machtsgebied, zowel om lokaal hun macht te doen gelden, als om de lokale inkomsten aan te spreken voor hun levensonderhoud. Dit was de situatie die Bonney en Ormrod begrijpen als *primitive domain state*. Bonney en Ormrod, 'Crises', 14.

²³⁴ W.J. Alberts, *De graven en hertogen van Gelre op reis* (Utrecht 1984); Nijsten, *Het hof van Gelre*, 55–60; F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (5de druk;

transport van enorme aantallen vee, granen of zelfs muntgeld was kostbaar en bracht risico's als beroving of het bederven van goederen met zich mee.

Een oplossing was om de natura-inkomsten op de markt te verkopen. De enorme toevloed van goederen geconcentreerd in beperkte perioden zou echter de prijzen ervan doen inzakken. Een andere optie was om met de lokale opbrengsten de vaste staf van lokale en regionale dienaars en ambtsdragers te belonen en onderhouden. In de tijd dat ambtsdragers, net als strijders, steeds meer in klinkende munt moesten worden betaald, waren echter grote geldbedragen in baar geld nodig die de domeinen nu juist niet of nauwelijks leverden. Dit probleem werd deels bestreden door het domein niet meer direct te exploiteren. Directe exploitatie heeft als voordeel dat alle winst naar de eigenaar gaat, maar het nadeel dat alle risico's en de kosten ook voor de eigenaar zijn. Bovendien worden inkomsten bijvoorbeeld pas gegenereerd als er geoogst wordt, of worden inkomsten gespreid in de tijd gerealiseerd. Ook moeten er voldoende arbeiders zijn, die voor zo laag mogelijke kosten het werk doen. Door de exploitatie van het grondbezit of andere domeinrechten uit te besteden, werden de risico's verminderd. Een pachtsom, een huurprijs voor het gebruik van een stuk grond of een recht, leverde in een keer de inkomsten. Bovendien konden kleinere en verspreid liggende eenheden verpacht worden aan personen die in de nabijheid al rechten hadden, zodat zij op grotere schaal konden produceren. De eigenaar werd op zijn beurt bevrijd van de last om verspreid liggende gebieden uit te baten. Onderhoud aan het goed of de bijbehorende opstallen, of belastingen op grondbezit kwamen veelal voor rekening van de pachter, al werden de kosten soms afgetrokken van de pachtsom.²³⁵

Met dit systeem waren risico's voor de eigenaar niet geheel afwezig. De pachter trachtte zoveel mogelijk inkomsten uit het goed te halen, om zo de pachtsom terug te verdienen en winst te maken. Er bestond altijd een risico dat de pachter de grond zo intensief gebruikte, om zoveel mogelijk opbrengsten te genereren, dat de grond werd uitgeput en zijn waarde verloor. De mogelijkheden tot verpachting werden bovendien in belangrijke mate bepaald door de mogelijkheden van pachters om de rechten lucratief uit te baten. In tijden van oorlog, wanneer het platteland werd geteisterd door rondtrekkende legers of de handel afnam, nam het animo af om rechten of goederen te

Amsterdam 1996) 14–17; J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen*. Miscellanea Neerlandica XII (Leuven 1995) 18–23.

²³⁵ B.J.P. van Bavel, 'The emergence and growth of short-term leasing in the Netherlands and other parts of northwestern Europe (eleventh-seventeenth centuries). A chronology and a tentative investigation into its causes', in: B.J.P. van Bavel en P. Schofield ed., *The development of leasehold in north-western Europe, c. 1200-1600*. CORN publication series 10 (Turnhout 2008) 179–213, aldaar 179–180, 185–187, 196–198; H.P.H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw* (Assen 1955) 3, 10–20, 36–38, 43–44, 46, 54, 59; J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden* (Assen 1979) passim; J.A.E. Kuys en J.T. Schoenmakers, *Landpachten in Holland*. Amsterdamse Historische Reeks 1 (Amsterdam 1991) 9, 22–24, 27–29; T. Soens en E. Thoen, 'The origin of leasehold in the former county of Flanders', in: B.J.P. van Bavel en P. Schofield ed., *The development of leasehold in north-western Europe, c. 1200-1600*. CORN publication series 10 (Turnhout 2008) 31–55, aldaar 31, 39, 47.

pachten. In die gevallen diende de eigenaar alsnog zijn eigendommen direct te exploiteren.²³⁶

Tijdens de late middeleeuwen was weliswaar steeds minder sprake van directe exploitatie van vorstelijke rechten, maar de omvang van het vorstelijke bezit en de verspreiding ervan waren nog steeds zodanig dat het niet door één persoon of instituut kon worden geadministreerd. De vorstendommen waren daarom in verschillende juridische en financiële districten opgedeeld. Baljuws en rentmeesters, soms bijgestaan door speciale ambtsdragers als tollenaars, watergraven, houtvesters en dergelijke, beheerden in hun district respectievelijk de juridische en economische rechten. Deze ambtsdragers hadden over het algemeen een duidelijk begrensde gebied waar zij inkomsten vergaarden. Deze inkomsten werden grotendeels ook weer in hetzelfde district uitgegeven voor onderhoud van versterkingen, betaling van ambtsdragers, of toegewezen aan schuldeisers. Boven het netwerk van regionale ambtsdragers stond een ‘centrale’ rentmeester die bijna altijd in de omgeving van de vorst verbleef. Omdat de domeinen veelal door regionale rentmeesters werden beheerd, verkreeg de centrale rentmeester alleen hun overschotten of tekorten, aangevuld met inkomsten die niet van domaniale oorsprong waren, zoals inkomsten uit leningen, beden en renteverkoop.²³⁷

Op deze wijze werd een groot deel van het vorstelijke inkomsten lokaal uitgegeven. Het voordeel hiervan was dat het kostbare transport van duizenden stuks vee of liters granen werd voorkomen.²³⁸ Het nadeel van deze verspreiding was dat een complete versplintering van de vorstelijke financiën optrad. De rekeningen van regionale ambtsdragers werden in de regel wel aan het hof afgehoord, en in beperkte mate gecontroleerd, maar dit vond niet voor alle regionale rentmeesters rond hetzelfde moment plaats. De versplintering van inkomsten en uitgaven over een verscheidenheid aan regionale en gespecialiseerde ontvangers maakt het moeilijk een totaaloverzicht van de financiën te krijgen, en dus voor de vorst om zijn mogelijkheden in te schatten.

²³⁶ F. Daelemans, ‘Pachten en welvaart op het platteland van Belgisch Brabant (15e-18e eeuw)’, in: A.M. van der Woude en e.a. ed., *Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis*. AAG bijdragen 28 (Wageningen 1986) 165–183, aldaar 165–166; Jansen, *Landbouwpacht*, 6, 10, 14–15, 36–38; Kuys en Schoenmakers, *Landpachten*, 9, 27–29; Soens, *De rentmeesters*, 65, 72, 77; M. Stephenson, ‘Risk and capital formation. Seigniorial investment in an age of adversity’, in: M. Bailey en S. Rigby ed., *Town and countryside in the age of the black death* (Turnhout 2012) 175–212, aldaar 175–184; A.M. van der Woude, ‘Grote bezittingen en kleine bedrijven. Heren en boeren in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd’, in: A.M. van der Woude, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis* (Meppel 2000) 313–324, aldaar 316–317.

²³⁷ ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.113v; Aerts, ‘De inhoud’, 16; Bos-Rops, *Graven*, 82–86, 119, 165, 199–202; H.M. Brokken en H. de Schepper, ‘Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600’, in: *Van Camere vander rekeningen tot Algemene Rekenkamer: zes eeuwen Rekenkamer: gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer* (’s-Gravenhage 1989) 15–65, aldaar 15; Damen, *De staat van dienst*, 36–37, 127–128; Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61; Kerremans, *Étude*, 54–56; Kuys, *De ambtman*, 20–21, 33–34; Nijsten, *Het hof van Gelre*, 66; Martens, *L’administration*; Reichert, *Landesherrschaft*, 646–651; Soens, *De rentmeesters*, 48–51; J. Weststrate, *In het kielzog van Moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360–1560*. Middeleeuwse studies en bronnen CXIII (Hilversum 2008) 57, 63.

²³⁸ Blockmans, ‘The Low Countries’, 283–284, 304.

Bovendien gaf de vorst nauwelijks zelf geld uit. Het waren zijn rentmeesters en andere ambtsdragers, of anderen die de vorst vergezelden, die namens hem betaalden.²³⁹ De Hollandse rekeningen hebben zelfs een aparte rekeningpost, ‘van mijns heren eigen hand uitgaven’, om die uitzonderlijke gevallen te administreren waarin de vorst wel zelf met geld in aanraking kwam. Dit soort uitgaven bedroeg nog geen 1% van de totale uitgaven in de rekening van de centrale rentmeester.²⁴⁰ Als gevolg hiervan zal de vorst weinig inzicht in en overzicht van zijn financiële situatie hebben gehad.

Naast de inherente moeilijkheden van domeinexploitatie, vormde ook de absolute daling van domeininkomsten een probleem. Zelfs in gunstige tijden was het laten stijgen van domeininkomsten een moeizame exercitie. De vorst had bijvoorbeeld de keuze tussen het verhogen van inkomsten uit bestaande rechten, het uitbreiden van bestaande rechten over een groter gebied, of het aanboren van nieuwe inkomstenbronnen. Het verhogen van inkomsten uit bestaande rechten kon alleen als deze inkomsten periodiek opnieuw werden vastgesteld, bijvoorbeeld als rechten in tijdpacht werden gegeven. Voorwaarde voor een inkomstenstijging door verpachting was wel dat de onderliggende rechten ook meer waard werden. Ondanks veranderingen in het landbouwbedrijf, zoals de invoering van drieslagstelsel en verbeterde ploegen, namen de oogsten niet spectaculair toe, zodat ook de inkomsten uit verpachting van die rechten nauwelijks stegen. Bovendien kon één seizoen slecht weer of langstreckende militairen gehele oogsten vernietigen, wat resulteerde in een vrije val van de inkomsten uit aan de oogst gerelateerde domeinrechten en dus ook de opbrengst van de verpachting van die rechten.²⁴¹

Een stijging van de betalingen was bovendien niet altijd mogelijk. Een deel van afdrachten lag vast, of was vastgeroest, zoals de cijns of tijns die op ontgonnen landen rustte. De enige mogelijkheid om die inkomsten uit te breiden, was door nieuwe woeste gronden te laten ontginnen. De mogelijkheden hiertoe waren beperkt omdat de beste en meest gemakkelijk te ontginnen gronden immers als eerst waren aangepakt. Latere ontginningen brachten grotere investeringen met zich mee en waren dus minder lucratief. Een vertienvoudiging van de inkomsten in enkele decennia, zoals in de hoogtijdagen van de ontginningen plaatsvond, was niet meer mogelijk.²⁴²

²³⁹ H. E. van Gelder, ‘De reiskas van graaf Willem IV’, *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag. Historische opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het historisch gezelschap te 's-Gravenhage* (1975) 51–65, aldaar 57.

²⁴⁰ In het boekjaar februari tot en met oktober 1425, gaf de graaf van Holland circa 30 lb. met eigen hand, op een totaal van 3.533 lb. aan uitgaven op centraal niveau. NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 126, f.14r-v, 59r.

²⁴¹ Jansen, *Landbouw*, 48–52; A.J. Pollard, ‘Estate management in the later middle ages: the Talbots and Whitchurch, 1383-1525’, *EHR* 25 (1972) 553–566, aldaar 566; M.M. Postan, ‘Investment in medieval agriculture’, *The journal of economic history* 27 (1967) 576–587, aldaar 577–582.

²⁴² Hoyt, *The royal demesne*, 100–101; J.C. Kort, *Inventaris van het archief van de graven van Holland, 1189-1581 (ca. 1650)* (Den Haag 1981) 92–95; H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955) 85–89, 120–159, 184, 316; Wartena, ‘Ontginningen’, 6–7, 9–10, 17.

Het aanboren van nieuwe soorten inkomsten kon alleen door nieuwe heffingen te bedenken. De toenemende handel en urbanisering maakten het bijvoorbeeld mogelijk om teruglopende inkomsten uit de agrarische domeinrechten te compenseren met inkomsten uit andere delen van de economie. Ook werden nieuwe producten belast. Zo werd de gruitbelasting uitgebreid van bier dat met gruit werd gebrouwen naar bier dat met hop werd gebrouwen, toen dat soort bier de overhand kreeg.²⁴³ De mogelijkheid om nieuwe heffingen op te leggen was echter beperkt. Een al te grote belasting van handelaren kon leiden tot het verleggen van handelsroutes of conflicten met naburige staten. Een te grote bezwaring van markthandelaren kon leiden tot de inzakking van de lokale markt. Het via accijnzen te zwaar belasten van basisvoedsel, kon weer leiden tot onrust onder de bevolking.

Naast de stagnatie van de inkomsten kon sprake zijn van een relatieve achteruitgang van de inkomsten, bijvoorbeeld indien deze niet waren vastgesteld in een waardevaste munt. Devaluatie van de munt, een beproefd middel van vorsten om aan geld te komen, zorgde in dat geval ook voor een relatieve achteruitgang van de inkomsten. Die werden immers afgerekend in een minder waardevolle munt.

Naast de relatieve daling van domeininkomsten vond ook een absolute terugval plaats. Op kleine schaal konden natuurfenomenen als overstromingen en zandverstuivingen de landbouwgrond waardeloos maken.²⁴⁴ Op grotere schaal zorgden agrarische crises en epidemieën voor een daling van de domeininkomsten. Als gevolg van de Zwarte Dood overleed vanaf circa 1350 in korte tijd een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking. Omdat er minder monden te voeden waren, namen de prijzen voor landbouwproducten sterk af. De prijzen van sommige agrarische producten daalden in vrij korte tijd met eenderde. Tegelijk namen de kosten voor arbeid die nodig was voor de directe exploitatie van het domein, toe, hier was immers minder aanbod van.²⁴⁵ Zij die grotendeels afhankelijk waren van agrarische inkomstenrechten kwamen hiermee in grote problemen, de zogenoemde *Agrarkrise*. In het verleden werd gedacht dat deze crisis ook leidde tot een *feudal crisis* of *crisis of the nobility*, aangezien de adel bij uitstek afhankelijk was van domaniale inkomsten. Buylaert heeft recent deze stelling ontkracht.²⁴⁶

²⁴³ C. van der Kieft, 'Gruit en ban', *TVG* (1964) 158–168, aldaar 159.

²⁴⁴ B.H. Slicher van Bath, 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen', *A.A.G.* 11 (1964) 13–78, aldaar 20; Wartena, 'Ontginningen', 33–34.

²⁴⁵ J.H. Munro, 'The late medieval decline of English demesne agriculture: demographic, monetary, and political-fiscal factors', in: M. Bailey en S. Rigby ed., *Town and countryside in the age of the Black Death* (Turnhout 2012) 299–348, aldaar 299–304; J.H. Munro, 'Wage-stickiness, monetary changes, and real incomes in late-medieval England and the Low Countries, 1300-1500: did money matter?', *Research in economic history* 21 (2003) 185–297, aldaar 299–304; E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst I* (Gent 1988) 360, 479, 533.

²⁴⁶ K. Andermann, 'Angehörige des ritteradels als kreditgeber in Spätmittelalter und frühneuzeit', in: K. Andermann en G. Fouquet ed., *Zins und gült. Kraichtaler Kolloquien*. 10 (Epfendorf 2016) 93–110, aldaar 95–96; F. Buylaert, 'The late medieval "crisis of the nobility" reconsidered: The case of Flanders', *Journal of Social History* 45 (2012) 1117–1134, aldaar 1118–1120.

De combinatie van de daling van inkomsten en de problemen die inherent waren aan domeinexploitatie, zorgde ervoor dat het onmogelijk was voldoende (en op tijd) inkomsten op een centrale locatie te verkrijgen indien de vorst grote sommen geld nodig had, zoals bij huwelijken, grote feesten of militaire expedities. Daarnaast waren de kosten van dat soort evenementen toch al sterk toegenomen, zodat zij de opbrengsten van het domein overstegen. Het dubbelhuwelijk van Kamerrijk, tussen de kinderen van Filips de Stoute en Albrecht van Beieren, kostte de graaf van Holland evenveel als de Hollandse domeinen in een jaar opbrachten.²⁴⁷

In reactie op deze financiële problemen trachtten vorsten toegang te krijgen tot andere inkomstenbronnen zoals leningen, of het krediet of vermogen van hun onderdanen. Daarnaast zochten zij een oplossing in de bezwaring van hun eigen domein door deze met leningen te bezwaren (verpanding) of door er renten op te vestigen. Deze oplossingen komen in hoofdstuk vier aan de orde. Daarvoor wordt eerst in hoofdstuk drie geanalyseerd wat het financiële belang van de domeinen in de onderzochte vorstendommen was, hoe deze inkomsten waren opgebouwd en of zij toe- of afnamen tijdens de geanalyseerde periode.

²⁴⁷ W.P. Blockmans en W. Prevenier, *The promised lands: the Low Countries under Burgundian rule, 1369-1530* (Philadelphia 1999) 29–30.

3 Financiën van de vier vorsten

Algemeen wordt gesteld dat de vorstelijke domeininkomsten in de late middeleeuwen afnamen. Bekend is dat in de Nederlanden de vorsten al sinds het einde van de dertiende eeuw niet meer konden leven van hun domeininkomsten.²⁴⁸ Ook stelde Robert Stein, op basis van kwalitatieve bronnen, dat de hier onderzochte vorsten in grote financiële problemen zaten. Dit was volgens hem namelijk een belangrijke reden voor de machtsoverdracht aan de Bourgondische hertogen.²⁴⁹ In hoeverre ook sprake was van een feitelijke daling van het vorstelijke inkomen tijdens de veertiende en vijftiende eeuw is tot nu toe echter niet onderzocht.

Om de verschuivingen in de inkomsten na te gaan zijn de inkomsten aan het begin en einde van de regering van de vier vorsten vastgesteld. Analyse van maar twee jaren biedt weliswaar geen volledig zicht op veranderingen van de domeininkomsten, maar geeft in grote lijnen wel inzicht in eventuele verschuivingen. Bovendien is het door slechte bronnenoverlevering onmogelijk om voor de gehele regering van de vier vorsten het inkomen vast te stellen. De financiële situatie van de vorst is uiteengezet in paragraaf 3.2.

De toestand van de vorstelijke financiën en speciaal het domein is moeilijk te begrijpen zonder de specifieke situatie van het domein in de vorstendommen te kennen. Daarom wordt eerst, op basis van kwalitatieve gegevens, een schets gegeven van het vorstelijke domein in de vier onderzochte vorstendommen. Daarbij wordt aandacht geschonken aan de manier waarop de vorsten aan de macht kwamen en hoe dit hun inkomsten beïnvloedde. Daarna wordt geanalyseerd in hoeverre de vorsten de ruimte hadden en benutten om hun domeininkomsten uit te breiden. Als laatste wordt de methode van domeinbeheer in de vorstendommen uiteengezet. Deze informatie vormt de basis voor een begrip van de cijfers in het tweede deel van het hoofdstuk.

3.1 Valuta

Een probleem bij het vaststellen en vergelijken van de vorstelijke inkomsten is de vraag welke munt werd gebruikt. Immers, er waren tientallen munten in omloop en zeker onder aan de sociale ladder was het gebruik van gouden munten uitgesloten. Een pond Vlaams of een pond groten vertegenwoordigde een waarde van respectievelijk tien tot zestig werkdagen van een geschoolde arbeider. Ongeschoolde personen moesten wellicht zelfs een jaar werken voor zij een pond groten hadden verdiend.²⁵⁰ In het

²⁴⁸ Kort, *Inventaris*, 85–92, 134–135; Meihuizen, *De rekening*, 7, 14–18.

²⁴⁹ Stein, *De hertog en zijn Staten*, 88.

²⁵⁰ P. Spufford, *Money and its use in medieval Europe* (Cambridge 1988) 321–322.

dagelijks gebruik waren dan ook zilvermunten in omloop, of was zelfs in het geheel geen sprake van monetarisering.²⁵¹ De vorst werd dan ook zeer waarschijnlijk niet betaald in de munten die in de rekeningen zijn genoteerd. Dit werpt de vraag op wat de inkomsten in de rentmeesterrekeningen representeren en hoe de inkomsten onderling vergelijkbaar zijn: was er sprake van reële munt of een rekenmunt en wat was de relatie tussen beide.

Volgens De Meyer en Van den Elzen een onderscheid worden gemaakt tussen de rekenmunt en de rekeningmunt. De laatste is de munt waarmee in de rekening gerekend werd en waarin de daadwerkelijk overgedragen bedragen werden omgerekend. Dit kon, maar hoefde niet, een rekenmunt te zijn.²⁵² De rekenmunt is een munt die geacht wordt een veelvoud uit te drukken van daadwerkelijk in omloop zijnde munten. Over de mate waarin dit het geval was, is onder economisch historici echter discussie. Van Werveke meent dat de rekenmunt gekoppeld was aan een bestaande munt. Bloch stelt dat dit oorspronkelijk wel het geval was, maar dat deze relatie verloren ging. De rekenmunt ontwikkelde zich tot een rekeneenheid, zoals het pond groten dat 240 stuks van die basismunt vertegenwoordigde. Spufford meent dat dit laatste alleen het geval was in munthuizen, maar dat elders wel een connectie bestond tussen klinkende munt en rekenmunt. Helaas is niet altijd duidelijk waaruit die verbinding bestond. Een rekenmunt zou volgens hem vooral een methode zijn om de geldwaarde van zowel gouden als zilveren geld te beschrijven.²⁵³ Problematisch hierbij is dat de munt tegelijk op beide manieren kon worden gebruikt. Zo gebruikte het stadsbestuur van Deventer het schild en de mottoen als rekenmunt, in de zin van een veelvoud van een andere munt, toen beide munten nog in de roulatie waren. Het gevolg hiervan was dat de koers van de rekenmunt mottoen een compleet andere relatie had tot bijvoorbeeld de Vlaamse groot dan de mottoen die in omloop was.²⁵⁴

Het probleem van de gebruikte reken- of rekeningmunten is niet eerder voor alle vorstendommen opgelost, maar voor Holland wel uitvoerig geanalyseerd. Bos-Rops stelde in haar onderzoek naar vorstelijke financiën in Holland vast dat na 1370 de rekenmunt weliswaar niet meer in verband stond met een klinkende munt, maar dat deze wel te koppelen was aan de basismunt. In jaren waarin daadwerkelijk een Hollandse groot werd geslagen was de basismunt de groot. Maar in andere perioden werd vaak een

²⁵¹ Erik Aerts, 'De monetaire circulatie van de Bourgondische Nederlanden in het midden van de 15e eeuw', in: *Album Carlos Wijffels* (Brussel 1987) 1–21, aldaar 2, 7; Jan Lucassen en Jaco Zuijderduijn, 'Coins, currencies, and credit instruments', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 11 1–13, aldaar 5–7; John H. Munro, 'Monetary contraction and industrial change in the late-medieval Low Countries, 1335-1500', in: N.J. Mayhew ed., *Coinage in the Low Countries, 880-1500*. BAR International series 54 (z.p. 1979), aldaar 98–99.

²⁵² G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Van geschenk tot getal. Geschiedenis van een hoofse rekenmunt', *RBPH* 58 (1980) 317–336, aldaar 317; G.M. de Meyer, 'Middeleeuwse munten en hun gebruik in boekhoudingen', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 3 (2000) 196–217, aldaar 198.

²⁵³ Bos-Rops, *Graven*, 59–63; P. Spufford, *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970) 15–16.

²⁵⁴ De Meyer en van den Elzen, 'Van geschenk', 320–321.

fysieke munt als basis genomen, waarbij de groot werd uitgedrukt als veelvoud van die munt. Problematisch hieraan was dat verschillende rentmeesters met verschillende verhoudingen werkten. Zo rekenden regionale rentmeesters in Holland met ponden groten van 60, 40, 30 en 20 groten, terwijl de tresorier uitging van een pond van 240 groten. Na 1420 trad bovendien het probleem op dat muntenkoersen in muntordonnanties niet meer dezelfde waren als die in rentmeestersrekeningen.²⁵⁵

Voor Gelre is door het onderzoek van De Meyer en Van den Elzen bekend dat zelfs munten die daadwerkelijk in omloop waren verschillend gewaardeerd werden, waarbij van plaats tot plaats een andere waarde aan een munt kon worden gehecht. Bovendien bestond de rekenmunt hier in tweevoud: een voor de inkomstenkant, een voor de uitgaven. Zo was de waarde van de Arnhemse groot vastgesteld op 1/15 pond, maar werd voor vaste inkomsten gerekend met een pond van 24 groten. Tegelijk kwam in rekeningen een geïndexeerd of zwaar pond van 16 groten naar voren.²⁵⁶ Omrekening van de diverse valuta naar een basismunt is daarmee problematisch.

Zelfs als bekend is hoeveel basismunten de rekenmunt bevatte, dan nog kunnen niet zonder meer vergelijkingen tussen het aantal munten worden gemaakt. Immers, de waarde van de basismunt varieerde aanzienlijk per aanmunting. Zo fluctueerde de waarde van de Brabantse mottoen in de periode juni 1369 - juni 1370 tussen de 9 lb. 10 s. en 11 lb.²⁵⁷ In Holland fluctueerde het zilveragehalte van de Hollandse groot in de periode 1388-1434 tussen de 0.6 en 1.1 gram zilver per groot.²⁵⁸ Om tot een vergelijking te komen zou om de hoeveelheid cash om te gerekend kunnen worden naar het gewicht in zilver of goud, maar ook dat is geen objectieve maatstaf voor de waarde. Immers, de prijs van het edelmetaal varieerde afhankelijk van de vraag en het aanbod, waarbij ook de verhouding tussen goud en zilver niet stabiel was.²⁵⁹

Ondanks deze problemen is ervoor gekozen om de vorstelijke inkomsten binnen de vorstendommen te vergelijken. Dit gebeurt ten eerste door de inkomsten uit rekeningen van regionale rentmeesters waar mogelijk om te zetten in de munt die door de centrale rentmeester werd gebruikt. Ten tweede worden de inkomsten aan het begin en het einde van de regering van de vier vorsten onderling vergelijkbaar gemaakt door deze in één munt uit te drukken, of de wisselkoers tussen twee munten aan te geven.

²⁵⁵ Bos-Rops, *Graven*, 59–63.

²⁵⁶ G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Wel en wee van Gelres Geld. Munten en muntkoersen in de 14e en 15e eeuw', *BMGelre* (1980) 19–49, aldaar 31.

²⁵⁷ A. Uyttebrouck, 'Notes et réflexions sur la structure des premiers comptes conservés de la recette de Brabant (années 1363-1364 et suivantes)', in: *Centenaire du séminaire d'histoire médiévale l'université libre de Bruxelles 1876-1976* (Brussel 1977) 219–257, aldaar 233, 242.

²⁵⁸ Bos-Rops, *Graven*, 57–58.

²⁵⁹ Ibid., 36–37; John H. Munro, 'Monetary contraction and industrial change in the late-medieval Low Countries, 1335-1500', in: N.J. Mayhew ed., *Coinage in the Low Countries, 880-1500*. BAR International series 54 (z.p. 1979), aldaar 98–99; John H. Munro, 'The Central European silver mining boom, mint outputs, and prices in the Low Countries and England 1450-1550', in: Eddy H.G. van Cauwenberghe ed., *Money, coins, and commerce: essays in the monetary history of Asia and Europa (from Antiquity to modern times)*. Studies in social and economic history 22 (Leuven 1991) 119–183, aldaar 126–128; Spufford, *Monetary problems*, 267–288.

Hierbij wordt uitgegaan van een pond groten (240 groten) zoals dat volgens Spufford in Brabant en Holland gebruikelijk was. Na de Bourgondische machtsovername werd in de meeste vorstendommen in de Nederlanden gerekend met een pond van 40 Vlaamse groten.²⁶⁰ Deze was echter niet per definitie zes maal minder waard dan de eerder gebruikte pond van 240 groten. Volgens Spufford was, in elk geval in Holland en Artesië, de pond van 40 (Vlaamse) groten gelijk aan het rekenpond in de oude rekeningen.²⁶¹ Dit blijkt niet uit mijn gegevens. In navolging van Bos-Rops zijn de koersen van het pond dat in Holland werd gebruikt in 1416-1417, 1428-1430 en 1450 (het opmaken van de domeinstaat) met elkaar vergeleken via de koers van de Engelse nobel en de Franse kroon. Daaruit blijkt dat de pond van 40 (Vlaamse) groten die in de domeinstaat uit circa 1450 wordt gebruikt wel zes maal minder waard was dan het pond van 240 groten dat de tesorier in 1416-1417 gebruikte, maar vijf tot zes maal minder waard dan het pond dat in 1428-1430 gebruikelijk was.²⁶² Voor het overzicht is een wisselkoers van 1 : 6 aangehouden. In Gelre was de Rijns gulden of goudgulden gebruikelijk, deze had meestal een waarde rond de 40 groten en was vaak ongeveer evenveel waard als het lb. van 40 groten.²⁶³ In Luxemburg werd gerekend met de florijn, die een waarde van 22 Beierse groten vertegenwoordigde tijdens het bewind van Jan van Beieren, en later 24 tot 31 Luxemburgse groten.²⁶⁴ Op basis van Gelderse gegevens wordt aangenomen dat de Luxemburgse florijn de waarde van de Rijns gulde benaderde.²⁶⁵

Naast de inkomsten in cash, komen in alle vorstendommen nog vermeldingen voor van betalingen in natura. Dit was niet uitzonderlijk, naturabetalingen vonden volgens Van Cauwenberghe zelfs nog tot in de moderne tijd plaats.²⁶⁶ Een deel van de betalingen in kleinvee, pluimvee, vis, granen, was, peper, brood en eieren werd daadwerkelijk door de vorst als agrarische producten ontvangen.²⁶⁷ Dit soort naturabetalingen bracht wel problemen met zich mee. Zo stierven bij het transport van levende have niet zelden enkele dieren, of deze werden wellicht verorberd door de transporteur?²⁶⁸ Voor de tientallen tot honderden dieren die wel levend aankwamen moest na het transport een bestemming worden gezocht. Ook dit leverde problemen op.

²⁶⁰ Spufford, *Monetary problems*, 24–28.

²⁶¹ Ibid., 19.

²⁶² Een koers van 1:6 ten opzichte van de kroon in 1416-1417, maar 1:5 ten opzichte van de kroon in 1428-1430. Voor de Engelse nobel geldt een wisselkoers van 1:5.75 in 146-1417 en 1:5.9 in 1428-1430. Zie bijlage 2: Muntkoersen, tabel IV: Muntverhoudingen Holland.

²⁶³ De Rijns gulden werd in de Brabantse domeinstaat gewaardeerd op 40-43 groten; in de Hollandse domeinstaat op 37 groten, ofwel 0.93 lb.; in de Gelderse domeinstaat op 40-44 groten, ofwel 1 tot 1.1 lb. van 40 groten. Zie bijlage 2: Muntkoersen.

²⁶⁴ ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.2r-76r.

²⁶⁵ Bijlage 2 Muntkoersen: Tabel V Muntverhoudingen Gelre.

²⁶⁶ Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61, 58.

²⁶⁷ ARAB, CC, inv.nr. 6027; D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse "Noordholland" tussen ±1345 en ±1415* (Leiden 1978) 241; Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61, 53–57; Martens, *L'administration*, 313–323.

²⁶⁸ Martens, *L'administration*, 279, 316–319.

Zo ontving Elizabeth van Görlitz jaarlijks met kerst honderden kapoenen uit de omgeving van de stad Luxemburg. De centrale rentmeester moest deze in leven zien te houden en hij liet in 1434 minstens tweehonderd stuks pluimvee overwinteren in zijn huis. Helaas overleefden drieëntwintig stuks de winter niet, volgens de ontvanger vanwege de kou.²⁶⁹

De inkomsten in natura zijn vaak tevens gevalueerd in cash. Het is echter niet altijd duidelijk of de betaling daadwerkelijk plaatsvond in natura of dat deze was afgekocht voor een betaling in cash. Ook is het mogelijk dat de betalingen wel in natura werden overgedragen, maar dat de opbrengsten lokaal waren verkocht, of voorafgaand aan de oogst al verpacht, zodat de rentmeester inderdaad de opbrengsten in natura kon omrekenen in de financiële waarde ervan.²⁷⁰ De opbrengsten in natura zijn daarom hierna niet meegerekend bij de vorstelijke inkomsten.

3.2 Het domein in de vier vorstendommen

Startpositie en uitbreiding

De manier waarop de vier vorsten hun voorganger opvolgden is evenals de financiële positie van hun voorgangers, van groot belang voor het vaststellen van de financiële situatie bij de start van hun regering. De opvolging was voor alle vorsten moeizaam te noemen. Zij werden geconfronteerd met grote schulden, of lasten op het domein. Bovendien kregen zij niet het gehele domein in handen, andere kinderen en de weduwen van de vorige vorst deelden mee in de erfenis. De domeinrechten werden bovendien nauwelijks uitgebreid. Externe expansie van het territorium, die vergroting van het domein kon meebrengen, vond nauwelijks plaats. Intern was bijna geen sprake van versterking van de vorstelijke macht en de vergroting van het domein door het onderwerpen van lagere heren, of het aan de vorst trekken van leengoederen.

In Brabant volgde Johanna haar vader Jan III op als vorst. Hij had al vroeg in zijn regering een schuld van tien maal zijn jaarlijkse inkomsten.²⁷¹ In hoeverre deze schuld nog bestond toen Johanna hem opvolgde is onduidelijk. Wel duidelijk is dat zij niet het gehele Brabantse domein in handen kreeg bij haar aantreden. Zij was slechts een van de drie legitieme dochters van Jan III. Haar zuster Margaretha was gehuwd met Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen. Deze verzette zich militair tegen de

²⁶⁹ ARAB, CC, inv.nr.2629, f.97v-99v.

²⁷⁰ Martens, *L'administration*, 315–316.

²⁷¹ D. Kusman en J.-C. Demeulemeester, 'From near-default to debt restructuring: the inventive methods of the duke of Brabant and his council around 1313-1320 for the salvation of the princely finances', in: *The financial crises. Their Management, their social implications and their consequences in pre-industrial times*. Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni 47 (Florence 2016) 263–281, aldaar 267–275.

opvolging door Johanna en wist Antwerpen en Mechelen te verwerven.²⁷² Daarnaast was het land van Turnhout verloren gegaan als compensatie voor de andere legitieme dochter van Jan III, Maria.²⁷³ Ook de vele buitenechtelijke kinderen van Jan III werden niet aan hun lot overgelaten. Zij waren in het testament van hun vader bijna allemaal bedeed met een eenmalige geldschenking, een jaargeld of zelfs een heerlijkheid.²⁷⁴

Tegenover deze inkomstenverliezen stond nauwelijks een vergroting van de domeininkomsten. De gemaal van Johanna breidde weliswaar de Brabantse macht uit met gebieden ten oosten van de Maas, de landen van Overmaas, maar de kosten hiervan deden de opbrengsten teniet. De meeste van de nieuw verworven gebieden werden vrijwel meteen na aankoop of verovering in pand overgedragen aan geldschietters of schuldeisers.²⁷⁵ Door haar huwelijk met Wenceslas van Luxemburg kon het inkomen van Johanna in theorie worden aangevuld met inkomsten uit diens hertogdom. Weliswaar was een Luxemburgs huwelijksgoed voor Johanna bestemd, maar waarschijnlijk was vooral sprake van een geldstroom van Brabant naar Luxemburg. Wenceslas had bij zijn aantreden als hertog van Luxemburg immers de beschikking gekregen over een geheel uitgedeed domein. Tijdens zijn regering poogde hij dan ook het Luxemburgse domein op orde te krijgen.²⁷⁶

Ook Jacoba van Beieren kwam onder moeilijke omstandigheden op de troon. Hoewel haar vader de Hollandse Standen had laten beloven haar als zijn opvolger te accepteren, waren na zijn dood onlusten uitgebroken. Deze werden wel onderdrukt, maar waren een voorafschaduw van de burgeroorlog die al spoedig uitbrak en tot 1428 duurde. De oorlog en de inmenging van Filips de Goede hadden tot gevolg dat Jacoba tot haar aftreden nooit over alle Hollandse domeinen kon beschikken.

De omvang van de erfenis die aan Jacoba van Beieren kwam laat zich moeilijk vaststellen. Deze was in elk geval niet zo problematisch als die van haar voorganger. Bij het overlijden van haar grootvader Albrecht van Beieren had diens weduwe immers de erfenis, die vooral uit schulden bestond, verworpen. Margaretha van Bourgondië, de moeder van Jacoba, verwierp echter niet de erfenis van Willem VI.²⁷⁷ Duidelijk is wel dat Jacoba bij haar aantreden belangrijke onderdelen van het domein moest missen omdat deze eerder als apanage waren toegewezen aan Jan van Beieren, of omdat deze als douariëgoederen in handen kwamen van haar moeder Margaretha.²⁷⁸ Van grote schenkingen door Willem VI aan zijn bastaarden is niets bekend. Wel gingen domeinen verloren door de overstroming van de Grote Waard, al werd dit gebied niet meteen

²⁷² Avonds, 'Mechelen', 115–117; Laurent en Quicke, 'La guerre', 115–117.

²⁷³ Laurent en Quicke, 'La guerre', 88.

²⁷⁴ Croenen, 'Bâtards', 211.

²⁷⁵ Laurent en Quicke, *Les origines*, 40–50; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 66–98.

²⁷⁶ Laret-Kayser, *Entre Bar et Luxembourg*, 128–129; Petit, *Les aides*, 77; Reichert, *Landesherrschaft*, 523.

²⁷⁷ Bos-Rops, *Graven*, 82.

²⁷⁸ *Ibid.*, 155–156.

opgegeven.²⁷⁹ Hiertegenover stonden nauwelijks vergrotingen van het domein of territorium van Holland.

De politieke opvolging in Luxemburg was zo mogelijk nog problematischer dan in Brabant of Holland. Elizabeth van Görlitz trad niet aan omdat zij het nauwst verwant was aan haar voorganger, maar omdat zij het hertogdom in pand kreeg. Om het pandrecht te effectueren moest Luxemburg eerst worden veroverd. De kosten hiervan werden deels op de Overmase bezittingen van Brabant afgewenteld, maar ook in niet onbelangrijke mate op de Luxemburgse domeinen.²⁸⁰ De macht van Elizabeth in Luxemburg was bovendien niet onbeperkt, zij zou een gouverneur naast zich moeten dulden, aangewezen door de *de jure* hertog van Luxemburg, die de rekening van het vorstendom zou bijhouden.²⁸¹

Hoe de verovering en de eerdere verpandingen van Luxemburgse domeinen de financiële situatie van Elizabeth beïnvloedde is moeilijk te achterhalen. Toen Wenceslas zo'n vijftig jaar eerder aantrad als hertog van Luxemburg was bijna het gehele domein bezwaard, een situatie die hij en zijn opvolgers nauwelijks verbeterden.²⁸² Hoewel Rooms-koning Wenceslas bij de overdracht van Luxemburg aan Elizabeth van Görlitz bezwaringen van Luxemburgse domeinen door Jobst van Moravië en de hertog van Orleans had ingetrokken,²⁸³ bleven deze bezwaringen in de praktijk gewoon geldig. Het domein waarover Elizabeth de beschikking kreeg was nog deels aangetast door bezwaringen uit de tijd van Wenceslas en zelfs van voorgangers, blijkt uit de domeinstaat.²⁸⁴ Net als in Holland en Brabant vond in Luxemburg in deze periode geen noemenswaardige uitbreiding van het territorium plaats. Over uitbreiding van het vorstelijke domein binnen het vorstendom is mij niets bekend.

Ook in Gelre verliep de opvolging van Arnold niet soepel. Hoewel de Gelderse Standen hem als vorst accepteerden, deed de Rooms-koning dit niet. Dit zorgde voor politieke problemen en militaire conflicten met het buitenland, maar had geen direct gevolg voor de omvang van de Gelderse domeinen. Wel leidde de opvolging van de hertog van Berg als hertog van Gulik ertoe dat de eenheid Gelre-Gulik verbroken werd en Arnold niet kon beschikken over het Gulikse domein. Bovendien had Reinald IV, de voorganger van Arnold, in Gelre een nadelige erfenis nagelaten. Door historici wordt

²⁷⁹ Cleveringa e.a., 'So grot overvlot', 169–171, 176; K.A.H.W. Leenders, 'De interactie tussen mens en natuur in de strijd om land en water in het zuiden van Holland, 1200-1650', *Holland* 36 (2004) 142–161, aldaar 143–145, 150–151; H. van der Linden, 'De Nederlandse waterhuishouding en waterstaatsorganisatie tot aan de moderne tijd', *BMGN* 103 (1988) 534–553, aldaar 535–536; G.P. van de Ven ed., *Leefbaar laagland. De geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (5e geheel herziene druk; Utrecht 2003) 107.

²⁸⁰ Ligthart, 'De verpanding van Valkenburg', 71–74.

²⁸¹ Petit, *Les aides*, 164–167.

²⁸² Z. Zalud, 'Financiers to the blind king: funding the court of John the Blind (1310 - 1346)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 59–75, aldaar 72.

²⁸³ Bertholet, *Histoire ecclesiastique et civile*, dl. VI. boek VII, lxxvi.

²⁸⁴ De domeinstaat geeft immers verschillende domeinbezwaringen van Jobst van Moravië en de hertog van Orleans weer, die dus nog in 14645 golden. Van Werveke, 'Les charges', passim.

juist hertog Arnold aangewezen als de persoon die het land aan de financiële afgrond heeft gebracht, maar al bij zijn aantreden bleek het vorstelijk domein in belangrijke mate bezwaard. Immers, de Standen wilden Arnold alleen erkennen als hij de domeinen zou aflossen die zijn voorganger grotendeels had bezwaard.²⁸⁵ Ook de hertog zelf stelde dat hij onder ongunstige omstandigheden aan de macht was gekomen omdat ‘mijn genedige here hertoge Reynert sijne renthen, ampten ende tolln deels in groiter scholt ende besweringen mijnen genedigen here [...] gelaten heeft’.²⁸⁶ Ook uit de domeinstaat blijkt dat Reinald IV op grote schaal goederen had bezwaard.²⁸⁷

Hoe zwaar de last was waar Arnold bij zijn aantreden mee werd geconfronteerd, laat zich moeilijk kwantificeren door een gebrek aan bronnen. Tijdens het bewind van Arnold is het vorstelijke domein nauwelijks vergroot. De heerlijkheid Buren werd met geweld geïncorporeerd, terwijl heerlijkheden die als apanage dienden voor bastaarden van Reinald IV ook aan de vorst kwamen.²⁸⁸ Daar tegenover staan het verlies van het Reichswald en de Duffelt aan Kleef.²⁸⁹

Beheer

De vorstelijke financiën werden grotendeels geadministreerd volgens de algemene principes die eerder uiteengezet zijn. De domeinen werden beheerd door regionale ambtsdragers, die binnen hun eigen district verantwoordelijk waren voor de inkomsten en uitgaven. Alleen het overschot, maar vaker hun tekorten, werden doorgegeven naar de centrale rentmeester: de ontvanger van Brabant, de tesorier van Holland, de rentmeester-generaal van Luxemburg of de overste rentmeester van Gelre.²⁹⁰

Alle vorstendommen waren opgedeeld in ambtsdistricten of rentmeesterschappen, waar lokale rentmeesters het beheer over de domeinen uitvoerden, maar het aantal en de grootte ervan verschilde aanzienlijk. Zo was Brabant opgedeeld in veertien rentmeesterschappen,²⁹¹ terwijl Holland vier grote (en oude) rentmeesterschappen kende naast enkele kleinere. Die waren veelal opgebouwd rond later verworven, of als apanage of douarie afgestoten, gebieden zoals Gorinchem of

²⁸⁵ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 2.

²⁸⁶ Alberts, *Stukken*, 45.

²⁸⁷ ARAB, CC, inv.nr. 47304, f.24v-25r; GAA, GHG, inv.nr., 48.1, f.41r-v, 44v, 45v; GAA, GHG, inv.nr. 784, f.27v, 32r; GAA, GRK, inv.nr. 16, f.6r-7v, 13v-14r; GAA, GRK, inv.nr. 2085; GAA, GRK, inv.nr. 405, f. 15r-v.

²⁸⁸ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, XLVI.

²⁸⁹ W. Paravicini, ‘Kleve, Geldern und Burgund im sommer 1473. Briefe aus einer verloren Korrespondenz’, *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 23 (1996) 53–93, aldaar 68–72.

²⁹⁰ ARAB, CC, inv.nr. 2629, f. 2r, 8r, 12r, 16r; Bos-Rops, ‘Kamerheer, kanselier, tesorier’, passim; Martens, *L’administration*, 138, 203; Nijsten, *Het hof van Gelre*, 60–67, 379–381.

²⁹¹ Brabant was opgedeeld in de rentmeesterschappen ’s-Hertogenbosch, Herentals, Lier, Tienen, Jodoigne, Leuven, Brussel, Nijvel, Tervuren-Vilvoorde, IJse, Asse, Hoeilaart, Antwerpen en Turnhout; Martens, *L’administration*, 266–268.

Gouda.²⁹² Gelre bestond bij de aanvang van de regering van Arnold van Gelre uit minstens zestien rentmeesterschappen.²⁹³ Deze komen naar voren uit de rentmeestersrekeningen, maar zijn tot nu toe nauwelijks onderzocht. In hoeverre hier echt sprake was van verschillende beheerseenheden en hoe deze onderling vergelijkbaar waren is onduidelijk zonder afzonderlijk onderzoek naar de Gelderse rentmeesterschappen.²⁹⁴

Voor Luxemburg is de vaststelling van de administratieve indeling tijdens de regering van Elizabeth van Görlitz grotendeels onbekend. Rentmeestersrekeningen uit haar regering, zeker die van regionale ambtsdragers, zijn nauwelijks overgeleverd. Daarbij komt dat de juridische en de financiële ambtsindeling van het vorstendom nauwelijks op elkaar aansloten. Bovendien voerden in verscheidene districten de economische ambtsdragers het financieel beheer over meerdere juridische districten en *vice versa*.²⁹⁵ Desondanks kan, afgaande op de overgeleverde rekeningen van voorgangers en opvolgers van Elizabeth, worden vastgesteld dat Luxemburg vijftien financiële ambtsdistricten kende. Of de ambtsindeling die uit de overgeleverde bronnen blijkt ook tijdens de regering van Elizabeth bestond is onzeker, maar bij gebrek aan informatie over de indeling tijdens haar regering moet hiervan worden uitgegaan.²⁹⁶

Hoewel de centrale ontvangers geacht werden alleen de saldi van lokale ontvangers te administreren, was de scheiding tussen het beheer van domeinen en het administreren van de saldi daaruit niet volledig doorgevoerd. Zo had de ontvanger van Brabant de rekenplicht over een deel van de bossen en was in Gelre de overste rentmeester rekenplichtig voor de inkomsten van de Veluwe.²⁹⁷ Behalve de saldi uit de domeininkomsten administreerden de centrale ontvangers ook de extraordinaris inkomstenbronnen. In Brabant en Gelre waren de bedden hiervan echter uitgezonderd, deze werden geadministreerd door speciale ontvangers.²⁹⁸

²⁹² Bos-Rops, *Graven*, 22.

²⁹³ Lokale rentmeesters werden aangesteld voor: het Rijk van Nijmegen, Maas en Waal, de Tieler- en Bommelerwaard, de Over- en Neder-Betuwe, Oijen-Dieden, het land van Zutphen, de Veluwe, de Hetter, Salland, Hatten, Rozendaal, Geldern, Goch, Venlo-Kriekenbeek, Montfort-Erkelenz en Wachtendonk. Voor Straelen en Roermond zijn wel juridische districten bekend, maar onduidelijk is of ook rentmeesterschappen rond die plaatsen waren gegroepeerd. GAA, *GHG*, inv.nr. 296; GAA, *GHG*, inv.nr. 321; GAA, *GHG*, inv.nr. 354; GAA, *GHG*, inv.nr. 415; GAA, *GHG*, inv.nr. 471; GAA, *GHG*, inv.nr. 479; GAA, *GHG*, inv.nr. 500; GAA, *GHG*, inv.nr. 1399; GAA, *GHG*, inv.nr. 1485; GAA, *GHG*, inv.nr. 1539; GAA, *GHG*, inv.nr. 1649; Van Wijngaarden en Wientjes, *Overste rentmeestersrekening*, passim.

²⁹⁴ Zie tabel 3.12 voor de Gelderse rentmeesterschappen.

²⁹⁵ Reichert, *Landesherrschaft*, dl.II, 650.

²⁹⁶ Voor de lokale ontvangers ontbreken rekeningen voor: Arlon (1412-1442), Bastogne (1404-1443), Chiny-Étalle (1404-1460), Damvillers (1404-1467), Durbuy (1404-1476), Yvois (vanaf 1404), La Roche (geheel), Longuyon (na 1386), de stad Luxemburg (1404-1429, 1431-1443), Marche-en-Famenne (1410-1439), Marville (1410-1459), Montmedy (na 1404), Orchimont (na 1404), Thionville (1404-1488), Virton (1404-1443). R.-H. Bautier en J. Sornay, *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge*. 2. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord (Parijs 1984) 664-669.

²⁹⁷ Martens, *L'administration*, 143; Ligthart, 'Involvement of the Guelders' Estates', 60-62.

²⁹⁸ Zie hoofdstuk 8.

Ook de wijze waarop binnen personele unies werd omgegaan met de inkomsten uit verschillende vorstendommen liep uiteen. In de unies Brabant-Limburg en Holland-Henegouwen werden de inkomsten uit de verschillende vorstendommen in de regel door verschillende centrale rentmeesters geadministreerd. De Hollandse tesorier was dan wel weer verantwoordelijk voor de Zeeuwse rentmeesterschappen en ook voor West-Friesland. In de Bourgondische periode werd aan de scheiding tussen Brabant en Overmaas een einde gemaakt, een situatie die doorwerkt in de domeinstaten. Bij Luxemburg-Chiny en Gelre-Zutphen was vooral sprake van een theoretische scheiding tussen de afzonderlijke vorstendommen. De domeinen in de verschillende vorstendommen binnen de personele unies waren onderworpen aan dezelfde centrale ontvanger.²⁹⁹

3.3 De vorstelijke inkomsten

Voor het vaststellen van de financiële situatie van de vorsten zijn de rekeningen van alle rekenplichtige ambtsdragers nodig. De overlevering van rekeningen van zowel centrale als regionale rentmeesters is echter in alle vorstendommen problematisch. Zo zijn de bronnen op centraal niveau niet altijd beschikbaar voor het begin en het einde van de onderzochte periodes. Daarom is, waar nodig, de situatie in die jaren benaderd door rekeningen van een of enkele jaren voor of na de gewenste datum te analyseren. De overlevering van de rekeningen van regionale rentmeesters is nog slechter, die ontbreken voor veel rentmeesterschappen voor langere periodes. Door de grote lacunes is het niet mogelijk een dekkend overzicht te verkrijgen van alle domeininkomsten in een vorstendom. Analyse van de overgeleverde rekeningen is mogelijk, maar deze leveren een vertekend en fragmentarisch beeld van het vorstelijk domein. Desondanks is getracht, op basis van de overgeleverde rekeningen, domeinstaten en literatuur over de vorstelijke financiën, de financiële situatie van de vorsten zo goed mogelijk te benaderen.

De cijfers zijn afkomstig uit de rekeningen van de centrale en regionale rentmeesters en andere ambtsdragers die zich primair met financiële rechten bezighielden, zoals tollenaars en houtvesters. Buiten doelbewuste fraude die de betrouwbaarheid van de gegevens op een onbekende manier beperkt, kennen dit soort bronnen ook problemen die inherent zijn aan de wijze van administratie. Binnen elke rekening speelt het probleem dat rechten die (in het rekeningjaar) geen inkomsten

²⁹⁹ D.E.H. de Boer, 'Vorstelijk inkomen. Een financieel rapport over Holland in 1373', in: D.P. Blok en e.a. ed., *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*. Publicaties van het Meertens instituut, 29 (Amsterdam 1998) 23–65; P.J. Blok, 'De financiën van het graafschap Holland', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* III, 3 (1886) 36–130; E. Aerts, 'Ontvangerij-generaal van Brabant (ca.1270-1499)', in: R. van Uytven e.a. ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 73–94; Bos-Rops, 'Kamerheer, kanselier, tesorier', 9–10.

opleverden toch zijn opgenomen om de claim op die inkomsten levend te houden. Ook zijn rekeningen niet overzichtelijk en is de indeling niet eenduidig. Bovendien zijn de rekeningjaren niet gelijk aan kalenderjaren en verschillen zij soms per ambtsdistrict, terwijl ook maat- of muntverhoudingen niet altijd duidelijk zijn, zoals eerder behandeld is. Als gevolg hiervan is het moeilijk de rekeningen, en vooral de inkomsten daarin, te vergelijken.³⁰⁰ Desondanks zijn de verschillende cijfers naast elkaar gelegd om enig inzicht te verschaffen in de financiële positie van de vorsten.

Brabant

De toestand van de Brabantse vorstelijke financiën, of specifiek het Brabantse domein, bij het aantreden van Johanna van Brabant in 1356 is niet vast te stellen. De eerst overgeleverde rekening van de centrale ontvanger van Brabant dateert uit 1363. In die rekening nam de ontvanger alle inkomsten en uitgaven van zijn ondergeschikten op, wat een goede analyse van de complete inkomsten van het Brabantse domein op dat moment mogelijk maakt. Wel zorgt het feit dat pas zo laat in de regering van Johanna een rekening is overgeleverd, dat haar aanvangssituatie moeilijk te benaderen is. De vorstelijke inkomsten hadden immers te lijden onder de oorlogshandelingen rond 1356: domeinen waren bezwaard om de kosten van die oorlog te dekken of waren geheel uit handen geraakt.³⁰¹ Desondanks boekte de ontvanger van Brabant in 1363 ruim zesduizend pond (oude groten) aan inkomsten.

³⁰⁰ P. Cockshaw, 'Comptes généraux de l'état Bourguignon. A propos d'un livre récent', *RBPH* 45 (1967) 484–493, aldaar 485–486; Martens, *L'administration*, 137–139; B. Thissen, 'Landsheerlijke rekeningen als bron voor historisch onderzoek. Het voorbeeld van de laatmiddeleeuwse Gelderse rekeningen, gerelateerd aan Kleefs bronnenmateriaal', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 133–152, aldaar 134–135.

³⁰¹ Naast het eerder besproken verlies van Antwerpen en Mechelen, ging bijvoorbeeld ook het goed Terschuren verloren. Dat werd in 1357 aan de heer van Wittem overgedragen als dank voor zijn hulp in de oorlog en gold als onderpand voor 3.800 oude schilden. Heer Bernard van Bornival verkreeg in het zelfde jaar een renteleen ter verzekering van een som van 4.000 oude schilden. ARAB, CC, inv.nr. 15 f.63v; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.67r; ARAB, CC, inv.nr. 17, f.191r; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.14r, 61r-62r; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 1653.

Tabel 3.1 Inkomsten van de Ontvanger van Brabant, 1363 en 1403-1404³⁰²

Inkomstenbron	Inkomsten 1363 (lb. oude gr.)	Inkomsten 1403-1404 (lb. Vlaams)	Inkomsten 1403-1404 (lb. oude gr.)*
Inkomsten rentmeesters	1.163	22	7-11
Leningen rentmeesters		1.188	396-594
Inkomsten gerechtslieden	164	2	1
Inkomsten ambachtsheren		10	3-5
Leningen gerechtslieden		97	32-49
Pacht		6	2-3
Tollen en weggelden		147	49-72
Boeten, bastaardgoederen en andere inkomsten		229	76-115
Accijns	59	10	3-5
Wissels		57	19-29
Keukenafval		55	18-28
Bosinkomsten Zoniënwood	984	797	266-399
Bos van Leuven	24	19	6-10
Bosinkomsten Morsel	21	4	1-2
Bosinkomsten Overalphen	15	8	3-4
Bosinkomsten in kolen		94	31-47
Douarie en lijfrenten	1.080	475	158-238
Sleischat	917	154	51-77
Divers	152		
Subtotaal reguliere inkomsten	4.580	3.374	1.124-1.687
Anticipaties op de bede	1.431	43	14-22
Lombarden	185		
Extraordinaria		226	75-113
Totaal	6.195	3.649	1.214-1.812

* De inkomsten in 1403-1404 zijn omgezet van lb. Vlaams naar lb. oude groten. De wisselkoers in 1403 tussen lb. oude groten en lb. Vlaams is niet opgenomen in de rekeningen van de centrale rentmeester, maar wel in een gelijktijdige rekening van de rentmeester van Leuven. Daar gold binnen Leuven 1 oude groot voor 2 Vlaamse groot, buiten Leuven 1 oude groot voor afgerond 3 Vlaamse groot. ARAB, CC, inv.nr. 3787, f.1.

Aan het einde van de regering van Johanna waren de financiële middelen sterk afgenomen ten opzichte van 1363. De ontvanger van Brabant beheerde in 1403-1404 maar een derde tot een vijfde van de inkomsten die er in 1363 nog waren, afhankelijk van de gehanteerde wisselkoers tussen de verschillende valuta waarin de twee

³⁰² ARAB, CC, inv.nr.2392, f.5r-39r; Uyttebrouck, 'Notes et réflexions', 234.

rekeningen zijn opgemaakt (tabel 3.1). Hierbij moet worden opgemerkt dat in 1363 alle inkomsten van de lokale rentmeesters werden ingeboekt, terwijl in 1403-1404 alleen de saldi zijn geadministreerd. Die saldi waren daarbij zeer laag. De ambtsdragers hadden bijna allemaal een tekort op de rekening en droegen dan ook nauwelijks inkomsten af. De woudmeesters, de watergraaf en de meier van de Lombarden hadden überhaupt geen rekening overlegd.³⁰³ Deze situatie sluit aan bij de constatering van Martens aangaande 1403.³⁰⁴

Het feit dat de lokale ontvangers in 1403-1404 bijna geen inkomsten overdroegen aan het centrale niveau, werd niet veroorzaakt door het teruglopen van hun inkomsten in absolute termen. Zo verdubbelden of verdrievoudigden de door de rentmeester beheerde inkomsten in Jodoigne tussen 1363 en 1403. Uit tabel 3.2 blijkt dat de inkomsten in andere rentmeesterschappen stabiel waren of maar zo licht afnamen dat dit de voorgenoemde afname niet verklaart. Op basis van een detailanalyse van enkele domeinrechten stelde Van Cauwenberghe bovendien dat van het einde van de veertiende tot begin zeventiende eeuw de inkomsten uit het Brabantse hertogelijke domein in nominale termen juist toe namen. Weliswaar was in de periode rond 1380 een scherpe daling van inkomsten waar te nemen, maar de Brabantse hertogen wisten teruglopende inkomsten uit agrarische domeinrechten op te vangen door andere domaniale lasten te verhogen.³⁰⁵ Ook de pachtprizen, algemeen aanvaard als goede indicator voor de agrarische opbrengsten, bleven bijvoorbeeld in de Brabantse gebieden Overmaas relatief constant tot het laatste kwart van de vijftiende eeuw.³⁰⁶

Hoewel geen sprake was van op grote schaal dalende domeininkomsten, waren de saldi van de lokale rentmeesters wel negatief. Dit werd niet (geheel) veroorzaakt door de leningen die zij verstrekten aan de vorst, goed voor 32% van het inkomen op centraal niveau in 1403-1404. Potentieel vond hiermee een verschuiving plaats van het verstrekken van positieve saldi aan het einde van het jaar naar het verstrekken van voorschotten gedurende het jaar. In dat geval zou het saldo van de rentmeesters ter waarde van 22 lb. Vlaams in de rekening van de centrale ontvanger over 1403-1404, betekenen dat gedurende het jaar de positieve opbrengsten al waren afgeroomd door de ontvanger van Brabant. Dit was echter niet het geval. De leningen die de rentmeesters in 1403-1404 aan de ontvanger van Brabant verstrekten, 1.188 lb. Vlaams, vermeerderd met hun positieve saldo à 22 lb., vormden samen maar de helft van de 2.549 lb. Vlaams

³⁰³ ARAB, CC, inv.nr.2392, f.5r-v, 9r.

³⁰⁴ Martens geeft voor 1403 een positief saldo van 385 lb. voor de regionale ontvangers. Vermoedelijk gebruikte zij de rekening van 1402-1403, in de rekening van 1403-1404 staat immers een positief resultaat van maar 22 lb. opgenomen. ARAB, CC, inv.nr.2392, f.6r. Martens, *L'administration*, 321.

³⁰⁵ Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61, 243–248; E.H.G. van Cauwenberghe en H. van der Wee, 'Productivity, evaluation rents and farm size in the southern Netherlands agriculture from the fourteenth to the seventeenth century', in: E.H.G. van Cauwenberghe en H. van der Wee ed., *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)*. Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 55 (Leuven 1978) 125–161, aldaar 141–143.

³⁰⁶ Jansen, *Landbouw*, 48–50, 54–59.

die de regionale ontvangers aan inkomsten boekten, zo blijkt uit een vergelijking tussen de tabellen 3.1 en 3.2. Het vorstelijke inkomen in 1403-1404 dat op centraal niveau werd verantwoord moet dan ook met ten minste 1.300 lb. Vlaams worden verhoogd om recht te doen aan de domaniale inkomsten op regionaal niveau. Dit verhoogde de inkomsten van de Brabantse hertog met ruim een derde ten opzichte van de eerder bekende gegevens, die immers alleen van de cijfers op centraal niveau uitgingen.³⁰⁷

Tabel 3.2 Inkomsten van de Brabantse regionale ontvangers³⁰⁸

Ontvanger	1363 (lb. oude gr.)	1403-1404 (lb. Vlaams)	1403-1404 (lb. oude gr.)*
Geldenaken	58	356	119-178
Tienen	190	323	108-162
Nijvel	127	265	88-133
Brussel	193	531	177-266
Tervuren	63	197	66-99
Leuven	248	285	95-143
Lier(-Herentals)	60	43	14-22
Turnhout	-	192	64-96
's-Hertogenbosch	189	357	119-179
Overijsse	25		
Hoeilaart	7		
Totaal	1.163	2.549	850-1.275

*De inkomsten in 1403-1404 zijn omgezet van lb. Vlaams naar lb. oude groten. De wisselkoers in 1403 tussen lb. oude groten en lb. Vlaams is niet opgenomen in de rekeningen van de centrale rentmeester, maar wel in een gelijktijdige rekening van de rentmeester van Leuven. Daar gold binnen Leuven 1 oude groot voor 2 Vlaamse groot, buiten Leuven 1 oude groot voor afgerond 3 Vlaamse groot. ARAB, CC, inv.nr. 3787, f.1.

Terwijl de domeininkomsten in absolute zin afnamen tussen 1363 en 1404, nam het relatieve belang ervan toe blijkt uit tabel 3.3. Het financiële belang van de door de regionale rentmeesters beheerde domeinen, verminderd met de leningen en voorschotten die zij naar het centrale niveau doorgaven, nam toe van bijna een derde naar ruim de helft van de reguliere vorstelijke inkomsten. De inkomsten uit de door centrale ontvanger beheerde domeinen, gerechtsinkomsten, tolleren, breuken, accijns, wissels,

³⁰⁷ De inkomsten op centraal niveau waren 3.649 lb. Vlaams. Dit is vermeerderd met de 2.549 lb. Vlaams aan inkomsten op regionaal niveau. Minus de 1.188 lb. aan leningen die de rentmeesters verstrekten leverde dit 5.007 lb. Vlaams op, ofwel 137% van alleen de op centraal niveau geadmistriceerde inkomsten.

³⁰⁸ Martens, *L'administration*, 321; Uyttebrouck, 'Notes et réflexions', 242.

Lombardenrechten, overschotten van het hof en de bosinkomsten brachten in 1363 bijna een kwart van de vorstelijke inkomsten op, dit steeg naar 30% in 1403-1404. Andere rechten brachten maar een klein deel van de reguliere inkomsten op.

Tabel 3.3 Brabantse reguliere hertogelijke inkomsten, 1363 en 1403-1404³⁰⁹

	1363		1403-1404	
	lb. oude gr.	%	lb. Vlaams	%
Domeininkomsten regionaal	1.327	29,0%	2.680	56,6%
Domeininkomsten centraal	1.103	24,1%	1.426	30,1%
Ordinaris inkomsten centraal	2.149	46,9%	629	13,3%
Totaal	4.580	100,0%	4.735	100,0%

Tabel 3.4 Brabantse hertogelijke inkomsten in 1363 en 1403-1404³¹⁰

	1363		1403-1404	
	lb. oude gr.	%	lb. Vlaams	%
Domeininkomsten regionaal	1.327	21,4%	2.680	53,6%
Domeininkomsten centraal	1.103	17,8%	1.426	28,5%
Ordinaris inkomsten centraal	2.149	34,7%	629	12,6%
Extraordinaris inkomsten centraal	1.615	26,1%	269	5,4%
Totaal	6.195	100,0%	5.004	100,0%

Dit beeld verschuift iets als ook de extraordinaris inkomsten worden meegerekend (tabel 3.4). Zeker in 1363 leverde de bede, feitelijk de voorschotten daarop, een belangrijk deel van de inkomsten. Desondanks vormden in dat jaar de domeininkomsten op regionaal niveau bijna een even belangrijk deel van de vorstelijke inkomsten. Gezamenlijk met de domeininkomsten die op centraal niveau werden geadministreerd leverde het domein bijna veertig procent van de vorstelijke inkomsten. Omdat de extraordinaris inkomsten en inkomsten uit douarie en sleischat in 1403-1404 maar minimaal waren, brachten domeininkomsten dat jaar ruim drie kwart van de inkomsten op. Uit beide tabellen blijkt dat domeininkomsten gedurende de gehele regering van Johanna van groot belang waren voor de vorstelijke inkomsten. Op basis van deze gegevens kan de bijdrage van de regionale rentmeesters worden geschat voor jaren dat deze niet bekend zijn. In gevallen dat alleen de rekening van de ontvanger van Brabant is overgeleverd moeten de door hem geadministreerde reguliere inkomsten worden verhoogd met 30-55% om recht te doen aan de lokaal beheerde domeininkomsten.

³⁰⁹ ARAB, CC, inv.nr.2392, f.5r-39r; Martens, *L'administration*, 321; Uyttebrouck, 'Notes et réflexions', 234.

³¹⁰ ARAB, CC, inv.nr.2392, f.5r-39r; Martens, *L'administration*, 321; Uyttebrouck, 'Notes et réflexions', 234.

Holland

Het bepalen van de inkomsten die Jacoba tijdens haar regering genoot is een hachelijke exercitie. Juist de hiervoor belangrijke rekening van het eerste jaar van haar regering is niet overgeleverd. De eerste overgeleverde tresoriersrekening loopt van maart tot en met augustus 1418, waardoor deze maar een beperkt beeld van de vorstelijke inkomsten geeft over de eerste periode van haar regering. De volgende rekening beslaat minder dan een jaar, namelijk augustus 1418 tot en met januari 1419.³¹¹ Op dat moment heerste al grote onrust in Holland, zeker in de zuidelijke delen waar Jan van Beieren de macht in handen had. De grafelijke inkomsten in deze periode zullen zeker zijn afgenomen waardoor de situatie bij het aantreden van Jacoba begin 1417 zich lastig laat vaststellen.

Het is daarom nuttiger om op basis van een eerdere tresoriersrekening een inschatting te geven van de maximale inkomsten waar de vorstin over kon beschikken. Deze rekening, die de periode juli 1416 tot en met juli 1417 beslaat, omvat de laatste maanden van het leven van Willem VI en de eerste maanden van de regering van Jacoba.³¹² De rekening geeft aan totale inkomsten op centraal niveau bijna elfduizend pond (van 240 groten).³¹³ Jacoba kon hier niet geheel over beschikken. Behalve de landsdelen die haar oom haar ontzegde, waren ook belangrijke delen van de domeininkomsten op legitieme wijze uit vorstelijke handen geraakt. Na de dood van Willem VI werd diens weduwe Margaretha van Bourgondië in bezit gesteld van een goederencomplex bestaande uit Teylingen, Beverwijk, Noordwijk, Texel, Wieringen, Schoonhoven, Gorinchem, Leerdam en de tol van Spaarndam. Eerder was Jan van Beieren al van goederen in Holland voorzien, waar Jacoba dus ook niet over kon beschikken.³¹⁴

Het vaststellen van de inkomsten aan het einde van de regering van Jacoba is nog problematischer. Tussen 1425 en 1428 bestuurde zij slechts delen van Holland en al snel was zij teruggedrongen tot de driehoek Gouda-Schoonhoven-Oudewater. Na de Zoen van Delft in 1428 was haar politieke macht praktisch uitgespeeld, zeker nadat in oktober 1430 edellieden uit het geslacht Borssele Holland en Zeeland in pandschap kregen.³¹⁵ Jacoba beschikte dus gedurende haar gehele bewind dus maar over een beperkt deel van de Hollandse vorstelijke domeininkomsten.

³¹¹ NA, *AGH*, inv.nr. 1270 en 1271.

³¹² NA, *AGH*, inv.nr. 1269.

³¹³ De inkomsten bedroegen 10.992 lb. 2 s. 10 d. groten en 22 mitten. Hier stonden uitgaven tegenover van 10.473 lb. 7 d. groten. NA, *AGH*, inv.nr. 1269, f.84r.

³¹⁴ Bos-Rops, *Graven*, 74.

³¹⁵ *Ibid.*, 186.

Tabel 3.5 Inkomsten beheerd door de tesorier van Holland-Zeeland-West-Friesland, 1416-1417, 1428-1430³¹⁶

Inkomstenbron	1416-1417 (lb. 240 Hollandse groot)	1428-1430 (lb. 240 Nieuwe Hollandse groot)	1428-1430 (gemiddeld / jaar)
Rentmeesters, baljuws en schouten in Holland	479	1.370	
Betalingen rentmeesters en baljuws in Zeeland	3.458	2.094	
Tollenaars Holland	472	1.326	
Tollenaars Zeeland		123	
Geldwisselaars te Dordrecht	5		
Lombarden	106	78	
Sleischat / Muntmeesters	1.522	452	
Verkochte goederen	132		
Vrijheden en handvesten	517		
<i>Offalle van beesten</i>	30		
Breuken	1.020	337	
Diversa	661	751	
Van Jan van Brabant ontvangen		1.305	
Sententie van Kennemerland en West-Friesland		622	
Van Utrecht en Amersfoort		115	
<i>Verdinge</i>		82	
Verkochte ambachten		262	
Subtotaal reguliere inkomsten	8.402	8.655	4.328
Achterstallen van de 75,000 schilden		221	
Bede in Holland	2.583	17.342	
Bede Jan van Beieren		358	
Bede in Zeeland		2.215	
Totaal	10.985	28.791	14.396

Om de vorstelijke inkomsten aan het einde van de regering van Jacoba vast te stellen kan het beste worden teruggegrepen op de rekening van augustus 1428 tot en met september 1430, dicht op het einde van de regering van Jacoba.³¹⁷ In deze rekening boekte de tesorier Boudijn van Zwieten 28.791 pond aan inkomsten. Op het eerste gezicht lijken de inkomsten op centraal niveau daarmee bijna verdrievoudigd ten opzichte van 1416-1417. Echter, Boudijns rekening besloeg twee jaar zonder dat een

³¹⁶ NA, *AGH*, inv.nr. 1269, f.2r-21r (1416-1417); NA, *Rek.Rek.*, inv.nr.130, f.1r-54r (1428-1430).

³¹⁷ NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 130, f.1r.

onderscheid in twee boekjaren werd gemaakt. Indien de inkomsten gelijkmatig worden verdeeld over de twee jaar, beliepen de inkomsten nog steeds ruim veertienduizend pond per jaar, ruim 30% meer dan in 1416-1417. Deze stijging werd echter in belangrijke mate veroorzaakt door een enorme bedde die in Holland werd betaald. Er is sprake van een halvering van de vorstelijke ordinarij inkomsten ten opzichte van 1416-1417, zoals te zien is in tabel 3.5.

De trossiersrekening geeft bovendien alleen de saldi van de lagere ontvangers, gecombineerd met andere inkomstenbronnen. Om de gehele vorstelijke inkomsten uit het domein te analyseren moet worden teruggegrepen op de rekeningen van de afzonderlijke lagere domeinbeheerders. Voor Holland zijn deze tussen 1389 en 1449 voor geen enkel jaar voor alle ambtsgebieden overgeleverd.³¹⁸ Vooral de belangrijke rentmeesterschappen Zuidholland, Amstelland en Heusden hebben een slechte bronoverlevering. Inkomsten uit die ambten tijdens de regering van Jacoba moeten dus worden geschat.

Zo'n schatting kan worden gemaakt op basis op veel oudere en veel nieuwere rekeningen, namelijk die van 1373 en 1449. In 1373, het laatste jaar voor het aantreden van Jacoba dat de inkomsten van alle rentmeesterschappen bekend zijn, leverden de rentmeesterschappen Zuidholland en Amstelland samen ruim zestien procent van de inkomsten die beheerd werden door rentmeesters. Heusden leverde een bijna vergelijkbare bijdrage. Het aandeel van Heusden, of Zuidholland en Amstelland gezamenlijk, bedroeg ongeveer de helft van de inkomsten die uit Noordholland of Kennemerland en West-Friesland kwamen. In 1449, het eerstvolgende jaar dat van alle rentmeesterschappen rekeningen overgeleverd zijn was deze verhouding gewijzigd. Gerekend naar de inkomsten van dezelfde vijf rentmeesterschappen nam het belang van Zuidholland en Amstelland af. Deze rentmeesterschappen leverden samen nog geen tien procent van de inkomsten. Het belang van Heusden was juist toegenomen, naar zestien procent. Nog steeds gold echter, dat Zuidholland, Amstelland en Heusden samen minder opbrachten dan Noordholland, of Kennemerland en West-Friesland zo blijkt uit tabel 3.6.³¹⁹

³¹⁸ Van de vier belangrijkste hoofdentmeesterschappen zijn alleen voor Kennemerland-West-Friesland rekeningen overgeleverd uit het eerste regeringsjaar van Jacoba. Van Noordholland zijn wel rekeningen tot eind 1416 en vanaf januari 1419 overgeleverd. Voor Zuidholland zijn die er pas weer vanaf 1433, voor Amstelland pas vanaf 1449. Bos-Rops, *Graven*, 310–311.

³¹⁹ NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 880, f.17v; NA, *Rek.Rek.*, inv.nr.283, f.44v; NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 555, f.10v; NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 2904, f.5r.; De Boer, 'Vorstelijk inkomen', 34.

*Tabel 3.6 Inkomstenverhoudingen Hollandse rentmeesterschappen, 1373 en 1449*³²⁰

Rentmeesters	1373		1449	
	schild	%	lb. 40 gr.	%
Kennemerland-West-Friesland	4.560	32,0%	2.358	33,1%
Noordholland	5.307	37,1%	2.959	41,6%
Zuidholland	1.143	8,0%	250	3,5%
Amstelland	1.200	8,4%	403	5,7%
Land van Heusden	2.031	14,3%	1.148	16,1%
Totaal	14.241	100,0%	7.118	100,0%

Het belang van de domeininkomsten in Zuidholland en Amstelland was tussen 1373 en 1449 dus sterk afgenomen, terwijl dat van Noordholland was gestegen. Desondanks is op basis van deze verhoudingen een inschatting mogelijk van de inkomsten die normaliter uit de rentmeesterschappen Zuidholland, Amstelland en Heusden vloeiden. De inkomsten in Kennemerland en Noordholland, bedroegen in 1417 respectievelijk 1.288 en 974 lb. (tabel 3.7). Aan de hand daarvan schat ik in dat de rentmeesterschappen Zuidholland en Amstelland en Heusden bij het aantreden van Jacoba gezamenlijk zo'n 1.000 lb. aan inkomsten opleverden. Gecombineerd met de ruim 2.500 lb. groten die het domein opleverde in Kennemerland-West-Friesland, Noordholland, Arkel en het houtvesterschap, bracht het domein dan zo'n 3.500 lb. groten op (tabel 3.7).

Dit bedrag was sterk gedaald in 1428. Het rentmeesterschap Noordholland bracht nog maar 35,5% op van de inkomsten die in 1416-1417 werden behaald, Kennemerland en West-Friesland brachten zelfs nog maar 26% op zo blijkt uit tabel 3.7. Als hier wordt aangenomen dat Zuidholland, Amstelland en Heusden samen evenveel opbrachten als of Noordholland of Kennemerland, zoals dat in 1373 het geval was, dan zouden de totale domeininkomsten zijn uitgekomen op ongeveer duizend lb. groten. Als de Zuidholland en Amstelland maar de helft opbrachten van wat Heusden opbracht, zoals in 1449 het geval was, dat leverde het domein in totaal circa 900 lb. groten op. In elk geval zouden de domein die door de genoemde rentmeesters werden beheerd, in 1428 maar een derde opleveren wat het domein in 1416-1417 opbracht.

³²⁰ NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 880, f.17v; NA, *Rek.Rek.*, inv.nr.283, f.44v; NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 555, f.10v; NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 2904, f.5r.; Ibid.

Tabel 3.7 Inkomsten van regionale rentmeesters in Holland, 1417 en 1428³²¹

Rentmeester	1417 (lb. 240 groten)	1428 (lb. 240 gr. fictief)	1428 (lb. 240 groten)*
Kennemerland-West-Friesland	1.288	1.843	307
Noordholland	974	2.243	374
Zuidholland en Amstelland- Waterland	ca. 250-500**	ca. 500-1.000**	ca. 80-160**
Land van Heusden	ca. 500**	1.010	168
Arkel, Ter Leede, Schoonrewoerd	99		
IJsselstein	0		
Houtvester	116		
Gouda-Schoonhoven-Land van Stein Woerden			
Muiden-Gooiland			
Totaal	ca 3.250-3.500	ca. 5.000-5.500	ca. 900-1.000

* Bos-Rops stelt dat in 1425-1428 met een fictieve koers van de kromstaart werd gerekend die zesmaal hoger was dan de werkelijke waarde. De opbrengsten in de lokale rentmeesters in 1428 moeten daarom door zes worden gedeeld om recht te doen aan de werkelijke opbrengst.³²²

** Deze inkomsten zijn geschat op basis van de bijdrage die dit rentmeesterschap leverde in 1373 en 1449, zoals blijkt uit tabel 3.6.

De oorzaken voor de afname van de domeininkomsten waren divers. Vorstelijk grondbezit werd niet verhuurd, graanoogsten en dus de tienden waren minimaal ‘om datter niet gesaeyt en was’, in bepaalde streken werden geen betalingen ontvangen want ‘want der en wonen geen huisluden’ en de smaltienden werden niet geïnd ‘overmids soirloiges’.³²³ Als klap op de vuurpijl vloeiden inkomsten rechtstreeks naar personen die de vorstelijke domeinrechten in pand hadden. Het is duidelijk dat de burgeroorlog die Holland ruim tien jaar in zijn greep hield de grafelijke domeininkomsten hard raakte.

³²¹ NA, *GHG*, inv.nr. 1269, f.1r; NA, *GHG*, inv.nr.1491, f.1r; NA, *GHG*, inv.nr., 1498, f.1r, 26r; NA, *GHG*, inv.nr., 1787, f.1r; NA, *GHG*, inv.nr. 1833, f.1r; NA, *AGH*, inv.nr. 1600, f.40r.

³²² Bos-Rops, *Graven*, 56–66.

³²³ NA, *AGH*, inv.nr. 1498, *passim*.

Tabel 3.8 Hollandse grafelijke inkomsten, 1416-1417 en 1428-1430³²⁴

Centrale en lokale inkomsten	1416-1417		1428-1430	
	lb.240 gr.	%	lb. 240 gr.	%
Centrale reguliere inkomsten	3.993	28,5%	4.004	13,5%
Betalingen rentmeesters, baljuws en tollenaars in Zeeland	3.458	24,7%	2.217	7,5%
Betalingen Hollandse tollenaars	472	3,7%	1.326	4,5%
Geschatte inkomsten Hollandse rentmeesters*	3.500	25,0%	2.000	6,7%
Extraordinaris inkomsten	2.583	18,4%	20.136	67,8%
Totaal	14.006	100, 0%	29.683	100, 0%

* De inkomsten van de lokale rentmeesters betreffen een schatting, gebaseerd op de inkomsten van Noordholland en Kennemerland, geëxtrapoleerd naar de rentmeesterschappen Zuidholland, Amstelland en Heusden. De totale inkomsten wijken af van tabel 3.5 omdat van de inkomsten op centraal niveau de betalingen door Hollandse rentmeesters zijn afgetrokken, waarna de inkomsten zijn vermeerderd met de bruto domeininkomsten van de regionale rentmeesters.

Tabel 3.9 Reguliere Hollandse grafelijke inkomsten, 1416-1417 en 1428-1430³²⁵

Centrale en lokale inkomsten	1416-1417		1428-1430	
	lb.240 gr.	%	lb.240 gr.	%
Centrale reguliere inkomsten	3.993	35,0%	4.004	41,9%
Betalingen rentmeesters, baljuws en tollenaars in Zeeland	3.458	30,3%	2.217	23,2%
Betalingen Hollandse tollenaars	472	4,1%	1.326	13,9%
Geschatte inkomsten Hollandse rentmeesters	3.500	30,6%	2.000	21,0%
Totaal	11.423	100,0%	9.547	100,0%

De domeinen, beheerd door rentmeesters en tollenaars, leverden in 1417 potentieel nog een kwart van de totale vorstelijke inkomsten (tabel 3.8). Het belang van domeininkomsten kelderde in 1428-1430 naar nog geen zeven procent. De domeinrechten die door tollenaars werden beheerd leverden nog geen vijf procent van de inkomsten op centraal niveau, onbekend is hoeveel inkomsten zij op regionaal niveau boekten. Uit gegevens van Bos-Rops wordt wel duidelijk dat alleen al de pacht van het tol van Geervliet in 1428-1430 meer inkomsten opleverde dan de betalingen van Hollandse tollenaars in die zelfde jaren.³²⁶ Het belang van de tolinkomsten zal in

³²⁴ NA, *AGH*, inv.nr. 1269, f.2r-21r (1416-1417); NA, *Rek.Rek.*, inv.nr.130, f.1r-54r (1428-1430).

³²⁵ NA, *AGH*, inv.nr. 1269; NA. *Rek.Rek.*, inv.nr. 130.

³²⁶ Bos-Rops, *Graven*, 165.

werkelijkheid dus nog groter zijn geweest en het belang van door rentmeesters beheerde domeininkomsten nog kleiner.

De afname van het relatieve belang van domeininkomsten tussen 1417 en 1428-1430 wordt vooral veroorzaakt door de enorme bedde die in Holland in 1428-1430 werd betaald, die vooral de Bourgondische hertog ten goede kwam.³²⁷ Een betere benadering van het belang van de domeininkomsten voor de vorstelijke inkomsten wordt verkregen door de bedde-inkomsten weg te laten uit de vergelijking. Dit is gedaan in tabel 3.9. In dat geval leverden de Hollandse domeininkomsten, beheerd door tollenaars en regionale rentmeesters, in zowel 1416-1417 als 1428-1430 bijna 35% van de reguliere inkomsten van de vorst op.³²⁸ De Zeeuwse domeinen en tollens zorgden voor bijna een kwart van de reguliere inkomsten. Op basis van deze gegevens kunnen de bijdragen van de regionale rentmeesters worden geschat voor jaren dat deze niet bekend zijn. In die gevallen moeten de ordinari inkomsten van de tesorier worden verhoogd met 25%-44% om recht te doen aan het totaal van de lokaal beheerde vorstelijke inkomstenbronnen.³²⁹

Luxemburg

Ook voor Luxemburg is het vaststellen van de vorstelijke inkomsten problematisch. Voor de regering van Elizabeth van Görlitz zijn bijna geen rekeningen overgeleverd van de rentmeester-generaal.³³⁰ Uit haar regeringsperiode is slechts een rekening van de rentmeester-generaal overgeleverd, wat bovendien eerder een memoriaal of klad is dan een netexemplaar. De rekening beslaat de jaren 1419-1422, 1427-1428, 1430 en 1434, en presenteert de inkomsten in chronologisch overzicht, zonder verdeling naar rekeningpost. Bovendien geeft het geen subtotalen en gebruikt het verschillende muntkoersen die niet bij elke betaling staan aangegeven, zodat het moeilijk is een gestructureerd overzicht van de inkomsten te verkrijgen.

De bron is eerder door Petit in zijn *Aides de Luxembourg* gebruikt om het belang van de inkomsten uit bedden te analyseren. Zijn cijfers wijken echter af van de cijfers die ik vond op basis van dezelfde bron (in tabel 3.10). Petit geeft de individuele betalingen van rentmeesters of steden aan de centrale rentmeester weer en presenteert de totale

³²⁷ Bos-Rops, *Graven*, 246–248.

³²⁸ In 1416-1417 3.972 van de 11.423 lb. aan inkomsten, in 1428-1430 3.326 van de 9.547 lb. aan inkomsten.

³²⁹ In 1416-1417 bedroegen de inkomsten van de tesorier 10.985 lb. Dit bedrag bestond voor bijna 1.000 lb. uit betalingen van tollenaars en rentmeesters uit Holland. Daarnaast waren de inkomsten van de rentmeesters vermoedelijk zo'n 3.500 lb. De inkomsten op centraal niveau moeten dus worden vermeerderd met ten minste 3.000 lb., ofwel 27,3%.

³³⁰ Voor de lokale rentmeesters ontbreken de rekeningen voor: Arlon (1412-1442), Bastogne (1404-1443), Chiny-Étalle (1404-1460), Damvillers (1404-1467), Durbuy (1404-1476), Yvois (vanaf 1404), La Roche (geheel), Longuyon (na 1386), de stad Luxemburg (1404-1429, 1431-1443), Marche-en-Famenne (1410-1439), Marville (1410-1459), Montmedy (na 1404), Orchimont (na 1404), Thionville (1404-1488), Virton (1404-1443). Bautier en Sornay, *Les sources de l'histoire* 2. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, 664–669.

inkomsten, die vermoedelijk gebaseerd zijn op het optellen van de individuele betalingen. Het samenvoegen van de losse betalingen die Petit presenteert levert cijfers op die afwijken van de cijfers die hij als totalen presenteert, maar die sterk overeen komen met de bedragen die ik berekende. De wijze waarop Petit betalingen identificeerde als bede-inkomsten of reguliere inkomsten wijkt af van de wijze waarop ik tot deze verdeling ben gekomen, maar ook van de cijfers die hij zelf presenteert.³³¹

De in tabel 3.10 gepresenteerde inkomsten van de Luxemburgse rentmeester-generaal zijn als gevolg van onvolledigheid van de bron niet compleet. Het rekeningjaar 1419 besloeg maar zes maanden, van augustus 1419 tot en februari 1420.³³² Als gevolg hiervan was bijvoorbeeld het beschermgeld dat Trier betaalde volgens de rekening maar 200 gulden, terwijl dit in andere jaren 400 gulden bedroeg. Ook ontbreekt de beschermingsbetaling van Verdun à 500 gulden die dat jaar wel te verwachten was.³³³ De inkomsten in 1419 laten zich daarom moeilijk vergelijken met de inkomsten van de rentmeester-generaal van Luxemburg in 1444. In die rekening werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de ordinaris en extraordinaris-inkomsten en zijn betalingen door rentmeesters opgenomen. Net als in 1419 bevatten de ordinaris-inkomsten in 1444 reguliere inkomsten, maar bestonden deze vooral uit de beschermgelden van Trier en Verdun. Inkomsten die normaliter worden beschouwd als domeininkomsten, zoals tienden, tijnsen of tolrechten, komen in deze rekeningen niet voor.

³³¹ Petit geeft in tabel 25 van zijn boek de individuele bedebijdragen weer, in tabel 27 geeft hij de totalen. De totale bede-inkomsten zijn in 1419 en 1422 zo'n duizend gulden hoger en de andere inkomsten eenzelfde bedrag lager dan de door mij berekende cijfers. Ook verschillen de cijfers van de door hem zelf in tabel 25 gepresenteerde gegevens. In 1420 en 1421 gaat het om bedragen van respectievelijk 500 en 336 gulden. Voor 1427-1428 geeft Petit ruim 600 gulden meer aan bede-inkomsten, maar bijna 800 gulden minder aan andere inkomsten. In 1430 geeft hij bede-inkomsten die 330 gulden hoger zijn en andere inkomsten die 1061 gulden lager zijn. Petit, *Les aides*, I 182-183, 188.

³³² Het boekjaar begint op zondag 19 augustus 1419 en zou lopen tot de *Vitzdom*, de burggraaf van Beieren-Straubing, zou terugkeren. De volgende rekening begint op woensdag 6 februari 1419 en eindigt op zondag 25 januari 1420. In verband met de toegepaste paasstyl, is bedoeld 6 februari 1420 en 25 januari 1421. ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.2r, 8r.

³³³ ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.2r-5v, 16r-19r; ARAB, CC, inv.nr.2630, 2e rekening, f.1 e.v; Bos-Rops, *Graven*, 189-190.

Tabel 3.10 Inkomsten van de rentmeester-generaal van Luxemburg, 1419 en 1444³³⁴

Inkomstenbron	1419 (guldens)	1444 (guldens)
Bede-inkomsten	6.632	
Extraordinaris		500
Betalingen rentmeesters		787
Andere inkomsten	2.642	1.242
Totaal	9.274	2.529

Het is onbekend over welke inkomsten Elizabeth beschikte bij de aanvang van haar regering. Wel zijn voor een eerdere periode inkomsten van het hertogdom bekend. Petit schatte in dat de inkomsten van de hertog van Luxemburg eind veertiende eeuw jaarlijks bijna 25.000 florijnen van 11 oude groten bedroegen.³³⁵ Omgerekend bedroeg dit 2.292 tot 3.438 lb. Vlaams of een gelijk bedrag in Rijnguldens.³³⁶ De inkomsten in Luxemburg waren daarmee tussen het einde van de veertiende eeuw en 1419 iets gestegen, danwel met een kwart afgenomen.³³⁷ In de periode 1419-1444 namen de reguliere inkomsten op centraal niveau sterk af (tabel 3.10). Het ligt voor de hand dat sprake was van een langer durende trend van dalende inkomsten in de periode 1400-1444.

In hoeverre deze afname werd veroorzaakt door een daling van de domeininkomsten is moeilijk vast te stellen. De inkomsten van de vorst werden ook in Luxemburg voor een belangrijk deel beheerd op een regionaal niveau, door de lagere rentmeesters. Waar de vorstelijke inkomsten op centraal niveau zich al lastig laten analyseren, is dit voor het lokale niveau nog moeilijker. Rond het aantreden van Elizabeth van Görlitz zijn geen rekeningen van onderrentmeesters overgeleverd, zodat het onmogelijk is om inzicht te geven in het vorstelijke domein. In de periode 1404-1444 zijn rekeningen overgeleverd voor maar vijf regionale rentmeesterschappen, van de vijftien ambtsdragers die in dienst waren, meestal pas na 1440. Voor de jaren rond

³³⁴ Van 1419 tot en met 1423 gerekend voor 22 Beiers groten per gulden; in 1427-1428 voor 24 Luxemburgse groten per gulden; in 1430 voor 26 Luxemburgse groten per gulden, in 1434 voor 28 of 31 groten per gulden. In 1444 gerekend voor 32 groten per gulden. ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.2r-97r; ARAB, CC, inv.nr. 2630 'Second compte', f.1r-4r.

³³⁵ Petit, *Les aides*, 149.

³³⁶ De wisselkoers van de oude groot is voor Luxemburg niet bekend, maar hierboven is gesteld dat begin vijftiende eeuw in Brabant een koers van 3 of 2 Vlaamse groten per oude groot werd gehanteerd. 25.000 florijn à 11 oude groten levert 275.000 oude groten. Bij een koers van 1:2 levert dit 3.438 lb. van 40 Vlaamse groten. Bij een koers van 1:3 levert dat 2.292 lb. Vlaamse groten op. De verhouding lb. Vlaams : Rijngulden varieerde van 1:0.8 tot 0.9:1. Zie bijlage 2: Muntkoersen. Bos-Rops, *Graven*, 342.

³³⁷ Bij een klein verschil tussen de oude groot en de Vlaamse groot (1:2) bracht het domein eind 14e eeuw 3.438 lb. op, gerekend bij een bijna gelijke koers in Rijnguldens, was sprake van een afname van 25% in de periode 1400-1419. Bij een groot verschil tussen de oude groot en de Vlaamse groot (1:3) waren de domeininkomsten eind veertiende eeuw 2.292 lb. Vlaams. Bij een gelijke koers in Rijnguldens was dit iets minder dan de reguliere inkomsten in 1419.

haar aftreden, 1443-1444, resteren wel rekeningen van een deel van de regionale ontvangers; zij genereerden samen ruim tweeduizend gulden aan inkomsten (tabel 3.11).

*Tabel 3.11 Inkomsten, circa 1444, en pachtsommen, 1463, van de regionale Luxemburgse rentmeesterschappen*³³⁸

Rentmeesterschap	circa 1444 (guldens)	1463 (guldens)
Arlon	725	550
Bastogne	398	320
Thionville		400
Virton	56	100
Marville		150
Ivois		150
Luxemburg	859	1.400
Marche-en-Famenne	48	
Totaal	2.086	3.070

N.B. De verpachting van Luxemburg in 1463 omvatte mede de gerechtsfunctie.

Hoeveel inkomsten de vorstin verkreeg uit de rentmeesterschappen waarvan geen rekeningen zijn overgeleverd kan logischerwijs niet worden vastgesteld. Dit kan wel worden benaderd aan de hand van de rekening van de rentmeester-generaal uit 1463. In deze rekening komen betalingen voor van alle lagere ambtsdragers. Alle rentmeesters en proosten droegen een rond bedrag over aan de rentmeester-generaal. Soortgelijke ronde betalingen vonden plaats in de navolgende jaren, zodat de betalingen van 1463 geen uitzondering vormden. Het is waarschijnlijk dat de rentmeesters hun ambt pachtten, wat onder de Bourgondiërs usance was.³³⁹ In totaal bracht de verpachting in 1463 ruim drieduizend Rijns gulden op voor de rentmeesterschappen en ruim achthonderd voor de juridische ambten.³⁴⁰

De bedragen die in 1463 aan pacht werden betaald en de onderlinge verhoudingen tussen de betalingen van de rentmeesterschappen, zijn niet gelijk, maar

³³⁸ De inkomsten zijn afgerond op gehele guldens. Niet overal is duidelijk vermeldt wat voor soort gulden het betreft. Het ligt voor de hand, en dit wordt ondersteund door individuele rekeningen, dat het hier steeds Rijns gulden betreft. De inkomsten in Marche-en-Famenne zijn in de bron genoteerd in franken. Hier is de wisselkoers gehanteerd zoals die uit de bedebetalingen in 1419-1430 blijkt, te weten 100 frank = 109 florijn.A.D. Nord, *Série B*, inv.nr. 17305, f.1r; ARAB, CC, inv.nr. 5922 (Arlon, 1443), f.38r; ARAB, CC, inv.nr. 6027, f.12r (Bastogne, 1444); ARAB, CC, inv.nr. 6564, f.3r (Virton, 1443-1444); ARAB, CC, inv.nr. 6299, f.38r (Luxemburg-stad, 1444); ARAB, CC, inv.nr. 2655, f.173r-v, 174v (Marche-en-Famenne, 1444); Petit, *Les aides*, 182-183.

³³⁹ Bos-Rops, *Graven*, 194-196.

³⁴⁰ Arlon bracht 550 gulden op voor het rentmeesterschap, Bastogne 320, Thionville 400, Virton 100, Marville 150, Ivois 150 en Luxemburg (inclusief de rechtsmacht) 1.400. In totaal 3.070 gulden. Daar kwam 810 gulden van de proosten bij en 25 van de *gruyers* van Virton, in totaal 3.905 gulden. ADN, *Série B*, inv.nr. 17305, f.1r-v.

wel vergelijkbaar met de bedragen die de lokale rentmeesters rond 1444 aan inkomsten noteerden (tabel 3.11). Echt grote verschillen traden alleen op bij de verpachting van het rentmeesterschap van Luxemburg-stad. Vermoedelijk is de oorzaak van dit verschil dat in 1463 de proosdij aan het rentmeesterschap werd gehecht, of beide ambten tegelijk en aan dezelfde persoon werden verpacht. Dit veroorzaakt zeer waarschijnlijk de pachtsom die ruim vijfhonderd gulden hoger was dan de inkomsten uit alleen het rentmeesterschap rond 1444. Vermoedelijk benaderden de pachtsommen die in 1463 werden betaald ook de inkomsten van rentmeesterschappen waarvan rond 1444 geen rekeningen zijn overgeleverd. De totale inkomsten uit de rentmeesterschappen in 1444 bedroegen in dat geval rond de 2.500 gulden.³⁴¹ De voor 1444 geschatte domeininkomsten op lokaal niveau waren daarmee nagenoeg gelijk aan de andere reguliere inkomsten die in 1444 op het centrale niveau werden geadministreerd. Het relatieve belang van de domeininkomsten was daarmee nog zeer groot. Een verschuiving in het relatieve belang van domeininkomsten tussen 1419 en 1444 laat zich niet vaststellen door een slechte bronoverlevering.

Om recht te doen aan de domeininkomsten die op regionaal niveau werden geadministreerd moeten in Luxemburg de inkomsten van de centrale ontvanger dus worden verhoogd met (maximaal) 100% voor die gevallen dat alleen de rekeningen van de centrale ontvanger zijn overgeleverd.

Gelre

Dat de Gelderse domeinen bij het aantreden van Arnold in een slechte staat waren is bekend. In 1418 moest hertog Reinald toezeggen om de domeinen te saneren en bij zijn aantreden in 1423 moest Arnold eenzelfde belofte doen.³⁴² Hoe groot die problemen waren is niet te becijferen. De domeinstaten geven wel domeinbezwaren weer die stammen van voor Arnolds aantreden, maar dit geeft maar beperkt zicht op de financiële situatie. Een onderzoek naar de staat van het domein bij het aantreden van Arnold is niet uitgevoerd, of in elk geval niet overgeleverd.

Voor de financiële situatie van de vorst kan ook niet worden teruggegrepen op de rekeningen van de overste rentmeester. In Gelre bestond weliswaar ook het gebruik om de overschotten en tekorten van lagere rentmeesters door te geven naar de centrale ontvanger, maar dit werd niet structureel toegepast. Dit blijkt uit het feit dat wel elk jaar een deel van de ambtsdragers hun saldi naar het centrale niveau doorgaven, maar dat steeds verschillende rentmeesterschappen werden genoemd. In 1424-1425 geeft de

³⁴¹ Dit volgt uit het verhogen van de bekende inkomsten in 1444 met geschatte inkomsten voor Thionville, Marville en Ivois á 700 gulden in 1463. Of door de pachtinkomsten in 1463 te verlagen voor de bijdrage van de proosdij van Luxemburg-stad met ongeveer 500 gulden.

³⁴² Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. III Willem en Reinald IV, hertogen van Gelre uit het huis van Gullik.* (Arnhem 1839) nr. 388; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 2.

centrale rekening alleen inkomsten uit de Veluwe, Hetter, Salland, Over- en Neder-Betuwe, het tol IJsseloord en *extraordinaria*. In 1429-1430 zijn onder de extraordinaris inkomsten wel saldi uit enige ambtmansschappen en baljuwschappen te vinden, maar niet uit alle ambten.³⁴³ Hierdoor is van veel inkomsten van lokale ontvangers onduidelijk of en hoe deze op centraal niveau werden geadministreerd. Het is dus onmogelijk om inzicht te krijgen in de gehele vorstelijke inkomsten.

Een mogelijke verklaring voor het maar gedeeltelijk administreren van de lokale inkomsten door de centrale rentmeester, is dat alleen de positieve saldi werden ingeboekt bij de inkomsten op centraal niveau, terwijl de negatieve saldi werden ingeboekt bij de uitgaven. Dit zou in wezen niet vreemd zijn, aangezien de centrale rentmeester geacht werd de tekorten van ondergeschikte ambtsdragers aan te zuiveren, die dan wellicht bij de uitgaven geboekt werden. Dit blijkt echter niet het geval, want in geen van de onderzochte rekeningen van de overste rentmeester komen inkomsten uit alle rentmeesterschappen terug. Daarom moet bij het gebruiken van de Gelderse inkomsten op centraal niveau rekening worden gehouden met het gegeven dat het inzicht dat deze rekeningen geven in de vorstelijke financiën nog beperkter is dan in andere vorstendommen.

Anders dan in de andere vorstendommen zijn voor Gelre de domeininkomsten op het regionale niveau wel goed vast te stellen. Uit de periode rond zijn aantreden in 1423 zijn voor de meeste lokale rentmeesters en juridische ambtsdragers rekeningen overgeleverd uit 1423 zelf, of uit jaren daar net voor of na. Daarnaast kan ook gebruik worden gemaakt van de uitgegeven rekening van de rentmeester-generaal van 1424-1425. Dit is de eerste volledig overgeleverde rekening op centraal niveau.³⁴⁴ De rekening van 1424-1425 geeft daarenboven een compleet overzicht van de inkomsten en uitgaven van verschillende rentmeesterschappen, in plaats van alleen de saldi zoals elders gebruikelijk is.³⁴⁵ De vorstelijke (domein)inkomsten aan het einde van de regering van Arnold van Gelre laten zich ook betrekkelijk gemakkelijk vaststellen. Voor alle vier de door Karel de Stoute ingestelde kwartierrentmeesterschappen zijn rekeningen overgeleverd uit 1473-1474.

³⁴³ GAA, GHG, inv.nr. 265, f.8r; Van Wijngaarden en Wientjes, *Overste rentmeestersrekening*, passim.

³⁴⁴ De rekening van Arnolds eerste regeringsjaar is niet geheel overgeleverd, maar beslaat alleen de periode 1423-07-13 tot en met 1424-04-23. GAA, GHG, inv.nr. 258.

³⁴⁵ Van Wijngaarden en Wientjes, *Overste rentmeestersrekening*, passim.

Tabel 3.12 Gelderse hertogelijke inkomsten, circa 1423, Rijns gulden van 62 blanken³⁴⁶

Rentmeesterschap		Juridisch ambt		Tollenaars	
Veluwe (inc. recht)	6.973	Maas en Waal	696	Lobith	4.519
Venlo en Kriekenbeek	1.536	Straelen	640	Zaltbommel	1.561
Land van Zutphen (inc. recht)	1.396	Veluwe	336	Nijmegen	1.415
Rozendaal (inc. recht)	1.108	Zaltbommel, Tieler- en Bommelerwaard	226	IJsseloord	722
Burcht Geldern (inc. recht)	962	Neder-Betuwe	157	Tiel	534
Montfort en Erkelenz (inc. recht)	937	Over-Betuwe	155		
Oijen en Dieden	453	Nijmegen	74		
Over- en Neder-Betuwe	440	Tiel en Zandwijk	17		
Waldgraaf Nederrijkswald	409	Venlo-Kriekenbeek	308	Mrk.	
Rijk van Nijmegen / Maas en Waal	294	Roermond	54	Gld.	
Hattem (inc. recht)	118				
Hetter (Land van Bergh)	69				
Salland en Oxerhof (Overst)	35				
Tieler- en Bommelerwaard	-				
Straelen	-				
Wachtendonk (inc. recht)	-				
Totaal	14.730		2.302		8.750
Extraordinaris inkomsten	4.561				
Totale inkomsten	30.343				

De domeinen in Gelre leverden rond 1423, inclusief rechtsmacht, zo'n 25.000

Rijns gulden op (tabel 3.12).³⁴⁷ Deze inkomsten waren aan het einde van Arnolds

³⁴⁶ Inkomsten die niet in Rijns gulden werden genoteerd, zijn omgerekend volgens de wisselkoersen in bijlage 1. De korenrentmeester van de Veluwe leverde alleen inkomsten in natura op. Een omrekening van de inkomsten te Venlo-Kriekenbeek en Roermond is niet mogelijk, omdat de rekeningen geen gegevens voor omrekening bieden. De rentmeester van de Veluwe noteerde in zijn *summa summarum* 5.241 Rijns gulden, maar het samenvoegen van de losse inkomstenbronnen levert 6.973 Rijns gulden aan inkomsten. GAA, *GHG*, inv.nr.296, f.26v (Nijmegen / Maas en Waal, 1422-1423); GAA, *GHG*, inv.nr.307, f.5r (rentmr. Over- en Neder-Betuwe, 1423-1424); GAA, *GHG*, inv.nr. 321, f.b verso (Oijen en Dieden, 1429-1430); GAA, *GHG*, inv.nr.354, f.1r-9r, 10r-11v (Land van Zutphen, 1424-1425); GAA, *GHG*, inv.nr. 471, f.18-27 (Hattem, 1423-1425); GAA, *GHG*, inv.nr. 479, f.5r (Rozendaal, 1423-1424); GAA, *GHG*, inv.nr.500, f.10v (Waldgraaf, 1425, januari - juli); GAA, *GHG*, inv.nr.528, f.2v (Burggraaf Nijmegen, 1421-1422); GAA, *GHG*, inv.nr.548, f.2v (ambt Maas en Waal, 1424-1428); GAA, *GHG*, inv.nr.565, f.5v (ambt Overbetuwe, 1425-1426); GAA, *GHG*, inv.nr. 593, f.3v (ambt Neder-Betuwe, 1423-1424); GAA, *GHG*, inv.nr. 635, f.4 (ambt Zaltbommel, Tieler- en Bommelerwaard, 1423-1424); GAA, *GHG*, inv.nr. 649, f.8v (Tiel en Zandwijk, 1419-1420); GAA, *GHG*, inv.nr. 654, f.5r (ambt Veluwe, 1423-1424); GAA, *GHG*, inv.nr. 729, f.27v (tol Lobith, 1426-1427); GAA, *GHG*, inv.nr. 755, f.25v (tol Zaltbommel, 1423-1424); GAA, *GHG*, inv.nr. 773, f.9v (tol Nijmegen, 1429-1430); GAA, *GHG*, inv.nr. 776, f.31v (tol Tiel, 1428-1429); GAA, *GHG*, inv.nr.1399, f.36r (Geldern, 1423-1424); GAA, *GHG*, inv.nr.1485, f.1r (Straelen, 1424-1425); GAA, *GHG*, inv.nr.1529, f.2v (ambt Venlo-Kriekenbeek, 1424-1425); GAA, *GHG*, inv.nr. 1539, f.4v (rentmr. Venlo-Kriekenbeek, 1430-1431); GAA, *GHG*, inv.nr. 1611, f.4r (Roermond, 1423-1424); GAA, *GHG*, inv.nr.1649, f.5v (Montfort-Erkelenz, 1419-1420); Wijngaarden en Wientjes, *Overste rentmeestersrekening*, passim.

regering teruggelopen tot ruim veertienduizend Rijns gulden (tabel 3.12).³⁴⁸ Er was dus sprake van een afnemend belang van de domeininkomsten in absolute zin. Daarbij was door de burgeroorlog het land verdeeld en werd Arnold van Gelre na 1470 bijna nergens in Gelre gesteund. Hij kon dus zeker niet altijd beschikken over de maximale opbrengsten uit het domein. De financiële positie van de vorst zal dan ook sterk zijn verslechterd.

In hoeverre deze teruggang terug te voeren is op een inkomstendaling in specifieke rentmeesterschappen is moeilijk na te gaan. Karel de Stoute hief na de verovering van Gelre de bestaande economische bestuurlijke indeling op en vestigde vier kwartierrentmeesters die alle inkomsten in hun kwartier onder hun hoede kregen.³⁴⁹ Een vergelijking tussen de regionale inkomsten in 1423 en die in 1473 wordt hierdoor bemoeilijkt. Uit een voorbeeld wordt wel duidelijk hoe groot de inkomstendaling binnen de rentmeesterschappen was. Het rentmeesterschap van het kwartier Nijmegen omvatte in 1473 de tollën van Lobith, Zaltbommel en Nijmegen, terwijl die in 1423 apart werden beheerd. Alleen al de inkomsten uit het Lobithtol in 1423 overtroffen bijna de totale inkomsten van het kwartier Nijmegen in 1473.³⁵⁰ Het is aannemelijk dat juist in dit kwartier een forse daling van de domeininkomsten plaats vond.

*Tabel 3.13 Gelderse domeininkomsten, 1473*³⁵¹

Kwartierlijke ontvanger	Inkomsten (lb. Vlaams)	Inkomsten (Rijns gulden)
Nijmegen	5.233	4.757
Arnhem	6.842	6.220
Zutphen	1.645	1.495
Overkwartier	1.803	1.639
Totaal	15.523	14.112

Waar voor de andere drie vorstendommen in grote lijnen wel de inkomsten op centraal niveau bekend zijn, maar niet die op lokaal niveau, is in Gelre sprake van een

³⁴⁷ Hierbij moet wel rekening gehouden worden met het feit dat de rekeningen niet allemaal uit hetzelfde jaar komen, zodat fluctuaties de daadwerkelijke opbrengsten negatief of positief hebben kunnen beïnvloeden.

³⁴⁸ De wisselkoers in de domeinstaat gaat uit van 10 Rijns gulden voor 11 lb. Vlaams, in andere rekeningen wordt gerekend met een verhouding van 1:1. Zie bijlage 2: Muntkoersen, tabel V.

³⁴⁹ Kuys, 'Gelderse domeinen', 158–159.

³⁵⁰ Lobith was na de verovering van Gelre weliswaar *de jure* overgedragen aan Kleef, maar dit had pas zes jaar later definitief effect. In de domeinstaat van 1473 wordt het nog onder het kwartier Nijmegen geadministreerd. GAA, GHG, inv.nr., 48.1, f.47v; Weststrate, *In het kielzog*, 130–132.

³⁵¹ GAA, GHG, inv.nr. 784, f.32r; GAA, GHG, inv. nr. 794, f. 30v, 32v; GAA, GHG, inv. nr. 783, f. 45r-62r; GAA, GHG, inv. nr. 795, f. 20v, 24r-24v; GAA, GHG, inv. nr. 1676, f. 27v. Een eerder gepubliceerde versie van deze tabel gaf voor het kwartier Zutphen reële inkomsten a 6.645 lb. Hierbij inbegrepen zijn echter 5.000 lb. aan zogenaamde compositiepenningen, die de stad Zutphen aan Karel de Stoute moest betalen na verovering van die stad. Aan strikt domaniale inkomsten zou er dus maar 1.1645 lb. worden geboekt. Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen', 52.

omgekeerde situatie. Desondanks moet bij de gebruik van cijfers van de overste rentmeester van Gelre rekening gehouden worden met het gegeven dat deze maar een beperkt deel van de vorstelijke domeininkomsten administreerde en dat het vorstelijke inkomen dus hoger was dan op basis van alleen de gegevens van deze ambtsdrager blijkt.

Besluit

Het is duidelijk dat in alle vier de vorstendommen de domeininkomsten voor de Bourgondische machtsovername van veel groter belang waren dan tot nu toe werd aangenomen. Dit is weliswaar gebaseerd op een analyse van slechts twee jaar in elk vorstendom, maar gezien de omvang van de onderzochte periode en de gebrekkige bronoverlevering is het niet mogelijk om voor de gehele regering van de vier vorsten hun inkomen vast te stellen. Zelfs als dit mogelijk zou zijn, is niet te verwachten dat het belang van domeininkomsten veel kleiner was.

Bovendien blijkt dat deze domeininkomsten van groot belang bleven tijdens de onderzochte periode. De inkomsten van de regionale rentmeesters waren hierbij van groot gewicht voor de vorstelijke financiën maar zijn tot nu toe nauwelijks geanalyseerd. Indien de inkomsten van regionale ontvangers niet bekend zijn, of zij geen bronnen hebben nagelaten, kunnen de reguliere inkomsten op centraal niveau uitkomst bieden. Deze mogen met 25-100% worden verhoogd om recht te doen aan de lokaal beheerde domeinen.

Hoewel de domeinen een significant deel van de vorstelijke inkomsten bleven leveren, was er wel een daling van de inkomsten uit die bron waar te nemen. Dit ging echter ook gepaard met een daling van de inkomsten uit andere bronnen. Als gevolg hiervan nam het relatieve betekenis van de domeininkomsten, voor het geheel der vorstelijke financiën, juist toe. Dit wijst erop dat vorsten onvoldoende in staat waren om hun teruglopende inkomsten aan te vullen uit andere bronnen en zo hun toenemende uitgaven te dragen. Dit kan een oorzaak zijn geweest van de financiële problemen die Robert Stein aanwijst als belangrijke aanleiding voor de opmars van de Bourgondische hertogen in de hier onderzochte gebieden.

Gezien het grote belang dat de domeininkomsten voor de vier vorsten hadden, is het verleidelijk te stellen dat de vier vorstendommen (nog) *domain states* waren. Voor zo'n vaststelling is echter een verdere analyse nodig van de manieren waarop de vorsten andere inkomstenbronnen aanboorden. In het volgende hoofdstuk wordt geanalyseerd over welke mogelijkheden de vorsten beschikten om hun inkomsten aan te vullen en waarom voor bepaalde methoden werd gekozen.

4 Op zoek naar extern kapitaal

Uit de vorige hoofdstukken blijkt dat de vorstelijke domeininkomsten daalden. Bovendien leverden domeinrechten vaak maar op beperkte momenten in het jaar inkomsten op. Op die momenten beschikte de vorst dus tijdelijk over veel inkomsten, waaruit hij het gehele jaar zijn uitgaven moest zien te betalen. Had de vorst op een ander moment acuut geld nodig, of waren grotere sommen geld vereist dan uit de domeininkomsten voortvloeiden, dan had hij verschillende opties. De meest voor de hand liggende oplossing was om de uitgaven in overeenstemming te brengen met de inkomsten, maar dit lijkt door overheden nooit serieus te zijn toegepast. Bij de eerste de beste sociale gelegenheid werd de financiële planning al genegeerd. Het tentoonspreiden van vorstelijke *splendour* op de korte termijn werd van meer belang geacht dan een stabiele financiële huishouding op de lange termijn.³⁵²

Dat de vorsten meer geleid werden door hun uitgaven dan door de mogelijkheden die hun inkomsten hen boden is ook terug te zien in de rekeningen van de rentmeesters. Uit de meerjarige analyse van de rekeningen van de centrale rentmeesters van Holland en Gelre blijkt dat de uitgaven structureel hoger waren dan de inkomsten.³⁵³ Het verschil tussen inkomsten en uitgaven werd bijgelegd door de rentmeesters, die hiervoor schulden aangingen ten dienste van de vorst. Maar de vorsten wisten niet alleen via hun rentmeesters kapitaal aan te trekken om hun uitgaven te dekken: zij konden door middel van giften, het slaan van nieuwe munten, private leningen, *public debt*, belastingen en het bezwaren of afstoten van domeinrechten inkomsten verwerven.

4.1 Een oplossing voor financiële problemen

Vorsten hadden maar beperkte mogelijkheden om hun domeininkomsten aan te vullen zo is in hoofdstuk 2 betoogd. Het vergroten van de domeininkomsten was een moeizaam en vooral tijdrovend proces, waarbij de mogelijkheden bovendien zeer beperkt waren. Externe uitbreiding was alleen mogelijk door het territorium te vergroten, wat in de late middeleeuwen nauwelijks meer mogelijk was zonder grootschalige en kostbare oorlogen. Interne uitbreiding van het domein kon plaatshebben via ontginningen, door het opleggen van nieuwe domaniale lasten, of het verhogen van de lasten. De mogelijkheden tot ontginning waren in deze periode

³⁵² Vale, *The princely court*, 93.

³⁵³ Bos-Rops, *Graven*, 319–331; G.J.M. Nijsten, *In the shadow of Burgundy: the court of Guelders in the late Middle Ages*. Cambridge studies in medieval life and thought 4th ser., 58 (Cambridge en New York 2004) 95.

grotendeels afwezig, terwijl het opleggen van nieuwe lasten of het verhogen van bestaande lasten onmogelijk was of te veel politieke druk met zich meebracht. De vorst moest dus op zoek naar andere methoden.

Vorsten zouden volgens Kusman en Demeulemeester liever geld lenen dan hun onderdanen benaderen voor een bijdrage.³⁵⁴ Dit suggereert een bepaalde hiërarchie in de acties die een vorst wilde ondernemen om aan geld te komen. Deze voorkeur zal zijn ingegeven door de mogelijkheden die de vorst had, hetgeen afhankelijk was van de lokale situatie. Daarnaast speelde de snelheid waarmee kapitaal kon worden aangetrokken een belangrijke rol. Dit was voor sommige financieringsmethoden in grote mate afhankelijk van het politieke overleg dat nodig was om de financiering veilig te stellen. Daarnaast maakte de vorst wellicht een financiële kosten-batenafweging die invloed had op het besluit. De snelheid, politieke en financiële kosten en baten zijn betrekkelijk onafhankelijk van de lokale situatie en zijn hieronder per financieringsmethode geanalyseerd. De resultaten daarvan zijn in tabel 4.1 weergegeven.

Tabel 4.1 Voor- en nadelen van de financieringsmethoden

	Financiële kosten	Financiële baten	Directe politieke kosten	Indirecte politieke kosten	Snelheid
Schenking	- / +	-	+	+/-	+
Aanmunting / sleischat	-	+ / -	--	--	-
Private lening	--	+ / -	+ / -	--	+
<i>Public debt</i>	+ / -	+ / -	-	-	-
Belasting / bede	+ / -	++	--	--	--
Domeinbezwarend	+	+	+ / -	--	++

Indien de snelheid laag was of de financiële dan wel de politieke kosten hoog, wordt dit weergegeven met een (-). Als kapitaal binnen korte tijd werd aangetrokken of tegen lage kosten worden weergegeven met een (+).

Van alle methoden lijkt de mogelijkheid om een schenking te verkrijgen het meest voordelig. Het voordeel hiervan was dat dit de ontvanger van een gift in theorie niets kostte. In de praktijk zal de gulle gever natuurlijk wel zijn verwachtingen hebben gehad over het resultaat van de schenking. Eventueel zal hij hebben aangedrongen op een tegenprestatie, die niet *per se* de vorm van geld aannam. Het is aannemelijk dat op deze wijze vooral relatief snel kleine sommen geld konden worden verkregen van

³⁵⁴ D. Kusman en J.-C. Demeulemeester, 'Connecting regional capital markets in the late medieval Low Countries. The role of Piedmontese bankers as financial pathfinders and innovators in Brabant, Guelders, Flanders and Hainaut (c.1260-1355)', in: R.W.M. van Schaik ed., *Economies, public finances and the impact of institutional changes in interregional perspective*. Studies in European urban history (1100-1800) 36 (Turnhout 2015) 83–102, aldaar 84.

onderdanen die op deze wijze trachtten de vorst voor zich in te nemen of iets van hem gedaan te krijgen.

Voor het aantrekken van grote sommen geld via schenkingen moest worden uitgeweken naar de Engelse en Franse koningen die er, gedurende de honderdjarige oorlog, belang bij hadden om vorsten in de Nederlanden aan zich te binden én hiervoor grif betaalden. Maar als tegenprestatie voor hun financiële steun verwachtten zij militaire bijstand. Gezien de steeds opflakkerende strijd tussen Engeland en Frankrijk was de kans groot dat deze tegenprestatie daadwerkelijk geleverd moest worden. Zo'n veldtocht bracht kosten met zich mee en kende het niet denkbeeldige risico dat de vorst stierf op het slagveld, zoals Jan de Blinde, hertog van Luxemburg (en koning van Bohemen) en Antoon, hertog van Brabant aan den lijve ondervonden. In die zin was nauwelijks sprake van 'gratis inkomsten.

Ook kon de vorst nieuwe, gedevalueerde, munten slaan. Het koersverschil tussen de oude en nieuwe munten, de zogeheten *sleischat*, kon hij in eigen zak steken. Het slaan van een nieuwe munt was geen snelle oplossing want er moest immers schaars edelmetaal worden aangekocht, eventueel moest een nieuwe munt worden ontworpen én deze moest worden geslagen. Bovendien kwamen de inkomsten pas aan de vorst als munten die al in roulatie waren werden gewisseld voor nieuwe munten.³⁵⁵ Ook stuitte devaluatie van de munt politiek op veel verzet van vooral de handeldrijvende elite, die juist een waardevaste munt wenste. In sommige gevallen gingen zij dan ook over tot het afkopen van dit vorstelijke recht.³⁵⁶ Het financiële belang van inkomsten uit de aanmunting fluctueerde daarbij sterk. Op basis van de peiljaren die in het vorige hoofdstuk zijn onderzocht leverde de sleischat in Brabant en Holland in goede jaren 20% op van de inkomsten op het centrale niveau, in andere jaren maar circa 5%.³⁵⁷ Spufford kwam bij zijn onderzoek naar de Bourgondische financiën ook uit bij dit lage percentage.³⁵⁸

Indien de vorst niet zonder tegenprestatie geld kon loskrijgen, kon hij zich op eigen gelegenheid begeven op de kapitaalmarkt. De meest basale vorm van lenen, zonder borgen of onderpanden, was wat betreft snelheid en directe politieke kosten het meest wenselijk voor de vorst. Immers, op die manier kon hij vrij autonoom te werk gaan en dus potentieel snel aan geld komen. Aan deze vorm van krediet zaten ook genoeg nadelen. De lening werd vaak aangegaan voor een korte termijn. Dit soort krediet was daarmee vooral nuttig als een korte periode overbrugd moest worden, bijvoorbeeld vlak voor een periode dat domeininkomsten werden gegenereerd. Daarnaast waren de financiële kosten van zulke leningen hoog. Door het ontbreken van

³⁵⁵ Spufford, *Money*, 289.

³⁵⁶ Bos-Rops, *Graven*, 34–38.

³⁵⁷ In Brabant 1363 leverde de sleischat 20% van de ordinarij inkomsten, in 1404 4,5%. In Holland zorgde het in 1416-1417 voor 18% van de ordinarij inkomsten op centraal niveau, in 1428-1430 voor 5,2%. Zie hoofdstuk 3.

³⁵⁸ Spufford, *Money*, 133–136.

een verzekering tot terugbetaling, in de vorm van borgen of onderpanden, was het moeilijk om de vorst tot betaling te dwingen aangezien hij (lokaal) de hoogste rechtsmacht bezat. Dit risico werd ingecalculeerd in de interest die over deze leningen moest worden betaald, die daarom tot wel 80% bedroeg.³⁵⁹ Problematisch was bovendien dat niet elk vorstendom voldoende kapitaalkrachtige personen of instellingen kende, zodat over de grens geld moest worden aangetrokken.³⁶⁰ In dat geval werden bij achterblijvende betaling niet alleen de vorst, maar al diens onderdanen aangesproken op de schulden van de vorst. Zeker voor de handelaren in de steden, de personen bij uitstek die zich over de grenzen van het eigen territorium begaven, was dit geen prettig vooruitzicht.³⁶¹ Op de lange termijn waren de politieke kosten van dit soort leningen daarom hoog. Desondanks wisten de vorsten ze toch los te krijgen. Zo had hertogin Johanna nog in 1380 forse leningen verkregen zonder dat hier expliciet borgen voor werden genoemd.³⁶² Ook de hertog van Gelre kon nog laat in zijn regering geld lenen bij Italiaanse bankiers, zonder dat zichtbaar gebruik werd gemaakt van een methode om terugbetaling te verzekeren.³⁶³

Als het de vorst niet lukte om zelf onverzekerde leningen aan te trekken kon hij kredietwaardiger personen, instellingen, of steden vragen zich borg te stellen voor de lening. Ook kon een heerser zijn onderdanen vragen zelf leningen aan te gaan, waarbij de inkomsten aan de vorst kwamen. Door anderen krediet op te laten nemen dat aan de vorst werd verstrekt, werd de kredietwaardigheid van de derde partij gebruikt om de vorst van kapitaal te voorzien. Dit vormde de basis voor de opkomst van *public debt*. Het voordeel voor de vorst was dat hij een lagere interest betaalde dan als hij zelf een (onverzekerde) lening aanging. De directe politieke kosten van dit instrument waren echter hoog. Het was voor de vorsten niet gemakkelijk onderdanen bereid te krijgen tot deze inzet en zij konden hiertoe niet snel gedwongen worden, maar moesten worden verleid of via een diplomatiek proces ertoe worden overgehaald om via bijvoorbeeld lijfrentenverkoop *public debt* te financieren.³⁶⁴ Hierdoor kon het enige tijd duren voor de rentenverkoop was afgerond. Zo kostte de eerste Hollandse grootschalige

³⁵⁹ S. Homer en R. Sylla, *A history of interest rates* (4e editie; z.p. 2005) 68–69; Munro, ‘The medieval origins’, 507–510, 521.

³⁶⁰ Kusman en Demeulemeester, ‘Connecting regional capital markets’, 86.

³⁶¹ B.J.P. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010) 182–187; Zuidijderduijn, *Medieval capital markets*, 80–83.

³⁶² Johanna verkreeg de lening van Jeanne vanden Hulpe. Jeanne was wellicht dezelfde als de dochter van Willem Vrancken van 's-Hertogenbosch die met Hendrik van de Hulpe, een bastaard van Jan III, was gehuwd, of een van hun nakomelingen. In dat geval leende Johanna dus bij een familielid. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.104r; Croenen, ‘Bâtards’, passim.

³⁶³ Het feit dat deze vorderingen werden overgenomen door een Keulse handelaar en het feit dat de Gelderse steden zich pas jaren later garant stelden voor terugbetaling, wijst erop dat de hertog in eerste instantie nog zonder borgstelling kon lenen. R.A.A. Bosch, ‘De zaak Henric Haeck. Een case-study naar de politieke, sociale en financieel-economische aspecten van kredietrelaties tussen het hertogdom Gelre en het Duitse Nederrijnsgebied, 1450-1550’, in: H. Brand, J. Benders en R. Nip ed., *Stedelijk verleden in veelvoud. Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 2011) 89–103.

³⁶⁴ Stasavage, *States of credit*, 33–34, 134.

lijfrentenverkoop, in 1405, ongeveer vier maanden. In die periode werd het plan geformuleerd renten te verkopen, in Vlaanderen en Brabant informatie ingewonnen over de gangbare werkwijzen, overeenkomsten met Hollandse steden gesloten en werden de renten verkocht.³⁶⁵

Door Tracy en Stasavage wordt gesteld dat *public debt* juist aan het einde van de middeleeuwen en in de vroegmoderne tijd een belangrijk instrument werd voor de overheidsfinanciën.³⁶⁶ Dit was (nog) niet het geval in de hier onderzochte periode. De creatie van *public debt* via collectieve verkoop van renten vond in Holland primair plaats bij het aantreden van de graaf. Hierbij waren volgens Zuiderduijn de schulden vooral bedoeld om onderdanen aan de vorst en elkaar te binden.³⁶⁷ In Gelre, gebruikte de vorst nauwelijks de kredietwaardigheid van zijn onderdanen om een publieke schuld te financieren.³⁶⁸ Vorsten waren bij het aangaan van *public debt* sterk afhankelijk van steden omdat liquide kapitaal daar immers op grotere schaal en vrijer beschikbaar was dan op het platteland en bij de aristocratie.³⁶⁹ Dat in de sterk geurbaniseerde vorstendommen Holland en Gelre maar beperkt werd teruggevallen op *public debt*, wijst erop dat dit instrument in deze periode in de Nederlanden nauwelijks werd gebruikt.

Daarnaast zouden staten volgens Schumpeter steeds meer afhankelijk worden van inkomsten uit belastingen, speciaal de bedden. De voordelen van dit financieringsinstrument zijn evident. Het bracht enorme sommen geld op tegen relatief geringe directe financiële kosten zo blijkt uit hoofdstuk acht. Desondanks was de bede geen heilmiddel. De directe en indirecte politieke kosten van bedden waren, afhankelijk van de lokale context, zeer hoog, zo wordt betoogd in hoofdstuk zeven. Deze politieke kosten waren het gevolg van het feit dat de vorst zijn onderdanen, gerepresenteerd door de bestuurlijke elite en al of niet verzameld in een Standenvergadering, moest vragen (*bidden*) om een bijdrage. Dit verzoek werd veelal aangegrepen om de prins met eisen te confronteren die moesten worden ingewilligd voor de vertegenwoordigers toestemming gaven voor het heffen van een bede.³⁷⁰

Of, en in hoeverre, over een bede onderhandeld moest worden is een onderwerp van discussie tussen historici. Zij onderscheiden hierbij twee soorten bedden, de normale en de extraordinaris bedden. Problematisch hierbij is dat definitie van die bedden verschilt tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden, of zelfs afhankelijk is van de historicus die de materie onderzoekt. Zo maakt Van Schaik voor Gelre het onderscheid tussen de gewone en de buitengewone bedden, of oude en nieuwe bedden. De gewone bedden waren vaste betalingen die onderdeel uitmaakten van de domeinen. Vaak werd twee maal per

³⁶⁵ Bos-Rops, *Graven*, 128.

³⁶⁶ Tracy, *A financial revolution*; Stasavage, *States of credit*.

³⁶⁷ Zuiderduijn, 'The emergence', 344–346, 349.

³⁶⁸ Bosch, 'De zaak Henric Haeck', 92–93; Van Schaik, 'The sale of annuities', 110, 119.

³⁶⁹ Stasavage, *States of credit*, 43–46; Tilly, *Coercion*, 58.

³⁷⁰ Van Schaik, *Belasting*, 54; Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 94–97.

jaar, de herfstbede en meibede, een vast bedrag betaald.³⁷¹ In Holland bestond een soortgelijke heffing, het schot of de jaarbede.³⁷² Bij deze betalingen was de onderhandeling waarnaar met de term *bede* wordt verwezen compleet verdwenen. Hiermee was deze inkomstenbron een totaal andere dan in de veertiende en vijftiende eeuw onder de term *bede* werd verstaan. Die waren in principe nog wel onderwerp van onderhandeling en worden in de geschiedschrijving van Holland en Gelre als buitengewone beden benoemd.³⁷³

Voor de zuidelijke Nederlanden, waaronder Brabant en Luxemburg, worden beden waarover onderhandeld werd niet per definite als buitengewone beden gezien door historici. Dit soort beden worden als ordinaris beden gezien indien de vorst zich beriep op de zogenaamde *cas féodaux*. Dit waren redenen die teruggrepen op de feodale wereld, zoals het bijeenbrengen van een losgeld voor de vorst, de kosten voor het huwelijk van de oudste dochter, ridderslag van de oudste zoon, of hofvaart naar de Duitse koning of keizer. Indien de vorst zich op zulke zaken beriep, dienden de onderdanen te betalen, waarbij hoogstens onderhandeld kon worden over de hoogte van de bijdrage. Als de vorst om een andere reden een bede wenste, was sprake van een buitengewone bede en werd uitvoeriger onderhandeld over de heffing. In Holland en Gelre golden de *cas feodaux* ook als semi-verplichtend voor de betaling van beden, maar worden ook de beden die om deze redenen worden geheven door historici geschaard onder de buitengewone of extraordinaris beden.³⁷⁴

Hier worden onder beden al die belastingen verstaan waartoe de vorst zijn onderdanen moest verzoeken, ook als hij zich kon beroepen op een eventueel verplicht karakter van de heffing. Naar de beden die tot structurele inkomstenbron waren gesteld wordt verwezen met de term oude bede, of de specifieke benaming van de heffing, zoals meibede, herfstbede of jaarbede.

³⁷¹ Van Schaïk, *Belasting*, 55.

³⁷² Bos-Rops, *Graven*, 41–42.

³⁷³ Ibid., 43; Van Schaïk, *Belasting*, 52–56.

³⁷⁴ G. Boland, 'Le testament d'Henri III', *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 38 (1942) 59–96, aldaar 76–77; J.A.M.Y. Bos-Rops, 'Van incidentele gunst tot jaarlijkse belasting: de bede in het vijftiende-eeuwse Holland', in: J.Th. de Smidt en e.a. ed., *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar belastingmuseum "Prof. Dr. Van der Poel"* (Zutphen 1987) 21–32, aldaar 21; Haemers en Vannieuwenhuyze, 'Het Charter', 8–11; S. Reynolds, *Fiefs and vassals. The medieval evidence reinterpreted* (Oxford 1994); Van Schaïk, *Belasting*, 43–46; Stein, *De hertog en zijn Staten*, 246–249, speciaal noot 21.

*Tabel 4.2 Brabantse beden tijdens de regering van Johanna van Brabant, 1356-1406*³⁷⁵

Onderhandeling	Akkoord	Looptijd	(Vermoedelijke) aanleiding
1371 (aug) - 1374 (april)	1356	1356-1358	Oorlog tegen Vlaanderen?
	1362	1362-1364	-
	1374	1374-1377	Oorlog tegen Gelre-Gulik;
	-	1381?	-
	1383	1383-1384	-
	1385	1384-1387	-
	1388	1388	Oorlog tegen Gelre-Gulik
	1390	1390-1393	Oorlog tegen Gelre-Gulik
	1394	1394-1397	Oorlog tegen Gelre-Gulik
	1398	1398-1399	-

*Tabel 4.3 Hollandse beden tijdens de regering van Jacoba van Beieren, 1417-1433*³⁷⁶

Onderhandeling	Akkoord	Looptijd	(Vermoedelijke) aanleiding
1415 (aug.) - 1416 (mrt.)	1415 najaar	1416-1421	Huwelijk Jacoba van Beieren met Jan van Touraine
1418?	-	-	Huldiging Jan IV als graaf van Holland / momber van Jacoba
1419	-	-	-
1421	NVT	NVT	Intrede Jan van Beieren
1422 (dec.), 1423 (aug.)	1423	1423 (april) - 1428 (nov.)	De schulden van Jan van Beieren en de lijfrenten die de steden jaarlijks voor hem moesten betalen
1425	?	1425	Inhuldiging Jan van Brabant als graaf van Holland
-	-	1426 (okt)	-
1427	-	1427 mei	-
1427 nov.	-	1427 kerstavond	-
1428 mei	1428	10 jaar	Zoen van Delft

³⁷⁵ A. Moureaux-Van Neck, 'Un aspect de l'histoire financière du Brabant au Moyen Âge: les aides accordées aux ducs entre 1356 et 1430', *Annales de la société royale d'argéologie de Bruxelles* LI (1961) 65–94, aldaar passim.

³⁷⁶ Bos-Rops, 'Van incidentele gunst', passim; Bos-Rops, *Graven*, 95–99, 134–143, 176–179.

Tabel 4.4 Luxemburgse beden tijdens de regering van Elizabeth van Görlitz, 1411-1444³⁷⁷

Onderhandeling	Akkoord	Looptijd	(Vermoedelijke) aanleiding
	1413		-
	1414		-
	1419 oktober		Vanwege “verblijf” van de vorsten in Luxemburg
	1420 oktober		Vanwege oorlogskosten
	1421 januari		Onbekend
	1422		Verblijf van Elizabeth in Luxemburg
	1427 oktober		-
	1428 oktober		-
1429-december	1430	1430-1431	-
1430-februari			
	1434 oktober	1434	-

Tabel 4.5 Gelderse beden tijdens de regering van Arnold van Gelre, 1423-1477³⁷⁸

Onderhandeling	Akkoord	Looptijd	(Vermoedelijke) aanleiding
-	1425	-	Aantreden?
-	1430?	-	Huwelijk?
1432-1434	1432	>feb.1434	-
1435-1436/ 1441-1442	1441/1442	1444	Goede gunst
1445-1446	1445	>1446	"totten gebreecken"
1447-1449;	1448 / 1449	>1449	Huwelijk van oudste dochter?
1453-1454	?	> 1459	Huwelijk van jongere dochter?
1459	1459 (okt)	1461-1464	-
1466	1466 (juli)	1466 (okt)- 1468 (mrt)	Aantreden van Adolf?
1468?	1470	1470-1472	-

Hoewel vorsten in verschillende gevallen geacht werden zonder meer recht te hebben op een bede, komen deze zaken maar weinig voor in de onderzochte periode. De drie

³⁷⁷ Petit, *Les aides*, passim.

³⁷⁸ GAA, GHG, inv.nrs.281, 676, 684, 689, 690, 695, 696, 700, 701, 703, 0241.IV.16, 0241.IV.18, 0241.IV.19; Brab. Hist. Informatie Centrum, *Oud Arch. Grave*, inv.nr. Schaduw II via ‘Landdagen Gelre’ nr. 1037.; GAA, OAA, inv. nr. 5453, via ‘Landdagen Gelre’, nr. 13; GAA, OAA, inv. nr. 1075, f.33r-33v, via ‘Landdagen Gelre’, nr.120; GAA, OAA, inv. nr. 1, f.2v-3v, via ‘Landdagen Gelre’, nr.419; GAA, OAA, inv.nr. 221 via ‘Landdagen Gelre’, nr.1820; GAA, GHG, inv.nr.0241.III.16; Regionaal Archief Zutphen, *Oud-archief van de stad Zutphen (1206-1815)*, inv.nr. 1040, f.20, via ‘Landdagen Gelre’, nr. 2002; GAA, *Hof van Gelre*, inv.nr. 1590, f.1-3, via ‘Landdagen Gelre’, no.869; GAA, GHG, inv.nr. 8, f.144r, via ‘Landdagen Gelre’, nr.1006; GAA, OAA, inv.nr. 1, f.18v-19r via ‘Landdagen Gelre’ nr.1703; GAA, GHG, inv.nr. 684, 689, 690, 700, 701, 703; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, :XXII, LXXVIII, nr. 213, 221, 230–231, 247, 297, 343; Van Schaik, *Belasting*, 104–109, 114–115.

vorstinnen hadden geen (legitiem) nageslacht, zodat een huwelijk van een zoon of dochter niet als aanleiding kon gelden voor een bede. De vorstinnen konden zelf ook geen ridderslag krijgen en werden bovendien niet krijgsgevangen genomen, dit lot kon hun echtgenoten natuurlijk wel treffen al is onduidelijk in hoeverre dit een aanleiding zou vormen voor het toestaan van een bede. Over elk van de uiteindelijk toegestane bedden moest dus worden onderhandeld, hetgeen kostbare tijd in beslag nam. De bede vormde daarom geen inkomstenbron die snel geld opleverde.

Voor Vlaanderen konden onderhandelingen over bedden in twee tot vier maanden zijn afgerond, maar in Holland konden de onderhandelingen een jaar duren.³⁷⁹ Ook in de andere vorstendommen werden bedden niet snel toegestaan. Voor Brabant zijn weinig gegevens over de onderhandelingen beschikbaar, maar het blijkt dat het Johanna en Wenceslas bijna drie jaar kostte om een bede los te krijgen na het debacle van Baesweiler (tabel 4.2). In Gelre duurde het structureel jaren voor een bede werd toegestaan (tabel 4.5). Bovendien werd een bede in de regel maar een keer of gedurende enkele jaren betaald. Zodoende moest de vorst voor het heffen van belastingen steeds een nieuw traject van onderhandelingen in gaan. Juist het permanent maken van de bede geldt als een belangrijke stap naar de opkomst van de *Tax state*.³⁸⁰

Zelfs als een bede was toegestaan betekende dit niet dat de vorst snel inkomsten tegemoet kon zien. De daadwerkelijke betaling liet lang op zich wachten en vroeg constante aandacht van de vorst. Dit wordt goed duidelijk bij de Hollandse bede van 1422-1428. Vanaf december 1422 werd onderhandeld over een vijfjarige bede, die in augustus 1423 werd toegestaan. Zelfs nadat met de bede was ingestemd waren er problemen. Verschillende groepen trachtten uitstel van betaling te krijgen, waarover nog in november 1423 werd onderhandeld. Aan het einde van datzelfde jaar weigerde Delft om te betalen. Nog een half jaar later, in de zomer van 1424, bleven betalingen in West-Friesland achter en ook in 1425 was er sprake van betalingsachterstanden.³⁸¹

Elk van de hierboven behandelde financieringsmethoden had dus ofwel een lange aanlooptijd voordat inkomsten werden verworven, of leverde relatief weinig geld op. Bovendien waren de politieke kosten van deze vormen van financiering vaak vrij hoog. Een andere manier om aan extern kapitaal te komen had deze nadelen veel minder: domeinbezwinging.

³⁷⁹ De onderhandelingen in Holland werden bemoeilijkt door het feit dat Jacoba en Jan van Beieren vaak in onderhandeling moesten treden met afzonderlijke leden van de tweede en derde stand. Anders dan Willem VI waren zij niet steeds in staat om een bede te heffen die voor heel het vorstendom gold. NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 107, f.7r-8v; Bos-Rops, 'Van incidentele gunst', 21; Bos-Rops, *Graven*, 176-177; Damen, *De staat van dienst*, 340-341.

³⁸⁰ In Holland zou Willem VI weliswaar een meerjarige bede hebben ontvangen, maar deze was nog niet permanent. Bos-Rops, 'Van incidentele gunst', 23.

³⁸¹ Blok, 'De financiën', 74; Bos-Rops, *Graven*, 176-179, 210-211; Bos-Rops, 'Van incidentele gunst', 24; Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden*; Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 651-653; Prevenier en Smit, *Dagvaarten 1.2*, nr's 994, 997-998, 1001-1002, 1012, 1014, 1024, 1038, 1034, 1036.

4.2 Domeinbezwarende: een wondermiddel?

Domeinen werden door de vorst direct of indirect geëxploiteerd hetgeen risico's met zich meebracht, zoals in hoofdstuk 2 is betoogd. Daarnaast werden domeinen bezwaard of afgestoten, wat op de korte termijn hogere inkomsten opleverde, maar op de lange termijn voor een inkomstendaling zorgde. Domeinrechten konden worden verkocht, of zeer langdurig verpacht, wat bijna hetzelfde effect had. Ook werden de domeinen belast met leningen, door er renten op te vestigen of de domeinen te verpanden. Problematisch was hierbij de eerdergenoemde notie, dat het domein niet het privaat bezit van de vorst was, maar dat hij deze alleen beheerde.

Bij hun aantreden beloofden Brabantse en Gelderse hertogen dan ook om de domeinen op geen enkele manier aan te tasten. De methoden van aantasting varieerden van het veranderen van rechten (*versetten*, *versettene*), het verpanden van roerende en onroerende goederen (*verpeynde*, *verpandene*), tot het belasten met schulden (*becommeren*), verkoop (*verkopen*, *vercopene*) en schenking (*wechgeven*).³⁸²

Andere manieren waarop de vorstelijke macht over domeinen voor langere of onbepaalde tijd verloren ging lijken niet problematisch lijken te zijn geweest voor onderdanen, deze werden immers niet verboden. Het uitgeven van een domein als douarie, apanage of *feodum* werd in elk geval niet genoemd in vorstelijke intredes of conflicten met onderdanen. Desondanks waren ook deze manieren om het domein in te zetten niet risicoloos. In geval van een douarie kwamen de goederen terug aan de vorst of diens opvolger zodra de persoon aan wie de goederen in huwelijks- of weduwegave waren geschonken overleed. Dit kon in het slechtste geval enkele decennia duren, als de regerende vorst vroeg stierf maar zijn weduwe hem lang overleefde.³⁸³ Apanages waren goederen bedoeld voor het onderhoud van jongere zonen. Omdat deze goederen konden vererven op het nageslacht van houders van de apanage, konden deze lang onttrokken blijven aan de vorstelijke macht.³⁸⁴ Bij het in *feodum* uitgeven van domeinen werd in de regel afstand gedaan van een domeinrecht zolang de vazal (en diens erfgenamen) die het ontving, de leenheer (en diens erfgenamen) trouw bleef.

³⁸² In Gelre heette het dat de vorst geen 'lande, stede, sloite, renthen, guede noch gulde [...] versetten, verpeynenden, verkopen, en wechgeven, noch in geenre wijs affhendich maken'. De hertog van Brabant moest in zijn blijde intrede beloven geen landsdelen 'te verpandene, te vercopene, te versettene noch te becommen'. Professor Paul Nève meent dat in dit soort opsommingen sprake is van een glijdende schaal van het verliezen van de (directe) controle over bezittingen en rechten, van tijdelijk naar eeuwig. Vriendelijke mededeling, mail dd. 02 januari 2015. Van Bragt, *De Blijde Inkomst*, 98; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, 2.

³⁸³ Dit was het geval met Johanna van Brabant, die na de dood van haar eerste echtgenoot – Willem IV van Holland – nog zestig jaar leefde. Uytnebrouck, *Le gouvernement I*, 26–28.

³⁸⁴ Ook voor bastaarden konden domeinen worden aangewezen, van waaruit zich (kleine) dynastieën ontwikkelden. Hoewel bastaarden niet konden erven, werden hun ouders wel geacht hen te onderhouden. A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*. H.F.W.D. Fischer ed. (7e druk; Groningen 1959) nr.239.

Domeinbezwarend

Domeinbezwarend wordt hier begrepen als het, in principe, tijdelijke gebruik van domeinen op voor de Statenvergadering onaanvaardbare wijze, waarbij de vorstelijke claims op het domein niet verloren gingen. Het belasten van domeinrechten met schulden kon plaatsvinden door er renten op te plaatsen, of het domein te verpanden. Bij het belasten van domeinrechten verloor de vorst weliswaar niet zijn eigendomsaanspraken, maar hij verloor voor onbepaalde tijd wel zijn beschikkingsmacht. In hoeverre de beschikkingsmacht of beheersmacht werd ondergraven hing af van de manier waarop het domein werd bezwaard.

Hoewel in beide gevallen een domein met schulden werd bezwaard, bestaan er grote verschillen tussen het vestigen van renten of *annuities* op een domein en het verpanden van een domein. Renten waren gebaseerd op de methoden die kloosters al vele eeuwen gebruikten om hun grondbezit te vergroten. Geestelijke instellingen verzochten eigenaars om grond te schenken. In ruil hiervoor zouden de agrarische inkomsten, of een deel ervan, terugvallen aan de voormalige eigenaar, soms ook aan diens erfgenamen. Na verloop van tijd werd de jaarlijkse betaling van inkomsten in natura vervangen door betalingen in cash. Vanaf de dertiende eeuw werd dit voorbeeld gevolgd door de steden in Noordwest-Europa. Hierbij vond een ontwikkeling plaats waarbij de rentehouder niet meer een stuk grond, maar een som geld overdroeg in ruil voor jaarlijkse betalingen. De jaarlijkse betaling vond ook niet meer per definitie plaats uit inkomsten van landgoederen, maar ook uit de verhuur van vastgoed, land of heerlijke rechten die de stad in handen had. De betaling, feitelijk een betaling van interest over de lening, werd voorgesteld als een vergoeding voor de schade die de rentehouder opliep omdat hij zijn geld niet op een andere wijze kon inzetten. Hiermee werd tegemoetgekomen aan de bezwaren die vanuit de Kerk leefden tegen het betalen van interest over leningen. Bij de vestiging van de rente op een domein werd specifiek een domein, of rentmeesterschap, aangewezen waaruit de betaling zou volgen. De rente verviel bij het sterven van de rentenier in geval van een lijfrente, of als de rentenier zijn koopsom kreeg terug betaald in geval van een losrente.³⁸⁵

In tegenstelling tot de snelle adoptie van deze financieringsmethode door de steden, gaven vorsten nauwelijks zelf renten uit. Dit werd ten dele veroorzaakt door wantrouwen vanuit potentiële crediteurs. Hoewel onroerend goed werd aangewezen dat inkomsten genereerde waaruit de rente werd betaald, bleef het de vraag of de vorst deze belofte zou nakomen. Bovendien konden landsheren de munt waarin de rente werd betaald manipuleren, wat vertrouwen van investeerders geen goed deed. Daarbij hadden steden al een draaiende organisatie wat betreft renteverkoop en een netwerk van rentekopers, zodat het voor vorsten aantrekkelijker was om daarbij aan te haken dan zelf

³⁸⁵ Tracy, 'On the dual origins', 14–16; Munro, 'The medieval origins', 518–520.

een organisatie op te tuigen.³⁸⁶ Het gros van de verkoop van renten ten gunste van de vorst ging dan ook uit van, of was verzekerd door, steden.³⁸⁷

Een andere financieringsmethode om het domein te belasten was de verpanding. In ruil voor krediet kreeg de crediteur het gebruiksrecht over een bepaald gebied of recht. Er kon ook sprake zijn van bepaalde bezitsmacht, waardoor de schuldeiser directe macht kreeg over het onderpand, waardoor hij gronden kon verhuren of verpachten. In de late middeleeuwen bestonden twee belangrijke soorten verpanding. Bij de *fief-gage* verminderden de opbrengsten uit het pand de lening die op het goed of recht rustte. Bij de *mort-gage* gebeurde dit niet. De inkomsten kwamen aan de crediteur als tegenprestatie voor het ter beschikking stellen van krediet. Hij droeg het in pand gegeven goed of recht pas weer over aan de eigenaar nadat de complete lening was afbetaald. In sommige gevallen werd bovendien een uiterste datum afgesproken waarop de lening moest zijn terugbetaald. Slaagde de debiteur daar niet in, dan verloor hij zijn aanspraken op het pand. Meestal werd echter geen vervaldatum vastgesteld en bleef het in pand gegeven goed tot in lengte van dagen in handen van de pandnemer zolang de hoofdsom niet werd afgelost.³⁸⁸ De crediteur-pandnemer kon zijn op het pandgoed verzekerde kapitaal echter niet zo maar liquide maken omdat hij het gedurende de verpanding niet kon doorverkopen. Maar juist omdat de kans dat een pand ooit nog gelost werd vrij klein was, was het investeren in verpande goederen een lucratieve manier voor kleinere territoriale heren om hun macht uit te breiden.³⁸⁹ De Kerk verzette zich wel tegen dit soort leningen, maar alleen in Frankrijk leidde dit tot het verdwijnen van de *mortgage* en het primaat van de *vief-gage*. In het Duitse rijk bleef de (aflossingsvrije) verpanding het belangrijkste.³⁹⁰

Verpanding wijkt sterk af van verpachting. Bij verpachting was in feite sprake van verhuur. De pachter betaalde een vooraf overeengekomen som geld en verkreeg het recht op de inkomsten uit een domein of goed voor een vooraf overeengekomen periode. Na afloop van deze periode moest hij het goed of recht terugleveren aan de verpachter. Alleen als de periode zeer lang was, bij eeuwigdurende pachten of bij een *de*

³⁸⁶ Voor de vorst had dit als bijkomend voordeel dat hij niet zelf vele tientallen renten hoefde te verkopen om het gewenste kapitaal aan te trekken, maar dit aan de verkopende steden kon overlaten. Zijderduijn, *Medieval capital markets*, 105–106.

³⁸⁷ Munro, 'The medieval origins', 529; Stasavage, *States of credit*, 10; Zijderduijn, *Medieval capital markets*, 81–88.

³⁸⁸ Landwehr, *Die Verpfändung*, 153–160; H. Planitz, *Das deutsche Grundpfandrecht* (Weimar 1936) 127.

³⁸⁹ Landwehr, *Die Verpfändung*, 158–163, 315–333; G. Landwehr, 'Die rechtshistorische Einordnung der Reichspfandschaften', in: H. Patze ed., *Der Deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I. Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte XIII* (Sigmaringen 1970) 97–116, aldaar 105–111; Uyttebrouck, 'Brabant-Limburg', 226; *HRG III*, 1119–1126; *LdM VI*, 2019–2021.

³⁹⁰ M. Kaser, 'Besitzpfand und "besitzloses" Pfand (Studien zum römischen Pfandrecht III)', in: *Studien zum römischen Pfandrecht. Neudruck mit Nachträgen des verfassers* (Napoli 1982) 128–218, aldaar 206–214; D. Schanbacher, 'Zum Ursprung und Entwicklung des römischen Pfandrechts', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 123 (2006) 49–70, aldaar 50; *HRG III*, Lemmata: Pfandrecht, Pfandschaft.

facto onbeperkt recht op vererving van de pacht door de pachter en zijn nazaten, verloor de eigenaar feitelijk de macht over het recht of goed.

Een verpanding werd geregeld met een pandbrief. Hierin werd opdracht gegeven aan de onderdanen van verpande gebieden om de pandnemer te gehoorzamen en in te huldigen, maar werd tegelijk de pandnemer verplicht tot bescherming van de onderdanen in het verpande gebied. Bij verpandingen werd de beschikkingsmacht over een domeinrecht overgedragen en trad de domeinhouder in de rechten die voorheen door de vorst werden gehouden. Over het beheer van die rechten hoefde hij geen rekenschap af te leggen.³⁹¹ Domeinhouders mochten de rechten ‘rustelick ende vredelik hebben, besitten ende gebruicken [...] tot hoeren meesten nut ende orber’.³⁹² Hiertegenover stonden wel verplichtingen: de domeinhouder moest de eerder op het domein gevestigde lasten betalen en hij moest het gebied op eigen kosten beschermen tegen aanvallen van buitenaf.³⁹³

Het belasten van een domein met een rente of lening in de vorm van een verpanding lijkt voor zowel crediteur als debiteur een aantrekkelijk financieringsinstrument. De crediteur wist vooraf welke inkomsten jaarlijks gegenereerd werden. Het op deze manier naar voren halen van de inkomsten leverde ineens een grote som geld op voor de debiteur. Bij het uitgeven van renten speelde bovendien mee dat de eigenaar niet de complete controle over zijn inkomstenbron kwijt was. Het was omwille van die voordelen dat aristocraten aan het einde van de vijftiende eeuw op grote schaal renten verzekerden op hun domeinen. De inzet van dat financiële middel was volgens Huybrechts en Buylaert dan ook zeker geen teken dat de verkoper aan de rand van de financiële afgrond stond, wel dat hij kapitaal nodig had op een moment dat zijn domeinen dit niet leverden, waarbij renten als aanlokkelijke financieringsmethode golden.³⁹⁴

Voordelen: semiautonom beleid, snelheid en gunstige financiële voorwaarden

De belangrijkste reden om te kiezen voor de bezwaring van een domein, vormde de snelheid waarmee kapitaal kon worden aangetrokken. In hoofdstuk zeven wordt betoogd dat de vorst relatief onafhankelijk van de representatieve instellingen opereerde als hij zijn domeinen bezwaarde door er renten op te vestigen of domeinen te verpanden. Domeinbezwaring was daarom een veel sneller methode om extern kapitaal aan te trekken.

Dit wordt duidelijk uit het voorbeeld uit de Gelre. Op 4 mei 1427 verkreeg Roelman van Arendal een rente van 100 Rijns gulden, met een aan-/afkoopsom van

³⁹¹ NA, *AGH*, inv.nr. 59, f.32v; NA, *AGH*, inv.nr. 714, f.149r-v; Van Werveke, ‘Les charges’, 518.

³⁹² GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f.26v; GAA, *GHG*, inv.nr. 195, f.9v, 29r-v.

³⁹³ Landwehr, *Die Verpfändung*, 315–324.

³⁹⁴ Huybrechts en Buylaert, ‘Van blauw bloed’, 3.

1.500 Rijns gulden. In de rekening van de overste rentmeester in de periode mei 1427 - februari 1428 is een betaling zichtbaar van Roelman ter waarde van 485 Rijns gulden, en een vordering van de rentmeester op Roelman wegens een achterstallige betaling van 15 Rijns gulden. De rekening van de overste rentmeester geeft geen datum bij de daadwerkelijke betaling, maar deze moet gezien de einddatum van de rekening voor februari 1428 hebben plaatsgevonden. Van de aankoopsom van de rente, 1.500 Rijns gulden, was dus ten minste een derde betaald, het restant was al betaald of werd wellicht nog voldaan in twee termijnen van 500 gulden.³⁹⁵ Met deze domeinbezwaaring werd dus binnen maximaal tien maanden extern kapitaal aangetrokken, en mogelijk veel sneller. Dit was een stuk sneller dan wanneer via bijvoorbeeld een bede kapitaal moest worden aangetrokken. Wel leverden beden meestal veel grotere bedragen op zo wordt betoogd in hoofdstuk 8.

Bezwaaring van domeinen met renten leverde nog een financieel voordeel op: een lagere interest dan bij een onverzekerde lening gebruikelijk was. Hoewel bij domeinbezwaaringen nooit rentepercentages worden genoemd, kunnen deze wel worden afgeleid uit de hoofdsom van de lening en de jaarlijkse uitkeringen. De verhouding tussen de jaarlijkse vaste betaling en de af te lossen hoofdsom wordt algemeen geïnterpreteerd als een indicator van de interest die betaald werd.³⁹⁶ Deze verhouding is alleen te achterhalen bij renten die betaald werden in cash. Renten die inkomsten in natura opleverden brachten potentieel variabele inkomsten op, zoals ook de inkomsten uit verpande domeinen fluctueerden.

Het rentepercentage dat wordt afgeleid uit de verhouding tussen de betaling en de hoofdsom kan niet zonder meer worden aangenomen als de daadwerkelijke interest. Ten eerste bestaat de mogelijkheid dat de in een charter opgenomen som het bedrag was dat de vorst maximaal kon lenen, terwijl hij dat niet ineens of niet geheel opnam. Ten tweede is het mogelijk dat het af te lossen bedrag hoger was dan de daadwerkelijk uitgeleende som gelds, waarbij het verschil gold als renteopslag. Ten derde kon door het gebruik van verschillende munten, en de wisselkoers daartussen, op het oog een lagere interest worden betaald dan daadwerkelijk het geval was. Ten vierde en laatste kreeg de vorst wellicht ook te maken met kosten die niet zijn opgenomen in de charters, maar die wel de leningen relatief duurder maakten. Het is dus niet zeker dat de som die moest worden afgelost ook het bedrag was dat vooraf was uitgeleend. Bij gebrek aan andere bronnen, zoals de rekeningen van de crediteuren, moet echter wel gebruik worden gemaakt van deze cijfers om de interest op leningen te onderzoeken.

Uit de verhouding tussen de hoofdsommen en interestbetalingen volgt dat in alle vorstendommen de interest stabiel was op 10% (grafiek 4.1-4.3). Hier kwam pas rond 1435 verandering in, toen de interest daalde richting de 5%. De interest van 10%, later

³⁹⁵ GAA, *GHG*, inv.nr 262, f.14r; ARAB, *CC*, inv.nr. 47304, f.34v-35r.

³⁹⁶ Munro, 'The medieval origins', 518–519; Stasavage, *States of credit*, 38–39; Zuiderdijjn, *Medieval capital markets*, 242.

5%, was zeer laag vergeleken met de interest die over andere soorten leningen werd betaald. Desondanks komt de stabiele interest in Brabant, Luxemburg en Gelre, en de daling van de interest na 1435 overeen met ander onderzoek.³⁹⁷ Volgens Epstein vond tussen 1200 en 1600 een bijna constante daling van de interest plaats in Europa.³⁹⁸ Clark stelde dat de interest in de centrale middeleeuwen rond de 10% lag en in de periode 1350-1400 daalde naar 5 à 6%. Dit gebeurde eerst in Engeland, later ook in Frankrijk, Vlaanderen en het Duitse rijk.³⁹⁹

Voor Holland is zo'n trend minder goed vast te stellen dan in de andere vorstendommen omdat maar van een beperkt aantal renten alle relevante informatie achterhaald kon worden. Daarbij worden vier renten gevonden met rentepercentage van 10%, en vier andere met een interest van 6,67% (1/15^e) of 13,3% (1/7.5^e).⁴⁰⁰ Vanwege de kleine aantallen kan niet worden vastgesteld in hoeverre een interest van 10% hier de norm was voor vorstelijke renten, of juist een afwijking. De interest van 6,67% en 13,3% komen wel overeen met cijfers die Bos-Rops en Zuijderduijn vonden voor dit vorstendom. Maar ook bij hen zijn de aantallen te klein om een duidelijke uitspraak te doen, of gold de interest voor leningen van private personen of instellingen in plaats van de vorst. Wel werd in 1429, bij de overdracht van de macht aan Filips de Goede, afgesproken dat hij Jacoba een interest van 1/15^e (6,67%) schuldig was over haar jaargeld als zij niet betaald werd.⁴⁰¹

De in Brabant en Gelre gevonden afwijkingen van de algemene trend van 10% interest vóór circa 1430, en ongeveer 5% na die tijd, zijn goed te verklaren. In Brabant kwamen weliswaar al voor 1435 interestpercentages voor die lager waren dan 10%, maar deze waren steeds gekoppeld aan renten die waren uitgegeven door andere heren. De domeinen waren op enig moment overgenomen door de Brabantse hertogen waarbij zij de bijhorende lasten ook overnamen. Als gevolg hiervan zijn die renten terecht gekomen in de domeinstaat en dus in de dataset die voor dit onderzoek is aangelegd. De relatief hoge interest die in Gelre over verschillende leningen werd betaald na 1430, was gevolg van het feit dat de jaarlijkse betalingen teruggingen op oudere afspraken, of er is sprake van aanvullende inkomsten in natura die zich niet laten berekenen of er zijn verschillende valuta gebruikt.

³⁹⁷ Homer en Sylla, *A history*, 89–98.

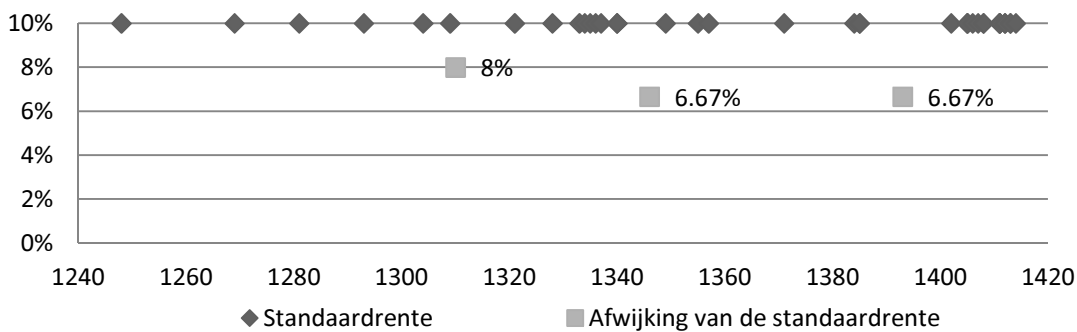
³⁹⁸ S.R. Epstein, *Freedom and growth: the rise of states and markets in Europe, 1300-1750* (Londen 2000) 19, 61–62, figuren 2.1 en 3.1.

³⁹⁹ G. Clark, 'The cost of capital and medieval agricultural technique', *Explorations in economic history* 25 (1988) 265–294, aldaar 270–274.

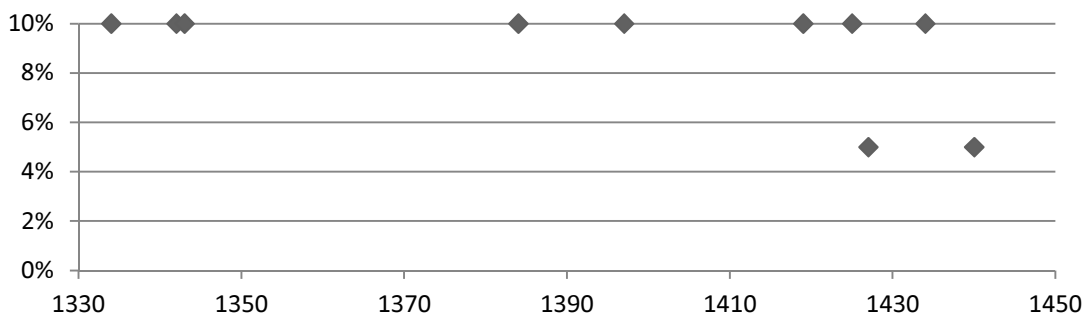
⁴⁰⁰ NA, AGH, inv.nr. 712, f.66; NA, AGH, inv.nr. 1159; F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland III* (Leiden 1755) 661–663.

⁴⁰¹ Bos-Rops, *Graven*, 128–130; Bos-Rops, Smit en Vlist, *Holland bestuurd*, 259; Zuijderduijn, *Medieval capital markets*, 242–243, 283–285.

Grafiek 4.1 Rentepercentages afgeleid uit Brabantse hertogelijke renten, 1240-1420
($n=40$)⁴⁰²

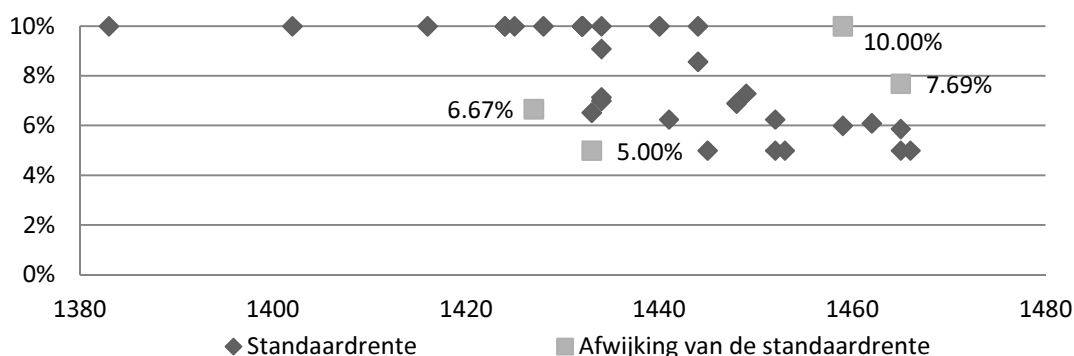

Grafiek 4.2 Rentepercentages afgeleid uit Luxemburgse hertogelijke renten, 1330-1450
($n=10$)

⁴⁰² Het relatief lage rentepercentage in 1310 wordt veroorzaakt door onduidelijke omrekenfactoren in de bron. De rente uit 1346 werd uitgegeven door de heer van Bergen op Zoom. Door latere grenscorrecties kwam het gebied waaruit het jaargeld werd betaald aan de hertog van Brabant. Het jaargeld dat in 1393 werd uitgegeven, was uitgegeven door Maria van Brabant, na haar overlijden kwam het gebied waaruit het jaargeld werd betaald weer aan de hertogin van Brabant. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.43v, 50r, 51v; ARAB, CC, inv.nr.16, f.49v.

Grafiek 4.3 Rentepercentages afgeleid uit Gelderse hertogelijke renten, 1400-1480
($n=43$)⁴⁰³

Voor deze algemene daling van de interest, en het feit dat ook de interest die vorsten betaalden daalde, worden verschillende verklaringen gegeven. Volgens sommigen was het te wijten aan institutionele en economische verbeteringen. Enerzijds zorgde een betere administratie en het gebruik van lokale tussenhandelaren die de uitbetaling van renten op zich namen voor een beter overzicht van de schulden. Anderzijds zorgde het recht van *reprise* ervoor dat niet betaalde renteniers uitstaande schulden konden verhalen op alle inwoners van een stad die aan hen een rente had verkocht. Hierdoor werden renten een lucratieve en relatief veilige belegging, waardoor de vraag hiernaar toenam en de interest op die renten daalde.⁴⁰⁴

⁴⁰³ De rente van 6,67% in 1427 is een gevolg van de berekening, waarbij onduidelijkheid bestaat over de gebruikte munten. De domeinstaat van Cuijck spreekt van Arnhemse Rijns gulden voor de jaarlijkse betaling en Arnhemsgulden voor de hoofdsom. De Rijns gulden deed in 1424 60 blanken, terwijl de Arnhemsgulden 48 blanken waard was. Mogelijk was in het originele charter sprake van een betaling in Arnhemsgulden, terwijl later in Rijns gulden werd betaald. Volgens de wisselkoers van 1424 zou 100 Rijns gulden 120 Arnhemsgulden opleveren, een rente van 8% ten opzichte van de hoofdsom van 1.500 Arnhemsgulden. In 1475 was de Rijns gulden 21 pattart waard, terwijl de Arnhemsgulden maar 13 pattart deed. In dat geval leverde het zelfs 10,7% rente op. De zeer lage interest van 5% in 1433 is veroorzaakt doordat alleen de betaling in cash is berekend, terwijl de rente ook een naturabetaling omvatte. Johan van Broekhuizen kreeg een jaargeld van 300 Rijns gulden en 500 malder rogge, voor een aflossingssom van 6.000 Rijns gulden. De interest lag in feite dus hoger dan 5%. In 1459 is sprake van een interest van 10% die werd betaald aan Willem van Sombreff. Dit is mogelijk veroorzaakt door het betrekken van de zoon van Willem bij de toekomstige militaire dienst, waarvoor zij het jaargeld betaalt kregen. Van deze overeenkomst is alleen de reversbrief van Willem overgeleverd. Het origineel van de Gelderse hertog, of eerdere stukken zijn niet achterhaald. De relatief hoge interest van 7,7% die in 1465 aan Hendrik van Bylandt werd betaald zal veroorzaakt zijn door het feit dat hij deze rente erfde. De rente, met de relatief hoge interest, is dus eerder dan in 1465 uitgegeven. Zie bijlage 2 voor de wisselkoersen. GAA, GHG, inv.nr.196, f.ar; GAA, CHA, inv.nr.761; GAA, GHG, inv.nr., 48.1, f.50v.

⁴⁰⁴ Voor ongedekte leningen waren interesten tot 65% niet uitzonderlijk, leningen in de vorm van lijfrenten kenden juist rentes in de orde van 10%-20%. Van Bavel, *Manors*, 182–187; G. Bigwood, *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge* 15. *Mémoires de la Classe des Lettres* 8 (Brussel 1921) 121–131; Bos-Rops, *Graven*, 128–130, 171; Epstein, *Freedom and growth*, 19, 61–62; Homer en Sylla, *A history*, 89–106; Munro, 'The medieval origins'; Schaik, 'The sale of annuities'; Stasavage, *States of credit*, 10; Tracy, 'On the dual origins'; H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy II* (Leuven 1963) 526; Zuiderdijjn, *Medieval capital markets*, 278.

Onder anderen Van der Wee hecht veel belang aan het vertrouwen dat crediteuren in de toekomstige debiteur hadden. Het bredere aanbod van kapitaal en de kosten voor kapitaalverstrekking zouden daarbij van ondergeschikt belang zijn voor de hoogte van de interest die betaald werd.⁴⁰⁵ Vanwege de slechte financiële reputatie van vorsten - zij betaalden te laat of helemaal niet - hadden zij een slechte kredietwaardigheid. Bovendien was het moeilijk een vorst aan te pakken als hij niet betaalde en kon de vorst op zijn beurt niet zijn onderdanen dwingen om zijn schulden over te nemen.⁴⁰⁶

Beide verklaringen zijn echter niet overtuigend met betrekking tot de interest die de vorsten betaalden over leningen op bezwaarde domeinen. Deze volgde weliswaar de algemene trend van een dalende interest, maar was geen gevolg van marktwerking. De nadruk op kredietwaardigheid van de vorst, als determinant voor het rentepercentage, wordt niet bevestigd door de gevonden resultaten. De interest die vorsten betaalden op leningen die waren gevestigd op domeinen was immers gelijk in drie verschillende vorstendommen, in verschillende eeuwen en voor verschillende vorsten. Dat de interest op de kapitaalmarkt stabiel was, betekent immers niet zonder meer dat de verschillende vorsten dezelfde interest betaalden. Zij hadden niet in gelijke mate toegang tot de kapitaalmarkt en zij hadden bovendien niet dezelfde kredietwaardigheid. Dit vormt dus geen verklaring voor de stabiele rente. Ook verklaart de nadruk op de kredietwaardigheid van debiteuren volgens Reinhart en Rogoff niet waarom actoren met een slechte financiële geschiedenis toch steeds opnieuw krediet konden aantrekken.⁴⁰⁷

Ook de institutionele veranderingen bieden geen overtuigende verklaring voor de dalende rente. De zekerheid die renten, gevestigd op domeinen of andere rechten, boden ten opzichte van ongedekte renten wordt algemeen aanvaard als reden voor dalende of lagere interest. De zekerheid die hiermee werd geboden was echter beperkt. De rentenier was voor betaling nog steeds afhankelijk van de vorst of zijn rentmeesters die niet zonder meer de renten uitbetaalden, getuige de vele gevallen van wanbetaling in de voor dit onderzoek gebruikte bronnen.⁴⁰⁸ Zelfs als steden zich garant stelden voor betaling van de rente bood dit geen volledige zekerheid voor betaling.⁴⁰⁹ Ook de nadruk op het recht op *reprise* als verklarende factor is problematisch. Juist in de onderzochte periode was sprake van het aanslaan van onderdanen wegens wanbetaling door hun vorsten, zoals uit het vorige hoofdstuk blijkt. Dit beroofde de vorsten echter niet van de

⁴⁰⁵ Wee, *The growth* II, 35.

⁴⁰⁶ Stasavage, *States of credit*, 10, 34–35.

⁴⁰⁷ C.M. Reinhart en K.S. Rogoff, *This time is different. Eight centuries of financial folly* (13e druk; New Jersey en Oxfordshire 2011) 55.

⁴⁰⁸ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.8r, 79v; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 7828; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 7619; GAA, CHA, inv.nr.2144; Van Mieris, *Groot charterboek* IV, 155; A. Verkooren, *Inventaire des chartes & cartulaires du Luxembourg (comté puis duché)* (Brussel 1914) nr. 1538; A. Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d’Outre-Meuse* (Brussel 1910) nr. 8947; Van Werveke, ‘Les charges’, 548.

⁴⁰⁹ Zuijderduijn, *Medieval capital markets*, 96–98.

mogelijkheid om zich op de kapitaalmarkt te begeven én het beïnvloedde de interest die zij betaalden over renten gevestigd op domeinen niet: die bleef immers stabiel.

Dat het niet het instrument ‘rente’ was dat zorgde voor een stabiele interest blijkt ook uit het feit dat geen differentiatie plaatsvond tussen de verschillende soorten renten. Normaliter werd voor een lijfrente een hogere interest betaald dan voor een losrente. De lijfrente gold maar voor één leven en als gevolg daarvan had de rentenier minder tijd om zijn investering terug te verdienen. Losrenten liepen door tot de renteverkoper deze afkocht, zodat de rentenier theoretisch tot het einde der tijden zijn jaarlijkse betalingen tegemoet kon zien. Dit resulteerde normaliter in een lagere interest die werd betaald over de renten. De hier onderzochte renten werden allen tegen 10% rente uitgegeven ongeacht of deze konden worden afgelost of dat zij gedurende het leven van de rentenier waren uitgegeven.⁴¹⁰ Dat voor elk soort rente een gelijk rentepercentage werd betaald wijst er andermaal op dat de interest die betaald werd geen direct gevolg was van de soort financiële transactie. De dalende interest hield dus ook geen verband met enige institutionele verandering.

Andere verklaringen voldoen ook niet. Als vorsten de renten via tussenpersonen aan de man brachten is niet te verklaren hoe dit tot een stabiele interest van 10% leidde. Gedwongen leningen, een andere mogelijke verklaring, kwamen in de Nederlanden nauwelijks voor, zodat dit ook geen verklaring biedt.

De stabiele interest, in elk geval voor 1435, wordt het beste verklaard door religieuze regels en leenrechtelijke gebruiken. Hoewel Van Bavel stelde dat autoriteiten rentepercentages van circa veertig procent voor ongedekte leningen acceptabel vonden,⁴¹¹ blijkt dat de Kerk zich steeds verzette tegen het betalen van interest in het algemeen en dit soort hoge vergoedingen in het bijzonder. Echter, al in 1251 werd bepaald dat renten geen woeker waren; mits deze niet meer dan 10% interest per jaar opleverde, de debiteur een onbeperkt recht van aflossing had en de rente aan onroerend goed verbonden was.⁴¹² Bij het Concilie van Konstanz in 1416 werd nogmaals vastgesteld dat een eerlijke interest niet hoger mocht zijn dan 10% per jaar.⁴¹³

Ook in leenrechtelijke regels kwam een maximum of vast percentage van 10% naar voren. Volgens Bryce Lyon konden rentelenen worden teruggekocht tegen tien maal de jaarlijkse opbrengst, volgens Heirbaut gold dit zelfs voor alle soorten

⁴¹⁰ In de domeinstaten wordt vaak geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende soorten renten, deze worden door elkaar heen genoteerd. Een uitzondering hierop is de Brabantse domeinstaat die een aparte categorie weergeeft van ‘renten die te lossen staen’. Die renten konden worden gelost ‘elken penninc om thien penninge’, dus gold een interest van 10%. Maar ook andere renten waarbij stond aangegeven dat deze ‘te live’ waren uitgegeven konden toch worden afgelost voor tien maal de waarde van de rente. ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 7949; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.7r, 22v, 36r, 39r-v, 70r-71r, 79r, 80v, 95v.

⁴¹¹ Van Bavel, ‘The emergence’, 182–187.

⁴¹² Munro, ‘The medieval origins’, 520–525; Tracy, ‘On the dual origins’, 18–19.

⁴¹³ Munro, ‘The medieval origins’, 524–525.

leengoederen.⁴¹⁴ Hieruit blijkt duidelijk dat het rentepercentage dat vorsten betaalden, over op domeinen gevestigde leningen, meer afhankelijk was van gewoonterecht en religieuze regels dan van economische factoren of institutionele of juridische veranderingen.

Hoewel de kerkelijke en feodale regels wel de interest van 10% op renten voor circa 1435 verklaren, is dat niet het geval voor de daling na die tijd. Enige relatie tussen de interest die vorsten betaalden en de marktrente die in deze periode daalde naar circa 5% is mogelijk. Of de daling van de interest die vorsten over renten betaalden ook rechtstreeks gevolg was van de dalende marktrente, of dat vanuit de Kerk nieuwe regels werden uitgevaardigd om de maximuminterest meer in lijn te brengen met de op de markt betaalde interest, is onbekend.

Nadelen: inkomstenverlies

Zowel de verkoop van renten als het in pand geven van een domein kon op de lange termijn de stabiliteit van de vorstelijke financiën, of andere domeinbezwaarder, aantasten. Stierf de houder van een lijfrente op zeer hoge leeftijd, dan werd gedurende een lange periode de rente betaald en was het aldus aangetrokken kapitaal duur betaald. Om dit risico te verkleinen kon de interest worden aangepast aan de levensverwachting van de koper van de rente, maar onduidelijk is in hoeverre dit gebeurde in de late middeleeuwen. Het toepassen van een leeftijdsdifferentiatie was overigens alleen nuttig indien de rente niet verhandelbaar was, terwijl dit bij een deel van de renten wel het geval was.⁴¹⁵

De formele maximering van de interest op tien procent vormde bovendien een potentieel probleem voor vorsten. Immers, als crediteuren dezelfde maximale interest mochten berekenen aan personen met een hoge kredietwaardigheid als aan personen met een lage kredietwaardigheid, zouden deze laatsten al snel niet meer kunnen lenen. Het risico bij die leningen was immers groter terwijl de beloning gelijk was. Om zich hiertegen te wapenen konden minder kredietwaardige personen een hogere interest betalen, maar trachten deze op de eerdergenoemde wijze proberen buiten beeld te houden.⁴¹⁶ Voor deze praktijken zijn geen aanwijzingen te vinden. Gezien het feit dat dit tegen de kerkelijke woekerregels in zou gaan is een papieren neerslag hiervan ook niet te verwachten, maar het is wel aannemelijk dat dit plaatsvond.

Een ander probleem van renten was dat rentenverkopers voor zulke grote sommen renten konden verkopen, dat zij de jaarlijkse interestbetalingen niet meer

⁴¹⁴ D. Heirbaut, 'The fief-rente: a new evaluation based on Flemish sources (1000-1305)', *TRG* 1 (1999) 1–37, aldaar 35; B.D. Lyon, 'The fief-rente in the Low Countries. An evaluation', *RBPH* 32 (1954) 422–465, aldaar 433.

⁴¹⁵ Zijderduijn, *Medieval capital markets*, 230–234, 242.

⁴¹⁶ Stasavage, *States of credit*, 42; Zijderduijn, *Medieval capital markets*, 147.

konden dragen. Soms werd dan de oplossing gezocht in de verkoop van nieuwe renten, wat het probleem natuurlijk verergerde.⁴¹⁷ Ook door verpanding namen de inkomsten af, terwijl hier ook de lening op het domein moest worden afgelost om ooit weer over de inkomsten uit dat domein te kunnen beschikken. In sommige gevallen werd ook de rechtsmacht in pand gegeven, zodat de relatie tussen de eigenaar en zijn onderdanen verzwakte. Als een gebied aan een zelfstandige of minder loyale crediteur werd verpand, was de kans aanwezig dat die vanuit het pandgoed zijn macht versterkte ten koste van de debiteur.⁴¹⁸ De langetermijnproblematiek van dit financiële middel was in de tijd zelf bekend, want bij het verzet tegen de bezwaring van vorstelijke domeinen werd door onderdanen een duidelijke verbinding gemaakt tussen de aantasting van het domein en de slechte financiële positie van de vorst.⁴¹⁹ Desondanks kozen vorsten vaak voor de bezwaring van hun domeinen.

4.3 De inzet van domeinbezwaring

Tegenover de bovengenoemde voordelen op de korte termijn, leverde domeinbezwaring problemen op de lange termijn op. Dit zorgde immers voor inkomstenverlies en kon bovendien gepaard gaan met onvrede van de bestuurlijke elite. Desondanks vormde domeinbezwaring voor sommige edelen een vast onderdeel van hun financieringsmethoden. Zij bezwaarden domeinen om geld te mobiliseren op het moment dat buiten het oogstseizoen de domeinrechten nog niets opleverden. De op de domeinen rustende lasten werden afgelost op het moment dat de domeinen inkomsten genereerden.⁴²⁰ Er was daarmee sprake van een anticyclische inzet van domeinbezwaring ten opzichte van de andere inkomstenbronnen.

De vier vorsten bezwaarden hun domeinen weliswaar op een cyclische manier, maar deze cyclus was niet zonder meer tegengesteld aan de cyclus van andere inkomstenbronnen. Domeinbezwaring was daarmee niet direct ingegeven om het inkomstenverlies of –tekort uit andere financiële bronnen op te vangen. Wel werden domeinen bezwaard rond perioden dat grote sommen geld nodig waren, in die zin was sprake van een evenementgerelateerd beleid van domeinbezwaring.

⁴¹⁷ Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 204; C.J. Zuiderduijn, 'De schuldvraag. Monetaire politiek, publieke schuld en wanbetaling in Holland, ca. 1466-1489', *TSEG* 9 (2012) 27–46, aldaar 45–46.

⁴¹⁸ B. von Schwartzberg, 'Over de verpanding van het land van Rode aan de heren van Heinsberg', *PSHAL* LXXXIII (1947) 255–271, aldaar 260–263.

⁴¹⁹ Ligthart, 'Involvement of the Guelders' Estates', 55–58; Stein, 'Een vergeten crisis', 417.

⁴²⁰ Huybrechts en Buylaert, 'Van blauw bloed'.

De cyclische inzet van domeinbezwaaring

Als domeinen vooral bezwaard werden om inkomstenverlies of –tekorten uit andere bronnen op te vangen, dan is te verwachten dat een duidelijke beweging in het aantal domeinbezwaaringen waarneembaar is die contrair is aan de ontwikkeling die andere inkomstenbronnen doorliepen. De oorzaak voor de domeinbezwaaring zou in dat geval nauwelijks invloed moeten hebben. Het maakt immers niet uit of een vorst te weinig financiële middelen had om schulden af te betalen en daarom domeinen bezwaarde, of dat hij geen geld had en daarom nieuwe schulden aanging die hij verzekerde op domeinen. De precieze opbouw van het vorstelijk domein in de vier vorstendommen zal hierbij van beperkte invloed zijn geweest. De perioden waarin inkomsten uit rurale domeinrechten kwamen was weliswaar afhankelijk van de gewassen die verbouwd werden, maar per gewas zullen de oogsten grofweg gelijktijdig zijn verkregen net als de daaruit voortvloeiende domaniale inkomsten. Ook inkomsten uit de slacht zullen overal gelijk zijn geweest, net als de inkomsten uit de oude bedden (jaarschot, meibede, herfstbede). Inkomsten uit marktgelden waren afhankelijk van de jaarcyclus volgens welke het (inter)nationale netwerk van markten georganiseerd was.⁴²¹ Inkomsten uit de handel zullen hier deels mee hebben samengehangen, maar over het algemeen ook sterk afhankelijk zijn geweest van het seizoen.

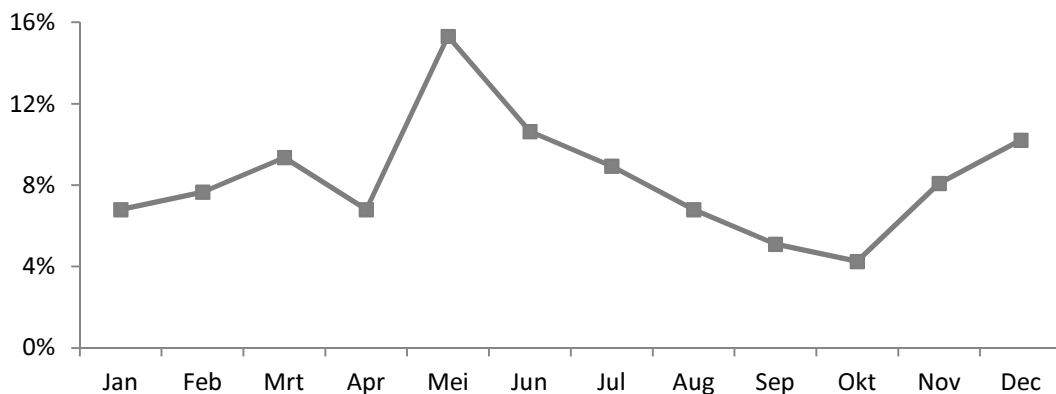
Het bestaan van een cyclus van de domeinbezwaaringen, tegengesteld aan de beweging van andere inkomsten, is het beste na te gaan voor Gelre. Voor dat vorstendom zijn van de meeste domeinbezwaaringen de datum van de transactie beschikbaar. Ook zijn de financiële bronnen van dit vorstendom het beste overgeleverd, zodat eventuele achterliggende financiële oorzaken het beste geanalyseerd kunnen worden.

In Gelre was duidelijk sprake van een cyclische inzet van domeinbezwaaringen, zo blijkt uit grafiek 4.4. Er is sprake van een piek in mei en een dal in oktober. Dit patroon is nauwelijks beïnvloed door individuele jaren, het komt voor in de gehele periode 1423-1473. Het is moeilijk na te gaan in hoeverre deze cyclus ook optreedt als de opbrengsten van de domeinbezwaaringen worden geanalyseerd. Extreem hoge aflossingssommen, vaak gevolg van een domeinbezwaaring ten gunste van voormalige rentmeesters, beïnvloedden het patroon daar bovenmatig.⁴²² Bovendien is niet bij elke domeinbezwaaring duidelijk of sprake was van een nieuwe schuld of een (minieme) verhoging van de bestaande schulden op een domein. Deze aflossingssommen die in bronnen genoemd worden kunnen dus niet zonder meer aan een bepaald jaar of bepaalde maand worden toegewezen.

⁴²¹ J. Dijkman, *Shaping medieval markets. The organisation of commodity markets in Holland, c. 1200–c. 1450*. Global economic history series 8 (Leiden en Boston 2011) 362–363.

⁴²² De ruim 40.000 Rijns gulden die de hertog in 1431 aan schulden had opgelopen bij zijn overrentmeester vormde bijna 10% van in 1473 de totale uitstaande leningen op de domeinen. GAA, GRK, inv.nr. 362, 2v-3r.

Grafiek 4.4 Jaarcyclus Gelderse domeinbezwaren, 1423-1473 (n=229).

N.B. de percentages verwijzen naar het aandeel dat domeinbezwaren in die maand uitmaakten van het gehele aantal domeinbezwaren in de genoemde periode.

Het patroon van Gelderse domeinbezwaren dat duidelijk blijkt uit grafiek 4.4, was geen inverse van de inkomstencyclus uit agrarische of andere domeinrechten. In Gelre kwamen veel agrarische inkomsten uit tienden en tijnsen aan de vorst met Sint-Pieter *ad Cathedram* (22 februari) of Sint Maarten in de winter (11 november). In mei en met Sint Lamberts mis (17 september) kon de vorst ook aanzienlijke inkomsten verwachten uit de mei- en herfstbede. Die waren samen goed voor 20% van de domeininkomsten in het ambt Veluwe.⁴²³ Ook het vrij- en voogdgeld werd rond mei en september betaald. Dit leverde bijna 15% van de inkomsten op de Veluwe op.⁴²⁴

In Gelre kon de vorst rekenen op een gestage inkomstenstroom uit zijn agrarische domeinrechten, die op ten minste vier dagen, verspreid over het jaar (22 februari, mei, 17 september en 11 november) aan hem kwam. Ook in andere delen van de Nederlanden was zo'n spreiding van de inkomsten door het jaar heen gebruikelijk.⁴²⁵ De cyclus van domeinbezwaren kent echter maar één top en één dal in een jaar, tegenover de vier inkomstenpieken voor agrarische en andere domaniale rechten. Bovendien kon de Gelderse hertog in mei relatief veel inkomsten uit de agrarische domeinrechten verwachten, terwijl hij in die maand ook de meeste domeinen bezwaarde. Domeinbezwaaring werd daarom niet direct gebruikt om inkomstenverlies, of een opdrogende inkomstenstroom, uit de agrarische domeinrechten op te vangen.

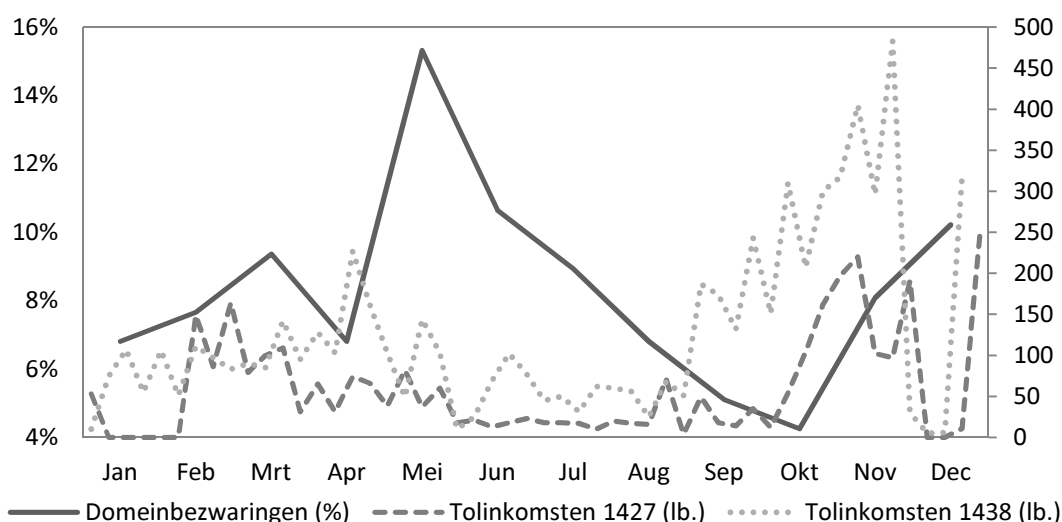
⁴²³ Op de Veluwe leverde de herfstbede in 1424-1425 zo'n 10% van de inkomsten. De meibede zal zo'n zelfde bedrag hebben opgeleverd. In het ambt Geldern leverde de herfst- en meibede samen zelfs 38% van de domaniale inkomsten op. GAA, GHG, inv.nr. 1399, f.6v-7r, 36r; Van Wijngaarden en Wientjes, *Overste rentmeestersrekening*, f.14v, 31r.

⁴²⁴ Het vrij- en voogdgeld werd op dezelfde data als de mei- en herfstbede betaald. De betaling in mei bracht 516 Rijns gulden op, die in met Sint Lamberts mis 529 Rijns gulden. Ibid., f.3r, 10r-11r, 21r.

⁴²⁵ B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993) 350-351; Uytven, *Stadsfinanciën*, 149.

Naast de agrarische inkomsten, vormden ook rechten gerelateerd aan de stedelijke- en handelseconomie een belangrijk onderdeel van het domein. Vooral riviertolten zorgden in Gelre voor een aanzienlijke inkomstenstroom, waarbij de Lobithtol het gros van de inkomsten genereerde. Deze tol kende volgens Weststrate een duidelijke jaarcyclus waarbij de inkomsten in eerste drie kwartalen van het jaar minimaal waren, maar waarbij rond oktober veel opbrengsten werden gegenereerd.⁴²⁶ Deze beweging, is ook zichtbaar in grafiek 4.5, waar de wekelijkse inkomsten uit het tol in twee willekeurige jaren zijn afgezet tegen de jaarcyclus van domeinbezwaringen.⁴²⁷ Hoewel inderdaad sprake is van een toename in het aantal domeinbezwaringen in de periode dat het tol weinig inkomsten leverde, is geen sprake van een directe correlatie tussen de twee bewegingen.

Grafiek 4.5 Tolinkomsten te Lobith, 1427 en 1438, en de trend in domeinbezwaringen, 1423-1473⁴²⁸

N.B. Het dal in de tolinkomsten in december 1427 en december 1438 wordt veroorzaakt door bevriezing van de rivieren, waardoor geen (handels)verkeer meer mogelijk was.

De maandelijkse golfbeweging van de domeinbezwaringen had in Gelre dus geen directe relatie met fluctuaties in agrarische domeininkomsten of tolinkomsten. Sterker nog, ook op momenten dat de vorst veel inkomsten kon verwachten, zoals rond Sint

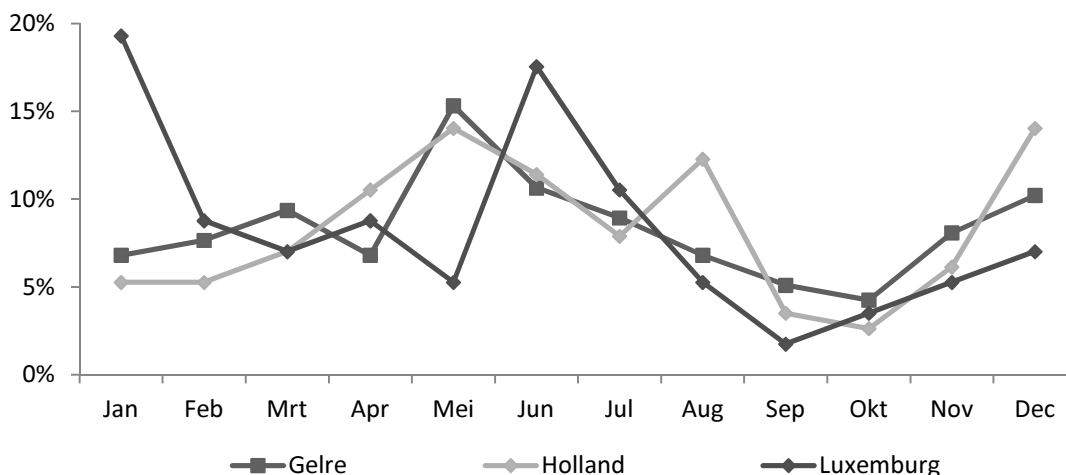
⁴²⁶ Vriendelijke mededeling van dr. Weststrate, zie ook: Weststrate, *In het kielzog*, 78–79.

⁴²⁷ Weliswaar was in 1438 sprake van graantekorten en namen de handelsbewegingen die bij Lobith vertold werden wel iets af, maar deze schommeling waren volgens Weststrate niet groter dan in andere jaren. Ibid., 137.

⁴²⁸ GAA, GHG, inv.nr. 729, f.13v-25r, 82r92r; GAA, GHG, inv.nr.733, f.10r-v, 13r-32r; GAA, GHG, inv.nr. 734, f.1r-19r; Ibid.

Maarten, werden nog domeinen bezwaard.⁴²⁹ Juist op de absolute top van de domeinbezwaren, in de maand mei, kon de vorst grote sommen geld tegemoet zien uit de meibede en het voogd- en voedergeld. De toelinkomsten van de vorst waren tijdens de maand mei weliswaar relatief laag, maar van een absoluut dieptepunt is geen sprake. Dit kan dus ook geen oorzaak zijn van de piek in het aantal domeinbezwaren.

Grafiek 4.6 Jaarcyclus van domeinbezwaren in Holland, 1417-1433, (n=114) Luxemburg, 1409-1444 (n=57) en Gelre, 1423-1473 (n=229)

Ook in Holland en Luxemburg was sprake van een jaarcyclus van de domeinbezwaren, die bovendien sterk aansloot op die in Gelre (grafiek 4.6), uitgezonderd het feit dat in Luxemburg een piek te vinden is in juni, in plaats van in mei. Afwijkingen in Holland en Luxemburg ten opzichte van het Gelderse patroon, worden in belangrijke mate veroorzaakt door incidentele jaren waarin veel domeinbezwaren waren geconcentreerd op een ‘afwijkend’ moment. De piek die in Holland te zien is rond augustus, was gevolg van het grote aantal domeinbezwaren in augustus 1428. Dit hing samen met de start van de gedeelde regering van Filips de Goede en Jacoba van Beieren. De piek die in Luxemburg in januari te vinden is, wordt veroorzaakt doordat relatief veel domeinbezwaren in die maand in 1426 en 1429.

Een piek in de uitgaven rond mei werd in elk geval niet veroorzaakt doordat de vorst met zijn rentmeesters afrekende. Immers, het boekjaar van de meeste Gelderse rentmeesters opende en sloot in juli.⁴³⁰ Bovendien werden vorderingen van rentmeesters op de vorst over het algemeen niet uitbetaald, maar het volgend jaar als kostenpost opgenomen in hun rekening. Net als in Gelre wordt de cyclus in Holland in elk geval

⁴²⁹ GAA, GHG, inv.nr. 784, f.26v; GAA, GHG, inv.nr. 195, f.9v, 29r-v.

⁴³⁰ GAA, GHG, inv.nrs. 296, 307, 321, 354, 471, 479, 500, 528, 548, 565, 593, 635, 649, 654, 729, 755, 773, 776, 1399, 1485, 1529, 1539, 1611, 1649, *passim*.

niet veroorzaakt door de afrekening met regionale rentmeesters, die in dat gewest juist vaak in december plaatsvond.⁴³¹ Voor Luxemburg kan bij gebrek aan rekeningen van de Luxemburgse rentmeesters niet worden uitgesloten dat de cyclus gevolg was van de afrekening met regionale rentmeesters, maar dit lijkt onaannemelijk.

De duidelijke golfbeweging wijst erop dat de vorst periodiek zijn inkomsten niet kon afdekken met zijn domeininkomsten. Aanvullende inkomsten werden op dat moment gevonden in de bezwaring van het domein. De golfbeweging met een piek in of rond mei is te zien in drie vorstendommen die van elkaar verschilden wat betreft de sociaaleconomische context, de onderzochte tijdvakken en de lengte van de onderzochte periode. Dit wijst erop dat de achterliggende oorzaak breder aanwezig was. Aangezien de trend in de aantallen domeinbezwaren niet werd veroorzaakt door de relatief lage inkomsten, werd deze wellicht veroorzaakt door een cyclische toename in de uitgaven. Dit is moeilijk te constateren is zonder uitvoerig extra onderzoek naar de vorstelijke uitgaven. Een aannemelijker verklaring is dat de piek in het aantal domeinbezwaren in mei werd veroorzaakt door (voorbereidingen op) oorlogshandelingen die met grote kosten gemoeid gingen.

De golfbeweging is niet, of veel minder sterk zichtbaar in Brabant. In dat vorstendom werden de meeste domeinen juist in januari, februari en maart bezwaard. Dit kan erop wijzen dat de oorzaak van de periodieke domeinbezwaaring ofwel niet algemeen geldig was in de Nederlanden, ofwel dat deze niet in de veertiende eeuw gold. Een mogelijkheid is dat door de *Agrarkrise* het relatieve belang van inkomsten uit agrarische domeinrechten in de vijftiende eeuw aan belang inboette. Deze inkomstenval trachtten vorsten wellicht op te vangen door domeinen te bezwaren. Eerder is echter al gesteld dat de *Agrarkrise* niet overal en niet overal even hard toesloeg. Uit de analyse van de bezwaarde domeinrechten in hoofdstuk 5 blijkt bovendien dat niet alleen agrarische rechten werden bezwaard, maar ook aan de nieuwe handelseconomie verbonden rechten, of rechten in steden. De *Agrarkrise* is daarmee geen goede verklaring voor het feit dat in Brabant een totaal andere cyclus wordt geobserveerd. Zo'n verklaring is helaas niet te geven zonder verder onderzoek naar de complete vorstelijke inkomsten.

De incidentele inzet van domeinbezwaaring

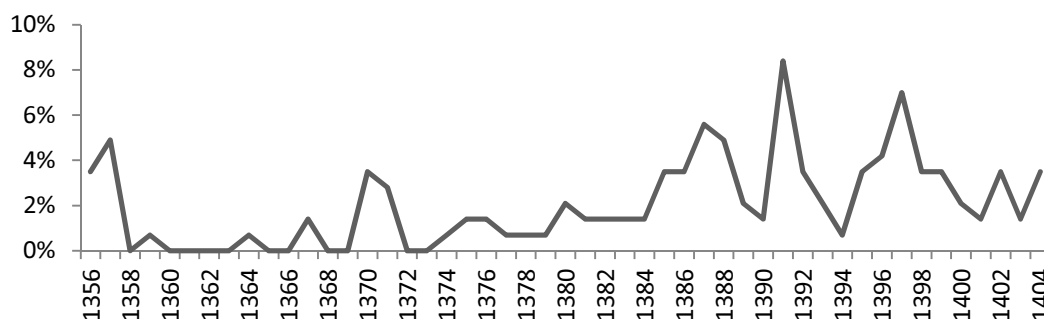
De jaarcyclus van domeinbezwaren werd wellicht veroorzaakt door oorlogsinspanningen rond mei, maar ook andere grote uitgaven, zoals huwelijken, hingen mogelijk samen met pieken in het aantal domeinbezwaren. Voor alle

⁴³¹ De rentmeester van Noordholland begon zijn boekjaar in februari, die van Kennemerland, Zuidholland, Amstelland, Heusden en Gouda in december, die van Woerden in mei, die van Arkel in november. Kort, *Inventaris*, passim.

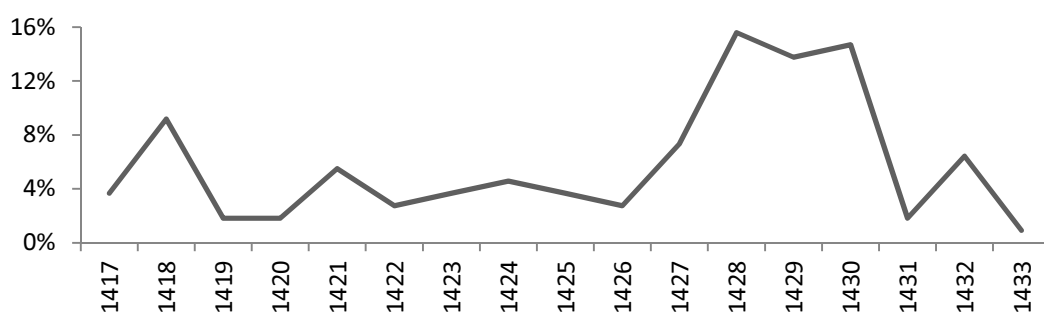
vorstendommen zijn de in de domeinstaten opgenomen bezwaren tijdens de onderzochte regeringen gepresenteerd in de grafieken 4.7-4.10.

Om eventuele incidentele oorzaken van domeinbezwaren te analyseren, zijn de transacties per jaar weergegeven. Een potentieel probleem is dat het jaar waarin een domein werd bezwaard niet altijd een directe relatie heeft met het jaar waarin de kosten werden gemaakt. Zo kregen militairen soms jarenlang uitkeringen uit de vorstelijke domeinen omwille van hun steun bij toekomstige oorlogen, terwijl geldschietters soms jaren moesten wachten voor de financiële afwikkeling van hun schulden geregeld was. Desondanks zal de jaarlijkse variatie in grote lijnen stroken met de periodes dat een vorst in geldnood zat.

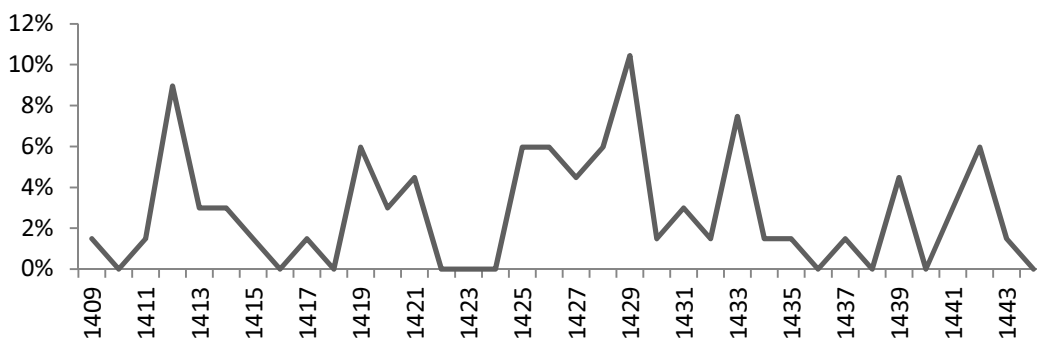
Grafiek 4.7 Bezwaren van Brabantse domeinen, 1356-1404 (n=143)

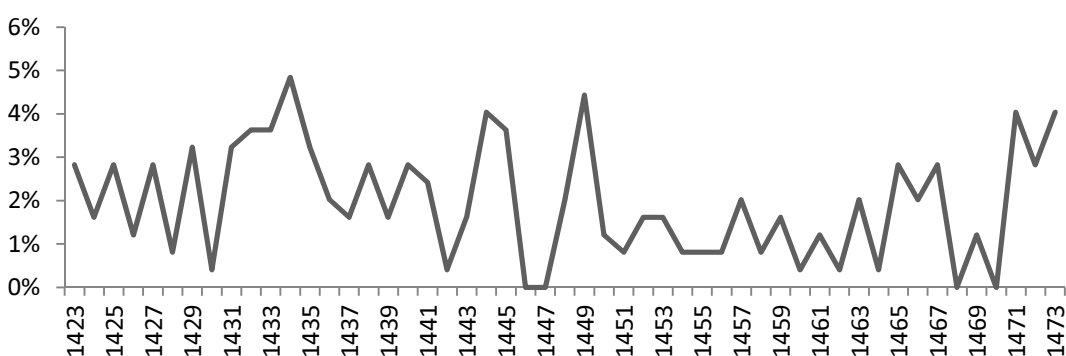
Grafiek 4.8 Bezwaren van Hollandse domeinen, 1417-1433 (n=109)

Grafiek 4.9 Aantal bezwaren van Luxemburgse domeinen, 1409-1443 (n=67)

Grafiek 4.10 Aantal bezwaren van Gelderse domeinen, 1423-1473 (n=248)

De grafieken geven alleen de stand van de domeinbezwaren aan het einde van de onderzochte periodes weer. De grafieken zijn dan ook alleen indicatief voor de aantallen domeinen die de vorsten bezwaarden. Denkelijk zijn er voor het opmaken van de domeinstaten al bezwaarde domeinen afgelost of op andere wijze aan de vorst gekomen. De grafieken geven daarin geen inzicht. Idealiter zou de analyse van de verspreiding van de domeinbezwaren gebaseerd zijn op de rekeningen van de centrale en regionale rentmeesters. Deze zijn echter nauwelijks overgeleverd. Bovendien zijn hier alleen de aantallen geanalyseerd en niet de opbrengst van de domeinbezwaren. Om de jaarlijkse financiële opbrengst van de domeinbezwaren te analyseren is zowel het jaar van uitgave als de aflossingssom nodig, dit is voor maar een zeer klein deel van de zaken het geval.⁴³² De gepresenteerde grafieken zijn dan ook het best haalbare resultaat op basis van het overgeleverde bronmateriaal.

Uit de grafieken 4.7-4.10 blijkt dat er grote fluctuaties zijn wat betreft de aantallen domeinbezwaren binnen de vorstendommen. De vermoedelijk oorzaken

⁴³² Voor Brabant heeft dit bijvoorbeeld tot gevolg dat van circa 140 domeinbezwaren de datum van uitgave bekend is, maar dat hiervan maar voor een kwart de aflossingssom achterhaald is. Van honderd andere domeinbezwaren is alleen bekend dat deze tijdens de regering van Johanna zijn uitgegeven of geldig waren, maar is de datum van de transactie onbekend.

van de fluctuaties zijn sporadisch voorkomende duurteperiodes, of incidenten waarvoor grote sommen geld nodig waren zoals huwelijken en oorlogen. Waarschijnlijk zorgde de onttrekking van grote sommen geld ten behoeve van die voorvallen, of het wegvallen van inkomsten, voor een groot financieringstekort. Dit werd deels opgevuld met leningen die verzekerd werden op de domeinen.

In verschillende jaren is inderdaad een overeenkomst zichtbaar tussen kostbare incidenten en hoogtepunten in de aantallen domeinbezwaren. Zo werden rond de Brabantse successieoorlog (1356) en de slag bij Baesweiler (1371) in Brabant veel domeinen bezwaard. In Holland was de piek in 1428-430 gevolg van het verdelen van de regering tussen Jacoba van Beieren en Filips de Goede. Om toekomstige factiestrijd te voorkomen werden leden van Jacoba's entourage voorzien van domeingoederen. Een piek in Luxemburg is zichtbaar na het huwelijk van Elizabeth van Görlitz en Antoon van Brabant. De echtelieden moesten zelf hun bruidsschat, het hertogdom Luxemburg, veroveren, hetgeen gepaard ging met domeinbezwaren. In Gelre zijn pieken zichtbaar rond 1432 en 1448, toen Arnold in conflict was met de Staten van Gelre.

Het feit dat bijna elk jaar domeinen werden bezwaard wijst er op dat domeinbezwaaring niet alleen gebruikt werd om grote, speciale of incidentele uitgaven op te vangen. Er was sprake van een beleid van het structureel bezwaren van domeinen. De fluctuaties in aantallen domeinbezwaren maakt duidelijk dat domeinbezwaaring niet de eerste of enige financieringsmethode was die de vorst inzette. Immers, elk jaar waren de domeininkomsten onvoldoende om zijn uitgaven af te dekken, maar niet elk jaar is (in dezelfde mate) sprake van domeinbezwaren. Dit kan het gevolg zijn van het feit dat de grafieken gebaseerd zijn op de domeinstaten die aan het einde van de periode zijn opgemaakt, en niet op basis van de rentmeesterrekeningen tijdens de periode.

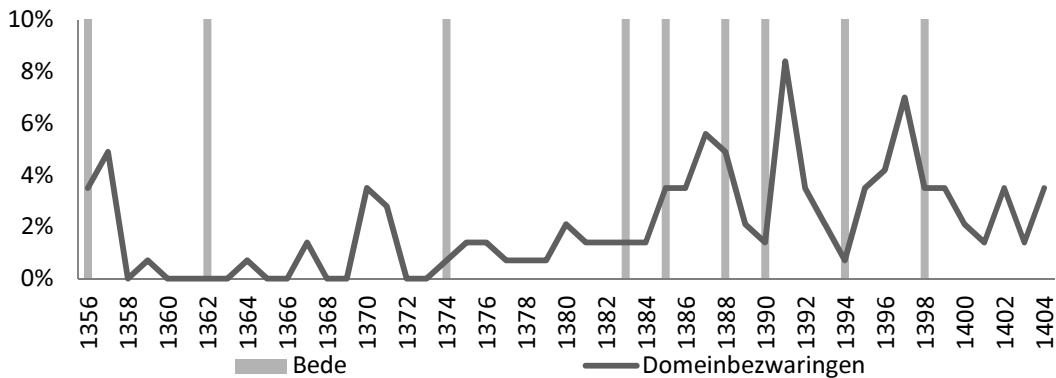
Behalve door fluctuerende uitgaven zal het gebrek aan inkomsten ook zijn veroorzaakt door de fluctuatie van die inkomsten. Naast domeinbezwaaring zetten de vorsten ook andere middelen in om kapitaal aan te trekken. Deze middelen werden bovendien naast domeinbezwaaring ingezet en niet in plaats van domeinbezwaaring. Zo had de hertog van Gelre in 1427 plannen opgevat om én een deel van het land te verpanden én een bede te vragen aan zijn onderdanen.⁴³³ Het gelijktijdig inzetten van verschillende methoden om extern kapitaal aan te trekken kwam ook in de andere vorstendommen voor.

In de grafieken (4.11-4.14) zijn de jaren waarin een bede werd toegestaan door de Staten afgezet tegen de domeinbezwaren. Er is nadrukkelijk niet voor gekozen om alle jaren dat een bede werd betaald te presenteren. Het feit dat een bede soms gedurende meerdere jaren werd betaald betekende dat een vorst verzekerd was van extra inkomsten. Juist de onzekerheid over de verkrijging van een bede maakte het tot een instabiele inkomstenbron. Het was immers de onzekerheid over het verkrijgen van een

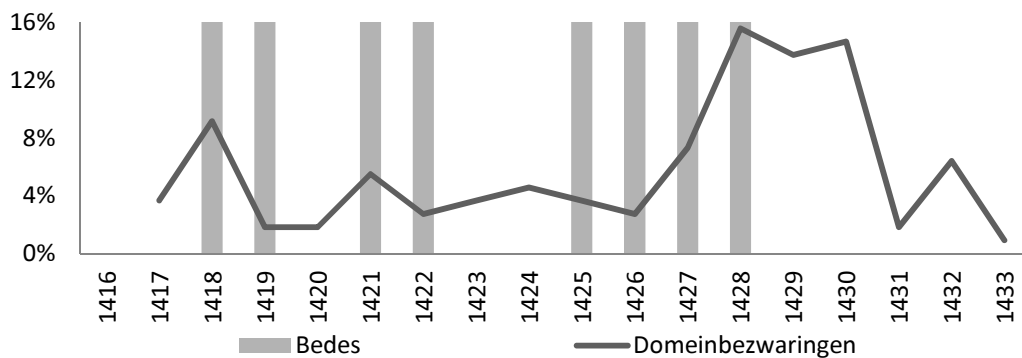
⁴³³ Alberts, *De staten van Gelre I*, 137.

bede, die er ten dele toe leidde dat de vorst in bepaalde jaren overging tot bezwaring van domeinen.⁴³⁴

Grafiek 4.11 Domeinbezwaringen en verzekering van beden in Brabant, 1356-1404

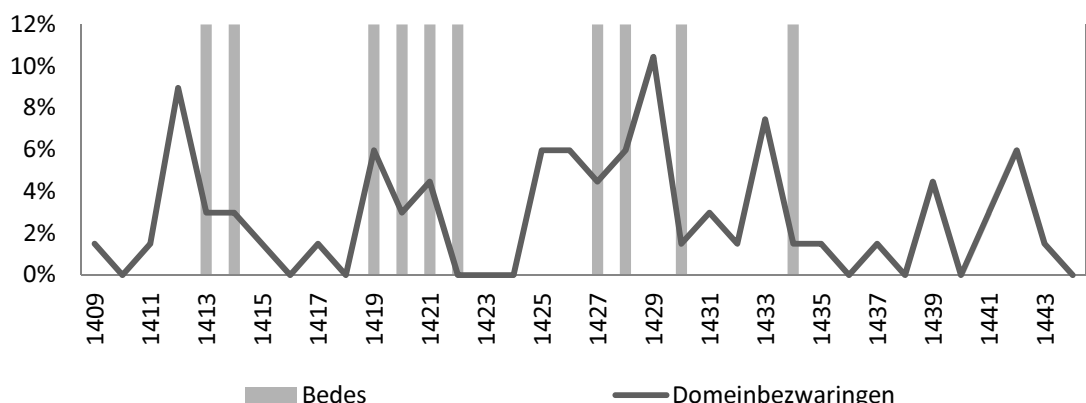

Grafiek 4.12 Domeinbezwaringen en verzekering van beden in Holland, 1417-1433

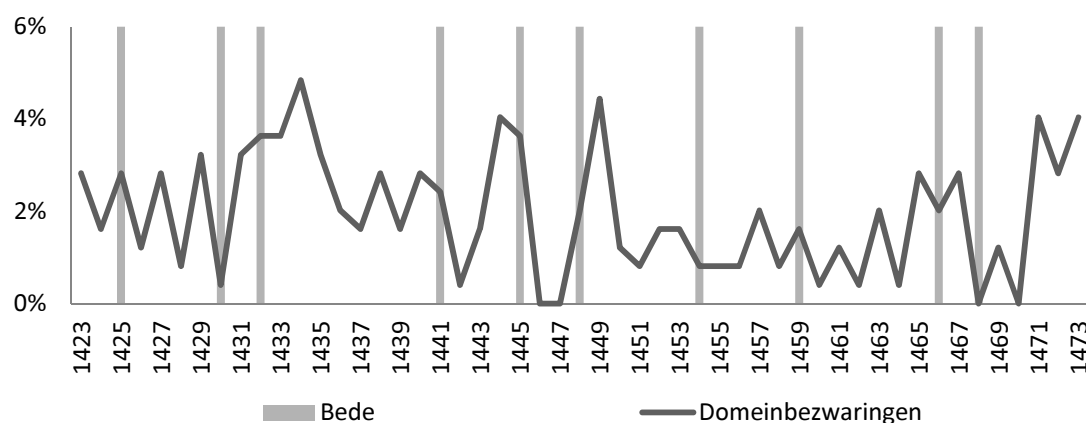

⁴³⁴ De inzet van de verschillende inkomstenbronnen laat zich moeilijk vergelijken in bijvoorbeeld een grafiek. Immers, beden vergden een lange onderhandelingsstijd en het daadwerkelijk heffen van de bedden kostte ook tijd. Bij domeinbezwaring is de datum van de bezwaring echter niet per se gelijk aan de daadwerkelijke verlening van diensten of producten. Iets soortgelijks speelt bij bedden. Het moment waarop deze werd toegestaan is niet gelijk aan het moment dat de vorst inschatte dat hij een bede kon krijgen, of dat daadwerkelijk inkomsten zijn kant op vloeiden. Bovendien kon de verzekering van een bede en het bezwaren van een domein elkaar binnen een paar weken opvolgen, terwijl deze in een grafiek noodzakelijkerwijs op een enkel punt worden gepresenteerd. Het is bovendien niet mogelijk om de vijftigjaar durende regeringen van Johanna en Arnold in een grafiek op maand- of zelfs weekniveau te presenteren.

Grafiek 4.13 Domeinbezwaren en verzekering van beden in Luxemburg, 1409-1444

Grafiek 4.14 Domeinbezwaren en verzekering van beden in Gelre, 1423-1473

In de grafieken 4.11-4.14 valt op dat concentraties van domeinbezwaren in verschillende vorstendommen en perioden voorafgingen aan beden. De vorst trachtte vermoedelijk een bede te verkrijgen in verband met grote uitgaven, maar tot hij die had verkregen zocht hij zijn toevlucht tot domeinbezwaren. De daling van het aantal domeinbezwaren nadat beden waren verzekerd - bijvoorbeeld in Brabant in 1388, in Holland in 1418 en in Gelre in 1445 – versterkt dit idee. Echter, net zo vaak werd een bede verzekerd op een moment dat juist al weinig domeinen werden bezwaard. Vermoedelijk zat de vorst op dat moment niet zo krap bij kas, of waren de uitgaven niet zo acuut dat een toevlucht moest worden genomen tot domeinbezwaar, of werd de bede erg snel toegestaan. In sommige gevallen zette de stijging van het aantal domeinbezwaren zelfs door nadat een bede was verzekerd. Dit laatste werd vermoedelijk veroorzaakt door de soms lange periode die het kostte voor een bede ook daadwerkelijk geld genereerde.

Behalve via beden kon de vorst ook via de verkoop van renten door zijn onderdanen rekenen op extra inkomsten. De mogelijkheden hiervan verschilden echter sterk tussen de vorstendommen. Voor Luxemburg en Brabant is hierover nagenoeg niets bekend. In Holland wist de vorst wel relatief vaak *public debt* in de vorm van

rentenverkoop door onderdanen te creëren. Zo kon Jacoba van Beieren in 1417 en 1418 renten laten verkopen, net als in 1419. De inkomsten daaruit zouden tot februari 1420 aan de grafelijke tesorier zijn gekomen.⁴³⁵ Precies in die periode is een piek zichtbaar van het aantal domeinbezwaren. Tegelijkertijd moet Jacoba ook hebben kunnen rekenen op betalingen van de bede die sinds 1415 liep. Hoewel de vorstin dus op drie verschillende buitengewone inkomstenbronnen kon rekenen, waren de uitgaven als gevolg van het conflict met haar oom Jan van Beieren wellicht al zo hoog dat alle extra inkomsten nodig waren. In Gelre is een soortgelijke situatie zichtbaar. Daar valt een rentenverkoop ten gunste van de vorst, in 1464, weliswaar samen met een kleine daling in het aantal domeinbezwaren, maar de rentenverkoop in 1466 niet. Sterker nog, juist in dat jaar werd ook een bede verzekerd.⁴³⁶ Eens te meer wordt hieruit duidelijk dat de vorst wellicht een voorkeur had voor specifieke methoden om aan geld te komen, maar op de korte termijn zal de keuze waarschijnlijk vooral zijn ingegeven door de vraag hoe snel en hoeveel geld een financieringsinstrument opleverde.

Besluit

Vorsten in de late middeleeuwen konden op verschillende manieren extern kapitaal aantrekken. Elke methode, variërend van het verkrijgen van een schenking tot het verzoeken van een bede kostte tijd, had kleine of juist grote financiële kosten en opbrengsten en bracht politieke kosten met zich mee. Vorsten zullen dan ook niet standaard voor één methode hebben gekozen, maar per geval hebben gekozen voor de methode die op dat moment het beste resultaat opleverde. De verschillende financieringsmogelijkheden sloten elkaar hierbij niet uit. Zo werden domeinen bezwaard om op korte termijn geld aan te trekken, terwijl ondertussen over een bede werd onderhandeld waarvan de inkomstenstroom veel langer op zich liet wachten. De bezwaring van domeinen werd zowel incidenteel als structureel of cyclisch ingezet. In jaren met speciale gelegenheden zijn meer domeinbezwaren te vinden dan in ‘normale’ jaren. Tegelijkertijd volgen de domeinbezwaren wel een golfpatroon door het jaar heen, waarbij rond mei de meeste transacties plaatsvonden. Dit hing vermoedelijk samen met het feit dat oorlogen veelal in het zomerseizoen werden uitgevochten.

⁴³⁵ Bos-Rops, *Graven*, 170–171.

⁴³⁶ Arnhem had in 1464-1465 voor 2.000 Rijns gulden renten verkocht ten gunste van de hertog, Harderwijk had in 1466 lijfrenten ter waarde van 1.500 Rijns gulden verkocht aan burgers van Kampen. GAA, *GHG*, inv.nr. 195, f.10r, 32v-33v; GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f.26v; GAA, *GHG*, inv.nr. 1780, 52r, 60r; GAA, *GRK*, inv.nr. 16, f6r-7v; R.A.A. Bosch, *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie. Stadsfinanciën, staatsvorming en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550* (Ede 2018) 515, 531; Van Schaik, ‘The sale of annuities’, 119.

5 Het domein bezwaard

In de inhuldigingseden werd het vorsten expliciet verboden om het domeinbezit aan te tasten.⁴³⁷ Hier lieten zij zich weinig aan gelegen liggen zo is gebleken uit het vorige hoofdstuk. Domeinbezwaaring werd vooral ingezet als snelle financieringsmethode naast andere methoden om extern kapitaal aan te trekken. De snelheid waarmee kapitaal aangetrokken werd, of diende te worden, kon een negatieve invloed te hebben gehad op de manier waarop domeinen werden bezwaard. Het is mogelijk dat vorsten overgingen tot een zogenaamde *fire sale* waarbij domeinrechten onder de prijs of tegen andere ongunstige voorwaarden van de hand werden gedaan om maar zo snel mogelijk geld aan te trekken.

Bij de bezwaaring van hun domeinen hadden de vorsten de keuze uit het vestigen van een rente op een domein of het verpanden van een domein. In het eerste geval hield de vorst de beschikkingsmacht in handen en droeg alleen (een deel van) de inkomsten over. In het tweede geval werd het gebruiksrecht over een domein overgedragen. Ook had de vorst de keuze uit de verschillende rechten die hij bezat. Zo kon de vorst relatief stabiele inkomstenbronnen, zoals een jaarlijks te betalen cijns, verpanden, maar ook meer instabiele inkomstenbronnen als een tiende of tolrecht. De ligging van die rechten was dan weer van invloed op de blijvende binding met de vorst, of de blootstelling aan vijandelijkheden van naburige vorstendommen.

Welke domeinrechten werden bezwaard hing sterk samen met de domeinen die een vorst bezat, maar ook met de eigen keuze van vorsten. De keuze voor een bepaald domeinrecht kon worden ingegeven door de rendabiliteit ervan, de aantallen die een vorst van een bepaald recht bezat, maar het was ook het gevolg zijn van sociale of emotionele keuzes. Hetzelfde gold voor de locatie van de bezwaarde rechten, waarbij fysische geografie en territoriale ontwikkeling het aanbod konden beïnvloeden, maar de eigen keuze van de vorst evengoed leidend kon zijn voor de spreiding van de bezwaarde domeinen.

5.1 Bezwaringsmethoden en bezwaarde domeinrechten

Vorsten konden rechten te gelde maken door deze in leen uit te geven, als gift te schenken, te verpanden, te verkopen met het recht op wederkoop, of nog andere methoden. In Brabant was het vestigen van renten op de domeinen de meeste gehanteerde methode van de vorst om het domein in te zetten is te zien in tabel 5.1.

⁴³⁷ Bos-Rops, Smit en Vlist, *Holland bestuurd*, 207–209; Bragt, *De Blijde Inkomst*, 98; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 2.

Daarentegen werden in Holland, Luxemburg en Gelre de beschikkingsmacht over domeinrechten vooral in haar geheel overgedragen. In Brabant, Luxemburg en Gelre werd hiermee aangesloten op de bestaande praktijk. In Brabant werden vaker dan elders in de Nederlanden renten uitgegeven door vorsten, terwijl in Luxemburg en Gelre de vorsten van oudsher de gebruiksrechten over domeinen overdroegen.⁴³⁸

Tabel 5.1 Methoden van domeinbezwareling

	Brabant 1356-1406	Holland 1417-1433	Luxemburg 1411-1443	Gelre 1423-1473
Overdracht gebruiksrecht	25%	60%	55%	57%
Jaarlijkse betaling	75%	40%	45%	43%
Totaal	100%	100%	100%	100%
<i>n</i> =	263	134	55	313

N.B. Meerdere (opeenvolgende) transacties van dezelfde betaling of het zelfde domeinrecht zijn in deze tabel als een eenheid behandeld. Dit omdat het karakter van de bezwareling niet veranderde.

De wijze waarop een domein werd bezwaard, de overdracht van een jaarlijkse claim of het gebruiksrecht, had een grote invloed op de wijze waarop de domeinrechten terug in vorstelijke handen konden komen. Renten werden over het algemeen uitgegeven met een recht op terugkoop, terwijl gebruiksrechten veelal werden verpand. Hoewel in Holland sterker dan in de andere vorstendommen gebruiksrechten werden overgedragen, gebeurde dit nauwelijks via verpanding maar vooral via leenuitgifte (tabel 5.2). Dit is om twee redenen opvallend. Ten eerste contrasteert het met de opdracht die Jacoba van Beieren, in september 1418, gaf aan haar nieuw aangetrokken tesoriers, Jan van Vianen en Lodewijk van Montfoort. Vanwege de grote financiële nood waarin de vorstin zich bevond, kregen de tesoriers de opdracht om vorstelijke ‘goede, ende renten te versetten’.⁴³⁹

Ten tweede is het opvallend te noemen dat beleningen zijn opgenomen in de domeinstaten, omdat dit soort transacties vorsten niet werd verboden door hun onderdanen. In de ogen van de moderne beschouwer zijn beleningen bovendien een totaal ander soort aantasting van het vorstelijke domein dan bijvoorbeeld verpandingen. Dat beleningen in de domeinstaten zijn opgenomen wijst erop dat die specifieke belening als problematisch werd gezien op het moment dat de domeinstaat werd opgemaakt. Hiervoor zijn verschillende mogelijke oorzaken. Zo was

⁴³⁸ B.D. Lyon, ‘Le fief-rente aux Pays-Bas: sa terminologie et son aspect financier’, *Revue du Nord* XXXV (1953) 221–232, aldaar 226–227; Meihuizen, *De rekening*, 7–18; Reichert, *Landesherrschaft*, 350 e.v.

⁴³⁹ Van Mieris, *Groot charterboek* IV, 497.

bij een deel van de beleningen sprake van pandlenen: beleningen in de vorm van een pandschap. De vorst kon in zo'n geval niet meer zonder meer beschikken over het leen, maar moest de lening die de leenhouder annex pandhouder op het leen had gevestigd aflossen.⁴⁴⁰ Een andere mogelijke oorzaak voor het opnemen van de leenuitgiften is dat de lenen te vererven waren via mannelijke en vrouwelijke lijn. De kans dat deze ooit aan de vorst terugvielen was daarmee beperkt.⁴⁴¹

Tabel 5.2 De wijze van overdracht van bezwaarde domeinen

	Brabant 1356-1406	Holland 1417-1433	Luxemburg 1411-1443	Gelre 1423-1473
Leenuitgifte	39% (63)	67% (96)	12% (7)	7% (20)
Gift	1% (1)	4% (5)		1% (2)
Verpanding / terugkoop	60% (97)	26% (37)	88% (53)	88% (258)
Verkoop		2% (3)		2% (6)
Anders		1% (1)		2% (6)
Totaal	100%	100%	100%	100%
<i>n</i> =	161	142	60	292

N.B. De cijfers representeren het aantal zaken waarin de methode van overdracht bekend is.

Ook in Brabant zijn veel beleningen aangetroffen, maar deze hadden een andere vorm dan die in Holland. In Holland werden veelal de gebruiksrechten overgedragen, vermoedelijk een traditionele overdracht van een *feodum* in ruil voor *consillium* en *auxilium*. In Brabant werden juist jaarlijkse betalingen in leen uitgegeven, beter bekend onder de term *fief-rentes* of rentelenen. Hoewel deze renten via een leenuitgifte werden overgedragen, kon de vorst de rente wel aflossen, met een vooraf vastgesteld bedrag.⁴⁴² Het feit dat vooral in Brabant rentelenen voorkomen, sluit aan bij de constatering van Bryce Lyon. De stelde dat binnen de Nederlanden vooral in Brabant jaarlijkse betalingen in de vorm van renten gebruikelijk waren, deze werden veelal ingezet om militairen aan de vorst te binden. In andere vorstendommen in de Nederlanden was dit

⁴⁴⁰ HRG III, Lemma: Pfandlehen.

⁴⁴¹ Bij 42% van de leenuitgiften is geen duidelijkheid over het soort belening. Bij 27% is sprake van een rechtleen, in 20% van een erfleen, in 9% van een onversterfelijk leen. Maar in 2% van de beleningen kon alleen door een man worden geërfd. Dat het onderscheid qua soort belening in de Hollandse bronnen scherper wordt gesteld dan in de andere vorstendommen, komt ten dele door de gebruikte bronnen. Omdat in de Hollandse domeinstaat veel leenuitgiften zijn opgenomen, is aanvullende informatie hierover zoveel mogelijk gezocht in de Hollandse *repertoria op de lenen*. Deze zijn (vooral) door J.C.Kort op diverse plaatsen gepubliceerd, maar zijn op de website <http://www.hogenda.nl/hogenda-leenkamers/> in hun geheel aangeboden en te doorzoeken per locatie van het leengoed. De repertoria geven meer dan de charters van de vorst, of financiële bronnen van de rentmeesters, informatie over het leen en het soort leenuitgifte. Dit vormt echter maar ten dele een verklaring, aangezien de Hollandse domeinstaat zelf al bij een groot deel van de beleningen nadere informatie over het soort leen geeft. Bij verschillende leenuitgiften in de domeinstaat wordt expliciet gesproken van *fief heretable*.

⁴⁴² Heirbaut, 'The fief-rente', 35; Lyon, 'The fief-rente', 433-434.

volgens Lyon veel minder het geval.⁴⁴³ In hoeverre alle in Brabant uitgegeven renten in leen werden gegeven en of deze allemaal zijn ingezet om militairen aan te trekken is niet na te gaan. Een aanzienlijk deel van de verwijzingen in de domeinstaten kon niet worden aangevuld met het chartermateriaal waarop de domeinstaat is gebaseerd. De oorspronkelijke afspraken tussen vorst en leenhouder zijn niet overgeleverd, de kwitanties van jaarlijkse betalingen wel.

*Tabel 5.3 De duur van domeinbezwaren*⁴⁴⁴

	Brabant 1356-1406	Holland 1417-1433	Luxemburg 1411-1443	Gelre 1423-1473
Levenslang	16% (20)	4% (3)	2% (1)	3% (8)
Erfelijk	7% (9)	41% (28)	2% (1)	1% (3)
Tot herroeping	1% (1)	1% (1)		
Tot aflossing / terugkoop	75% (97)	54% (37)	95% (53)	96% (258)
Tijdgebonden			2% (1)	
Anders	2% (2)			
Totaal	100%	100%	100%	100%
<i>n</i> =	129	69	56	269

N.B. De cijfers representeren het aantal zaken waarin de methode van overdracht bekend is.

De keuze voor de overdracht van een vaste jaarlijkse claim op het domein, of de overdracht van gebruiksrechten had vaak, maar niet altijd, gevolgen voor de periode dat het domein werd onttrokken aan de macht van de vorst. In Brabant werden renten vaak gedurende een of twee levens uitgegeven. In de andere vorstendommen werden minder renten gevestigd, maar werden vooral gebruiksrechten verpand. In die gevallen was in principe sprake van bezwaring van het domein voor onbepaalde tijd. Bij de verpandingen werd immers in meerderheid het model toegepast dat ook in de rest van het Roomse rijk leidend was; de *mort-gage*. Hierbij werden inkomsten uit het verpande goed niet afgetrokken van de hoofdsom. Bovendien kon het pandgoed worden vererfd.⁴⁴⁵ De vorst kon dus pas weer over zijn bezit beschikken indien hij de hoofdsom afloste.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Heirbaut stelt overigens dat dit middel net zo vaak in Vlaanderen werd ingezet. Heirbaut, 'The fief-rente', 7; Lyon, 'The fief-rente', 426.

⁴⁴⁴ Het feit dat er in Holland wel veel leenuitgiften te vinden waren in de domeinstaten, maar de domeinen voor het grootste deel door terugkoop of aflossing aan de vorst terug konden komen, heeft te maken met de informatie die de domeinstaten bieden. Bij de leenuitgiften wordt veelal niet vermeldt hoe deze zouden eindigen. Dit veroorzaakt ook het verschil in aantal zaken dat in de tabellen wordt gepresenteerd.

⁴⁴⁵ In de pandbrieven wordt veelal gesproken over aflossing van de pandhouder of 'sine erven'. Hierbij is onduidelijk tot in welke familiegraad de bezwaarde domeinen konden worden overerft. Hoewel in de gebruikte dataset bij verschillende domeinbezwaren, gedurende tientallen jaren, de opeenvolgende

Niet alleen de methode waarop domeinen werden bezwaard verschilde tussen de vorstendommen, maar ook het soort rechten dat vorsten bezwaarden. Hoewel elk van de onderzochte vorstendommen een eigen variëteit aan bezwaarde domeinrechten kende, blijkt uit tabel 5.4 wel dat bij de belasting van domeinrechten sprake was van overeenkomende keuzes in de verschillende vorstendommen.

De bezwaring of overdracht van heerlijkheden was vooral van belang in Brabant en Luxemburg en in mindere mate in Holland en Gelre. Grondbezit en tienden werden vooral in Holland en Gelre bezwaard. Renten werden in Brabant, Holland en Luxemburg vooral op rentmeesterschappen gevestigd, of op inkomsten uit nederzettingen of regio's zonder dat gespecificeerd werd welke rechten dit betrof. Het omgekeerde gebeurde in Gelre waar juist specifieke rechten werden belast met renten.

In alle vier de vorstendommen vormden daarnaast tolleren een inkomstenbron die veelvuldig werd gebruikt om renten op te vestigen, terwijl het vestigen van renten op naturabetalingen vooral in Luxemburg en Gelre voorkwam. Het vestigen van renten op tiendinkomsten kwam dan weer vooral voor in Holland en Gelre. Van minder belang was de bezwaring van bosrechten, die vooral in Brabant en Luxemburg werden verpand, terwijl jachtrechten vooral in Brabant en Gelre werden bezwaard. Visrechten werden vooral in Holland op grote schaal verpand, terwijl deze rechten in bijvoorbeeld Luxemburg alleen met renten werden belast.

In tabel 5.4 zijn veel overeenkomsten waar te nemen tussen enerzijds Brabant en Luxemburg en anderzijds Holland en Gelre. Desondanks was niet zonder meer sprake van een noordelijke en zuidelijke methode van domeinbezwaring. Zo was de bezwaring van heerlijkheden in Holland en Gelre in relatieve termen weliswaar kleiner dan in Brabant en Luxemburg, maar waren de verschillen in absolute aantallen veel minder groot. Zo werden in Brabant eenendertig heerlijkheden bezwaard of in leen uitgegeven, tegen vierentwintig in Holland, vijftien in Luxemburg, en zeventien in Gelre. Ook achter de cijfers van de bezwaring van grond, die in Holland en Gelre relatief even vaak voorkwam, gaan andere absolute cijfers schuil. In Gelre werden ruim vierenhalf keer zoveel stukken grond bezwaard als in Holland en werden grotere percelen grond bezwaard blijkt uit tabel 5.5.

domeinhouders kunnen worden geïdentificeerd, komt het doorgeven van een domein over meer dan een generatie binnen een familie nauwelijks voor. Dit heeft wellicht te maken met de lange periode die daarmee gemoeid zou gaan; namelijk het sterven van een ouder die het goed liet vererven op diens kind *et cetera*. De verpande domeinen vielen in elk geval niet terug omdat het de domeinhouder aan een mannelijke opvolger ontbrak, de rechten blijken zowel via mannelijke lijn als via vrouwelijke lijn te vererven. Zo hield voor 1381 Arnould van Heumen namens zijn vrouw Heilwich, de dochter van Arnold van Herlaar, heer van Amersoyen, een rente die de heer van Amersoyen voorheen van de hertogen van Brabant hield. ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 5834; A.G.J. van Doornmalen, *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca. 1075 - ca. 1400)* (Leiden, 2017) 109.

⁴⁴⁶ GAA, *GRK*, inv.nr. 362, f.7v-10r; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 7816; NA, *AGH*, inv.nr. 226 (LRK 50) f.324v, 326v; GAA, *GHG*, inv.nr. 196 f. 90v-91r; GAA, *GHG*, inv.nr. 1782, f.35v-36r; GAA, *GRK*, inv.nr. 416 (nr. 127); ARAB, *CC*, inv.nr. 436, f.41r; Van Bavel, *Manors*, 182-187; P. Godding, 'La survie de la mortgage dans les Pays-Bas méridionaux (12e-18e siècles)', *TRG LV* (1987) 365-374, aldaar 365-368, 378.

Tabel 5.4 Bezwaarde domeinrechten

Rechten	Gebruiksrecht overgedragen				Met renten bezwaard			
	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Heerlijkheid	49,2%	27,9%	50,0%	3,7%				
Versterking / kasteleinschap	4,8%	2,3%	13,3%		0,6%			
Rentmeesterschap					60,0%	51,0%	56,0%	
Gerechtsambt	11,1%	1,2%	13,3%					
Kleine ambten	4,8%	4,7%			1,7%	2,0%		
Oude bede		1,2%				8,2%		
Tol	6,3%	1,2%		4,6%	16,7%	12,2%	8,0%	16,9%
Veer, loods en geleiderechten		1,2%			2,2%			1,5%
Accijns	1,6%		10,0%	3,9%	1,7%		4,0%	0,7%
Gruit / bierrechten	3,2%	2,3%		2,4%	1,1%			
Bos	4,8%		3,3%		8,3%			1,5%
Molens				0,9%	4,4%	2,0%		2,2%
Visrechten		14,0%		0,7%		4,1%	4,0%	1,5%
Tiende	1,6%	11,6%	3,3%	44,0%	0,6%	10,2%		5,9%
Goed / hof	4,8%		3,3%	4,8%				2,2%
Grond	3,2%	18,6%	3,3%	16,2%		2,0%		4,4%
Cijns / tijns		2,3%		4,6%	1,1%			4,4%
Pacht				6,6%				2,9%
Naturabetaling							12,0%	32,4%
Karwei	4,8%				0,6%			
Anders / onbekend		11,6%		7,7%	1,1%	8,2%	16,0%	23,5%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	63	82	30	457	180	50	25	136

De vraag waarom werd gekozen voor speciaal deze domeinrechten en niet voor andere rechten, laat zich moeilijk beantwoorden. Ten eerste was de keuze niet alleen afhankelijk van het aanbod, maar ook van de vraag, zoals in hoofdstuk 6 duidelijk wordt. Als alleen naar de aanbodzijde wordt gekeken, de vorst, zijn verschillende factoren van invloed op de keuze voor de betreffende rechten. Ten eerste kan besloten zijn rechten te bezwaren die weinig rendabel waren. Ten tweede kan de vorst ervoor hebben gekozen om rechten te bezwaren die hij in overvloed bezat, of verschillende rechten in gelijke mate te bezwaren. Ten derde kunnen rechten gekozen zijn die pasten bij de sociale status van de ontvanger van die rechten. Ten vierde en laatste kan gekozen zijn voor bepaalde rechten omdat deze op specifieke locaties lagen. In hoeverre (een van) deze keuzes leidend waren voor de vorsten komt hieronder aan de orde.

5.2 Een financiële keuze

De keuze voor bepaalde domeinrechten werd ten dele ingegeven door financiële afwegingen. Voor zowel de vorst als de domeinhouder was het van belang dat een niet te scheve verhouding tussen de aflossingssom en de jaarlijkse inkomsten bestond. Dit was gemakkelijk na te gaan bij het vestigen van een rente op een domein. Dan werd een vaste jaarlijkse opbrengst afgesproken die in een vaste verhouding stond tot de aflossingssom. Bij een verpanding gold dit niet, het recht en de daaruit voortvloeiende inkomsten werden overgedragen ongeacht wat de inkomsten de komende jaren precies waren, en moet dus een inschatting zijn gemaakt van de opbrengst uit het domein. De vorst zal geen al te grote inkomstenbronnen willen bezwaren voor te lage afkoopsummen. Aan de andere kant zullen crediteurs geen waardeloze domeinen in onderpand gehad willen hebben als tijdelijke tegemoetkoming voor enorme schulden.

Dat er enig idee was over de waarde van de bezwaarde domeinen wordt bevestigd door twee voorbeelden. Ten eerste werd in Gelre gesteld dat een domein meer waard kon zijn dan de som waarvoor het als onderpand fungeerde. Bij de verpanding van een hof deed de hertog afstand van zijn recht om het af te mogen lossen, ‘behelteniss onss offt onse alsoe an queme mit waerekonde dat die hoff vele beter were dem dat gelt dair he voir steet’.⁴⁴⁷ Ten tweede kreeg in Brabant Arnt van Crainhem het recht om het drossaardschap van Millen Gangelt en Waldfeucht uit te oefenen met gesloten boeken, terwijl hij voorheen een jaarlijkse uitkering kreeg. Indien het gebied minder opbracht dan de renten die erop gevestigd waren en de 500 Rijnsgulden die hij voordien betaald kreeg als loon schoot hij erbij in. Maar bracht het meer op dan was hij spekkoper omdat hij de overschotten niet aan de vorst hoefde te betalen.⁴⁴⁸ Omdat hij al minstens een jaar lokaal de heerschappij uitoefende is te verwachten dat hij enig zicht op de financiële situatie heeft gehad.

Behalve dat de keuze voor een domeinrecht werd ingegeven door een te verwachten opbrengst, ten opzichte van de hoofdsom, werd de keuze ook door andere financiële zaken beïnvloed. Zo kon het voor de vorst lucratiever zijn om een variabele inkomstenbron uit te geven in pand, dan om deze zelf te exploiteren en er een rente op te vestigen. Ook kon het voor de vorst profijtelijk zijn om onrendabele rechten af te staan in pand, terwijl hij hoogrenderende rechten zelf hield of gebruikte om renten op te vestigen.

Vaste versus variabele inkomstenbronnen

Het lijkt logisch om variabele inkomstenbronnen in pand te geven en domeinrechten die een vaste inkomstenstroom genereerden in eigen handen te houden. Op die manier werden fluctuaties in de inkomsten verminderd en konden de uitgaven worden

⁴⁴⁷ GAA, *CHA*, inv.nr. 2462.

⁴⁴⁸ ARAB, *CC*, inv.nr. 12, f.80r-v.

afgestemd op de inkomsten. Ook werd op deze wijze het risico van fluctuerende inkomsten van de bezwaarde domeinen gedeeld tussen de vorst en de pandnemer. Indien de inkomsten lager dan gemiddeld waren, dan had de pandnemer een relatief waardeloos onderpand gekregen. Omgekeerd liep de vorst het risico dat een domein hogere inkomsten dan normaal genereerde. In zo'n geval betaalde hij een relatief hoge (theoretische) interest. In sommige gevallen werd rekening gehouden met deze fluctuaties zoals hierboven bleek.

In de praktijk werden renten niet alleen gevestigd op vaste inkomstenstromen én werden variabele inkomstenbronnen niet alleen verpand. In Gelre werden bijvoorbeeld renten gevestigd op tijns, tienden en tollén. De tijnsen leverden in de onderzochte periode nauwelijks meer fluctuerende inkomsten.⁴⁴⁹ Maar juist tollén, die fluctuerende inkomsten opleverden, werden zwaar belast met renten. Dit was potentieel problematisch omdat de vaste lasten, de interestbetalingen, de inkomsten konden overstijgen.

Naast tollén waren er ook andere fluctuerende inkomstenbronnen bezwaard. Tienden werden in zowel Holland als Gelre bezwaard, maar in het eerste vorstendom werden zij met renten belast (of aan heerlijkheden gehecht), terwijl in het tweede vorstendom de gebruiksrechten werden overgedragen.⁴⁵⁰ In Gelre leverden deze rechten deels nog inkomsten op in natura. De rechten waren daarmee zeer waarschijnlijk nog direct verbonden aan de jaarlijkse agrarische opbrengst van de grond of het gebied waarover het recht werd geheven.⁴⁵¹ In Holland werden de tienden gedurende de onderzochte periode verpacht waarmee de inkomsten in natura waren omgezet in een geldbetaling. Dit maakte het gemakkelijker om renten te vestigen op deze rechten.⁴⁵²

Het vestigen van een vaste uitgavenstroom op een variabele inkomstenbron, bijvoorbeeld door middel van renten, was risicovol. Ook als de onderliggende domeinrechten niet genoeg opbrachten om de rente te voldoen, moest deze wel betaald worden. Dit risico werd in sommige gevallen al ingecalculeerd. Als de tiende of een ander recht met variabele inkomsten niet genoeg opbracht om een toegezegde rente te betalen werd het aangevuld uit andere bronnen.⁴⁵³ Het risico dat inkomsten tekortschoten om de rente uit te betalen, lijkt daarmee (volledig) bij de vorst te hebben gelegen. Dit was voor de vorst weinig profijtelijk wat erop wijst dat de keuze voor de bezwaarde domeinrechten niet geheel uit zijn koker kwam.

Hoe groot het risico was van het vestigen van vaste betalingen op variabele inkomstenbronnen, blijkt in Gelre bij de belasting van de tol te Lobith. De tol was een verre van stabiele inkomstenbron. De bruto-inkomsten fluctueerden in de periode 1404-1459 tussen de 11.000 oude groten (1408-1410) en 3.000 oude groten (1426-1427).

⁴⁴⁹ Wartena, 'Ontginningen', 6-7.

⁴⁵⁰ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f. 4v, 9r; NA, *AGH*, inv.nr. 712, f.74; A.D.Nord, inv. nr. 20143, f.30v, 32r.

⁴⁵¹ GAA, *GRK*, inv.nr. 784, f.26v; GAA, *GRK*, inv.nr. 2140; GAA, *GHG*, inv.nr. 195, f.7v, 9v.

⁴⁵² NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.9r; A.D.Nord, inv. nr. 20143, f.32r.

⁴⁵³ GAA, *GRK*, inv.nr. 4423; GAA, *GRK*, inv.nr. 403, f. 46v-48r; GAA, *GHG*, inv.nr. 1780, f.131r-v.

Gedurende het bewind van hertog Arnold was in eerste instantie een stijging van de inkomsten zichtbaar tussen 1426 en 1439, van circa 3.000 oude groten naar ruim 8.000 oude groten, maar in 1443 blijken de inkomsten gehalveerd tot 4.000 oude groten. In de rest van Arnolds regering bleven de inkomsten schommelen tussen de 4.000 en 5.000 oude groten.⁴⁵⁴ Tegenover deze inkomsten stonden grote jaarlijkse betalingen. In 1453 was de tol belast voor ruim 5.600 oude schilden, terwijl het bruto-inkomen maar rond de 5.000 oude schilden was.⁴⁵⁵ Daar moesten bovendien nog de uitvoeringskosten vanaf. In andere jaren waren de inkomsten van de tol weliswaar (iets) hoger dan de laster op het tol, maar desondanks is hier sprake van een risicovol gebruik van de tol. Elk jaar dat de tol onvoldoende inkomsten genereerde om deze enorme lasten te dragen, moest de vorst ofwel renten niet betalen ofwel de renten tijdelijk uit andere inkomstenbronnen laten betalen.

Onrendabele domeinrechten?

Behalve de keuze tussen het belasten van variabele en vaste inkomstenstromen kon ook gekozen worden voor de bezwaring van onrendabele inkomstenrechten. Juist verpanding van domeinen leende zich hiervoor. Immers, door domeinen te bezwaren die een lage opbrengst hadden ten opzichte van de uitvoeringskosten, kon op dit laatste bespaard worden.⁴⁵⁶ De relatie tussen kosten en opbrengsten van afzonderlijke domeinrechten is moeilijk vast te stellen, zonder een analyse van het gehele vorstelijke domein, inclusief de uitvoeringskosten van die rechten. Desondanks zijn voor de bezwaringen van tolleren en grond wel aanwijzingen te vinden die erop wijzen dat domeinrechten met lage inkomsten primair werden verpand, terwijl grote inkomstenrechten vooral met renten werden bezwaard.

De tolleren waarvan de gebruiksrechten werden overgedragen, door verpanding of leenuitgifte, waren in de regel vrij kleine tolleren. De grotere tolleren trof nauwelijks dit lot, deze werden in de regel belast met renten. Zo werd de markttol van Zutphen, die in 1424 maar 1 gulden en 10 blanken opbracht, verpand terwijl de tol van Lobith die duizenden guldens opbracht, met renten werd belast.⁴⁵⁷ Dit wijst op een rationele keuze voor de manier waarop de domeinrechten werden bezwaard, die ook in de andere vorstendommen zichtbaar is.

⁴⁵⁴ Weststrate, *In het kielzog*, 60, 132.

⁴⁵⁵ Het betrof betalingen aan Johan van Erkelenz (100 oude schilden), de graaf van Katzenellebogen (133.33), de hertogin van Gelre (4.000 en 83.33), Nijmegen (866.67 en 233.33), Herman van Batenburg (66.67), Hendrick Haeick (100), Geloff Zadel (10) en Andries van Yseren (25 oude schilden). Bovenop die lasten kwam een betaling van 1.250 Rijngulden uit de tol ten gunste van de hertogin waarvan onduidelijk is of dit een eenmalige of een jaarlijkse kostenpost was. GAA, GHG, inv.nr. 48.1, f.46r, 47v-48v; GAA, GRK, inv.nr. 378; GAA, GRK, inv. 2120; GAA, CHA, inv.nr. 857, 1073, 1090, 1109, 2830 en 2941; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 278.

⁴⁵⁶ Soens, *De rentmeesters*, 73–74.

⁴⁵⁷ GAA, GHG, inv.nr. 729, f.28r; GAA, GHG, inv.nr. 259, f.49r.

Wat betreft bezwaring van grond kan moeilijk worden aangetoond dat alleen onrendabele delen werden bezwaard. De waarde van een stuk grond hangt af van zowel de omvang als de grondsoort en ligging. Afgaande op de afmetingen van de stukken grond waarover de gebruiksrechten werden overgedragen, opgenomen in tabel 5.5, blijkt dat in zowel Holland als Gelre weliswaar gronden van geringe omvang werden bezwaard, maar evengoed werden stukken grond van enorme afmetingen verpand.⁴⁵⁸ Gemiddeld werd in Holland bijna achttien morgen aan grond tegelijk verpand, in Gelre was dit gemiddeld dertig morgen.

Tabel 5.5 Bezwaarde percelen grond in Holland, tot 1433, en Gelre, tot 1473, in morgens

Omvang (in morgens)	Holland	Gelre
Zeër klein (<11)	4; 6; 6; 7	2; 3; 3; 4; 4; 5; 8
Klein (11-20)	12; 12; 13; 13; 14; 14	11; 12; 12; 14; 15; 16; 18,5; 19
Middel (21-50)	28; 41	21; 33; 38; 38; 46
Groot (51-100)	60	56; 60; 90
Zeër groot (>100)		106; 132

N.B. Elk cijfer representeert een bezwaard perceel, of een groep percelen die ineens werd bezwaard en geeft de omvang ervan afgerond op gehele morgens.

De gemiddelde afmetingen van de bezwaarde stukken grond deden niet onder voor het grondbezit dat de belangrijkste Hollandse adel rond zijn kasteel had, gemiddeld 26 morgen, gelijk aan de afmetingen van een grote boerderij.⁴⁵⁹ Tussen de bezwaarde stukken grond waren echter grote verschillen te vinden. Hoppenbrouwers, daarin nagevolgd door Janse, maakt een onderscheid tussen klein grondbezit (kleiner dan 20 morgen), middelgroot (21-50) en grootgrondbezit (groter dan 50 morgen).⁴⁶⁰ Op basis van de door mij onderzochte domeinbezwaringen, kunnen daar zeer kleine gronden (kleiner dan 11 morgen) en zeer grote stukken grond (groter dan 100 morgen) aan worden toegevoegd.

De meeste van de bezwaarde gronden, in zowel Holland als Gelre, waren (zeer) kleine gronden. De bezwaring daarvan kan een bewuste keuze van de vorst zijn geweest. Deze gronden hadden immers een te kleine omvang om een grote boerderij op te vestigen en de beheerskosten van dit soort gronden waren vermoedelijk relatief hoog ten opzichte van de inkomsten. Tegelijk gebruikte boeren en landeigenaars dit soort

⁴⁵⁸ Weliswaar besloeg de oppervlaktemaat ‘morgen’ die in de bronnen wordt gebruikt geen vaste oppervlakte, maar deze varieerde in Holland en Gelre grofweg tussen de 0.8 en 1.0 hectare per morgen, blijkt uit de Meertens database *De oude Nederlandse maten en gewichten*.

<http://www.meertens.knaw.nl/mgw/maat/12>. Laatst geraadpleegd 10 april 2018.

⁴⁵⁹ Janse, *Ridderschap*, 131–133.

⁴⁶⁰ Hoppenbrouwers via Ibid., 131.

kleine lapjes grond volgens Van der Woude juist in een ruilhandel van pachtneming en verpachting. Verafgelegen of kleine gronden werden verpacht en nabijgelegen gronden in pacht genomen. De omvang van het aaneengesloten te bebouwen areaal nam hierdoor toe en door de inkomsten uit verpachting werd het risico op (lokale) misoogsten deels ondervangen.⁴⁶¹ Daarnaast werden in Gelre ook (zeer) grote gronden bezwaard. Een uitschieter was het ‘Laeckmond’ van 132 morgen, dat voor 1429 was verpand aan een voormalig overste rentmeester, voor 4.898 oude Franse schilden.⁴⁶² Op basis van de omvang van de grond en de pandsom was dit moeilijk een onrendabel stuk grond te noemen.

Niet alleen konden kleine gronden ook rendabel worden gemaakt door deze te verpachten, de omvang zelf zegt ook niet alles over de waarde van de grond, aangezien het soort grond en dus de economische mogelijkheden ervan mede de waarde bepaalt. De grondsoort, of het grondgebruik, werd in Holland minder dan in Gelre gespecificeerd in de bronnen. Waar dit wel gebeurde, blijkt dat vooral weiland werd bezwaard. In Gelre was primair sprake van (uiter)waarden; de in of aan een rivier liggende buitendijkse gronden.⁴⁶³

Als gevolg van hun ligging liepen uiterwaarden het risico te overstromen of weg te spoelen, zodat hoge kosten gemaakt moesten worden om de gronden in stand te houden. Geheel waardeloos of onaantrekkelijk waren deze gronden echter niet, zij werden immers regelmatig verpacht.⁴⁶⁴ Volgens Wouda waren uiterwaarden zelfs van uitgesproken economisch belang vanwege de verbouw van riet, zacht hout, belangrijk voor de energieproductie, en het gebruik als bouw-, weide-, hooi- en grasland. Stukken van buitendijks gelegen gronden werden in erfpacht uitgegeven om te gebruiken als boomgaarden of tuinen, of zij werden gebruikt om er bedrijven op te vestigen.⁴⁶⁵ De vorstelijke keuze voor de bezwaring van deze stukken grond zal daarom meer gelegen zijn in de risicovolle ligging ervan, terwijl pandnemers met het oog op de mogelijke economische rendabiliteit van deze gronden genoeg namen met zo’n onderpand. Een leidend belang van een van de twee partijen, pandgever of pandnemer, is dan ook niet aan te wijzen.

5.3 Emotionele en sociale keuzes?

Niet alleen de rendabiliteit van de uitgegeven domeinen was van belang bij de vorstelijke keuze, maar ook het aanbod van rechten en sociale, emotionele en politieke

⁴⁶¹ Woude, ‘Grote bezittingen’, 316.

⁴⁶² P. Hinsbergen, *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitse orde balije van Utrecht 1200-1811* (z.p. 1955) nr. 308.

⁴⁶³ GAA, GHG, inv.nr. 784, f.28v; GAA, GRK, inv.nr. 16, f.18v-19r; GAA, GRK, inv.nr. 2082, f.1v.

⁴⁶⁴ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 327; Van Wijngaarden en Wientjes, *Overste rentmeestersrekening*, f.28r, 42r.

⁴⁶⁵ B. Wouda, ‘Rendabiliteit van buitengronden. De ingelanden van de Zuidpolder op IJsselmonde als investeerders en aandeelhouders’, *Holland* 36 (2004) 280–303.

afwegingen hadden invloed op de keuze welke rechten werden bezwaard. Zo kan de vorst er voor kiezen rechten te bezwaren die hij in relatief grote aantallen bezat, of juist trachtten om een minimum aantal van elk soort domeinrechten in handen te houden.

Een groot aanbod?

De keuze om bepaalde rechten te bezwaren werd niet ingegeven door de hoeveelheid die een vorst bezat van een domeinrecht. Vorsten trachtten niet om bepaalde rechten die zij beperkt in handen hadden in het geheel niet te bezwaren. Omgekeerd werden rechten die de vorst in grote hoeveelheden bezat ook niet grootschalig bezwaard. Dit is het beste inzichtelijk te maken bij tolleren, grondbezit, visrechten en *corweyden*.

Een belangrijk deel van de renten die werd gevestigd op de domeinen, kwam ten laste van tolrechten. Dit hoeft niet te verwonderen, aangezien tolleren door sommige auteurs worden aangemerkt als de belangrijkste bronnen van vorstelijke inkomsten.⁴⁶⁶ Tolleren werden in absolute aantallen nauwelijks bezwaard, maar er waren er ook maar weinig van, zodat de impact van de bezwaring van één tol zeer groot kon zijn. Gebaseerd op literatuur, de domeinstaten en andere bronnen, kunnen voor de onderzochte periode ten minste veertig tolleren worden aangewezen in Brabant,⁴⁶⁷ elf in Holland,⁴⁶⁸ en minstens veertien in Luxemburg.⁴⁶⁹ Hiervan werden er in Brabant eenderde verpand, terwijl in Holland juist bijna de helft van de tolleren met renten werd belast. Hierbij gold, zoals eerder is gesteld, dat de kleine tolleren in hun geheel werden bezwaard, terwijl de grotere tolleren met renten werden belast. Het relatief lage aantal tolleren dat vorsten in handen hadden leidde er niet merkbaar toe dat zij deze rechten ook maar beperkt belastten.

Tabel 5.6 Bezwaarde tolleren

Vorstendom	Minimaal aantal tolrechten	Verpande tolleren	Met renten belaste tolleren
Brabant	40	35,0%	7,5%
Holland	11	9,1%	45,5%
Luxemburg	14	0,0%	21,4%

⁴⁶⁶ Droege, 'Die finanziellen Grundlagen', 148–152.

⁴⁶⁷ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.1(a)r, 17v-18r, 94r; ADN, *Série B*, inv. 20146, f.7v; ARAB, CC, inv.nr.15, f.34v, 169r, 215r; ARAB, *Chartes Brabant*, inv.nr. 7894; M.M.P. van Asseldonk, 'De tol van Venloen en het gezag in de regio Drunen-Dongen omstreeks 1230', *NHJ* 22–23 (2006) 235–288; B. Ballaux, Transport en economische ontwikkeling in het hertogdom Brabant gedurende de lange zestiende eeuw (Antwerpen 2006) 164–170; R. Doehaerd, *Comptes du tonlieu d'Anvers 1365-1404* (Brussel 1947) 1–30; Martens, *L'administration*, 16, 108.

⁴⁶⁸ C.L. Verkerk, 'Tolleren en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw', in: J.J.J.M. Beenakker en e.a. ed., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (Hilversum 1997) 97–114.

⁴⁶⁹ Reichert, *Landesherrschaft*, 143–167.

Ook de bezwaring van grond werd niet ingegeven door het aanbod van vorstelijk grondbezit. Dit is het beste vast te stellen in Holland en Gelre. De relatieve belasting van de grondbezwaring laat zich lastig voor de gehele vorstendommen vaststellen, omdat geen onderzoeken zijn uitgevoerd naar het complete grondbezit van de onderzochte vorsten of vorstendommen. Steekproeven in rentmeesterrekeningen leveren ook geen goed beeld van het vorstelijke grondbezit. Veelal worden wel de inkomsten van de verpachting van grond genoemd, maar niet de afmetingen van het perceel dat verpacht werd. Wel kan op basis van de onderzoeken van Peter Hoppenbrouwers en Bas van Bavel een beeld worden geschetst van de situatie in twee specifieke regio's: Heusden in Holland en de Tielerwaard in Gelre.

In Heusden en omgeving hield de graaf van Holland in 1375 343 Rijnlandse morgen grond. De landsheerlijke domeingronden namen echter sterk af in de periode tot 1435.⁴⁷⁰ De Hollandse domeinstaat geeft hier maar een enkel voorbeeld van. In 1430 bezwaarde Jacoba van Beieren het ambacht Herpt, met de helft van de breuken en boetes, maar ook met 'alsulke renten, ernfissen ende goede als inden voirs. dorpe ende ambochts gelegen sijn so groet ende cleijn als onse ouders saliger gedachten ende wij de besien ende gehadt hebben'.⁴⁷¹ Volgens Hoppenbrouwers ging dat gepaard met een bezwaring van 20 morgen land.⁴⁷² Of de verdwijning van circa 28 morgen vorstelijke grond te Vlijmen en Engelen, behorend bij het district Heuseden, ook te wijten is aan de bezwaring van die dorpen is onduidelijk maar waarschijnlijk.⁴⁷³ Belangrijker voor de afname van het vorstelijke bezit alhier was echter de verkoop van gronden onder Albrecht van Beieren in de veertiende eeuw.⁴⁷⁴

Een soortgelijke situatie wordt aangetroffen in Gelre. In de Tielerwaard, 12.625 morgen groot, hadden de hertogen van Gelre maar een beperkt grondbezit. Dat bezit was bovendien geconcentreerd te Beesd en Rhenoy, waar de hertog in het midden van de veertiende eeuw 450 morgen bezat. Daarnaast hielden de hertogen verspreid in de Tielerwaard nog 246 morgen grond. Dit gecombineerde bezit was rond 1500 geslonken tot een schamele 48 morgen.⁴⁷⁵ Ook deze terugval werd nauwelijks veroorzaakt door

⁴⁷⁰ P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca.1360- ca.1515)* II. AAG bijdragen 32 (Wageningen 1992) 832.

⁴⁷¹ ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.34r; NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.28r; NA, *AGH*, inv.nr. 712, f.227v.

⁴⁷² De in pacht uitgegeven stukken land werd omgezet in leengoederen. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 344.

⁴⁷³ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.28r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.34r; Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* II, 832.

⁴⁷⁴ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving* I, 344.

⁴⁷⁵ Van Bavel ziet Beesd en Rhenoy apart van de Tielerwaard, maar Van Schaik stelt dat deze territoriaal gezien onderdeel uitmaakte van het ambt van de Tielerwaard. B.J.P. van Bavel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca.1300-ca.1570*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 52 (Hilversum 1999) 153–156, 289; B.J.P. van Bavel, 'Land, lease and agriculture: the transition of the rural economy in the Dutch river area from the

domeinbezwaren. In het gebied zijn er maar twee bekend. Gijsbert Pieck verkreeg in 1420, onder hertog Reinald IV, in Beesd en Rhenoy een erf van ruim 33 morgen.⁴⁷⁶ In 1433 bezwaarde hertog Arnold nog eens 46 morgen in de Tielerwaard, ten gunste van Johan van Asperen.⁴⁷⁷ Van de ruim zevenhonderd morgen grond die de vorst hier in het midden van de veertiende eeuw bezat, werd door deze bezwaren maar tien procent bezwaard.

Wat betreft het vorstelijk grondbezit kan duidelijk gesteld worden dat de verpanding ervan nauwelijks invloed had op de afname ervan én dat de hoeveelheid bezwaarde grond niet afhankelijk was van het aanbod. Met de bezwaring sloten de vorsten wel aan bij de bestaande politiek om grond niet meer in bezit te houden, of in elk geval niet meer zelf uit te baten. De afname van het grondbezit door domeinbezwaring was echter minimaal gerekend naar het oorspronkelijke aanbod. Vorsten poogden hier dus niet een bepaald deel van de grond nog in handen te houden.

Ook voor de visrechten in Holland is betrekkelijk goed na te gaan of het aanbod hiervan leidend was voor de keuze om deze rechten te bezwaren. Vooral in Holland werden visrechten bezwaard. Het betrof visserij op meren, of visserij uitgevoerd met korven in sluizen.⁴⁷⁸ De visrechten werden ofwel overgedragen aan steden die nabij het viswater waren gelegen, of gehecht aan een heerlijkheid. Hoewel voor het begin van de regering van Jacoba geen dekkend overzicht is met vorstelijke visrechten, is dit er voor een eerdere periode wel. Dick de Boer stelde op basis van de laatste rekening die heel Holland afdekte, uit 1373, een overzicht op van de grafelijke visrechten. Zowel qua aantal als financieel belang waren deze primair in de noordelijke delen van Holland aanwezig: in Kennemerland, Amstelland en Waterland. In Noord- en Zuidholland zouden zich maar een beperkt aantal visrechten bevinden, uitgezonderd de vele rechten op en rond Voorne.⁴⁷⁹ Tussen de rekening uit 1373 en de hier onderzochte periode, 1417-1433, gaapt een groot gat in welke tijd de situatie kan zijn veranderd. Bij gebrek aan recenter overzichten van de visrechten moet echter op deze bron worden teruggevallen.

Van de rechten die De Boer identificeerde in Noord- en Zuidholland was eenderde bezwaard door leenuitgifte of verpanding. In de noordelijker delen van Holland werden weliswaar evenveel visrechten bezwaard, maar hier bestonden ook meer van deze rechten, waarmee de relatieve impact kleiner was. In die zin lijkt de

fourteenth century to the sixteenth century', *Past and Present* 172 (2001) 3–43, aldaar 13–14, 19; Van Schaik, *Belasting*, 253.

⁴⁷⁶ GAA, *GHG*, inv.nr. 48.1, f.43v-44v; GAA, *CHA*, inv.nr. 826; Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 139.

⁴⁷⁷ Van Bavel, *Ibid.*, 153–154.

⁴⁷⁸ P.J.E.M. van Dam, *Vissen in de veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530*. Hollandse Studiën 34 (Hilversum 1998).

⁴⁷⁹ Dick E.H. de Boer, "Roerende van der visscheryen". Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de Sint Elizabethsvloed van 1421", in: J.J.J.M. Beenakker en e.a. ed., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*. Publicatie van de Stichting "Comité Oud-Muiderberg" 71 (Hilversum 1997) 115–140, aldaar 134–138.

keuze van de vorst om bepaalde visrechten te bezwaren vooral geografisch gedreven, waarop verderop dieper wordt ingegaan. Naast de visrechten die ofwel in hun geheel werden overgedragen, of bezwaard met een rente, werden nog in negen gebieden visrechten gehecht aan heerlijkheden. Deze waren primair gelegen in Kennemerland, West-Friesland, Waterland en Amstelland.⁴⁸⁰ Dit sluit aan bij de observatie van Janse, dat van alle inkomstenbronnen die aan heerlijkheden werden gehecht, visrechten (na tienden) het meest werden gebruikt.⁴⁸¹ Het relatief hoge percentage bezwaarde visrechten in Noord- en Zuidholland en de lagere bezwaringsgraad in andere delen van Holland wijzen erop dat de keuze voor bezwaring van die rechten niet gelegen was in het grote aanbod ervan.

Als laatste kan ook op basis van de karweien of *corweyden* in Brabant worden vastgesteld dat het aanbod van bepaalde rechten niet de belangrijkste reden vormde om deze te bezwaren. De *corweyden* rustten van oudsher op de religieuze instellingen die een of meer hoeven bezaten in Brabant. De last bestond uit een dagdienst met wagen en zes paarden en twee knechten. De wagens moesten een bepaald gewicht kunnen dragen en werden door de hertog vooral tijdens militaire campagnes vereist. Door het werk van Gorissen is bekend dat rond 1356 het aantal karweien was gemaximeerd op circa 1.600 stuks, waarvan de kloosters er 1.500 voor rekening namen en de gasthuizen verantwoordelijk waren voor de rest.⁴⁸²

In de praktijk werden de verplichtingen tot het leveren van diensten al vanaf 1338 afgekocht met een jaarlijkse betaling, in de domeinstaat gesteld op een Rijns gulden per karwei.⁴⁸³ Van deze betalingen werden verschillende instellingen vrijgesteld. Van de maximaal 1.600 *corweyden* die de religieuze instellingen moesten leveren, werden er volgens de domeinstaat 535 stuks, ofwel een derde, niet meer uitgevoerd. Hoewel hier geen sprake was van bezwaring van deze betalingen, was voor de vorst het resultaat hetzelfde. De inkomsten uit dit recht kwamen niet meer zijn kant op. De in de domeinstaten genoemde vrijstellingen waren allemaal door hertog Antoon verordonneerd, maar gingen in meerdere gevallen terug op een eerdere vrijstelling van hertogin Johanna. Niet bij alle vrijstellingen is duidelijk of de hertogin al eerder de betalingen had kwijtgescholden,⁴⁸⁴ maar zelfs als dit wel het geval was blijkt ook hier dat niet de aantallen die een vorst van een bepaald recht bezat de belangrijkste reden vormde om dat recht te bezwaren.

⁴⁸⁰ In elk geval de heerlijkheden Wieringen, Bergen in Kennemerland, Bakkum-Oudkarspel, Sloten-Osdrp, Schagen, Hoogwoud, Opmeer-Spanbroek-Obdam, Purmerend en Zoetermeer kregen visrechten aangehecht. NA, *AGH*, inv.nr.52; NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.15r-16r, 19r; Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 709.

⁴⁸¹ Janse, *Ridderschap*, 148.

⁴⁸² P. Gorissen, 'De karweien der Brabantsche kloosterhoeven in de XIVe eeuw', *BCRH CX* (1945) 1–50, aldaar 1–7, 15, 21.

⁴⁸³ ARAB, *CC*, inv.nr. 436, f.19r-20v.

⁴⁸⁴ ARAB, *CC*, inv.nr. 436, f.19r, 88r; ARAB, *CC*, inv.nr. 15, f.140v.

Status?

Meer dan het aantal dat een vorst van een domeinrecht bezat, was status leidend bij de keuze voor de bezwaring van domeinen. De vorsten behielden de bezwaring van sommige domeinrechten voor aan specifieke sociale groepen. Dit wordt het beste duidelijk bij de bezwaring van heerlijkheden en jachtrechten. Heerlijke rechten, in de kern het recht om recht te spreken, worden bij uitstek als overheidsgezag gezien.⁴⁸⁵ Behalve met de overdracht van heerlijke rechten, werd de vorstelijke rechts- en bestuursmacht ook ondergraven door de overdracht van versterkingen, veelal met aangehechte heerlijke rechten, de verpanding van kasteleinschappen en *forsterien*.⁴⁸⁶ De heerlijke (rechts)macht wordt traditioneel onderscheiden in de hoge en lage rechtsmacht, soms aangevuld met de middelbare heerlijkheid. De hoge rechtsmacht besloeg het zogenaamde halsrecht, en gaf de drager ervan het recht om lijf- en doodstraffen op te leggen. De lage rechtsmacht of ambachtsheerlijkheid, zou volgens Janse in Holland nauwelijks gespecificeerd zijn, maar vooral die zaken beslaan die expliciet niet onder de hoge rechtsmacht vielen.⁴⁸⁷ In Brabant en Holland werden wel verschillende hoge heerlijkheden uitgegeven, vaak inclusief het middelbare en lage gerecht, maar is eveneens sprake van bezwaringen van heerlijke rechten van een onbekend niveau.⁴⁸⁸

Een heerlijkheid ontstond wanneer een vorst de rechtsmacht over een nederzetting of gebied niet meer door zijn ambtsdragers liet uitvoeren, maar overdroeg aan een persoon die het privé mocht uitvoeren. De voorraad heerlijkheden die de vorst kon uitgeven was in wezen gelimiteerd tot het aantal nederzettingen (en hun omgeving) waar de vorst rechtsmacht in handen had. Theoretisch kon een rechtsgebied echter over een onbeperkt aantal heren worden verdeeld, maar dit gebeurde in de praktijk nauwelijks. Zo vond splitsing in twee of meer delen maar sporadisch plaats. Tegelijk werd een heerlijkheid vaak gevormd door meerdere dorpen.⁴⁸⁹ De honderden steden, dorpen en vlekken in elk van de vorstendommen komen dus niet een-op-een overeen met honderden potentiële heerlijkheden, maar het mogelijke aanbod van heerlijkheden was enorm. Desondanks werd maar een beperkt aantal heerlijkheden bezwaard; eenendertig stuks in Brabant, viertwintig in Holland, vijftien in Luxemburg en zeventien in Gelre.

De mate waarin heerlijkheden werden bezwaard lijkt geen relatie te hebben gehad met het aantal bestaande of mogelijk te creëren heerlijkheden. Het was dan ook niet het aanbod dat hier de doorslag gaf, maar de status van de domeinhouders. Het

⁴⁸⁵ De Blécourt, *Kort begrip*, 226, 231–233.

⁴⁸⁶ De term *forsterie* kan zowel slaan op een houtvesterij, als op het ambtgebied van een gerechtelijk beampte. J. Verdam en C.H. Ebbinge Wubben, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s-Gravenhage 1994) Lemma vorsterie.

⁴⁸⁷ Janse, *Ridderschap*, 153.

⁴⁸⁸ ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 2858; NA, *AGH*, inv.nr. 660, f.15r.

⁴⁸⁹ Van Ham, 'Een driehoeksverhouding', 97.

waren primair personen die toch al van enige sociale importantie waren, die deze rechten in handen kregen. Belangrijke ambtsdragers of personen die reeds als adellijk golden waren de belangrijkste ontvangers van deze rechten. Dit wijst op een vooral sterke sociale reden voor de bezwaring van deze rechten.

Ook de bezwaring van jachtrechten was in sterke mate gebonden aan de status van de domeinhouders. Alleen in Brabant werden delen van het jachtrecht bezwaard. Zo werd in Brabant een jachtgebied tussen Halen, Beekbetz en Kortenaken door de Johanna van Brabant overgedragen aan Jan Brien van Crainhem. Jan en zijn vrouw kregen het recht hier te 'jagen, foretteren en partriseren'.⁴⁹⁰ Het gegeven dat de jachtrechten nauwelijks werden aangetast en indien dit al gebeurde, rechten vooral in handen werden gesteld van personen uit betere kringen, wijst erop dat het een bewuste vorstelijke keuze was om dit recht grotendeels van bezwaring te ontzien.

Financieel maakte het voor de vorst niet uit welke rechten verpand of met renten belast werden. Voor de tegenpartij zal dit in geval van een rentebetaling ook weinig hebben uitgemaakt, als de jaarlijkse betalingen maar hun kant op kwamen. Desondanks had domeinbezwaring ook een emotionele component. Dirk Heirbaut stelde voor Vlaanderen vast dat rentelenen tot circa 1250 niet (sterk) aan de geldeconomie verbonden waren. Betalingen vonden vooral plaats uit de oudere vorstelijke domeinrechten die aan de agrarische economie waren verbonden. Volgens Heirbaut was dit een bewuste keuze van de graaf van Vlaanderen. Die haalde namelijk voldoende inkomsten uit de geldeconomie en de lokale financiële instituties waren genoeg ontwikkeld om op die inkomstenbronnen renten te vestigen. Dit gebeurde echter niet. Financiële problemen in de tweede helft van de dertiende eeuw maakten het de graaf onmogelijk om nieuwe inkomstenbronnen, die verbonden waren aan de handel en industrie, nog te ontzien van belasting met renten. Speciaal de tolleren en de centrale schatkist, lees: de rentmeester die erover waakte, werden de inkomstenbron bij uitstek waarop renten werden gevestigd.⁴⁹¹

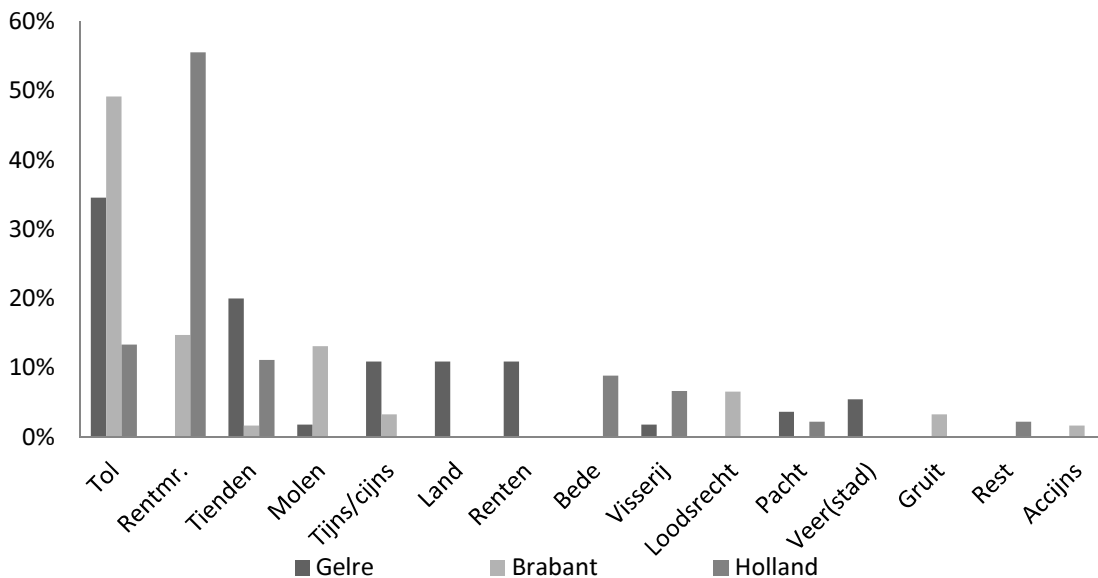
In grafiek 5.1 zijn de rentelenen in de vorstendommen op eenzelfde wijze geanalyseerd als Heirbaut deed voor Vlaanderen. Daaruit blijkt dat renten en rentelenen in Brabant, Holland en Luxemburg primair werden uitgegeven ten koste van rentmeesterschappen waarbij geen specifieke domeinrechten werden aangewezen waaruit de renten dienden te worden betaald. In Gelre was juist wel sprake van het vestigen van renten op specifieke domeinrechten. Gemeten naar de renten waarvan herleid kan worden op welke rechten zij waren gevestigd, blijkt dat deze vooral verbonden waren aan de agrarische economie: bosrechten, molens, visrechten, tienden, grond, cijns, naturabetalingen *et cetera*. Rechten die aan de commerciële of urbane

⁴⁹⁰ De laatste twee termen slaan op de jacht op konijnen met fretten (*foretteren*) en de jacht op patrijzen (*patriseren*). Het algemene jachtrecht in de opsomming, verwijst vermoedelijk naar de jacht op grofwild. ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 910; Verdam en Ebbinge Wubben, *MNHW*, lemmata *Foretteren*, *Partriseren*.

⁴⁹¹ Heirbaut, 'The fief-rente', 16–18.

economie waren verbonden, zoals tollen en aanverwante rechten of accijns werden veel minder ingezet om renten op te vestigen. Deze waren in Brabant en Gelre goed voor maar ongeveer een vijfde van het aantal renten, in Holland en Luxemburg was dit twaalf procent.

Grafiek 5.1 Jaarlijkse betalingen gevestigd op de verschillende domeinenrechten

N.B. De renten op elk soort domeinrecht zijn afgezet tegen het totaal

Indien de rentelenen echter worden geanalyseerd naar financiële omvang, blijkt in Holland en Gelre dat de renten die op tollen werden gevestigd echter van veel groter belang waren dan de renten die op agrarische rechten werden gevestigd. Van de 4.312 pond die jaarlijks uit Hollandse domeinen vloeiden in de vorm van renten, kwam 2.344 pond ten laste van de tollen en 1.196 pond uit onbekende bron. Vermoedelijk werd dat laatste deel rechtstreeks door de rentmeesters betaald. In Gelre werd alleen al uit de tollen jaarlijks bijna zesduizend Rijns gulden betaald. Traditionele agrarische rechten als tienden werden voor net tweehonderd gulden belast, terwijl tijnsen met ruim negenhonderd Rijns gulden aan jaarlijkse betalingen waren bezwaard. Het belang van renten die gevestigd waren op ‘oude’ domeinen was daarmee van veel kleiner belang dan de renten die op ‘moderne’ rechten waren gevestigd. Dit sluit ook aan bij de omslag die Heirbaut in Vlaanderen waarnam.⁴⁹²

⁴⁹² Ibid., 18.

Tabel 5.7 Rentelasten op domeinrechten in Holland en Gelre

Holland	Interest per jaar		Gelre	Interest per jaar	
Tol	2.344 lb. 40 gr.	54,4%	Tol	5.925 Rijnsgulden	63,8%
Visserij	370 lb. 40 gr.	8,6%	Renten	2.020 Rijnsgulden	21,8%
Tienden	158 lb. 40 gr.	3,7%	Tijns	925 Rijnsgulden	10,0%
Renten en tienden	133 lb. 40 gr.	3,7%	Tienden	191 Rijnsgulden	2,1%
Molen (pacht?)	37 lb. 40 gr.	0,9%	Onbekend	133 Rijnsgulden	1,4%
Ambt	28 lb. 40 gr.	0,7%	Wissel	28 Rijnsgulden	0,3%
Bede	20 lb. 40 gr.	0,5%	Pacht/Molen	25 Rijnsgulden	0,3%
Pacht	16 lb. 40 gr.	0,4%	Vrijgeld	25 Rijnsgulden	0,3%
Schot, bodding	10 lb. 40 gr.	0,2%	Land	9 Rijnsgulden	0,1%
Onbekend	1.196 lb. 40 gr.	27,7%	‘Goed’	4 Rijnsgulden	0,0%
Totaal	4.312 lb. 40 gr.	100,0%	Totaal	9.285 Rijnsgulden	100,0%

Dat op de agrarische rechten weliswaar grote aantallen renten waren gevestigd, maar dat de moderne economische rechten het zwaarst werden belast kent twee mogelijke oorzaken. Enerzijds is mogelijk dat de agrarische rechten te lage inkomsten opleverenden om grote renten op te vestigen. In die gevallen zou dan moeten worden uitgeweken naar de rechten die jaarlijks veel inkomen genereerden, zoals tollén. Anderzijds is het mogelijk dat hier sprake was van een emotionele keuze, zoals Heirbaut voor Vlaanderen betoogt. Deze laatste verklaring voldoet niet voor de hier onderzochte vorstendommen. Ten eerste wijst de omvang van bijvoorbeeld de bosrechten, die in Brabant in 1363 bijna eenzesde van de centraal geadministreeerde inkomsten opleverden (tabel 3.1), erop dat er geen strikt financiële aanleiding was om op dit soort rechten geen grote renten te vestigen. Ten tweede lijkt het erop dat de renten die gevestigd waren op agrarische rechten vooral relatief kleine betalingen betrof die vaak verbonden waren aan werknemers van de vorst, die hiermee van voedsel of ander leefonderhoud werden voorzien. Zo bestond in Brabant een traditie van het jaarlijks schenken van kilo's houtskool aan hoge edelen en hofmedewerkers.⁴⁹³ In die zin waren de betalingen in natura, of uit agrarische rechten waarschijnlijk gerelateerd aan de status van de ontvanger, terwijl renten gevestigd op bijvoorbeeld de tollén een meer financieel karakter hadden, zij werden vermoedelijk ingezet om leningen los te krijgen zoals Bryce Lyon eerder vaststelde.⁴⁹⁴

⁴⁹³ Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 354–355.

⁴⁹⁴ Lyon, ‘Le fief-rente’, 226–227.

5.4 Invloed van geografie en territorium

Een niet onbelangrijke factor bij het besluit om een bepaald domeinrecht te bezwaren was de invloed van geografische kenmerken van een vorstendom. Zo bepaalde de aanwezigheid van veel water of bossen in hoeverre vorsten konden rekenen op inkomsten uit bijvoorbeeld visserij en bosbouw. De invloed hiervan op welke rechten werden bezwaard was echter minimaal. De geografie van een gebied was vooral bepalend voor de afwezigheid van bepaalde vorstelijke rechten, die immers tot gevolg had dat dat soort rechten dus ook niet kon worden bezwaard. Zo maakte het verdwijnen van de bossen in het noorden van Brabant vóór 1300,⁴⁹⁵ het logischerwijs onmogelijk om daar bosgerelateerde rechten te bezwaren. Ook in Holland werden op de duinrand in het westen geen domeinbezwaren aangetroffen. Het duingebied leverde vooral jachtrechten, die de Hollandse graaf strak aan zich hield.⁴⁹⁶ Andere rechten lijken te hebben ontbroken en konden dus ook niet worden bezwaard. Het ontbreken van (bezwaarde) domeinrechten in de Grote Waard, is te wijten aan het overspoelen van dat gebied door de Sint Elizabethsvloeden in de jaren 1420 en het in de loop der jaren opgeven van het gebied.⁴⁹⁷

Meer van invloed was de historische groei van het territorium. Algemeen geldt dat de vorstelijke macht vooral in de kern van het vorstendom zeer groot was, terwijl de macht in de periferie steeds werd betwist door naburige vorsten en lokale heren.⁴⁹⁸ Hiervan waren vorsten ten dele zelf de veroorzaker. Om de concurrentie met naburige vorsten aan te gaan en de politieke macht in de grensregio's te vergroten, gingen bijvoorbeeld de Hollandse graven over tot de oprichting van markten en wezen zij steden aan de grenzen met Brabant, Gelre en Utrecht (economische) rechten toe. Dit zorgde weliswaar voor een uitbreiding van het gebied waar de vorst erkend werd als heerser, maar het verzwakte de directe economische en juridische macht van de vorst over die gebieden.⁴⁹⁹

Dit had twee mogelijke gevolgen voor de spreiding van de bezwaarde domeinrechten. Enerzijds, kan de reeds aanwezige druk op de grensgebieden ervoor hebben gezorgd dat vorsten minder geneigd waren om in die regio's hun economische macht verder te verzwakken, door aldaar inkomstenrechten te bezwaren. In dat geval zullen de domeinbezwaren vooral geconcentreerd zijn geweest in het centrum.

⁴⁹⁵ Leenders, *Turnhoutervoorde*, 5, 15, 63, 67–69, 81, 115, 504–505; F.C.W.J. Theuws, *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen* (Universiteit van Amsterdam, 1988) 97–101, 133–136.

⁴⁹⁶ Janse, *Ridderschap*, 344–353.

⁴⁹⁷ Cleveringa e.a., 'So grot overvlot', 176; Leenders, 'De interactie', 143–145, 150–151; Van der Linden, 'De Nederlandse waterhuishouding', 535–536.

⁴⁹⁸ L. Genicot, *Études sur les principautés Lotharingiennes* 7. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 6 (Leuven 1975) 184–185; J.Th. Leerssen, 'Macht, afstand en culturele diversiteit: bijvoorbeeld Overmaas', *Theoretische geschiedenis: kritiek, samenvattingen, aanwinsten instituutbibliotheek, bibliografie van tijdschriftartikelen: viermaandelijke uitgave van het Instituut voor Theoretische Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam* 18 (1991) 423–433, aldaar 424–425.

⁴⁹⁹ Dijkman, *Shaping medieval markets*, 86–88.

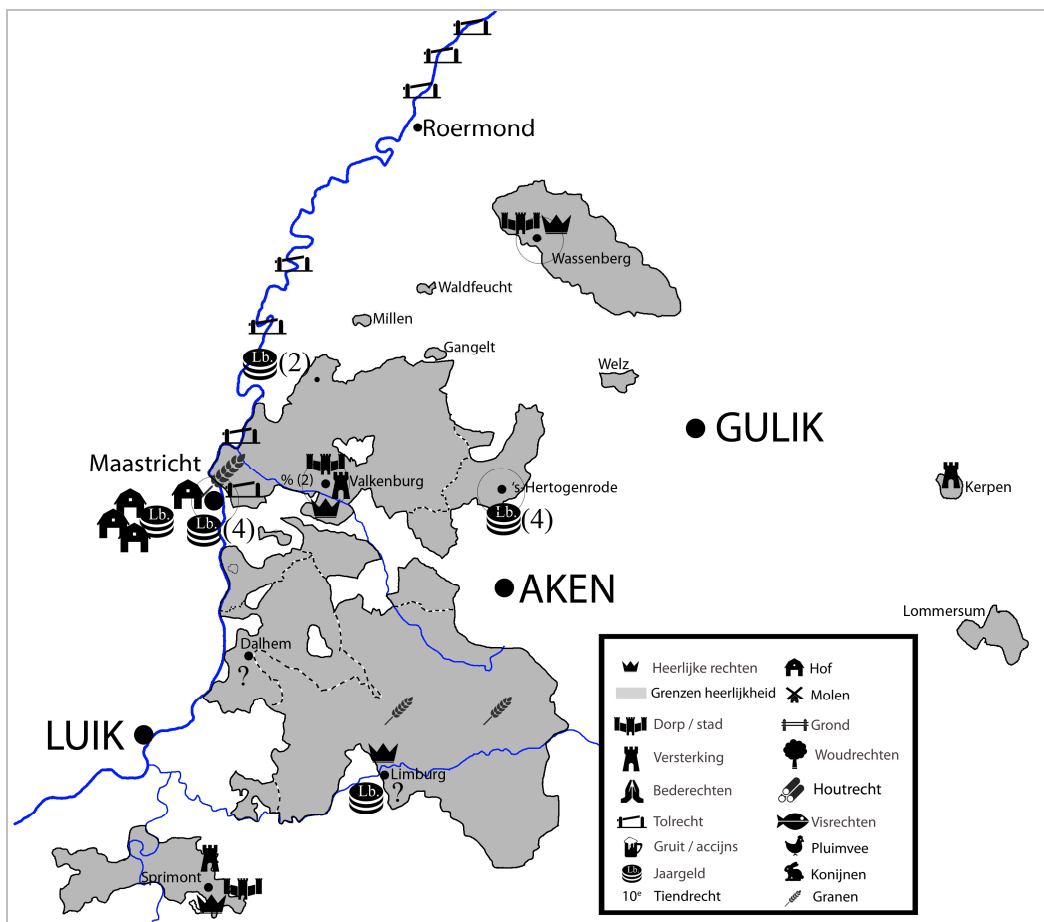
Anderzijds is juist het omgekeerde mogelijk; vorsten zagen hun macht in de grensgebieden toch al aangetast en wensten in elk geval in de kern van hun gebied de macht zo stevig mogelijk in handen te houden. In dat geval zullen ook de domeinbezwaren in de grensregio's geconcentreerd zijn.

Geografische spreiding van de domeinbezwaren

De vier vorstendommen laten elk een eigen beeld zien wat betreft de geografische spreiding van de domeinbezwaren. De spreiding in Brabant en de Landen van Overmaas concentreerde zich in Brabant rond Brussel en Leuven. Hier is een groot aantal domeinbezwaren te vinden, wat in schril contrast staat met de situatie in het zuiden van Brabant, de 'Roman pays de Brabant'. Hier waren uitgezonderd de heerlijkheid van Linsmeel / Linsmeau en enkele betalingen uit de rentmeesterschappen van Geldenaken en Nijvel geen domeinbezwaren te vinden. Ook in de noordelijke rentmeesterschappen Herentals en Lier is het aantal bezwaren beperkt, waarbij de bezwaren vooral in het land van Turnhout waren geconcentreerd. Niet alleen qua aantallen bezwaarde domeinen, maar ook wat betreft het soort domeinbezwaren zijn grote verschillen waar te nemen tussen de verschillende regio's binnen Brabant. In het kwartier 's-Hertogenbosch werden vooral heerlijke rechten bezwaard, samen met een groot aantal betalingen uit het rentmeesterschap en de stad zelf. In de omgeving van Leuven en Brussel werden de domeinen vooral bezwaard met renten, en werden heerlijkheden maar een enkele maal uitgegeven. De betalingen werden gevestigd op inkomstenstromen uit de steden, of op ongespecificeerde locaties binnen de rentmeesterschappen. De Overmase gebieden waren ten dele gebruikt om renten op te vestigen, maar werden uiteindelijk in hun geheel bezwaard.

In Holland waren de grootste concentraties van domeinbezwaren te vinden in de oude kernen van het vorstendom. In het noorden waren bezwaarde domeinrechten te vinden in Kennemerland en West-Friesland, in het zuiden in het huidige Westland en rond Schiedam en Rotterdam. Domeinbezwaren aan de grenzen met Brabant, Utrecht en Gelre, kwam minder vaak voor. De belangrijkste concentraties lagen bij Heusden en Woerden, en in en rond de steden Gouda en Amsterdam. De bezwaren van heerlijke rechten waren vooral geconcentreerd in het noorden, boven het IJ, net als de meerderheid van de bezwaarde visrechten. Dit laatste was gevolg van het aanhechten van visrechten aan heerlijkheden die werden uitgegeven. De bezwaring van grond vond vooral plaats in de driehoek tussen Den Haag, 's-Gravenzande en Rotterdam, en in de omgeving van Woerden. Tiendrechten werden vooral rond Haarlem, Leiden en Medemblik bezwaard. Cijnzen of andere betalingen, en renten op vorstelijke domeinen waren vooral in het binnenland te vinden; aan de oostgrens (Gooiland, Amstelland, Arkel, Heusden) waren deze nauwelijks aanwezig.

Kaart 5.1 Bezwaarde domeinen in Maastricht en de Overmase gebieden, circa 1406⁵⁰⁰

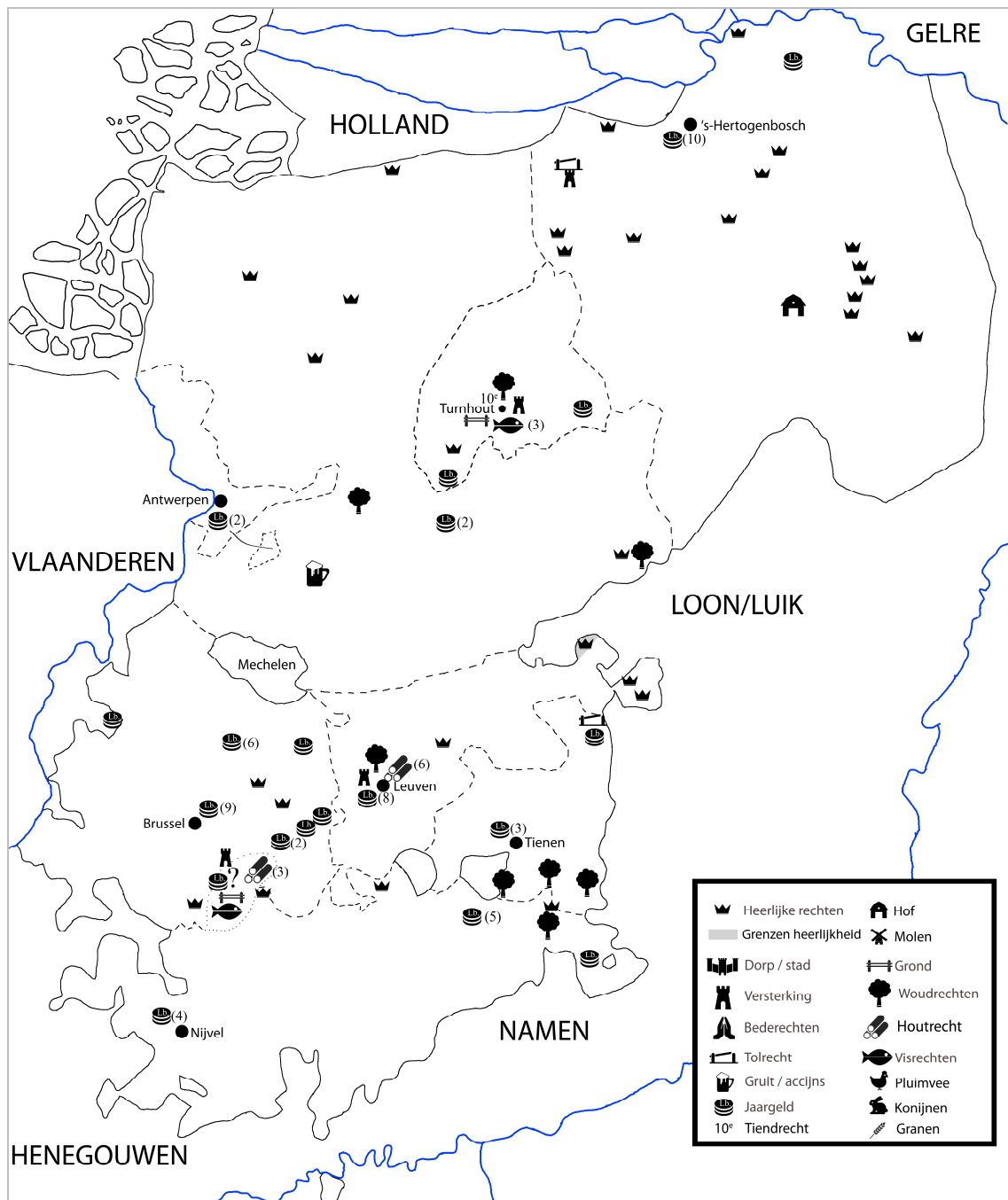

N.B. Voor het overzicht zijn de renten die gevestigd waren op een rentmeesterschap geprojecteerd op de stad die de naam gaf aan het rentmeesterschap. De tolrechten boven Roermond hebben vermoedelijk hun oorsprong in Brabantse aanspraken op het oude graafschap Kessel.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Begrenzungen gebaseerd op Tummer ed., *Limburg I*: tot 1500, 328.

⁵⁰¹ Het betrof tolleren vanaf Maastricht richting Kessel, te Uikhoven ('Uyckhoven'), Stokkem ('Stockheim'), Heppeneert ('Heppenert'), Buggenum ('Boggenere'), Ael/Ool, en Kessel. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.58r; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 2540.

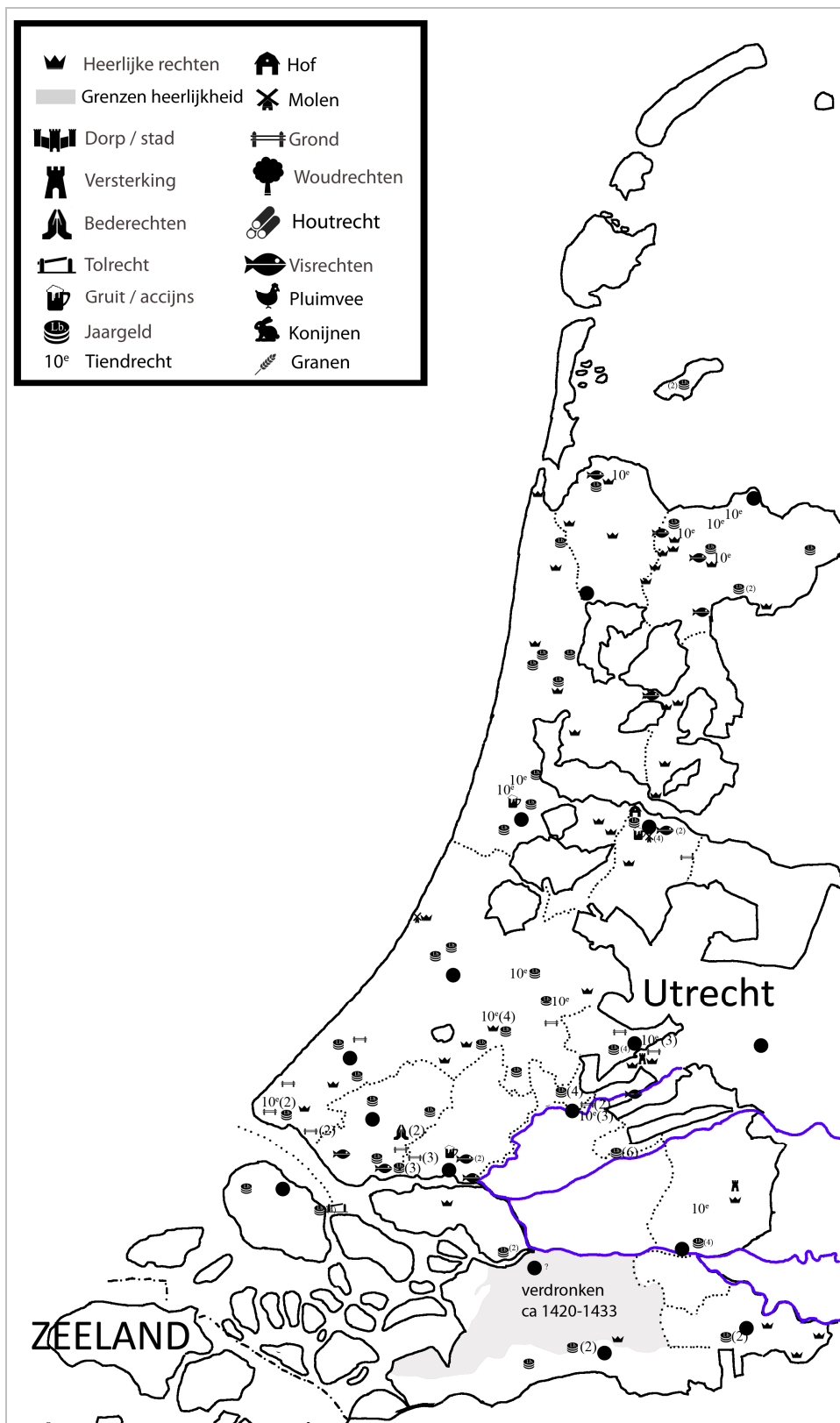
Kaart 5.2 Bezwaarde domeinen in Brabant, circa 1406⁵⁰²

N.B. Voor het overzicht zijn de renten die gevestigd waren op een rentmeesterschap geprojecteerd op de stad die de naam gaf aan het rentmeesterschap.

⁵⁰² Begrenzungen gebaseerd op de, na pagina 436, opgenomen kaart in Kerremans, *Étude*.

Kaart 5.3 Bezwaarde domeinen in Holland, circa 1433⁵⁰³

N.B. Voor het overzicht zijn de renten die gevestigd waren op een rentmeesterschap geprojecteerd op de stad die de naam gaf aan het rentmeesterschap.

⁵⁰³ Begrenzungen gebaseerd op die van Holland omstreeks 1420 en 1433 in Bos-Rops, *Graven*, 154, 188.

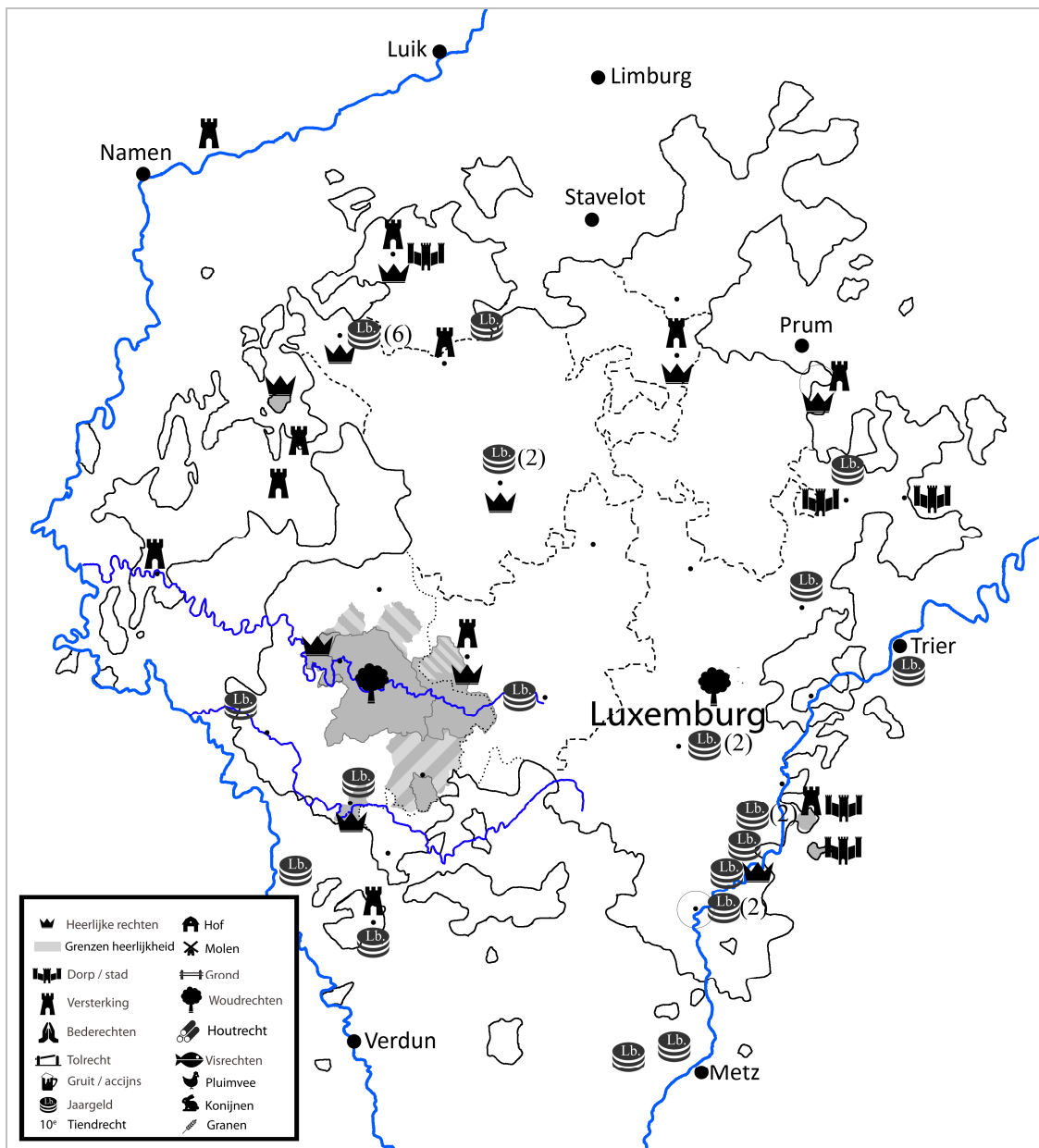
De bezwaarde domeinen in Luxemburg waren geconcentreerd langs de westelijke en oostelijke grenzen van het vorstendom. De bezwaarde heerlijke rechten concentreerden zich in het noordwesten en oosten en in het voormalig graafschap Chiny, waar drie van de vijf proosdijen werden bezwaard. Bezwaarde kastelen bevonden zich vooral in de noordwestelijke hoek van het vorstendom, aan of zelfs over de grens met het bisdom Luik. Dit wijkt af van de situatie in de dertiende en veertiende eeuw, toen vooral kastelen in het zuiden (Stenay, Mouzay, Louppy, Marville, Arancy) en het oosten (van Fels tot Manderscheid) werden bezwaard.⁵⁰⁴ Grote concentraties van jaarlijkse betalingen waren te vinden in het zuidoosten langs de Moezel en rond Marche-en-Famenne in het noordwesten. De overdrachten van complete steden vond primair plaats in het oosten van het hertogdom.

In Gelre is de spreiding van bezwaarde domeinen gekarteerd op het niveau van de vier kwartieren. De belangrijkste reden hiervoor is de vorm van het vorstendom, die het anders dan bij de andere vorstendommen moeilijk maakt in één kaart te vatten. Door het grote aantal bezwaarde domeinrechten, waarvan bovendien veelal de specifieke locatie bekend is, zorgt het samenvoegen van de kwartieren in één kaart bovendien tot een te drukke afbeelding. Op het niveau van het gehele vorstendom valt op dat vooral aan de randen van het vorstendom domeinen werden bezwaard. Dit is zichtbaar in het kwartier Arnhem, waar de interne grenzen met de kwartieren Zutphen en Nijmegen bijna waren gevrijwaard van domeinbezwaren. In het kwartier Nijmegen gold grofweg hetzelfde. In het kwartier Zutphen gold dit veel minder. Daar waren juist langs de IJssel, de binnengrens met het kwartier Arnhem, veel domeinbezwaren te vinden. In het kwartier Roermond, dat maar minimaal of soms niet eens aan de andere kwartieren was verbonden, vond domeinbezwaar vooral in de zuidelijke delen plaats. In het noorden, het gebied waar aanhechting met de rest van het vorstendom mogelijk was, zijn nauwelijks domeinbezwaren te vinden. De uitzondering op deze regel vormde het kasteel Nergenna, dat in handen werd gesteld van Willem van Egmond, de broer van de hertog.⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Reichert, *Landesherrschaft*, 58.

⁵⁰⁵ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 173.

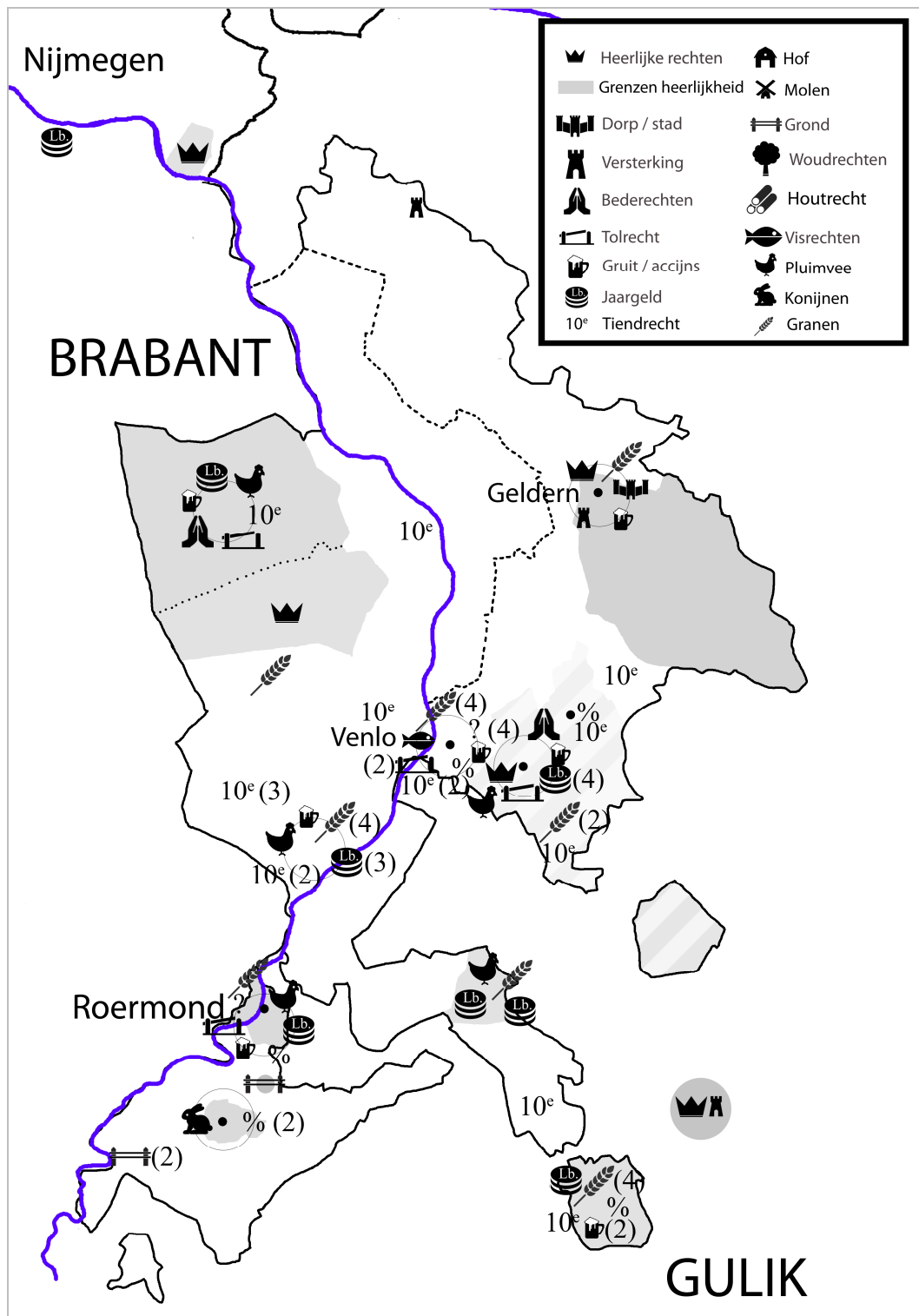
Kaart 5.4 Bezwaarde domeindelen in het hertogdom Luxemburg, circa 1443⁵⁰⁶

N.B. Voor het overzicht zijn de renten die gevestigd waren op een rentmeesterschap geprojecteerd op de stad die de naam gaf aan het rentmeesterschap.

⁵⁰⁶ Begrenzungen gebaseerd op het hertogdom Luxemburg in 1428 en Chiny rond 1300 in: Arlette Laret-Kayser, *Entre Bar et Luxembourg: le comté de Chiny des origines à 1300*. Crédit Communal. Collection Histoire 8, 72 (z.p. 1986) 207; Roger Petit, *Les aides et subsides dans le Luxembourg de 1360 à 1565. Contribution à l'étude du développement de la discalité dans une principauté territoriale* 1. Jean-Pol Weber ed. (Brussel 2013) 186.

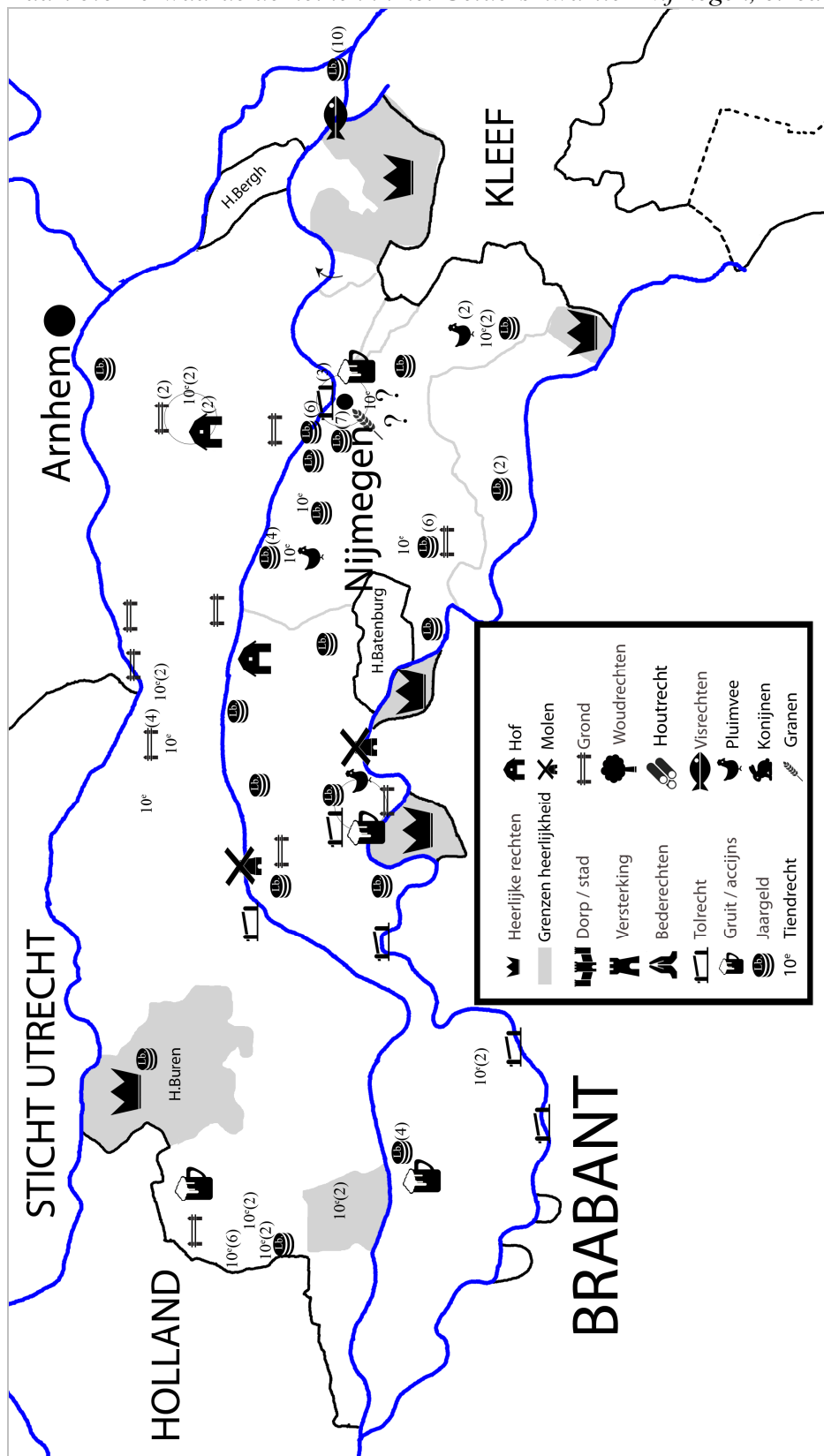
Kaart 5.5 Bezwaarde domeinen in het Gelders Overkwartier, circa 1473⁵⁰⁷

N.B. Voor het overzicht zijn de renten die gevestigd waren op een rentmeesterschap geprojecteerd op de stad die de naam gaf aan het rentmeesterschap.

⁵⁰⁷ Begrenzungen gebaseerd op Van Schaik, *Belasting*, 260.

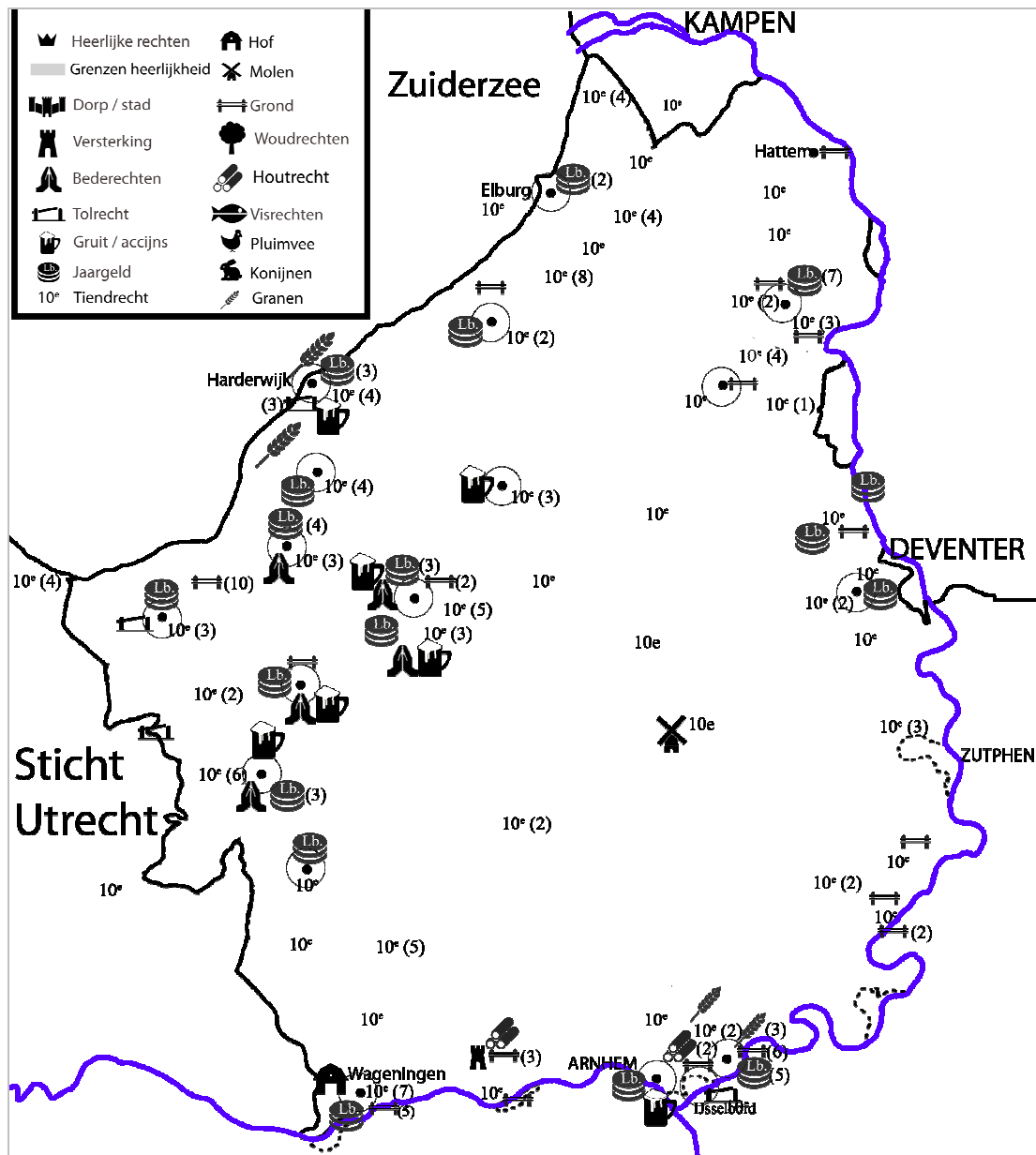
Kaart 5.6 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Nijmegen, circa 1473⁵⁰⁸

N.B. Voor het overzicht zijn de renten die gevestigd waren op een rentmeesterschap geprojecteerd op de stad die de naam gaf aan het rentmeesterschap.

⁵⁰⁸ Begrenzungen gebaseerd op Ibid., 255.

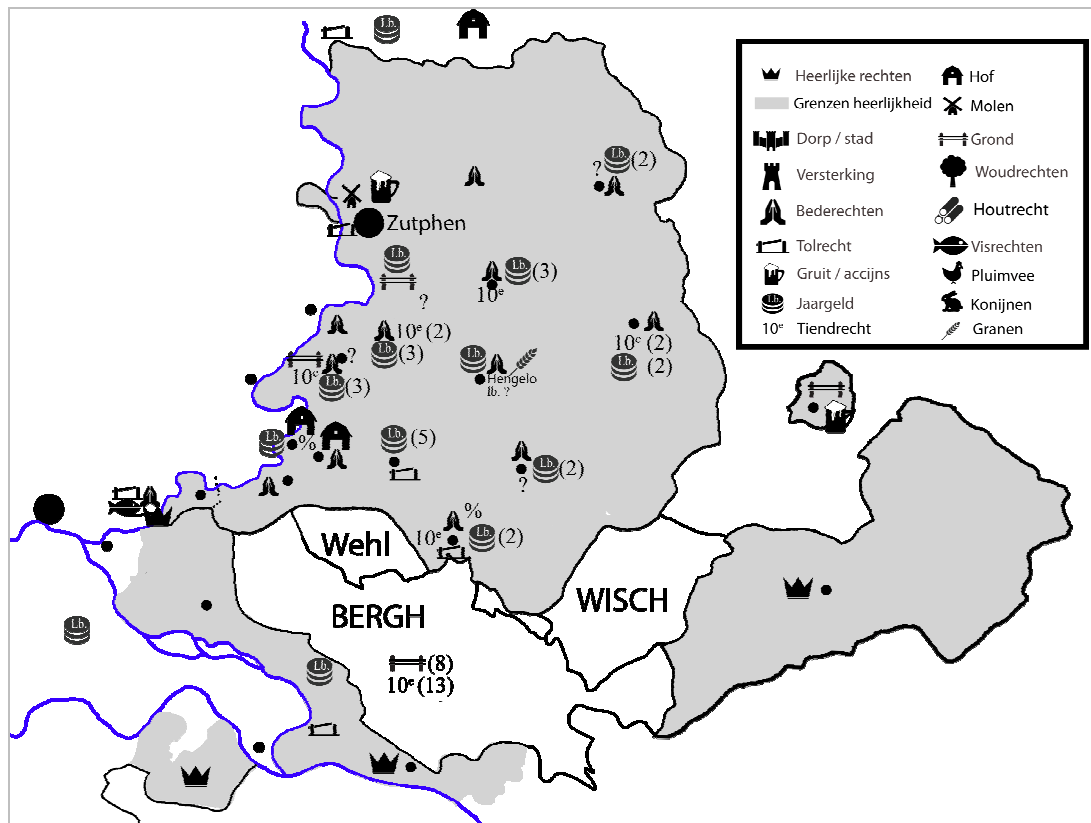
Kaart 5.7 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Arnhem, circa 1473⁵⁰⁹

N.B. Voor het overzicht zijn de renten die gevestigd waren op een rentmeesterschap geprojecteerd op de stad die de naam gaf aan het rentmeesterschap.

⁵⁰⁹ Begrenzungen gebaseerd op Ibid., 269.

Kaart 5.8 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Zutphen, circa 1473⁵¹⁰

N.B. Voor het overzicht zijn de renten die gevestigd waren op een rentmeesterschap geprojecteerd op de stad die de naam gaf aan het rentmeesterschap. Het hof te Oxe, het tol over de rivier de Honnepe en het jaargeld werden apart geadministreerd.⁵¹¹

Territoriale overwegingen

De territoriale ontwikkeling van het vorstendom was van grote invloed op de spreiding van de bezwaarde domeinrechten. Op het oog lijken in Luxemburg en Gelre de spreiding van de domeinbezwaren de situatie in Namen te volgen zoals Genicot die constateerde.⁵¹² De vorstelijke macht in het geografische, maar niet *per se* politieke, centrum werd behouden, aan de randen van het vorstelijke machtsgebied werd of was deze meer omstreden, of werd deze verzwakt door de bezwaring van domeinen. In Gelre werden in het zuiden van het Overkwartier meer domeinen bezwaard dan het noorden van het kwartier, waar het aangehecht was of kon worden aan de drie nederkwartieren. In die kwartieren werden bij de binnengrenzen van Nijmegen-Arnhem nauwelijks domeinrechten bezwaard, maar aan de buitengrenzen met Brabant en het Utrechtse Over- en Nedersticht des te meer. In Luxemburg

⁵¹⁰ Begrenzungen gebaseerd op Ibid., 249; Kuys, *Drostambt en schoutambt*.

⁵¹¹ GAA, GHG, inv.nr. 795, f.13v; GAA, GHG, inv.nr. 1081; Van Wijngaarden en Wientjes, *Overste rentmeestersrekening*, 38r–39r.

⁵¹² Genicot, *Études* 7, 6–8, 172–185.

werden vooral langs de oostelijke grens en de noordwestelijke grens rechten bezwaard waaronder grenskastelen. De historische kern werd echter verschillend behandeld. Het oude graafschap Luxemburg kende nauwelijks bezwaren, maar in de kernen Geldern en Zutphen (en omgeving) werden juist wel veel domeinen bezwaard.

In Brabant en Holland was de situatie juist tegenovergesteld. Daar lijken de grensgebieden ontzien te zijn van domeinbezwaren, terwijl in het historische *heartland* op grote schaal domeinen werden bezwaard. In Kennemerland, dat de basis vormde voor het latere graafschap Holland, waren belangrijke concentraties bezwaarde domeinen te vinden, net als in West-Friesland. In de later aangehechte delen, zoals Arkel en Voorne, werden juist nauwelijks domeinen bezwaard. In Brabant gaat in belangrijke mate hetzelfde op. In de historische kernen van Brabant, Leuven en Brussel, werden juist meer dan andere delen van Brabant domeinen bezwaard.

Het is mogelijk dat de vorsten in hun historische kernen meer rechten of domeinen hadden dan in later verworven gebieden, waar immers al macht- en eigendomsverhoudingen waren uitgekristalliseerd vóór de vorsten zich er vestigden. Tegelijk kwamen veel nieuw aangehechte delen door verovering, aankoop of het terugvallen van leengoederen, aan de vorst. Ter plaatse konden zij op zo'n moment in de voetsporen van de oude eigenaars treden, zodat niet zonder meer te stellen is dat hun rechten ter plaatse beperkter waren dan in de kern. Zonder een compleet overzicht van het vorstelijke domein en de ontwikkeling daarvan door de tijd heen, kan dan ook niet worden vastgesteld dat de spreiding van de bezwaarde domeinen het gevolg was van de hoeveelheid domeinrechten die de vorst ter plaatse bezat.

Of en in hoeverre de spreiding van de bezwaarde domeinen gevolg was van vorstelijke keuzes is moeilijk te bewijzen. Desondanks kan bij twee soorten bezwaren een glimp worden getoond van de vorstelijke voorkeur. Bij het bezwaren van domeinen omwille van familieaangelegenheden, zoals de creatie van apanages en douarieën; en bij de bezwaring of creatie van heerlijkheden. Anders dan bij de uitgifte van goederen om schuldeisers, crediteuren of investeerders te vrede te stellen, lijkt de uitgifte van weduwgoederen en apanages bij uitstek ontsproten aan de agenda van de vorsten zelf. Weliswaar werd het vestigen van lijfgelden en douarieën *an sich* al vastgelegd in huwelijkscontracten, de precieze domeingoederen die werden bezwaard waren aan verandering onderhevig.

De overdracht van goederen aan een vorstin(-weduwe) was er primair op gericht haar te voorzien van inkomen. Vermoedelijk in verband met haar sekse lagen de goederen nauwelijks in roerige grensgebieden.⁵¹³ De giften aan jongere zonen en

⁵¹³ De goederen die Margaretha van Bourgondië verkreeg na de dood van Willem VI, lagen vooral aan de westelijke rand van Holland, hoewel Schoonhoven en Leerdam meer oostelijker lagen. Katherina van Kleef, eega van Arnold van Gelre, verkreeg in eerste instantie rechten in de Betuwe. Deze bleken niet genoeg op te brengen, wellicht door Utrechtse en Burense strooptochten, en zij kreeg een jaargeld

bastaarden lagen daarentegen juist vaak wel aan de grenzen.⁵¹⁴ Concentraties van rechten die in Holland in handen werden gesteld van buitenhuwelijkse kinderen waren te vinden in Waterland en West-Friesland. Een belangrijk deel daarvan was gevolg van domeinoverdrachten na 1428, maar al onder Willem VI werden hier bastaarden gegoed.⁵¹⁵ De bezwaring van aan de grens gelegen goederen, veelal aan jongere zonen zal twee doelen hebben gediend. Enerzijds gaf het de zoon de mogelijkheid om zelf een machtscomplex op te bouwen en zich aldus een positie aan te meten die hoorde bij een vorstenzoon. Anderzijds bood het creëren van een apanage in de omgeving van een potentieel vijandig of ongehoorzaam gebied, kans voor de vorst om door het vestigen van een loyaal familielid, indirect de vorstelijke macht aldaar te versterken. Dat familieleden de hoofdtak niet altijd bleven steunen moge duidelijk zijn. Een apanage kon in dat geval gaan dienen als centrum waaruit de hoofdtak kon worden bevochten, zoals Jan van Beieren deed in Holland.

Ook de uitgifte van heerlijkheden biedt aanwijzingen voor een vorstelijke strategie achter de verspreiding van bezwaarde domeinen. Zoals eerder gesteld kon een vorst theoretisch beschikken over een onbeperkt aantal heerlijkheden. De enige beperking op het creëren of uitgeven van een heerlijkheid was de aanwezigheid van vorstelijke gerechtsmacht ter plaatse. Die macht was bijna non-existent in de noordwestelijke hoek van Brabant, de landen van Bergen op Zoom en Breda, en in het rentmeesterschap Leuven. Hier zijn dan ook bijna geen uitgegeven heerlijkheden te vinden. Daarentegen zijn in de Landen van Overmaas alle heerlijke rechten bezwaard, terwijl ook in het noordoosten van Brabant bezwaarde heerlijkheden genoemd zijn in de domeinstaat. Uit chronologische analyse van die bezwaringen blijkt dat eerst de heerlijke rechten in de landen van Overmaas werden bezwaard, vóór de vorst dit soort rechten in Brabant uitgaf. Ook in Holland is een duidelijke vorstelijke voorkeur te zien; heerlijkheden waren primair gegroepeerd in West-Friesland, naast een aantal gecombineerde heerlijkheden in Waterland en Amstelland. Ook in Holland waren de heerlijkheden dus primair aan de randen van het vorstendom gegroepeerd.

Zulke duidelijke overwegingen zijn in Luxemburg en Gelre minder goed zichtbaar. Ook in Luxemburg werden vooral aan de randen van het vorstendom

uit de tol van Lobith. Veilig gelegen aan de grens van het hertogdom Kleef, waar haar vader de scepter zwaaide. GAA, *GHG*, inv.nr. inv.nr. 0004 (no 04.3); GAA, *CHA*, inv.nr.857; Bos-Rops, *Graven*, 74, 108–109, 155.

⁵¹⁴ Ibid., 108–109; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, XLVI; De Win, 'Witthem', 396.

⁵¹⁵ Nathalie, een bastaard van hertog Albrecht, verkreeg als huwelijksgift van haar vader een deel van de heerlijkheid Assendelft. 'Oude' Willem, een bastaard van Willem V, verkreeg in 1406 rechten in Grootebroek. NA, *AGH*, inv.nr. 228, f. 437; NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.16v; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.33r; NA, *AGH*, inv.nr. 2149 (Remissorium Philippi), f.53r digitaal geraadpleegd via <http://www.gahetna.nl/collectie/archief/inventaris/gahetnascans/eadid/3.01.01/open/c01%3A4.c02%3A2.c03%3A0./nodes/YTo2OntpOjA7czo2OiJjMDE6NC4iO2k6MTtzOjY6ImMwMTTo0LmMwMjoyLiI7aToyO3M6MTI6ImMwMTTo0LmMwMjoyLiI7aTozO3M6MTI6ImMwMTTo0LmMwMjoyLiI7aTo0O3M6MTg6ImMwMTTo0LmMwMjoyLmMwMzowLiI7aTo1O3M6MTg6ImMwMTTo0LmMwMjoyLmMwMzowLiI7fQ%3D%3D/inventarisnr/2149/level/file>.

heerlijkheden uitgegeven, maar werden het politieke en historische centrum ontzien. In Gelre lagen juist in het kwartier Nijmegen de meeste heerlijkheden,⁵¹⁶ maar deze waren niet op problematische wijze uitgegeven, gezien het feit dat zij niet in de domeinstaten zijn opgenomen. In het kwartier Nijmegen vonden verpandingen van heerlijke rechten vooral aan of over de fysieke grens met andere vorstendommen plaats, zoals de heerlijkheden Ooien en Dieden, en het land van Cuijk. De Gelderse heerlijke rechten waarvan de uitgifte wel als problematisch werd gezien lagen verspreid over het vorstendom, maar vooral excentrisch. Bredevoort, een exclave van het kwartier Zutphen, en de Liemers waren al sinds de vroege veertiende eeuw als gevolg van verpanding aan de vorstelijke macht onttrokken.⁵¹⁷ In het kwartier Roermond waren de bezwaarde heerlijke rechten ook overal in het gebied te vinden, behalve aan de binnengrens waar het Overkwartier aan de Nederkwartieren was verbonden. Daarmee lijkt ook hier een zekere ratio voor de verspreiding van die rechten aanwezig: de zwakke schakel in de verbinding tussen de landsdelen werd uitgezonderd van domeinbezwaren.

Besluit

Vorsten hadden verschillende mogelijkheden als zij hun domeinen wilden bezwaren, maar de twee meest voorkomende waren domeinverpanding en het vestigen van een rente op een domein. De keuze voor een van die methoden in de verschillende vorstendommen sloot aan bij oude gebruiken. In Brabant werden vooral renten uitgegeven terwijl in Luxemburg en Gelre domeinen werden verpand. Ook wat betreft het soort rechten en de ligging ervan werd vooral aangesloten bij tradities, of had de vorst een grote mate van keuzevrijheid. Het feit dat op korte termijn geld nodig was, vermoedelijk de belangrijkste reden om over te gaan tot domeinbezwaaring, leidde niet tot een zogenaamde *fire sale*; een overhaaste bezwaaring van domeinen door de vorst tegen slechte voorwaarden.

Niet alleen de bezwaringsmethoden varieerden tussen de vorstendommen, ook de rechten die de vorsten bezwaarden waren in elk vorstendom verschillend. De keuze voor het soort domeinrechten dat werd bezwaard was natuurlijk afhankelijk van de rechten die de vorst hield. Daarbinnen werd enerzijds gekozen voor rechten die vermoedelijk minder rendeerden. Zo werd bij kleine tot zeer kleine tollens de gebruiksmacht overgedragen, terwijl bij grote tollens juist renten werden gevestigd op de inkomsten die veelal door de vorstelijke tollenaar werden geadministreerd. Ook het grondbezit dat de vorst bezwaarde betrof meestal kleinere stukken grond. Hoewel

⁵¹⁶ De Vries, 'Bijdragen I - III'.

⁵¹⁷ Kuys, *Drostambt en schoutambt*, 51.

niet kan worden uitgesloten dat het om delen van een groter geheel ging, lijkt het er sterk op dat de stukken grond werden bezwaard die relatief weinig opbrachten.

De keuze voor de te bezwaren domeinrechten was veel minder gevolg van het aanbod ervan. Van rechten die in beperkte mate aanwezig waren, zoals visrechten in Holland, werden er relatief veel bezwaard. Van rechten die in ruime mate voorradig waren, zoals de 1.600 *corweyden* in Brabant, werd maar een relatief klein deel bezwaard. Deels zal dit te maken hebben met sociale keuzes. Dit wordt het beste duidelijk bij de bezwaring van heerlijke- en jachtrechten. Deze werden bijna uitsluitend aan personen met adellijke antecedenen uitgegeven. Emotie lijkt ook meer te hebben overheerst bij de keuze om renten niet te vestigen op domeinrechten verbonden aan de nieuwe economie, maar vooral op rechten van de agrarische economie. Bovendien werd hiermee aangesloten bij een traditie om personeel van inkomsten in natura te voorzien. Desondanks was de impact van bezwaring van handelsgerelateerde domeinrechten in financieel opzicht veel groter.

De geografische spreiding van de bezwaarde domeinen lijkt vooral gevolg van vorstelijke keuzes in combinatie met de historische groei van de vorstendommen. Vorsten hielden de macht in hun bestuurlijk centrum (als dat er was) stevig in handen. Heerlijke rechten werden in alle vorstendommen vooral bezwaard buiten het politieke hart, geografisch betekende dit niet altijd dat de heerlijkheden in de periferie lagen. Hierbij lijkt in zowel Brabant als Luxemburg de keuze te zijn gemaakt om het oude *heartland* uit te zonderen van bezwaring van bepaalde rechten, ten koste van later verworven gebieden. In Holland en Gelre was dit minder het geval, wellicht als gevolg van het verschuiven van het politiek centrum van het historische *heartland* naar later verworven gebieden.

De keuze om een bepaald domeinrecht te bezwaren, hetzij door verpanding hetzij door er een rente op te vestigen, was dus afhankelijk van verschillende factoren, die van geval tot geval van verschillende invloed zullen zijn geweest. Wel droegen zij allen bij aan een 'rationeel' beleid ten aanzien van de bezwaarde domeinrechten. Uit alles blijkt dat de vorst relatief vrij was in zijn keuze wat betreft methode van bezwaring, soort bezwaarde rechten en de ligging ervan. Maar dit ging niet in elk soort domeintransactie op. De reden voor de domeinbezwaring en de sociale groep waaruit de domeinhouder kwam waren in sommige gevallen van belang voor het soort domein dat zij in handen kregen. Daarnaast hadden bepaalde groepen domeinhouders invloed op de keuze (en ligging) van een domein, wat in het volgende hoofdstuk verder aan bod komt.

6 Het domein als indirecte financieringsbron

Een belangrijke vraag die dit proefschrift tracht te beantwoorden is waarom vorsten domeinen bezwaarden. In hoofdstuk vier is betoogd dat vorsten vooral voor domeinbezwarende kozen als ze snel de beschikking nodig hadden over extern kapitaal. Dit is echter maar een van de drie niveaus die te onderscheiden zijn van de oorzaken voor de domeinbezwarende. Een voorbeeld kan dit duidelijk maken.

Op 12 augustus 1428 droeg Jacoba van Beieren aan Gerrit van Zijl de visserij in sluizen en de weer bij Purmerend over in erfpacht,⁵¹⁸ samen met het eigendom van de heerlijkheid Neck. De aanleiding voor deze domeinbezwarende waren de trouwe diensten die Gerrit aan Willem VI en Jacoba had verleend. Anderhalve maand later bevestigde Filips de Goede deze bezwarende, op verzoek van Gerrit zelf en met inachtneming van diens trouwe dienst. Gerrit is door Michiel van Gent geïdentificeerd als een van de vijftien mannen rond Jacoba op wie zij sterk leunde. De dienstverlening kan dan ook in die hoek worden gezocht.⁵¹⁹

Dat Gerrit werd beloond vanwege de diensten die hij had verleend is te beschouwen als de primaire aanleiding van de domeinbezwarende. In de charters is bijna altijd zo'n primaire aanleiding voor de domeinbezwarende opgenomen: vorsten wensen familie of getrouwen te begunstigen, de religieuze viering van de nagedachtenis aan voorouders veilig te stellen, of militaire of financiële steun te verkrijgen.

Daarnaast kende elke domeinbezwarende een secundaire aanleiding. Immers, waarom vond Jacoba het juist in augustus 1428 nodig om Gerrit te belonen of met hem af te rekenen, maar eerder niet? De secundaire aanleiding voor de domeinbezwarende wordt nooit expliciet gemaakt, maar is in dit geval is het wel af te leiden uit de politieke situatie. De beloning past in een bredere trend in 1428-1429 waarin getrouwen van Jacoba werden beloond met (hoge) heerlijkheden, vooral in West-Friesland, of met andere domeinrechten. Na de zoen van Delft, op 3 juli 1428, werd het bestuur over Holland formeel gedeeld tussen Filips de Goede en Jacoba van Beieren. Zij stelden samen een college aan dat namens hen Holland zou besturen,

⁵¹⁸ De term 'weer' kan hier verwijzen naar de rivier met die naam (Weer of Where) bij Purmerend, of een methode van visvangst. Van Dam, *Vissen in de veenmeren*, 129.

⁵¹⁹ Gerard van Zijl wordt in de domeinstaat aangemerkt als heer van Purmerend, die heerlijkheid kreeg hij volgens Kort echter pas in 1434 in handen. Sinds oktober 1423 was de heerlijkheid in handen van Jan, bastaard van Beieren, de bastaardzoon van Jan van Beieren. Die overleed tussen 1432 en 1442. NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.19r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.33v, 37r; NA, *AGH*, inv.nr. 125; J.C.Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Waterland, 1282-1647', via www.hogenda.nl, laatst geraadpleegd: 20 december 2018. A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (4e verbeterde druk; Zaltbommel 1966) 64; M.J. van Gent, 'Vijftien mannen achter Jacoba van Beieren', *Holland* (1997) 127-142, aldaar 135-136; Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 931-932, 937.

waarin onder anderen Gerrit zitting nam namens Jacoba. Om toekomstige partijstrijd te voorkomen werden aanhangers van de verliezende, aan Jacoba verbonden, Hoekse factie niet uit het land verbannen, maar juist aan de Filips gebonden, bijvoorbeeld via dit soort schenkingen die ten koste gingen van het Hollandse domein.⁵²⁰ De secundaire aanleiding voor deze domeinbezwarende lag dus zeer waarschijnlijk in de politieke omstandigheden waarin de vorst zich bevond. Dit blijkt echter niet uit de domeintransactie zelf. Dit probleem speelt bij alle domeinbezwarende.

Ook kende elke domeinbezwarende een tertiaire aanleiding: de reden dat de vorst koos voor het bezwaren van een domein, terwijl hij ook kon volstaan met het doen van een betaling. In hoofdstuk 4 is gesteld dat vorsten kozen voor domeinbezwarende omdat zij én geen geld hadden om steun direct te betalen, én omdat domeinbezwarende sneller was dan andere methoden om extern kapitaal aan te trekken om daarmee geleverde of te leveren steun direct af te rekenen.

De secundaire aanleiding voor domeinbezwarende is nauwelijks bekend, en gezien het grote aantal transacties is het ondoenlijk om voor elk daarvan te trachten deze aanleiding te achterhalen. De primaire aanleiding is wel bekend voor een groot deel van de domeinbezwarende, zoals ook de sociale positie van de domeinhouders veelal bekend is. Dit maakt het mogelijk te analyseren ten gunste van wie en waarom domeinen werden bezwaard.

6.1 Aanleiding

Landwehr maakte in zijn analyse van het verpandingsbeleid van Duitse koningen en keizers duidelijk dat deze heersers goederen verpandden als tegenprestatie voor zaken of diensten die door de pandnemer waren geleverd. Slecht een klein deel van de verpandingen zou een directe lening als basis hebben.⁵²¹ Dit is niet het geval in de vier vorstendommen die centraal staan in dit proefschrift. Zo had elke verpanding of andere domeinbezwarende een financiële component, namelijk de tertiaire aanleiding. Immers, als de vorst de verleende of te verlenen diensten of producten wilde verkrijgen moest hij daarvoor normaliter betalen. Bij gebrek aan cash om direct af te rekenen, of vanwege de onwil om direct af te rekenen, werd een domein bezwaard zo is betoogd in hoofdstuk 4.⁵²²

De primaire aanleiding was vaak maar niet altijd financieel. In de domeinstaten en charters wordt vaak een aanleiding gegeven voor de domeinbezwarende. Deze varieert van (zeer) vaag tot (zeer) specifiek. Tot de eerste categorie behoren

⁵²⁰ Janse, *Ridderschap*, passim; Van Gent, 'Vijftien mannen', 137.

⁵²¹ Landwehr, *Die Verpfändung*, 236–257.

⁵²² In geval van een (*fief*)-*rent* was het juist het doel dat een persoon door jaarlijkse betalingen aan de vorst werd verbonden.

transacties vanwege ‘goeden dienst’,⁵²³ of omwille van ‘sunderlingen gunste’ van de vorst.⁵²⁴ Al iets specifiekier zijn transacties vanwege ‘van guede gereden geleenden gelde’.⁵²⁵ Zeer specifiek zijn de aanleidingen die duidelijk zijn omschreven, zoals de hulp bij de verovering van een kasteel, of het overdragen van een specifieke geldsom ten behoeve van een met name genoemd doel.⁵²⁶

De in de bronnen genoemde redenen moeten natuurlijk met de nodige voorzichtigheid worden benaderd, maar lijken betrouwbaar. Het ligt niet voor de hand dat de vorst of de potentiële domeinhouder een zeer specifieke reden fabriceerde terwijl ook met een vage aanleiding kon worden volstaan. Daarnaast trachtten vorsten om transacties te legitimeren door de oorkonden die ermee gemoeid gingen, te laten zegelen door getuigen. Dit veronderstelt dat de in de bronnen opgenomen claims niet te ver bezijden de waarheid waren, omdat anders de elite mogelijk niet akkoord zou gaan.⁵²⁷

De in de bronnen opgenomen primaire aanleidingen zijn in te delen in acht categorieën. Mijn verdeling over die categorieën is gebaseerd op de volgende aspecten:

- De categorie ‘financieel’ bevat alle domeinbezwaren waarvan als primaire aanleiding het afrekenen van achterstallige betalingen en het aantrekken van leningen wordt gegeven. Ook het overdragen van bezwaarde domeinen aan derde partijen, die in ruil daarvoor de domeinhouder afloste, zijn bij deze categorie ondergebracht.
- De categorie ‘militair’ omvat alle domeinbezwaren waarvan de aanleiding bestond uit verleende of te verlenen militaire bijstand van de vorst, of de financiële afhandeling van expliciet vermelde militaire dienstverlening.
- De categorie ‘dienstverlening’ beslaat de transacties die gevolg waren van verder ongespecificeerde diensten die de betrokken persoon had verricht of zou verrichten ten gunste van de vorst en dienst voorgangers. Dit kunnen militaire diensten zijn geweest, maar ook financiële diensten of dienstbaarheid als hofmedewerker.
- De categorie ‘begunstiging’ omvat de transacties waarbij de vorst expliciet aangaf de domeinhouder te willen begunstigen.
- Transacties in de voorgaande categorie zijn onderscheiden van transacties die tot doel hadden verwanten van de vorst te begunstigen. Die transacties zijn ondergebracht in de categorie ‘verwantschap’.
- De categorie ‘religieus’ omvat alle transacties om expliciet religieuze motieven.

⁵²³ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.2r.

⁵²⁴ NA, AGH, inv.nr. 59, f.32v.

⁵²⁵ GAA, GHG, inv.nr. 195, f.9v, 29r-v.

⁵²⁶ ARAB, CC, inv.nr. 4, f.53.

⁵²⁷ Landwehr, *Die Verpfändung*, 171.

- Binnen de categorie ‘compensatie’ vallen transacties waarbij een domeinhouder die al eerder een vorstelijk domein in handen had maar dit terugleverde werd gecompenseerd met een nieuw domeinrecht.
- De categorie ‘overdracht’ omvat alle transacties waarbij domeinhouders hun rechten niet terug leverden aan de vorst, maar overdroegen aan een derde partij, waarbij de overdracht niet zichtbaar gevolg was van een nieuwe financiële transactie. Het betreft vooral schenkingen, erfenissen en huwelijksgevallen binnen de familiekring, maar omvat ook grote aantallen transacties waarbij de relatie tussen de oorspronkelijke en nieuwe domeinhouder niet duidelijk is.
- Transacties waarbij wel informatie over de aanleiding is opgenomen, die echter niet duidelijk is of buiten de bovenstaande categorieën valt, zijn opgenomen in de categorie ‘anders’.

Tabel 6.1 Primaire aanleiding voor domeinbezwaaring

Aanleiding	Brabant (ca. 1406)	Holland (ca. 1430)	Luxemburg (ca. 1444)	Gelre (ca. 1474)
Financieel	34,1%	26,1%	28,0%	60,6%
Militair	11,1%	3,3%	28,0%	8,5%
Dienstverlening	4,4%	19,6%	16,0%	5,8%
Begunstiging	8,1%	15,2%	2,0%	2,3%
Verwantschap	1,5%	4,3%	4,0%	4,2%
Religieus	11,1%	4,3%	4,0%	3,5%
Compensatie	11,1%	7,6%	6,0%	3,5%
Overdracht	14,1%	13,0%	4,0%	7,7%
Anders / rest	4,4%	6,5%	8,0%	3,9%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	135	92	50	259

De primaire aanleidingen voor domeinbezwaaringen zijn opgenomen in tabel 6.1. In de tabel zijn niet de cijfers opgenomen van zaken waarvan de primaire aanleiding van de domeinbezwaaring niet is opgegeven. Dit was meer het geval in Brabant en Holland, waar voor (net geen) dertig procent van de transacties de primaire aanleiding wordt gegeven of die kon worden achterhaald, sterker dan in Luxemburg en Gelre waar voor (ruim) veertig procent van de transacties de primaire aanleiding is gegeven.

Elk vorstendom kende karakteristieke aanleidingen voor domeinbezwaaring. Zo was de categorie ‘overdracht’ vooral in Brabant en Holland erg groot. Dit heeft vooral te maken met het feit dat bij veel overdrachten van een bezwaard domein aan een derde partij niet inzichtelijk is wat de relatie tussen de oorspronkelijke en de

nieuwe houder van een domein was. Wellicht was er geen sprake van een familierelatie die aanleiding vormde voor de overdracht, maar werd het domein als het ware ‘gekocht’ door de nieuwe domeinhouder. Het bronnenmateriaal dat nodig is om zo’n indeling te onderbouwen mist echter.

Daarnaast vormde in Brabant en Luxemburg de verzekering, of afhandeling, van militaire steun een belangrijke primaire aanleiding voor domeinbezwaren. In Brabant vormde dit mogelijk een nog belangrijker aandeel dan uit tabel 6.1 blijkt, als de visie van Bryce Lyon gevolgd wordt dat elke *fief-rente* gegrond was in een militaire relatie tussen de vorst en de domeinhouder.⁵²⁸ De verschillen in het aandeel domeinbezwaren omwille van militaire bijstand tussen enerzijds Brabant en Luxemburg, anderzijds Holland en Gelre wordt niet veroorzaakt door een rustiger regering van de vorsten in de laatste twee vorstendommen. In elk van de vier vorstendommen moesten de vorsten via strijd hun kroon veroveren en werden zij gedurende hun regering voortdurend geconfronteerd met interne en externe oorlogen is eerder gesteld.

Opvallend is verder het enorme aandeel domeinbezwaren ten gevolge van begunstiging in Holland. Dit was het gevolg van de verzoening tussen Jacoba van Beieren en Filips de Goede die resulteerde in domeinbezwaren ten gunste van getrouwen van Jacoba, zoals ook het voorbeeld van Gerrit van Zijl in de inleiding van dit hoofdstuk duidelijk maakt.⁵²⁹

De grote aantallen domeinbezwaren omwille van religieuze redenen in Brabant waren bijna volledig geconcentreerd in de periode na de dood van Wenceslas van Luxemburg (1383), de gemaal van Johanna van Brabant. Vermoedelijk werd Johanna zich extra bewust van de eindigheid van het aardse bestaan en achtte zij het nodig om de toegang tot de hemel zeker te stellen door religieuze instellingen voor haar te laten bidden. De hertogin begunstigde maar liefst elf verschillende religieuze instellingen, in ruil waarvoor elk klooster ten minste een jaargetijde vierde ten behoeve van de hertogin en haar voorgangers.⁵³⁰

Op grond van tabel 6.1 is duidelijk dat de primaire aanleiding voor de bezwaren van vorstelijke domeinen weliswaar varieerde tussen de vier vorstendommen, maar dat financiering in alle vier de vorstendommen de grootste categorie vormde. In Luxemburg waren militaire aanleidingen wel van net zo groot belang, maar in andere vorstendommen komt deze aanleiding voor domeinbezwaren veel minder vaak voor. Daarentegen was financiering via domeinbezwaaring in Gelre juist veel belangrijker dan in de andere vorstendommen.

⁵²⁸ Lyon, ‘The fief-rente’, 424–426; B.D. Lyon, *From fief to indenture. The transition from feudal to non-feudal contract in western Europe*. Harvard Historical Studies LXVIII (Cambridge, Massachusetts 1957).

⁵²⁹ Janse, *Ridderschap*, 164–165.

⁵³⁰ De giften vonden plaats in 1371, 1381, 1386, 1388, 1389, 1393, 1394, 1395, 1397, 1398, 1399. Van drie giften is onbekend wanneer deze plaatsvonden. ARAB, CC, inv.nr.15, f.128r-129r, 140v; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.15v, 18v-19r, 88r, 91v, 94v; ARAB, CC, inv.nr. 45673, f.75r-76v.

Het verschil tussen Gelre en de andere vorstendommen kan een gevolg zijn van het feit dat voor Gelre beter bronmateriaal beschikbaar is. Ook is het mogelijk dat de hertog in een grotere financiële nood zat dan zijn buren, als gevolg van een slechtere politieke situatie van de vorst. Eerder is al vastgesteld dat in Gelre vaker dan elders domeinbezwaaring werd ingezet door de vorst. In dat vorstendom duurde het bovendien langer dan elders voor inkomsten uit een bede aan de vorst kwamen. Bovendien wist de hertog van Gelre, anders dan de graaf van Holland, nauwelijks gebruik te maken van de kredietwaardigheid van zijn onderdanen door *public debt* te creëren.⁵³¹ De hertog van Gelre was als gevolg daarvan zeer waarschijnlijk sterker afhankelijk van domeinbezwaaring als financieringsmethode dan de andere drie vorsten.

In het algemeen kan gesteld worden dat nog in de veertiende en late vijftiende eeuw domeinen werden bezwaard én dat dit in belangrijke mate gebeurde omwille van financiële aanleidingen, dit vormde immers de belangrijke van de gegeven primaire aanleidingen. Daarbij vormden de leningen op de domeinen in deze periode een veel belangrijker financieel middel dan *public debt*.⁵³² Dit was mede het gevolg van de voordelen die dit middel bood ten opzichte van andere financieringsmethoden. Zoals in hoofdstuk 4 is betoogd, leverden domeinbezwaaringen sneller inkomsten dan bijvoorbeeld beden. Ook was de mate waarin vorsten zich voor domeinbezwaaringen moesten wenden tot hun onderdanen minder groot dan bij beden of *public debt*. Deze conclusies lijken af te wijken van eerder onderzoek. Volgens Van Bavel kende de *mortgage* zijn hoogtepunt in de veertiende eeuw en nam het belang ervan daarna af. Specifiek voor Holland stelde Zuijderduijn dat de vorst in toenemende mate zijn leningen verzekerde door deze publiek te maken, en deze dus niet (meer) op domeinen verzekerde.⁵³³ De verschillen met de hier gevonden resultaten kunnen het gevolg zijn van het gegeven dat domeinbezwaaring tot nu toe nauwelijks uitvoerig is onderzocht.

6.2 Betrokken partijen

Alle domeinhouders zijn gecategoriseerd op basis van in de domeinstaten en charters geleverde biografische kenmerken. Dit heeft als voordeel dat de in de tijd zelf aanwezige indicatoren voor iemands stand of status richtinggevend zijn voor toewijzing aan een categorie. Deze indicatoren zijn aangevuld met informatie uit prosopografische studies naar regionale elites. De domeinhouders zijn onderverdeeld in de categorieën verwanten, hovelingen, hofmedewerkers, ambtsdragers clerus, adel, 3^e stand en professionele geldschietters. Deze categorieën zijn niet uitsluitend, maar

⁵³¹ Zie hoofdstuk 7 en 8.

⁵³² Zie hoofdstuk 8.

⁵³³ Van Bavel, *Manors*, 182–183; Zuijderduijn, *Medieval capital markets*, 73.

kunnen elkaar overlappen, zoals bij edelen en stedelingen die optraden als professioneel geldschietters of religieuzen die tevens aan het hof werkten. In dit soort gevallen is de persoon toegewezen aan de sociale groep op basis van de sociale kenmerken waarop in de bronnen de nadruk ligt. Zo staat Jan van den Biscopdomme in de domeinstaat bekend als ‘heer Jan’ en ‘ridder’,⁵³⁴ op basis waarvan hij is ingedeeld bij de adel. Het feit dat hij tevens lid was van de Brusselse elite, specifiek het geslacht Serhuughs kint,⁵³⁵ werd door de opstellers van de domeinstaat niet relevant bevonden. Blijkbaar was zijn adellijke status belangrijker dan zijn stedelijke.

Ook is er rekening gehouden met de primaire aanleiding voor de domeinbezwarende. Zo is bijvoorbeeld een hofmedewerker die tevens aan een religieuze instelling verbonden was ingedeeld bij de categorie ‘religieus’ als de primaire aanleiding gericht was op religieuze doeleinden, zoals bidden voor het zielenheil van de vorst. Wanneer de domeinbezwarende volgens de primaire aanleiding onderdeel was van een beloning voor zijn diensten als bijvoorbeeld klerk, is deze persoon ingedeeld onder de hofmedewerkers. De indeling in categorieën is gebaseerd op de volgende aspecten:

- De categorie ‘verwanten’ omvat ten eerste alle directe gezinsleden van de vorst. Ten tweede komen alle leden van de *maagschap* van de vorst in aanmerking voor opname in deze categorie.⁵³⁶ Deze familierelatie was in de tijd zelf wel bekend, maar komt niet bij elke domeinbezwarende naar voren. In deze categorie zijn dan ook alleen bezwarenden opgenomen ten gunste van personen die bij de bezwarende van een domein expliciet als verwant (broer, zus, *neve* et cetera) worden aangemerkt.⁵³⁷
- Onder de categorie ‘hovelingen’ vallen de (al of niet erfelijke) hofambten: de drossaard, maarschalk, kamerling en schenker en de verder aan het hof verblijvende personen die daar geen (gesalarieerde) arbeid verrichtten.⁵³⁸
- De categorie ‘hofmedewerkers’ omvat zowel de professionele (gestudeerde) leden van de vorstelijke raad, als de personen die daadwerkelijk zorgden dat de hofhouding draaide, zoals koks, kleermakers en knechten.
- De ‘ambtsdragers’ waren zij waarvan bekend is dat zij op het moment dat zij een domein in handen kregen bekend een ambt uitvoerden namens de vorst.
- De categorie ‘clerus’ omvat zowel rechtspersonen zoals de geestelijke instellingen als natuurlijke personen zoals leden van die instellingen die op eigen naam een domein in handen kregen.

⁵³⁴ ARAB, CC, inv.nr. 8, f.23r; ARAB, CC, inv. nr. 436, f.14r, 91v.

⁵³⁵ H.-C. van Parys, ‘Notes sur les Lignages de Bruxelles en 1376 d’après les travaux de J.B.Houwaert et d’après les sources originales’, *Brabantica* 1 (1956) IV–XXXI, aldaar VIII.

⁵³⁶ Hoppenbrouwers, ‘Maagschap’, 71–73; Janse, *Ridderschap*, 184.

⁵³⁷ ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 7142 ; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.1v, 74v; ARAB, CC, inv.nr. 8, f.95v; Van Winter, *Ministerialiteit*, 103.

⁵³⁸ Vale, *The princely court*, 15.

- De categorie ‘adel’ omvat iedereen van wie op basis van de onderzochte bronnen of de literatuur een adellijke status bekend is en zij die volgens de bronnen voldeden aan een of meerdere adellijke kenmerken zoals het voeren van een adellijke titel (baanrots, ridder, knape) of het bezit van een heerlijkheid.⁵³⁹
- De ‘3^e stand’ omvat potentieel iedereen die niet tot de eerste of tweede stand behoort. Omdat niet steeds is uit te sluiten of een domeinhouder niet behoorde tot een andere stand, zijn in deze categorie alleen personen opgenomen die expliciet als burger van een stad bekend zijn. Daarnaast zijn de steden zelf ook opgenomen in deze categorie.
- Onder ‘professioneel geldschietters’ worden hier verstaan die personen waarvan uit de bronnen of de literatuur bekend is dat zij als zodanig optraden. Daarnaast zijn hier personen opgenomen die op basis van hun afkomst zeer waarschijnlijk als professioneel geldschietter optraden, zoals Joden en Lombarden. Voor Joden gold dat zij zich met weinig andere werkzaamheden mochten bezighouden zodat het zeer waarschijnlijk is dat een Joods persoon die een vorstelijk domein in handen hield optrad als financieel professional. Voor Lombarden gold dit minder strikt, maar het is aannemelijk dat een Lombardische domeinhouder zich (ook) met financiële zaken bezighield. De term Lombarden wordt immers gebruikt voor Italiaanse handelaren die (ook) financiële activiteiten ontplooiden.⁵⁴⁰

Uit tabel 6.2 blijkt duidelijk dat de adel de belangrijkste sociale groep was die domeinen in handen had. In Brabant, Holland en Luxemburg hielden zij meer dan de helft van de bezwaarde domeinen, waarbij vooral in Luxemburg hun belang enorm was. In Gelre domineerde de adel weliswaar minder onder de domeinhouders, maar zij vormde nog steeds de grootste categorie domeinhouders. Personen van wie de sociale status niet kon worden vastgesteld zijn weggelaten. Het is aannemelijk dat onder deze personen relatief veel mensen uit lagere sociale klassen voortkomen. Immers, deze zijn niet of nauwelijks onderwerp van onderzoek, vaak omdat zij weinig sporen in de bronnen hebben achtergelaten. Zelfs als de groep van onbekende sociale afkomst wordt meegerekend, vormde de adel nog de grootste groep domeinhouders.⁵⁴¹

⁵³⁹ Damen en Janse, ‘Adel in meervoud’, 520–524; De Hemptine en Dumolyn, ‘Histrosich adelsonderzoek’, 484; De Win, ‘De lagere adel’, 173–174.

⁵⁴⁰ R.W.M. van Schaik, ‘On the social position of Jews and Lombards in the towns of the Low Countries and neighbouring German territories during the late middle ages’, in: M. Carlier e.a. ed., *Core and periphery in late medieval urban society. Proceedings of the colloquium at Ghent (22nd-23rd August 1996)*. Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries 7 (Leuven en Apeldoorn 1977) 165–191.

⁵⁴¹ In Brabant vormde de adel in dat geval 53% van de domeinhouders, in Luxemburg 71%, in Holland 44% en in Gelre 28%.

Tabel 6.2 Sociale achtergrond van domeinhouders

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Verwanten	4,5%	6,6%	3,2%	10,6%
Hoveling		7,0%	3,2%	6,8%
Hofmedewerker		11,2%		
Ambtsdrager	5,9%	5,2%	0,8%	9,2%
Clerus - instelling	9,4%	6,3%	3,2%	10,6%
Clerus - persoon	2,5%	0,7%	4,0%	1,2%
Adel	68,8%	59,1%	77,8%	38,5%
3e stand - stad	5,0%	2,1%	3,2%	11,5%
3e stand - stedeling	4,0%	1,7%	4,8%	11,7%
Professioneel geldschieder				0,5%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	202	286	126	426

N.B. In Brabant kan bij 22% van de domeinhouders de sociale status van de domeinhouder niet worden vastgesteld, in Holland geldt dit bij 25%, in Luxemburg bij 9% en in Gelre bij 28%.

Onder de financiers, zij die specifiek om financiële redenen een domein in handen hadden, was de adel in Brabant, Holland en Gelre iets minder belangrijk, maar in Luxemburg nog veel belangrijker dan onder de domeinhouders in algemene zin zo blijkt uit een vergelijking van de tabellen 6.2 en 6.3. In Gelre was de adel onder de domeinhouders in algemene zin wel de grootste groep, maar de adel vormde niet de belangrijkste groep financiers. Anders dan in de andere vorstendommen werden in dit vorstendom juist wel veel domeinen in handen gesteld van steden, stedelingen en professionele geldschieders.

Tabel 6.3 Sociale achtergrond van domeinhouders-financiers

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Ambtsdrager		4,2%		8,9%
Hoveling	10,9%			7,0%
Clerus		16,7%	7,1%	4,5%
Adel	65,2%	54,2%	92,9%	30,6%
3e stand	13,0%	20,8%		33,1%
Onbekend	10,9%	4,2%		15,9%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	44	24	14	156

N.B. Bij zowel de clericus als de 3^e stand zijn rechtspersonen (een geestelijke instelling of stad) en natuurlijke personen samengevoegd.

Onder de domeinhouders in algemene zin en speciaal de financiers vormde de adel dus de belangrijkste categorie. Het waren daarbij vooral de inheemse edelen uit de modale of lagere adel die de domeinen in handen hielden. Zij waren geboren in het betreffende vorstendom of waren er woonachtig en hadden er zoveel (belangrijke) bezittingen dat zij als inheems golden.⁵⁴² Ook binnen personele unies was de grootste groep domeinhouders inheems. Ten eerste komen onder de domeinhouders in de onderzochte vorstendommen nauwelijks personen voor die geen inwoner waren van een van de andere vorstendommen waar de vorsten over heersten. Ten tweede komen ook nauwelijks onderdanen voor die uit een ander vorstendom binnen een *composite monarchy* afkomstig waren. Zo komen in Holland nauwelijks domeinbezwaringen ten gunste van Zeeuwen voor en geen een ten gunste van Henegouwers, voor zover de sociale achtergrond van de domeinhouders dit toe laat te analyseren. Verder werd alleen de *Vitztum* Hendrik Nothaft, de stadhouder van Beieren-Straubing, van bezwaarde domeingoederen voorzien in Holland.⁵⁴³

Onder de vier hier onderzochte vorstendommen was Luxemburg een uitzondering. Daar waren het juist de zogenaamde *Territorialherren*, belangrijke ‘buitenlandse’ heren, die domeinen in handen kregen. Petit stelde eerder dat bijna alle Luxemburgse bezwaarde domeinen in handen waren van *Territorialherren*. Deze stelling baseerde hij op een analyse van maar een klein deel van de domeintransacties die Van Werveke in zijn artikel ‘Les charges du pays de Luxembourg en 1464’ presenteert.⁵⁴⁴ Op basis van alle bekende domeinbezwaringen in Van Wervekes publicatie vormden de *Territorialherren* niet de grootste groep. Zij waren echter wel het belangrijkste gemeten naar hun financiële inbreng. Hun aanwezigheid in Luxemburg was in belangrijke mate het gevolg van het beleid van veertiende-eeuwse Luxemburgse vorsten,⁵⁴⁵ en de invloed van Antoon van Brabant en Jan van Beieren begin vijftiende eeuw.⁵⁴⁶ Maar ook Elizabeth van Görlitz leunde in belangrijke mate

⁵⁴² Dit waren de eisen wat betreft ‘binnenlandse’ bestuurders die werden gesteld in de Brabantse Blijde Inkomst, de eisen die aan Jacoba van Beieren werden gesteld in 1416, en de intrede van Arnold van Gelre in 1423. Bos-Rops, Smit en Vlist, *Holland bestuurd*, 171; Bragt, *De Blijde Inkomst*; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 2.

⁵⁴³ Met de komst van Filips de Goede werd ook de Vlaming Roeland Uutkerke van domeinrechten voorzien in Holland. NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.21r, 33r; NA, *AGH*, inv.nr.212, f.70r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.37v.

⁵⁴⁴ Petit, *Les aides*, 167.

⁵⁴⁵ Reichert, ‘Johann der Blinde’, 182–185.

⁵⁴⁶ J.A.M.Y. Bos-Rops, ‘Guerres du comte et argent des villes. Les relations financières entre les comtes de Hollande et Zélande et leurs villes (1389-1433)’, in: *Finances et financiers des princes et des villes à l’époque bourguignonne*. Burgundica VIII (Turnhout 2004) 29–40, aldaar 35; F.X. Würt-Paquet, ‘Table chronologique des chartes et diplômes relatifs à l’histoire de l’ancien comté de Luxembourg. Règne de Wenceslas II, roi des Romains et de Bohême, duc de Luxembourg et comte de Chiny 8 décembre 1383 - 16 août 1419’, *PSHIL XXV* (1870) 1–238, aldaar nr. 447; F.X. Würt-Paquet, ‘Table chronologique des chartes et diplômes relatifs à l’histoire de l’ancien pays de Luxembourg. Ladislas, roi de Hongrie, de Bohême etc. duc de Luxembourg. Elizabeth de Görlitz, duchesse de Luxembourg, comtesse de Chiny, tenant le pays par engagere. Philippe, duc de

op buitenlandse edelen.⁵⁴⁷ In Brabant deden pas met de machtsoverdracht van Overmase gebieden aan Filips de Stoute, rond 1390, heren afkomstig uit het Rijngebied hun intrede. Voorheen waren hoge Brabantse edelen de belangrijkste domeinhouders.⁵⁴⁸

Het belang van edelen als domeinhouders, maar vooral het ontbreken van voor de hand liggende financiers zoals geldschietters, ambtsdragers, religieuze instellingen en steden is opvallend maar verklaarbaar. Het ontbreken van rijke religieuze instellingen als financiers, die elders juist vaak als belangrijke financiers van overheden optraden,⁵⁴⁹ werd voor Luxemburg al geconstateerd in eerder onderzoek.⁵⁵⁰

De afwezigheid van traditionele financiers als Joden en Lombarden is niet eenduidig te verklaren. De afwezigheid van professionele geldschietters volgt ten dele uit het feit dat de functie of het beroep van geldschieder niet expliciet wordt genoemd in de bronnen. Op basis van literatuur is maar in enkele gevallen te achterhalen dat een domeinhouder vaker optrad als geldschieder. Daarnaast hing de aan- dan wel afwezigheid van professionele geldschietters samen aan hun aan- of afwezigheid als domeinhouders. Bos-Rops maakte eerder duidelijk dat de graaf van Holland-Henegouwen zich in Henegouwen wel verliet op Lombarden, maar in Holland niet.⁵⁵¹ Dit gold echter niet in de andere vorstendommen. In Luxemburg zouden nog in 1397 Joden wonen, terwijl de hertog later ook gebruik maakte van de financiële diensten van Joden in Trier.⁵⁵² In Gelre waren nog tot in de jaren 1460 Joden woonachtig,⁵⁵³ terwijl in Brabant veel Lombarden te vinden waren.⁵⁵⁴ Desondanks komen zij niet of nauwelijks voor als domeinhouders. Hun afwezigheid onder de

Bourgogne, son mombour, et gouverneur de Luxembourg. Du 29 decembre 1443 au 3 aout 1451, jour du deces de la duchesse Elizabeth de Görlitz', *PSHIL* XXVII (1873) 1–108, aldaar nr. 171.

⁵⁴⁷ De hertogin steunde sterk op Arnould van Sierck, al dan niet in combinatie met diens zoon Jacob, de bisschop van Trier (r. 1439-1456). ARAB, *Charters Brabant*, 7828 ; ARAB, *Charters Luxembourg*, inv.nr.1654; Van Werveke, 'Les charges', 547–548, 562–563; Würt-Paquet, 'Wenceslas II', nr. 621; F.X. Würt-Paquet, 'Table chronologique des chartes et diplomas relatifs a l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Regne de Sigismond. Empereur des Romains, roi d'Allemagne, de Hongrie et de Boheme, duc de Luxembourg et comte de Chiny. Du 16 aout 1419 - 9 decembre 1437', *PSHIL* XXVI (1871) 1–92, aldaar nr. 131, 152, 169; Würt-Paquet, 'Ladislas-Elizabeth', nr. 28; F.X. Würt-Paquet, 'Table chronologique des chartes et diplomas relatifs a l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Regne de Albert II. Roi de Romains, de Boheme, et de Hongrie, et duc de Luxembourg. Du 8 decembre 1437 - 27 octobre 1439', *PSHIL* XXVII (1873) 1–31, aldaar nr. 46.

⁵⁴⁸ ARAB, CC, 2437, f.168r; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 6305 [nieuw nr. 6265], 7798 7799; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 76–86; Verkooren, *Chartes de Brabant*, III, nr. 8028.

⁵⁴⁹ Bosch, *Stedelijke macht*, 527.

⁵⁵⁰ Petit, *Les aides*, 86–87.

⁵⁵¹ Bos-Rops, *Graven*, 38–39, 130–133.

⁵⁵² Petit, *Les aides*, 86–87; J.-M. Yante, 'Économie urbaine et politique princiere dans le Luxembourg (1443-1506)', in: *Burgundica*. VIII (Turnhout 2004) 79–99, aldaar 91.

⁵⁵³ B.M.J. Speet, 'Juden in Herzogtum Geldern', in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 337–342, aldaar 339, 341.

⁵⁵⁴ Kusman en Demeulemeester, 'Connecting regional capital markets'; Davis Kusman, 'Jean de Mirabello dit van Haelen (ca. 1280-1333). Haute finance et Lombards en Brabant dans le premier tiers du XIVe siècle', *Revue belge de philologie et d'histoire* 77 (1999) 843–931.

domeinhouders zal dan ook meer een gevolg zijn geweest van de verschuivende voorkeur van de vorst wat betreft geldschieters, of van de vorstelijke wens hen geen domeinen in handen te geven.⁵⁵⁵

De afwezigheid van dragers van vorstelijke bestuursambten is ook goed te verklaren. Zij moesten tekorten op hun ambtsrekening zelf aanvullen, maar de verrekening van hun schulden vond vaak pas plaats als zij vervangen werden.⁵⁵⁶ Hun opvolger betaalde dan hun schulden, zodat de vordering op de vorst bijna nooit hoefde te worden verzekerd op een domeinrecht. Ook vond onder de Bourgondische hertogen herstructurering van de ambten plaats, waarbij schulden op de ambten werden afgelost en functies werden verpacht in plaats van ‘verpand’.⁵⁵⁷ De belangrijkste bestudeerde bronnen, de domeinstaten, zijn vaak enige jaren na de Bourgondische intrede opgesteld, op een moment dat veel ambten mogelijk al schuldenvrij waren. Zodoende komen deze geldschieters nauwelijks voor onder de domeinhouders opgenomen in tabel 6.3.

Het veel minder vaak voorkomen van stedelijke actoren, is minder goed verklaarbaar. Het lijkt op gespannen voet te staan met de bevindingen van bijvoorbeeld Tilly en Stasavage. Zij stellen immers dat steden in toenemende mate optraden als financiers van de vorst.⁵⁵⁸ Van Luxemburg is uit onderzoek van Petit echter bekend dat de hertogen aldaar nauwelijks gebruik maakten van de financiële diensten van steden.⁵⁵⁹ De enorme overmacht aan adellijke financiers in Luxemburg is daarbij veroorzaakt door het feit dat dit vorstendom een veel lagere urbanisatiegraad kende dan de andere drie vorstendommen. Niet alleen was het aandeel stedelingen er lager, maar de steden zelf waren ook veel kleiner.⁵⁶⁰ De mogelijkheden van de vorst om zich financieel op de derde stand te verlaten waren daarmee ook veel kleiner. In bijvoorbeeld Holland zou de graaf dit juist wel doen, bijvoorbeeld bij het creëren van *public debt*.⁵⁶¹ Op basis van de cijfers in tabel 6.3 lijkt bovendien het belang van financiers uit de derde stand toe te nemen gedurende de onderzochte periode. Immers, in Gelre was hun belang veel groter én is een latere periode onderzocht dan voor Holland of Brabant. Ondanks deze beweging vormde de derde stand ook in Gelre niet de belangrijkste groep financiers. Deze afwijking van de conclusies van Tilly en Stasavage zal deels het gevolg zijn van het feit dat zij een ontwikkeling beschreven die tussen 1300 en 1700 plaats vond. De door mij

⁵⁵⁵ Van Bavel, *Manors*, 182–187.

⁵⁵⁶ Brokken en de Schepper, ‘Beheer en controle’, 33–34.

⁵⁵⁷ Bos-Rops, *Graven*, 194–195.

⁵⁵⁸ W.P. Blockmans, ‘Voracious states and obstructing cities. An aspect of state formation in preindustrial Europe’, *Theory and society* 18 (1989) 733–755, aldaar 735–737; Tilly, *Coercion*, 18–20, 27; Stasavage, *States of credit*, 34–35.

⁵⁵⁹ Petit, *Les aides*, 86–87.

⁵⁶⁰ W.P. Blockmans en W. Prevenier, *De Bourgondiërs : de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (2e druk; Amsterdam en Leuven 2000) 174; Blok en Prevenier, *AGN 4*, 44–46; Lourens en Lucassen, *Inwoneraantallen*, passim.

⁵⁶¹ Zijderduijn, *Medieval capital markets*, passim.

onderzochte periode bevindt zich in de eerste helft van de door hen onderzochte periode. Dat in dat tijdvak nog geen primaat van de steden naar voren komt is dus niet vreemd.

De voorkeur voor adellijke boven stedelijke financiers heeft verschillende mogelijke oorzaken. In de eerste plaats is het mogelijk dat stedelijke actoren, in tegenstelling tot edelen en leden van de clerus, weinig machtsmiddelen hadden om de vorst te dwingen tot terugbetaling zoals Zuijderduijn stelt.⁵⁶² Als gevolg hiervan zouden zij de vorst niet ertoe hebben kunnen bewegen om uitstaande leningen ofwel terug te betalen ofwel op een domein te verzekeren. Dit argument overschat echter de invloed van edelen om de vorst te dwingen tot betaling, terwijl het de invloed van de belangrijkste steden in de onderzochte vorstendommen onderschat. Zo wisten enkele Gelderse steden in 1435 domeinen in onderpand te krijgen doordat zij dreigden hun deelname aan het beleg van Buren op te schorten.⁵⁶³ Omgekeerd kregen adellijke renteniers soms jaren achtereen hun renten niet betaald.⁵⁶⁴

Een tweede mogelijke oorzaak is dat vorstelijke rechten werden bezwaard of afgestaan ten gunste van steden op manieren die niet zijn opgenomen in de hier onderzochte bronnen. Als steun voor hun diensten konden steden zich bijvoorbeeld laten belonen met het muntrecht, tolvrijstelling of de tijdelijke pacht van vorstelijke rechten. Ook kon de stedelijke rechtspraak worden uitgebreid, of het aantal markten en de daaraan verbonden keurrechten, zonder dat hiervoor direct werd betaald.⁵⁶⁵ De uitbreiding van stedelijke rechten vond in de onderzochte periode wel veelvuldig plaats,⁵⁶⁶ maar de hiermee gepaard gaande ondergraving van vorstelijke inkomstenrechten is nauwelijks terug te vinden in de domeinstaten.

Een derde mogelijkheid is dat de vorst alleen adellijke geldschietters wenste. Dit sluit aan bij de constatering van Zmora, die stelde dat Duitse vorsten nog in de zestiende eeuw vooral werden gesteund door edelen en hovelingen.⁵⁶⁷ Onduidelijk hierbij is wel in hoeverre de vorst hierbij kieskeurig kon zijn wat betreft zijn financiers. Het aanbod van potentiële financiers zal hierbij een niet onbelangrijke rol hebben gespeeld. Mogelijk waren steden niet bereid te investeren in vorstelijke schulden, terwijl de adel als een van de weinige groepen wel bereid was financiële diensten te verlenen aan de vorst, althans waar dit gepaard ging met domeinbezwarende. Uit de gegevens van dit onderzoek blijkt dat de mate waarin voor de adel werd gekozen als financier, een sterke relatie had met de verschillende rollen die een geldverstrekker op zich nam.

⁵⁶² Ibid., 80–81.

⁵⁶³ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, LI.

⁵⁶⁴ ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 7914.

⁵⁶⁵ Petit, *Les aides*, 86–87.

⁵⁶⁶ Bos-Rops, 'Guerres du comte', 39.

⁵⁶⁷ H. Zmora, 'Princely state-making and the "crisis of the aristocracy" in late medieval Germany', *Past and Present* 153 (1996) 37–63, aldaar 39–43.

6.3 Schuldeisers, crediteurs en investeerders

Vorstelijke financiers worden door Zmora onderscheiden in twee categorieën: crediteurs en borgen.⁵⁶⁸ In de door mij onderzochte vorstendommen en periodes zijn geen borgen te vinden onder de domeinhouders. Dit ligt voor de hand, omdat borgen vóórdat zij voor hun borgstelling werden aangesproken nog geen schuldeiser van de vorst waren. De toekomstige financiële hulp die de borg zou kunnen verlenen kan weliswaar al eerder zijn beloond via domeinbezwinging, maar die wordt dan nooit expliciet gemaakt. Wel kwamen domeinen in handen van crediteurs, maar daarnaast ook van schuldeisers en investeerders. Allen hielden een domein omwille van financiële diensten, maar zij waren op een geheel eigen wijze betrokken (geraakt) bij de vorstelijke schuldcreatie. Hun doel van het verkrijgen van een bezwaard domein was daarom ook anders.

De eerste groep, schuldeisers, hadden een vordering op de vorst omdat zij diensten of producten hadden geleverd die niet waren betaald, hem geld hadden voorgeschooten, of omdat hen een (jaarlijkse) betaling was toegezegd die niet was voldaan. De producten en diensten die niet waren betaald en de aanleiding om jaarlijkse betalingen te beloven waren divers. Naast de afrekening met ambtsdragers, leverden ook het leefgeld van vorstin, of de betaling voor de verzorging van het zielenheil van voorgaande hertogen, betalingsproblemen op.⁵⁶⁹ De primaire drijfveer van schuldeisers voor het in handen krijgen van een vorstelijke domein lijkt gelegen te zijn in de uitbetaling van uitstaande schulden. Het kostte hen soms jaren om maar enige vorm van compensatie te verkrijgen. Wellicht ten einde raad lieten zij zich afschepen met een vorstelijk domein, ook al bood dat veel minder inkomsten dan de door hen voorgeschooten bedragen rechtvaardigden.⁵⁷⁰

De tweede groep was die van de crediteurs, zogenaamde *banquiers du Prince* of *financiers gentilhommes*. Zij hadden de vorst (al of niet geregeld) een vooraf omschreven som geld ter beschikking gesteld om naar eigen inzicht te besteden. Hun voornaamste doel was waarschijnlijk om geld te verdienen via de terugbetaling van de hoofdsom vermeerderd met interest. Dit type financiers kwam voorafgaand aan de daadwerkelijke betaling voorwaarden overeen met de vorst, waardoor hun invloed op het bezwaringsproces groter was dan die van schuldeisers of investeerders. De overdracht van een domeinrecht vormde de verzekering dat de hoofdsom daadwerkelijk zou worden betaald.

De derde groep, die van investeerders, had juist als doel om (vorstelijke) domeinrechten in handen te krijgen. Dit omdat dat sociale stijging met zich

⁵⁶⁸ Ibid., 49–51.

⁵⁶⁹ GAA, *CHA*, inv.nr. 1090, 2941; GAA, *GHG*, inv.nr. 48.1, f.47v-48r; GAA, *GHG*, inv.nr.784, f.36v; GAA, *CHA*, inv.nr. 2144 en 2441.

⁵⁷⁰ Nijsten, *Het hof van Gelre*, 66.

meebracht, hun relatie met de vorst versterkte, of hun eigen lokale bezit aanvulde.⁵⁷¹ Net als bij crediteurs kwamen investeerders vooraf overeen welke aflossingssommen werden gehanteerd en welke domeinen zij in handen kregen. Het verschil tussen crediteurs en investeerders was, enigszins gechargeerd, dat voor de tweede partij het ‘bezit’ van een domeinrecht het doel op zich was. Zij hadden (nog) geen grote vorderingen op de vorst, maar zij namen domeinen over van andere domeinhouders of van de vorst. Door een al bezwaard domein over te nemen steeg hun financiële risico. Om hun machtsbasis te versterken zullen zij economische en juridische macht hebben willen combineren. Daarnaast ligt het voor de hand dat zij vorstelijk domeinrechten in handen wilden krijgen die gelegen waren nabij rechtscomplexen die zij reeds beheersten.

Een voorbeeld kan de situatie van investeerders duidelijk maken. Evert (zoon van de) heer van Wilp verkreeg in 1443 tienden in het kerspel Wilp in handen.⁵⁷² Deze tienden waren eerder voor 900 oude schilden door de hertog van Gelre overgedragen aan de Zutphense burger Gerrit Ulryck. In 1443 loste de overste rentmeester van Gelre deze domeininkomsten af, op het oog als privépersoon en droeg ze bijna gelijktijdig over aan Evert. De transactie waarmee Evert de tienden in handen kreeg is niet overgeleverd, maar in 1444 werd de pandsom met 150 schilden verhoogd naar 1.050 schilden. Dit was de som geld die Evert de hertog had geleend bovenop het bedrag dat hij de overste rentmeester had betaald. Evert had de tienden in 1443 dus voor 900 schilden overgenomen.⁵⁷³ De pandsom werd in eerste instantie dus niet verhoogd, ten opzichte van de pandsom die voor Gerrit Ulryck gold, in tweede instantie maar met een klein bedrag. Ook lag het bezwaarde domein dicht bij de (vermoedelijke) hoofdzetel van de domeinhouder. Alles aan deze transactie wijst er op dat Evert doelbewust heeft geprobeerd deze inkomstenbron in handen te krijgen.

⁵⁷¹ Andermann, ‘Angehörige des ritteradels’, 104–105; Landwehr, ‘Die rechtshistorische Einordnung’, 111–116; Postan, ‘Investment’, 586; M.M. Postan, *Medieval trade and finance* (Cambridge 1973) 14–15; C. Wright, ‘An investment in goodwill: financing the ransom of the leaders of the crusade of Nikopolis’, *Viator. Medieval and renaissance studies* 45 (2014) 261–298, aldaar 270; Zmora, ‘Princely state-making’, 44.

⁵⁷² De genealogie van de heren Van Wilp is erg onduidelijk, vooral omdat zij allen de voornaam Evert droegen. De Evert van Wilp die de renten hield zou volgens Schimmelpenninck de zoon van de heer van Wilp zijn. Pas in 1456 zou hij zelf worden beleend met Wilp. Tegelijk zou hij wel in 1429, 1436 en 1441 hebben opgetreden bij verbonden tussen onderdanen. In de verbondsbrief van 1436 stond Evert al als derde edelman genoemd voor het kwartier Arnhem. Het lijkt hier eerder om de ‘regerende’ heer van Wilp te gaan dan diens zoon. In dezelfde brief wordt een ander persoon immers expliciet aangeduid als ‘zoon van’. A. Schimmelpenninck van de Oije, *Kronijk huis en geslacht Wilp, van af 1200 tot 1595 : met de genealogie Wilp-van der Oye* (z.p. 1871) 4–5, 13; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 158c.

⁵⁷³ GAA, GHG, inv.nr. 195, f.13r,35v-36r.

Tabel 6.4 Kenmerken van domeinbezwaren aan schuldeisers, crediteurs en investeerders

Rol van domeinhouder	Aflossingssom	Primaire aanleiding	Voorwaarden vanuit financier	Doel van domeinoverdracht voor financier
Schuldeiser	Gebroken sommen	Specifiek	(On)gunstig	Laatste redmiddel
Crediteur	Ronde en hoge sommen	Vaag	Gunstig	Verzekering van terugbetaling en interest op lening
Investeerder	Ronde en hoge sommen	Vaag	Ongunstig	Financiële, sociale of politieke winst

Het onderscheid tussen schuldeisers, crediteurs en investeerders wordt nergens in de bronnen geëxpliciteerd. De classificatie volgt uit de wijze waarop de vorderingen tot stand waren gekomen, de vorm van de aflossingssom, de verhouding tussen aflossingssom en jaarlijkse opbrengst, en de voorwaarden rond het gebruik en de aflossing van het bezwaarde domein. Ook de redenen voor de transacties verschilden bij de verschillende posities. De rol van domeinhouders is gedestilleerd uit deze vier aspecten (tabel 6.4).

De premisse is dat de invloed van de verschillende groepen financiers op het proces, de voorwaarden en de inhoud van de domeinbezwaaring verschilden. De invloed van schuldeisers op de vorst was beperkt, wat er in eerste instantie toe leidde dat hun schulden niet werden afbetaald. Het kon hen veel moeite kosten om een betaling of een onderpand voor betaling te verkrijgen. De invloed van investeerders op de voorwaarden zal groter zijn geweest dan die van schuldeisers. Zij zochten immers zelf het ‘bezit’ van het domein en konden die zoektocht staken indien de voorwaarden hen niet aan stonden. Daar staat tegenover dat het in handen krijgen van een domein een doel op zich was, zodat investeerders wellicht relatief slechtere voorwaarden accepteerden. De invloed van crediteuren zal het grootst zijn geweest. Zij hadden nog geen riskante financiële relatie met de vorst voorafgaand aan de transactie. De vorst zocht financiering en moest onderhandelen over het aantrekken hiervan, zodoende konden crediteuren veel eisen stellen. De onderhandelingsmacht van crediteurs was minder groot indien vorsten hun toevlucht konden nemen tot gedwongen leningen. Vorsten in de Nederlanden konden dit machtsmiddel echter nauwelijks inzetten.⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ Stedelijke overheden in de Nederlanden waren wel, of beter in staat om leningen af te dwingen. Bosch, *Stedelijke macht*, 522; Manon van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006) 104; Stasavage, *States of credit*, 33; James D. Tracy, ‘On the dual origins of long-term urban debt in Medieval Europe’, *Studies in European urban history (1100-1800)* 3: Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries) (2003) 13–24, aldaar 20–23; Zuiderdijk, *Medieval capital markets*, 74.

Ook de vorm en hoogte van de aflossingssommen maken het mogelijk de verschillende soorten financiers te onderscheiden. Indien bij een domeinbezwaaring specifieke kostenposten zijn opgenomen, is sprake van een overeenkomst met een schuldeiser. Immers, reeds geleverde en met name genoemde diensten of producten worden afgerekend. Als geen expliciete kostenpost is opgenomen kan sprake zijn van zowel schuldeisers als crediteurs of investeerders. In die gevallen is ervoor gekozen de vorm van de vordering te gebruiken als demarcatie tussen consumptief krediet of schuldvereffening en tussen leningen door crediteurs of investeerders. Indien de vordering of aflossingssom bestond uit een gebroken getal, of uit gebroken getallen was opgebouwd, is sprake van de afrekening van eerder gemaakte kosten. Als vooraf onderhandeld werd over financiering, in de vorm van verpachtingen, leningen of beden, dan bestond de financiering juist uit ronde bedragen.⁵⁷⁵ Financiers aan wie een rond bedrag moest worden betaald zijn daarom beschouwd als crediteurs of investeerders. De verdere classificatie volgt dan uit de drie andere aspecten.

Het verhogen van de schulden op een domein of de overname door een derde partij, is ook een aanwijzing voor de rol die een financier speelde. Meermaals werden schulden op domeinen niet afgelost door de vorst, maar door een derde partij die in ruil het al bezwaarde domein in handen kreeg. De overdracht van een domein waarbij de aflossingssom sterk steeg wijst op invloed of initiatief van de vorst. Deze wist immers met hetzelfde onderpand een grotere schuld te verzekeren, waardoor de theoretische interest daalde. Volgens Zmora kon een stijging van de pandsom of lening op een domein ook in het voordeel van de domeinhouder werken, deze kon immers moeilijker uit diens domein worden gelost door de hogere kosten.⁵⁷⁶ Hij gaat hier echter voorbij aan het feit dat bezwaarde domeinen in de praktijk nauwelijks uit verpanding werden afgelost. Vanuit het financiële oogpunt van een domeinhouder was het daarom gunstiger om een extra domeinrecht als onderpand te krijgen dan de pandsom op een al bezwaard domeinrecht te verhogen. Wanneer een al bezwaard domein werd overgenomen en de pandsom niet of nauwelijks steeg, wijst dit op initiatief van de nieuwe domeinhouder en is sprake van een investeerder. Immers, voorheen had deze financier vermoedelijk geen financieel risicovolle relatie met de vorst, eventuele schulden waren namelijk nog niet verzekerd op het domein.

Daarnaast geven de voorwaarden omtrent exploitatie en aflossing van domeinen informatie over de rol van de financier. Als het exploitatierecht sterk werd ingeperkt, bijvoorbeeld omdat het inkomen gemaximeerd werd, als alleen de domeinhouder zelf het domeinrecht mocht exploiteren, of als een domein te allen

⁵⁷⁵ Bos-Rops, *Graven*, 156, 174–175, 192; B. Lambert, “‘Se fist riche par draps de soye’. The intertwinement of Italian financial interests and luxury trade at the Burgundian court (1384-1481)”, in: B. Lambert en K.A. Wilson ed., *Europe’s rich fabric. The consumption, commercialisation, and production of luxury textiles in Italy, the Low Countries and neighbouring territories (fourteenth-sixteenth centuries)* (Surrey 2016) 91–106, aldaar 93–94.

⁵⁷⁶ Zmora, ‘Princely state-making’, 49–51.

tijde mocht worden afgelost, wijst dat allemaal op veel invloed van de vorst. In al die gevallen ligt het voor de hand dat de financier een schuldeiser of investeerder was. Als de vorst alleen in een bepaalde periode van het jaar mocht aflossen, bijvoorbeeld nadat het domein inkomsten had gegenereerd, of als er moest worden afgelost in de standplaats van de financier, of als het domein dicht bij diens woonplaats lag, dan was dat allemaal in het voordeel van de domeinhouder.⁵⁷⁷ In zulke gevallen ligt het voor de hand dat de financier meer invloed op het bezwaringsproces had en is vermoedelijk sprake van crediteurs of investeerders.

Tabel 6.5 De rol van financiers

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Schuldeiser	32,6%	20,8%	57,1%	22,9%
Crediteur	8,7%	25,0%		20,4%
Investeerder	50,0%	33,3%	28,6%	38,9%
Combinatie				8,3%
Onduidelijk	8,7%	20,8%	14,3%	9,6%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	44	27	14	157

N.B. Gevallen waarbij schulden gecombineerd zijn en sprake is of lijkt te zijn van meerdere rollen zijn ondergebracht in de onderste rij. De hier gepresenteerde aantallen wijken af van die in tabel 6.3, omdat niet voor elke transactie de informatie voorhanden is om de domeinhouder in een van de rollen in te delen.

Er bestaan grote verschillen tussen de vorstendommen wat betreft de mate waarin de verschillende soorten financiers betrokken waren bij vorstelijke financiering via domeinbezwaaring. Uit tabel 6.5 blijkt dat domeinen vooral in handen kwamen van investeerders en schuldeisers, maar dat in Holland en Gelre ook crediteurs domeinen in handen kregen. Dit wijst erop dat formele kredietverlening in Brabant en Luxemburg niet of nauwelijks plaatsvond via domeinbezwaaring. Mogelijk konden de hertogen van die vorstendommen krediet verkrijgen zonder hiervoor domeinen te verzekeren, of zij konden in het geheel geen krediet meer verkrijgen.

In tabel 6.5 zijn de verhoudingen tussen de verschillende typen vorstelijke financiers gebaseerd op aantallen transacties. De met die transacties gemoeide bedragen verschilden echter sterk tussen en binnen de groepen. De schuldeisers hadden in de regel de kleinste vorderingen op de vorst, zeker waar het schulden van

⁵⁷⁷ De nabijheid van de standplaats van de financier tot het betreffende domein is op beperkte schaal vastgesteld. Voor een uitgebreide analyse zou al het bezit van alle domeinhouders moeten worden geanalyseerd in relatie tot het nieuw verkregen domeinrecht. Hiervoor is binnen dit onderzoek geen ruimte. Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen', 68.

ongedefinieerde bedragen betrof. Deze vorderingen, die veelal waren verzekerd met renten, waren vermoedelijk het gevolg van toegezegde jaargelden of rentelenen. Ten voorbeeld: de schuldeisers in Luxemburg waarvan de bronnen niet vermelden waarom zij een vordering hadden op de vorst konden met enkele honderden Rijns gulden worden afbetaald. Crediteurs waarvan in de bronnen wel een primaire aanleiding voor de bezwaring wordt genoemd hadden vorderingen van tienduizend Rijns gulden of meer. Voor vergelijkbare bedragen stelden investeerders zich bloot aan de vorst.⁵⁷⁸ Soortgelijke conclusies kunnen worden getrokken in de andere vorstendommen: schuldeisers hadden vaak de laagste vorderingen op de vorst, crediteurs en zeker investeerders hadden de hoogste vorderingen.

Deze verschillen in vorderingen tussen de verschillende typen financiers laten zich echter moeilijk kwantificeren en vangen in tabellen of grafieken. Van alle Hollandse schuldeisers is bijvoorbeeld maar van één bekend hoeveel de graaf hem schuldig was, terwijl we dit van bijna alle investeerders weten.⁵⁷⁹ Een vergelijking tussen die cijfers is daarmee weinig zinvol. Wel is het mogelijk te analyseren welke van de sociale groepen per financieringstype van belang waren. Immers, het primaat van een van de sociale groepen onder de financiers, zoals de adel, betekent niet dat zij bij alle rollen die financiers speelden ook de belangrijkste groep waren.

Tabel 6.6 Schuldeisers als domeinhouders

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Ambtsdrager		20,0%		30,6%
Hoveling				
Clerus				11,1%
Adel	78,6%	80,0%	100,0%	22,2%
3e stand	7,1%			16,7%
Onbekend	14,3%			19,4%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	14	5	8	36

De categorie schuldeisers bestond grotendeels uit personen die als *fürstennah* kunnen worden aangemerkt. Het waren edelen, hovelingen en ambtsdragers die veel in de omgeving van de vorst waren en optraden als schuldeiser. De oververtegenwoordiging van deze personen, kan een aanwijzing vormen dat op de achtergrond sprake was van (semi-)gedwongen leningen. Van vorstelijke

⁵⁷⁸ Van Werveke, 'Les charges', 548; Würt-Paquet, 'Sigismond', nr. 131; Würt-Paquet, 'Wenceslas II', nr. 447.

⁵⁷⁹ De graaf was Aart van Egmond 100 schilden schuldig vanwege een paard. Als onderpand voor de betaling verkreeg Aart de ambachtsheerlijkheid Zoetermeer, met bijhorende rechten. Van Mieris, *Groot charterboek* IV, 709.

ambtsdragers is bekend dat zij werden gedwongen de centrale rentmeester voorschotten te verstrekken, in wezen verkapte leningen. Hun vorderingen werden in principe doorgegeven aan opvolgers, maar uit tabel 6.6 volgt dat zij in Holland en Gelre al ook al tijdens, of kort na beëindiging van hun ambtsperiode werden gecompenseerd via domeinbezwaaring. Ook voor hovelingen was het wellicht onmogelijk om de vorst te weigeren om op te treden als financier.⁵⁸⁰ Daarnaast kon het ook opportuun zijn om namens de vorst uitgaven te doen, als de (potentiële) sociale beloning, namelijk het kunnen verkeren in de omgeving van de vorst, opwoog tegen de financiële lasten. In hoeverre er sprake was van dwang laat zich moeilijk vaststellen, maar bepaalde druk vanuit de vorst op de personen in zijn omgeving is wel aannemelijk.

Hoewel personen die als *fürstennah* golden dicht in de omgeving van de vorst opereerden, was het voor hen moeilijk om terugbetaling van voorgeschoten gelden te verkrijgen. Dit blijkt niet alleen uit het feit dat zij nog niet waren (terug)betaald. Dit vormde immers de tertiaire reden waarom een domein werd bezwaard, maar ook uit het feit dat grote pressie op de vorst nodig was voor hij overging tot betaling of compensatie. Zo stuurde de stad Leiden in de jaren 1423-1424 veelvuldig Ysbrand van der Laen naar Den Haag om met Jan van Beieren te overleggen over ‘sulken schulde als men Heynric Harmanszoens kinder te hove sculdich is’. Ysbrand was net als Jan van Beieren een Kabeljauw en was eerder baljuw van Woerden geweest en daarmee een bekende van Jan van Beieren, die immers Woerden als apanage bezat.⁵⁸¹ Hendrik Hermanszoon was vermoedelijk voor 1423 overleden, gezien het feit dat gesproken wordt over geld dat Jan van Beieren schuldig was aan de kinderen van Hendrik. Deze schulden waren wellicht tot stand gekomen toen Hendrik in de periode 1415-1420 rentmeester van Woerden was. De pressie op Jan van Beieren had op het oog geen direct effect. Pas in 1429, vier jaar na de dood van Jan van Beieren, kregen de dochters van Hendrik een rente uit de vorstelijke domeinen uit handen van Filips de Goede.⁵⁸²

Behalve het via een lobby bewerken van de vorst, hadden de meeste schuldeisers weinig andere middelen om de vorst te dwingen tot betaling. Wel kon een schuldeiser in het openbaar de vorstelijke eer in twijfel trekken door zogenaamde scheldbrieven te verspreiden onder de vorstenhoven van Europa, al lijkt dit middel vooral gebruikt door hoge edelen.⁵⁸³ Voor veel crediteurs zal er dan ook weinig

⁵⁸⁰ Van Gelder, ‘De reiskas’, 57.

⁵⁸¹ Van Kan, *Sleutels*, 51, 163; Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden*, 323–326.

⁵⁸² Het is niet uitgesloten dat Filips in 1429 geen nieuwe rente uitgaf maar een eerdere rente door Jan van Beieren bevestigde, zodat de lobby al eerder effect heeft gehad. Hiervan blijkt echter niets uit de bronnen. NA, *Rek.Reg.* inv. nr. 660, f.26r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.38r.

⁵⁸³ Zo besmeurde de graaf van Nassau, een belangrijke schuldeiser van Jan van Beieren, de reputatie van de debiteur door middel van het verspreiden van scheldbrieven naar de belangrijkste vorstenhoven van Europa. In de zestiende eeuw richtte de heer van Meurs zijn pijlen op Karel, hertog van Gelre. Van Schaik, *Belasting*, 58–62; Stein, *De hertog en zijn Staten*, 101.

anders hebben opgezeten dan op den duur genoeg nemen met het bezit van een vorstelijk domein. In ruil voor de verzekering van de schuld op een vorstelijk domein namen sommige schuldeisers op de koop toe dat hun vordering verlaagd werd. Achterstallige betalingen van jaarrenten werden kwijtgescholden, of op een domein werd een rente of pandsom gevestigd waarvan de hoogte lager was dan de oorspronkelijke schuld.⁵⁸⁴

Tabel 6.7 Crediteurs als domeinhouders

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Ambtenaar	25,0%			15,6%
Hoveling				
Clerus		16,7%		3,1%
Adel	50,0%			18,8%
3e stand		83,3%		56,3%
Onbekend	25,0%			6,3%
Totaal	100,0%	100,0%	-	100,0%
<i>n</i> =	4	6	-	32

Onder de financiers was de categorie van crediteurs de kleinste groep. Daarbinnen vormden leden van de derde stand in zowel Holland als Gelre de belangrijkste groep, gemeten naar aantallen transacties. Dit kan het gevolg zijn van de lage aantallen, van een verschil in urbanisatiegraad maar ook van het verschil in de onderzochte periodes. Van een directe relatie is echter geen sprake. Voor Gelre is een latere periode onderzocht én het vorstendom was in die periode sterker geurbaniseerd dan Holland in de onderzochte periode. Desondanks kwamen in Holland relatief meer crediteurs uit de derde stand dan in Gelre.

De voorkeur voor ‘binnenlandse’ stedelijke financiers als crediteur sluit aan bij de resultaten van eerder onderzoek. Tot in de dertiende eeuw zouden vorsten in de Nederlanden primair afhankelijk zijn van inheemse geldschieters, waarna Italiaanse bankiers de belangrijkste rol innamen, om die eind vijftiende eeuw weer te verliezen aan de inheemse (urbane) bevolking.⁵⁸⁵ In lijn met die historische omwentelingen zijn Italiaanse bankiers gedurende de onderzochte periode nauwelijks zichtbaar als domeinhouders in de onderzochte vorstendommen.⁵⁸⁶ Ook kredietoperaties door

⁵⁸⁴ GAA, GRK, inv.nr. 4423; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.53r-v; ARAB, CC, inv.nr. 45673, f.117r-v.

⁵⁸⁵ B. Lambert, ‘The political side of the coin. Italian bankers and the fiscal battle between princes and cities in the late medieval Low Countries’, in: R.W.M. van Schaik ed., *Economies, public finances and the impact of institutional changes in interregional perspective*. Studies in European urban history (1100-1800) 36 (Turnhout 2015) 103–112, aldaar 104.

⁵⁸⁶ Twee Lombarden uit Sint Truiden hadden 4.000 franken aan Johanna van Brabant geleend, maar dit was niet gekoppeld aan de overdracht van een domein. Schwan de Mirabel, die een rente van de hertog van Brabant hield, was wellicht verwant aan de Lombardische Van Mirabello die begin

professionele financiers komen maar sporadisch voor.⁵⁸⁷ De kleinere kredietverschaffers, zoals geldwisselaars of woekeraars, die zich volgens Boone op stedelijk niveau bezighielden met kredietoperaties zijn ook nauwelijks waarneembaar onder de domeinhouders.⁵⁸⁸

Hoewel stedelijke actoren in aantal de belangrijkste crediteuren waren, was hun financiële bijdrage in absolute bedragen beperkt. De bedragen die steden en stedelingen als krediet verstrekten aan hun vorst, vielen in het niet bij de sommen die hovelingen en edelen, vooral de buitenlandse *Territorialherren* ter beschikking stelden.⁵⁸⁹ In Gelre waren bovendien niet alleen de stedelijke gemeenten als rechtspersonen maar vooral ook particuliere poorters financieel betrokken bij de vorstelijke financiering. De bedragen die deze burgers aan de vorst ter beschikking stelden overstegen, gecombineerd, zelfs de sommen die de stedelijke gemeenten fourneerden, voor zover de kredietverstrekking domeinbezwaaring tot gevolg had.⁵⁹⁰ Wellicht werd dit veroorzaakt doordat steden zich op andere manieren lieten belonen voor hun financiële diensten dan met de overdracht van een domeinrecht. Hierdoor is hun financiële betrokkenheid niet zichtbaar in de bronnen.

Investeren in vorstelijke domeinen gebeurde door alle sociale groepen, maar het waren vooral edelen die de bezwaarde domeinen in handen kregen. Hun aandeel lijkt echter af te nemen in de onderzochte periodes. Tegelijk lijkt het aandeel investeerders uit de derde stand toe te nemen. Dit past in het beeld van steden als centra van liquide kapitaal en het belang van steden en stedelingen als vorstelijke

veertiende eeuw een belangrijke Brabantse financier was. Hij hield echter maar een zeer kleine rente, die niet het gevolg zal zijn van grootschalige kredietoperaties. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.110v, 121v; Kusman, 'Jean de Mirabello'; Verkooren, *Chartes de Brabant*, nr.5596.

⁵⁸⁷ In Gelre is alleen het geval van Hendrik Haeck uit Keulen zichtbaar. Deze had schulden overgenomen, van bankiers in Italië, die de Gelderse hertog tijdens zijn bedevaart naar Jeruzalem had opgenomen. GAA, GHG, inv.nr. 48.1, f.48r; Bosch, 'De zaak Henric Haeck'; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 278.

⁵⁸⁸ Een mogelijke uitzondering in Brabant was Marien Simon Vrancxdr. Zij hield een rente uit de hertogelijke inkomsten in Leuven. Wellicht was zij de dochter van Simon Vrancx, de geldwisselaar te Leuven. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.14v, 91r; M. Boone, 'Geldhandel en pandbedrijf in Gent tijdens de Bourgondische periode; politieke, fiscale en sociale aspecten', *RBPH* 66 (1988) 767–791, aldaar 790; Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 618; Verkooren, *Chartes de Brabant*, nr. 8175.

⁵⁸⁹ Willem Kelner, vermoedelijk bedoeld Willem Kellener de schatmeester van de Gelderse hertog, had de hertog 4.000 Rijns gulden geleend. De heer van Ghemen, afkomstig ten zuiden van Südlohn, had ten minste 15.000 Rijns gulden verstrekt. GAA, GHG, inv.nr. 784, f.36v; GAA, CHA, inv.nr. 975, 2611, 2612; Nijsten, *Het hof van Gelre*, 313.

⁵⁹⁰ Nijmeegse burgers leenden de hertog 1.200 oude schilden (1.680-2.040 Rijns gulden) de stad zelf bijna vierduizend Rijns gulden. In Zutphen droeg de stad juist 'maar' 2.000 Arnheims gulden (1.260 Rijns gulden) over, de stedelingen 2.700 Rijns gulden. Arnhemse burgers betaalden 2.950 Rijns gulden, in Harderwijk droegen de burgers 1.300 gulden bij. Van Erkelenz en Geldern zijn wel betalingen door de stad (respectievelijk 400 en 1.800 Rijns gulden) bekend, maar geen betalingen van stedelingen. Voor de omrekening, zie bijlage II, tabel V Muntverhoudingen Gelre. GAA, GHG, inv.nr. 48.1, f.50r; GAA, GHG, inv.nr. 194, f.5r-v, 7r-v; GAA, GHG, inv.nr. 195, f.6v; GAA, GHG, inv.nr. 196, f.20r; 377; GAA, GHG, inv.nr. 784, f.28ar, 28v, 29v; GAA, GHG, inv.nr. 1780, f.131r-v; GAA, GRK, inv.nr. 16, f.10v-11r, 16r-17r; GAA, GRK, inv.nr. 403, f.46v-48r; GAA, GRK, inv.nr. 405, f.8v-9v; GAA, GRK, inv.nrs. 373-374; GAA, GRK, inv.nr. 402, f.16r; GAA, GRK, inv.nrs. 2098, 2123, 2137-2139, 2142, 3637; GAA, CHA, inv.nrs. 977, 2377, 2382, 2420; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nrs. 243, 293, 298.

financiers, dat toenam tijdens de late middeleeuwen. De toenemende aanwezigheid van stedelingen als investeerders in domeingoederen past bij het beeld dat stedelingen zeer geïnteresseerd waren in verwerving van grond, landgoederen en zelfs leengoederen. Die investeringen vormden een onderdeel van de diversificatiestrategie gericht op het veilig stellen van een deel van hun kapitaal en het pogen sociaal te stijgen door landgoederen te verwerven.⁵⁹¹ De vorst op zijn beurt had ofwel geen of steeds minder problemen met stedelijke domeinhouders, of zag geen andere uitweg.

Tabel 6.8 Investeerders als domeinhouders

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Ambtenaar				10,0%
Hoveling	4,3%			
Clerus	8,7%		25,0%	3,3%
Adel	56,5%	87,5%	75,0%	35,0%
3e stand	13,0%	12,5%		31,7%
Onbekend	17,4%			20,0%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	23	8	4	60

Het feit dat een deel van de vorstelijke domeinen in handen kwam van investeerders geeft aan dat domeinrechten in zekere zin waren gecommmercialiseerd. Vanuit het oogpunt van de investeerders bestond er idealitair een secundaire markt voor vorstelijke domeingoederen, waar vorstelijke domeingoederen vrijelijk van ‘eigenaar’ wisselden en waar vraag en aanbod de prijs bepaalden. Uit verschillende transacties wordt duidelijk dat er inderdaad contacten waren tussen nieuwe domeinhouders en hun voorgangers. Zo hadden Jan Weust en zijn vrouw aan de schildknaap Gilles de Loqueron een bepaalde som geld betaald. Gilles had daarop de *forsterie* en voogdij van Moll, die hij vermoedelijk in pand hield, teruggegeven aan Johanna van Brabant, met het verzoek deze aan Jan Weust over te dragen.⁵⁹² De transactie moest dus worden goedgekeurd door de vorstin, wat exemplarisch is voor andere, soortgelijke transacties.

Hoewel er wellicht sprake was van een handel in vorstelijke domeingoederen, in de zin dat buiten de vorst om de overdracht van een domein werd bedisseld, dan nog moest deze altijd worden goedgekeurd door de vorst. De secundaire markt voor

⁵⁹¹ B.J.P. van Bavel en J.L. van Zanden, ‘The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c.1350-c.1500’, *EHR* LVII (2004) 503–532, aldaar 524, 527; Postan, ‘Investment’, 14–15; D. Nicholas, *Town and countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders* (Brugge 1971) 267–280; Stephenson, ‘Risk and capital formation’, 175–176.

⁵⁹² ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 6707 (nieuw nr. 6610).

vorstelijke domeingoederen was daarmee verre van een vrije markt. Dit is niet vreemd. Ook de overdracht van andere vorstelijke goederen die niet direct door de vorst werden geëxploiteerd, zoals leengoederen of goederen of rechten die in erfpacht waren uitgegeven, behoefden vaak toestemming van de vorst.⁵⁹³ Daarbij bestond ook voor de handel in stedelijke schuldbewijzen in deze periode nog geen vrije markt.⁵⁹⁴

6.4 Edelen als financieel intermediair

Bij alle hiervoor behandelde financiële transacties is de vraag of daadwerkelijk geld werd overgedragen of dat sprake was van bancaire activiteiten waarbij op de balans debet en credit tegen elkaar werden weggestreept. In zo'n geval zou een crediteur of investeerder niet echt een som geld betalen, maar alleen een schuld van de vorst overnemen. Mijns inziens was sprake van daadwerkelijke betalingen. Als alleen sprake was van een doorschuiven van schulden moesten alle vorstelijke financiers eigen bancaire activiteiten hebben ontplooid. Daarbij moesten zij ofwel vanuit hun werkzaamheden de beschikking hebben over grote sommen liquide kapitaal, of een eigen gesloten netwerk hebben gevormd met andere schuldeisers van de vorst om zo de schulden door te kunnen schuiven. Een schuldbekentenis, feitelijk een vorm van papiergeld, blijft immers alleen waarde houden zolang deze verhandeld kan worden omdat de belofte tot betaling geaccepteerd wordt als waardevol. Indien een schuldhouder zijn vordering liquide wil maken moet er betaald worden. Dit kon de vorst nu juist niet, waardoor andere spelers in zo'n systeem gedwongen zouden worden om de schuld af te lossen.

Ook is duidelijk dat de aflossingssommen bij kredieten en investeringen bestonden uit grote bedragen die vorsten telkens schuldig waren aan één persoon. In Gelre was de heer van Batenburg voor ruim 50.000 Rijnsgulden financieel betrokken bij Gelre, hij bezat daarmee bijna een negende van de schulden van de Gelderse hertog.⁵⁹⁵ In Holland hadden Jacoba en Jan IV van Brabant een schuld opgelopen

⁵⁹³ Heirbaut, 'The fief-rente', 29–30.

⁵⁹⁴ Volgens Zuiderduijn trachtten stedelijke overheden in de vijftiende eeuw te voorkomen dat hun renten verkocht werden aan buitenstaanders. Tracy stelt dat er geen vrije markt was voor gemeenlandsrenten vóór 1553 en nog in de zeventiende eeuw golden beperkingen op de secundaire handel in schuldbewijzen van overheden volgens Van der Heijden en Van der Burg. M.P.C. van der Heijden en M. van der Burg, 'The Dutch financial system between public and private interests: urban debt (1500-1700)', in: J.I.A. Ucendo en M. Limberger ed., *Taxation and debt in the early modern city* (Londen 2012) 149–165, aldaar 149; Tracy, *A financial revolution*, 142; Zuiderduijn, *Medieval capital markets*, 155.

⁵⁹⁵ De totale schulden van de Gelderse hertog omstreeks 1473 waren ruim 450.000 Rijnsgulden. Zie hoofdstuk 8 voor de totale Gelderse schuldenlast. GAA, GRK, inv.nr. 362 f.10r-10v, 12v-13r; GAA, GRK, inv.nr. 16, f.4v; GAA, GHG, inv.nr., 48.1, f.44v; ARAB, CC, inv.nr. 47304, f.29r, 31v

van 90.000 kronen of bijna 25.000 lb. groten bij vijf edelen.⁵⁹⁶ De nadruk op een of enkele financiers sluit aan bij observaties van Zuijderduijn, dat in Holland ruim veertig procent van de leningen van de graaf bestond uit (grote) kredieten verstrekt door één financier.⁵⁹⁷ Deze vorstelijke voorkeur bevreemdt niet. Het verkrijgen van een grote som geld bij één partij zal minder tijdrovend zijn geweest dan het bijeenprokkelen van kleine bedragen bij verschillende partijen. Het veronderstelt wel dat de betrokken financiers de beschikking over of toegang tot enorme sommen geld hadden.

Van de hiervoor genoemde grote schuldeisers, maar ook van de lagere edelen die ‘maar’ enkele honderden of duizenden ponden of Rijnsguldens verstrekten is het de vraag hoe zij aan het kapitaal kwamen om deze leningen te verstrekken. Van de adel wordt immers gesteld dat hun vermogen, net als dat van de vorst, grotendeels vastlag in grondbezit. Dit was moeilijk liquide te maken zonder kunstgrepen als het vestigen van renten op een domein, zodat zij geen voor de hand liggende financiers waren. Juist de steden, waar handelaars beschikten over liquide kapitaal en waar liquide kapitaal in overschot was, worden gezien als financiers bij uitstek. Maar ook voor de belangrijkste steden is het onaannemelijk dat zij tienduizenden guldens, schilden of mottoens cash voorhanden hadden. Zij konden hier wellicht aan komen door hun inwoners te belasten., maar stadsbestuurders zullen niet zo’n impopulaire maatregel hebben wilden inzetten om de vorst van geld te voorzien zonder daartoe te worden ‘gedwongen’ via een bede.

Het ligt voor de hand dat domeinhouders het geld niet uit eigen zak uitleenden, maar dat zij zelf leningen aangingen, waarvan het totale bedrag naar de vorst ging. Bos-Rops stelde bijvoorbeeld dat edelen zich garant stelden voor leningen die de steden aan de graaf verstrekten.⁵⁹⁸ Dit past bij een bredere ontwikkeling in de periode 1400-1700. Volgens Tilly werd deze tijd gekenmerkt door *brokerage*, waarbij tussenpersonen of intermediairs namens de staat de daadwerkelijke uitvoering van militaire, bestuurlijke en financiële taken op zich namen. De financiële component hiervan zou hebben bestaan uit kapitalisten. Zij, in de regel steeds één persoon, stonden tussen de vorst en een groep financieel draagkrachtige personen in. Zij zochten investeerders en gingen leningen aan op basis van hun eigen kredietwaardigheid, waarbij de opbrengsten aan de vorst kwamen. In ruil hiervoor ontvingen zij gunsten, in dit geval dus bezwaarde domeinen.⁵⁹⁹ Niet alleen

⁵⁹⁶ Het bedrag van 90.000 kronen wordt door Bos-Rops eerst omgerekend naar 26.250 lb. gr (p.151) en later naar 24.750 lb. gr. (p. 158) NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f. 4v; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.30r; Bos-Rops, *Graven*, 151, 158, 182–183; Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 927–928, 941; Th.H.F. van Riemsdijk, ‘De opdracht van het ruwaarschap van Holland en Zeeland aan Philips van Borgondië’, *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeling Letterkunde VIII*. Nr. 1 (1906) 1–82, aldaar 55–58.

⁵⁹⁷ Zuijderduijn, *Medieval capital markets*, 79, 83.

⁵⁹⁸ Bos-Rops, *Graven*, 132–133.

⁵⁹⁹ Tilly, *Coercion*, 29.

natuurlijke personen namen deze taken op zich, volgens Tracy was de financiële betrokkenheid van steden hier ook onder te scharen.⁶⁰⁰ Gezien de aanzienlijke bedragen die in de door mij onderzochte vorstendommen aan vorsten werden gefourneerd en de afwezigheid onder domeinhouders van partijen waarvan bekend is dat zij over dit soort bedragen kon beschikken, ligt het voor de hand dat de gevonden domeinhouders optraden als intermediairs.

Hoewel Blok stelde dat intermediairs of *brokers* vooral ‘marginal men’ waren,⁶⁰¹ is dat niet terug te zien in mijn onderzoeksresultaten. De gevonden geldschietters van de vorst kwamen bijna zonder uitzondering uit de hogere stedelijke of adellijke klassen en waren voor een deel ook bestuurlijk actief. Zo was de Leidse schepen en burgemeester Floris Paedze, een belangrijke geldschietter van Jan van Beieren, toch moeilijk *marginal* te noemen is.⁶⁰²

Om het functioneren van financiers als intermediair goed in beeld te krijgen is meer onderzoek nodig naar de financiën van de betreffende domeinhouders. Voor dit soort onderzoek worden idealiter de boekhoudingen van de betrokken financiers geraadpleegd, zodat hun geldstromen zichtbaar worden. Zo kan niet alleen worden geanalyseerd welke prijs daadwerkelijk werd betaald voor domeinrechten, maar ook hoe de financiers zelf aan dit geld kwamen. Helaas zijn dit soort bronnen, voor zover mij bekend, niet overgeleverd van de bij de domeinbezwaren betrokken edelen, gedurende de onderzochte periode.⁶⁰³

Zelfs zonder deze informatie kan wel iets worden gezegd over de wijze waarop financiers optraden als intermediair. Bij verschillende domeintransacties is te reconstrueren hoe een en ander ging. Een goed voorbeeld is de wijze waarop een groep investeerders in Gelre vorstelijke domeinen overnam van de voormalige overste rentmeester Hubert Wolf. Hubert had, vermoedelijk na afloop van zijn ambtstermijn (1427-1428) domeinrechten in handen gekregen met een aflossingssom van 1.200 oude schilden. In de Gelderse domeinstaat en verschillende charters duiken elf Arnhemse patriciërs op die in 1431-1432 delen van de aan Hubert bezwaarde domeinen hadden overgenomen voor de som van circa 109 oude schilden elk, in totaal 1.200 oude schilden. Bij de overname van de bezwaarde domeinen werd de pandsom niet verhoogd en is het dus aannemelijk dat de nieuwe domeinhouders voorheen geen (directe) schuldeiser van de vorst waren.⁶⁰⁴ Gezien het feit dat elk van de elf een gelijke vordering had, ligt het voor de hand dat deze financiers collectief

⁶⁰⁰ J.D. Tracy, ‘The age of fiscal intermediation in Europe, 1300-1800’, in: C.J. Zuiderduijn en D. Raeymaekers ed., *Publieke financiën in de Lage Landen (1300-1800)*. Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 14 (Maastricht 2015) 13–26, aldaar 15–16.

⁶⁰¹ A. Blok, ‘Variations in patronage’, *Sociologische gids. Tijdschrift voor sociologie en sociaal onderzoek* 16 (1969) 365–378, aldaar 369–371.

⁶⁰² Damen, *De staat van dienst*, 176.

⁶⁰³ Van Oostrom ziet zich voor hetzelfde probleem gesteld bij de enorme lening die Dirk van Brederode verstrekke aan hertogin Machteld van Gelre. Oostrom, *Nobel streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode*, 33–34.

⁶⁰⁴ Ligthart, ‘Involvement of the Guelders’ Estates’, 66.

betrokken waren bij deze financiering. Dit wordt bevestigd door de de hertog van Gelre zelf, die in het charter ten gunste van twee investeerders stelt dat zij namens de hertog de goederen gelost hadden, ‘mit anderen onsen vrienden’.⁶⁰⁵

Voor het naar voren treden van het investeerderscollectief zijn verschillende verklaringen mogelijk. Zo kan Hubert gezocht hebben naar mogelijkheden om zijn kapitaal dat opgesloten lag in het bezwaarde domein liquide te maken. Een vorstelijke voorkeur voor de overdracht van domeinrechten van een persoon naar een groep lijkt uitgesloten, juist vanwege de eerder vermelde vorstelijke keuze voor het (onder)handelen met individuele personen in plaats van groepen. Dit maakt het ook onwaarschijnlijk dat de vorst zijn goedkeuring zou geven aan de overdracht van het domein aan een groep nieuwe financiers. De melding van de hertog dat ‘onsen vrienden’ namens hem het domein hadden gelost moet dan ook met een korrel zout worden genomen. Meer aannemelijk is de mogelijkheid dat de elf de achterliggende investeerders waren die het kapitaal bijeenbrachten waarmee Hubert het domein in handen kreeg. Zij hadden ofwel Hubert financieel gesteund toen hij zich in zijn ambt inkocht, of zij hadden hem tijdens het uitvoeren van zijn functie financieel gesteund. De overdracht van Huberts goederen aan de elf financiers kan dan het gevolg zijn geweest van het feit dat hij zijn eigen geldverstrekkers niet meer kon betalen, waarna hij het door hem gehouden domein aan hen had overgedragen.

Dat de in de domeinstaten voorkomende personen vermoedelijk vooral optraden als tussenpersoon, kan een verklaring bieden voor het relatief hoge aandeel adellijke financiers. Immers, edelen zullen net als de vorst over weinig liquide kapitaal hebben beschikt omdat hun vermogen veelal vastlag in grondbezit. Vermoedelijk traden de edelen op als tussenpersoon. Hij was de vorstelijke geldschietter maar viel op zijn beurt juist terug op investeerders, bijvoorbeeld die uit de steden. Dit alles kan een verklaring bieden voor het feit dat in ander onderzoek wordt gesteld dat het belang van steden en stedelingen voor de vorstelijke financiën toenam, maar dat zelfs aan het einde van de door mij onderzochte periode edelen de belangrijkste vorstelijke financiers waren. Steden en stedelingen bleven ofwel onzichtbaar, ofwel namen qua financieel belang een mindere positie in als financier, terwijl bekend is dat zij wel betrokken waren bij financiële relaties met de vorst.⁶⁰⁶

⁶⁰⁵ GAA, *GRK*, inv.nr. 2131.

⁶⁰⁶ Pauly, *Luxemburg*, I, 468.

Besluit

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat domeinbezwaaring van groot belang was als financieringsbron voor laatmiddeleeuwse vorsten. Gedurende de gehele onderzochte periode waren financiële overwegingen de belangrijkste primaire aanleiding voor domeinbezwaaring. In de laatst onderzochte periode, die Gelre betreft, gold dit bovendien nog sterker dan in eerdere perioden in de andere vorstendommen. In hoeverre binnen de vorstendommen door de tijd heen ook sprake is van een toename (of juist afname) van het aantal domeinbezwaaringen, speciaal die om financiële redenen, is moeilijk na te gaan.

Domeinen werden bezwaard ten gunste van drie typen financiers: schuldeisers, crediteurs en investeerders. De domeinen waren primair in handen van schuldeisers en investeerders. De schuldeisers zullen weinig manieren hebben gehad om de vorst tot betaling te dwingen of waren hiertoe überhaupt niet toe in staat. Het feit dat zij schuldeiser waren was immers gevolg van het feit dat de vorst tot dan toe niet geneigd, of in staat, was hen te betalen. Crediteurs zullen vermoedelijk veel invloed hebben gehad op de vorst en het proces van domeinoverdracht vanwege een asymmetrische (financiële) machtsverhouding met de vorst. In het geval van investeerders was het ‘bezit’ van een vorstelijk domein juist het doel van de financiële transactie en zal juist de vorst de voorwaarden rond de domeinoverdracht hebben kunnen dicteren.

Hoewel vooral edelen bezwaarde domeinen in handen kregen, was domeinbezwaaring geen financieringsmethode die exclusief ten gunste van adellijke personen werd ingezet. Wel waren zij zowel wat betreft de aantallen domeinbezwaaringen, als wat betreft de hoogte van de sommen geld die op de domeinen rustten, onbetwist de belangrijkste betrokkenen bij de vorstelijke financiering via domeinbezwaaring. Hierbij passen wel verschillende kanttekeningen. Onder de schuldeisers worden vooral veel hovelingen en (ex)ambtsdragers gevonden, terwijl hoge (buitenlandse) edelen juist te vinden zijn onder de crediteurs en investeerders. Onder de stedelijke financiers zijn juist veel investeerders en crediteurs te vinden.

Het grote belang van edelen, het minder voorkomen van stedelijke actoren en de afwezigheid van professionele crediteurs, zoals Joden, Lombarden of geldwisselaars, heeft verschillende oorzaken. Ten eerste traden de adellijke domeinhouders zeer waarschijnlijk op als intermediair tussen de vorst en de daadwerkelijke geldschietters (die in de bronnen onzichtbaar blijven). Edelen konden hoogstwaarschijnlijk ook niet beschikken over de benodigde sommen cash geld, terwijl de vorst liefst met één persoon zaken deed, als het even kon iemand uit zijn sociale omgeving. Deze intermediairs moesten op hun beurt geldverstrekkers aanzoeken die, al of niet in een consortium, de daadwerkelijke middelen

mobiliseerden. Ten tweede kunnen steden op een andere wijze gecompenseerd zijn voor hun financiële bijstand, zoals met vrijstelling van vorstelijke lasten. Dit raakte ook aan de vorstelijke domeinrechten, maar dit lijkt in de tijd zelf toch anders te zijn beleefd. Uitbreidingen van stadsrechten of vrijstellingen van vorstelijke lasten komen nauwelijks voor in de domeinstaten.

7. Externe financiering: een publieke of private zaak?

In de voorgaande hoofdstukken is de bezwaring van vorstelijke domeinen bijna exclusief beschouwd vanuit het perspectief van de vorst. Het beheer en de bezwaring van domeinen waren echter niet louter een vorstelijke aangelegenheid. Eerder is vastgesteld dat in de late middeleeuwen het karakter van het vorstelijke domein veranderde van een private inkomstenbron van de vorst, naar een ‘kroondomein’ dat de vorst gedurende zijn regering beheerde en onaangetast moest doorgeven aan zijn opvolgers. Mogelijk was dit er de oorzaak van dat vorsten in hun zoektocht naar externe financiële middelen probeerden de steun van hun elites te verkrijgen. Zij vormden de belangrijkste groep die vorstelijke domeinen in handen kregen, maar keurden tegelijk renteverkopen en bedehellingen goed.⁶⁰⁷

In dit hoofdstuk wordt eerst nagegaan hoe vorsten trachtten om domeinbezwaringen te legitimeren. Vervolgens is onderzocht in hoeverre de Standen invloed hadden op bedehellingen en hoe beden verbonden waren met de precare financiële positie van de vorst. Als laatste wordt vastgesteld in hoeverre de persoonlijke betrokkenheid van individuele leden van de Standen van invloed was op hun gedrag rond domeinbezwaring en bedehellingen.

7.1 Legitimatie van domeinbezwaring?

In de onderzochte periode had het vorstelijke domein niet meer een zuiver privaat karakter. De vorst diende op basis van zijn eigen inkomsten al zijn (publieke) uitgaven te bekostigen en zijn onderdanen geen belasting op te leggen en Standenvergaderingen verzetten zich tegen de aantasting van het vorstelijk domein. Van de vorsten werd bij hun intrede geëist dat zij geen domeinen of delen van het land zouden bezwaren zonder toestemming van de Standen.⁶⁰⁸ Dit impliceert dat domeinbezwaring mét die toestemming niet, of in elk geval minder, problematisch was voor de elite. Dit blijkt ook uit de praktijk, de meeste domeinen werden bezwaard met medeweten van de regionale elites.

De betrokkenheid van de elite bij domeinbezwaring werd vermoedelijk door de vorst geïnitieerd. Götz Landwehr toonde aan dat Duitse koningen / keizers de verpanding van Rijkssteden steeds probeerden te legitimeren tegenover hun elite. Dit omdat het *Reichsgut* aan het rijk of de kroon behoorde en niet aan de persoon van keizer. De legitimatie van bezwaringen had volgens Landwehr zowel een expliciete

⁶⁰⁷ Landwehr, *Die Verpfändung*, 161–163; Ligthart, ‘Involvement of the Guelders’ Estates’, 54–58.

⁶⁰⁸ Bos-Rops, *Graven*, 211–212; Bragt, *De Blijde Inkomst*, 98; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 2.

als impliciete vorm. Expliciete legitimatie vond plaats door het mee laten zegelen door rijksgroten, of zelfs het uitgeven van een apart charter waarin de bezwaring werd geaccordeerd door de hoge adel. Impliciete legitimatie bestond eruit dat de vorst stelde dat de ondernomen actie ten gunste kwam van de vorst en daarmee het land.⁶⁰⁹ Er leefde, met andere woorden, bij de keizer het besef dat de actie die hij ondernam op zijn minst discutabel was, wat legitimatie ervan noodzakelijk maakte. De koning of keizer trok zich dus niet terug in de legale fictie dat hij heerser over allen was, maar wist dat zijn macht te beperkt was om zijn heerschappij *rücksichtslos* uit te kunnen oefenen. Voor het behoud van zijn positie was hij afhankelijk van zijn steunpilaren, de rijksgroten. Door hen deelgenoot te maken van zijn beleid werd het ook feitelijk uitvoerbaar.

Soortgelijke tendensen zijn zichtbaar op het niveau van de vorstendommen. Vorsten trachtten het bezwaringsbeleid impliciet te legitimeren door te stellen dat achterliggende schulden waren ontstaan ten behoeve van de vorst of het land. Zo werd voorgesteld dat de verschuldigde gelden ‘in onsen [vorstelijke] kenliken nutt end oerber komen ende gekeert is’ of dat het ‘pourfijt dat ons [de vorst] ende onsen lande [...] daer aen gelegen is’.⁶¹⁰

De expliciete goedkeuring laat zich lastiger vaststellen. Deze goedkeuring kwam tot uiting door het optreden van medezegelaars of het noemen van personen die aanwezig waren geweest bij de uitvaardiging van een oorkonde. De aanwezigheid van getuigen is voor het merendeel van de transacties lastig na te gaan. Veel transacties zijn alleen bekend via de summier inschrijving in de domeinstaat of uit een ander bronnencorpus of bronneneditie. Eventuele informatie over getuigen, die vaak op of in de *pliek* (de omgeslagen rand van een charter) werd opgenomen, is niet altijd beschreven in dit soort bronnenverzamelingen. Bij gedigitaliseerde charters is vaak alleen de hoofdttekst gefotografeerd, zodat ook daar onduidelijk blijft of onder de omgeslagen rand getuigen zijn genoemd. Transacties die alleen via een reversbrief van de ontvanger, of een later afschrift of inlas bekend zijn missen ook deze informatie. De domeinbezwaren waarvan wel het optreden van medezegelaars of de afwezigheid van getuigen kon worden vastgesteld, of expliciet uitgesloten omdat de tekst op de pliek onderzocht is, zijn opgenomen in tabel 7.1. Deze cijfers vertegenwoordigen voor Brabant en Luxemburg circa 20% van de domeinbezwaren en voor Holland en Gelre bijna 40%.⁶¹¹

Bij een groot deel van de domeinbezwaren waren leden van de elite betrokken als getuige. Dit waren leden van de vorstelijke raad, stedelijke bestuurders, edelen of combinaties daarvan. Dit wijst erop dat in elk van de vorstendommen de

⁶⁰⁹ Landwehr, *Die Verpfändung*, 161–163.

⁶¹⁰ GAA, *GHG*, inv.nr., 48.1, f.50r; Quicke, ‘Documents’, nr. XXII.

⁶¹¹ Voor Brabant kan in 80% van de transacties tijdens de regering van Johanna niet worden nagegaan of er getuigen optraden, voor Luxemburg voor 78% niet, voor Holland voor 60% niet en in Gelre voor 54% niet.

vorst zijn domeinen niet eigenmachtig bezwaarde. Waar de vorst leden van de elite betrok bij zijn beslissingen zijn de getuigen of aanwezigen vooral leden van de nauwe vorstelijke raad. Dit is logisch, omdat juist deze groep structureel in de omgeving van de vorst verkeerde en geacht werd hem met wijze raad bij te staan.

Tabel 7.1 Getuigen en aanwezigen bij domeinbezwaren

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Nauwe raad	81,8%	79,2%	100,0%	49,6%
Grote raad				2,4%
Steden				2,4%
Adel	12,1%	20,8%		8,0%
Meerdere groepen				37,6%
Geen	6,1%			
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	33	24	9	125

N.B. De tabel omvat de domeinbezwaren door de laatste regerend vorst waarvan de datum of periode van uitgifte kon worden achterhaald. In gevallen waar meerdere groepen, of personen uit verschillende groepen, betrokken waren bij de domeinbezwaaring is dit genoteerd als ‘meerdere groepen’.

In Gelre is gedurende de regering van de vorst een verandering waarneembaar wat betreft de groepen die betrokken werden bij de domeinbezwaren. Naast leden van de hofraad en adel, waren hier ook leden van de Raad van Zestien en de steden betrokken bij de domeinbezwaren. De Raad van Zestien was in 1423 door de Gelderse Standen ingesteld om de minderjarige Arnold bij te staan in zijn regering, leden van deze raad keurden vooral bezwaren goed in de periode tot 1431. Hierbij werden zij bijna altijd vergezeld door de vier hoofdsteden zoals W.J. Alberts al eerder opmerkte.⁶¹² Ook in de periode dat Arnold de Raad van Zestien opzij schoof en onafhankelijk trachtte te regeren (1432-1449), keurden leden van de raad nog domeinbezwaren goed.⁶¹³ Vermoedelijk ligt het feit dat de leden uit de hoge adel stamden hieraan ten grondslag. Zelfs toen de raad formeel niet meer bestond liet de hertog voormalige raadslieden nog hun goedkeuring hechten aan domeinbezwaren, waarbij hun oude raadslidmaatschap expliciet werd genoemd.⁶¹⁴ De betrokkenheid van de raad en de steden nam echter af naarmate

⁶¹² ARAB, CC, inv.nr. 47304, f.22r-24v; GAA, GRK, inv.nr. 403, f.10v; GAA, GHG, inv.nr. 784, f.36v; GAA, CHA, inv.nr. 2611; GAA, GHG, inv.nr. 784, f.36v; GAA, CHA, inv.nr. 2612; GAA, GRK, inv.nr. 362, f. 3r-3v; Alberts, *De staten van Gelre I*, 126–131; Alberts, *Stukken*, 27, 45–46.

⁶¹³ L.van Hout, ‘Herzog Arnold und seine Räte (1423-1465)’, in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 169–184, aldaar 171–172.

⁶¹⁴ GAA, GHG, inv.nr., 48.1, f.48r; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 278.

Arnold langer regeerde. Dit was ongetwijfeld het gevolg van de verslechterde relaties tussen de vorst en de Standen.

Tabel 7.2 Impliciete en expliciete erkenning van domeinbezwaren

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Impliciet	9,3%	32,4%	25,0%	8,4%
Expliciet	54,7%	32,4%	60,0%	29,2%
Beide	36,0%	35,3%	15,0%	62,4%
Totaal	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>n</i> =	75	34	20	178

Duitse keizers trachtten hun bezwaringsbeleid niet alleen expliciet te legitimeren, door getuigen of medezegelaars op te laten treden, maar ook impliciet door een duidelijke primaire aanleiding op te nemen, of door te stellen dat de transactie was ondernomen in het algemeen belang.⁶¹⁵ Dit lijkt ook het geval in Brabant en Luxemburg, waar vooral werd gekozen voor impliciete goedkeuring (tabel 7.2). Hierbij moet wel worden bedacht dat de nadruk op de impliciete goedkeuring volgt uit het feit dat maar in weinig gevallen expliciete goedkeuring kon worden vastgesteld. Door gebrekkige bronnen kan niet steeds de aanwezigheid of afwezigheid van getuigen en medezegelaars worden vastgesteld. In Holland, en zeker in Gelre, kan dit beter. Zoals blijkt uit tabel 7.2 was nauwelijks sprake van een tegenstelling tussen óf expliciete legitimatie óf impliciete legitimatie. Als getuigen of medezegelaars optraden zijn meestal ook zeer duidelijke redenen voor de transactie gegeven, of werd de bezwaring gelegitimeerd met een beroep op het landsbelang.

In alle vorstendommen, behalve in Gelre, werden vooral de leden van de vorstelijke raad betrokken bij de domeinbezwaren. Dit wijst erop dat de vorstelijke financiën in belangrijke mate nog een vorstelijke aangelegenheid waren. Vooral op momenten dat de vorst politiek zwak stond werden domeinbezwaren vaker ondernomen met toestemming of medeweten van de elite. Deze beweging lijkt sterk op de politieke ontwikkelingen, waarbij de vorst constitutionele concessies deed op momenten dat hij zwak stond tegenover zijn verzamelde elite.⁶¹⁶ Dat in Gelre ook steden en representatieve instellingen als zegelaars of getuigen optraden is niet alleen gevolg van het feit dat de vorst als minderjarige aantrad en dus een voogdijraad voor hem werd aangesteld. Ook in de jaren dat de vorst zelfstandig regeerde probeerde hij steden en leden van de voormalige voogdijraad te betrekken bij de domeinbezwaren. In Gelre had het domein en de bezwaring daarvan, dus meer dan elders, een publiek karakter.

⁶¹⁵ Landwehr, *Die Verpfändung*, 161–163.

⁶¹⁶ Van Uytven, 'Vorst, adel en steden', 94.

7.2 Beden: vorstelijke beloften en verlies van politieke macht

Niet alleen domeinbezwarende moest worden gelegitimeerd, maar ook voor bedehoefting was expliciete toestemming van de elite nodig, net als vermoedelijk voor publieke rentenverkoop. Voor het verkrijgen van beden was de vorst afhankelijk van de steun van zijn politieke elite. Beden werden pas toegestaan na onderhandelingen tussen vorst en Standenvergadering. De vorst was in gevallen van militaire of financiële nood in belangrijke mate aangewezen op de steun van zijn elite. Die zag echter haar kans schoon om van de vorst belangrijke concessies los te krijgen. De vorstelijke toezeggingen spitsten zich toe op de handhaving van privileges, maar ook op de manier waarop de bede werd geheven en voor welke doelen de inkomsten werden ingezet. Dit speelde overigens sterker in Brabant en Gelre. In Holland en Luxemburg werden, voor zover bekend, geen voorwaarden gesteld aan de besteding van bedeoportbrengsten.⁶¹⁷ In hoeverre de vorsten moesten onderhandelen over rentenverkoop door (leden van) de Standen is onduidelijk. Besprekingen van eventuele onderhandelingen zijn niet overgeleverd. Deze vorm van externe financiering is hier dan ook buiten beschouwing gebleven.

Eisen van de Standen: gezonde vorstelijke financiën

Vooraleer vorsten een bede verkregen moesten zij vaak voldoen aan voorwaarden. In sommige gevallen lagen deze voor de hand. Zo wilden de Gelderse Standen in 1423 de aankomende hertog Arnold pas een bede toestaan als hij overal in Gelre was erkend.⁶¹⁸ In andere gevallen moest de vorst (opnieuw) beloven zich te houden aan de eisen die aan hem waren gesteld bij zijn inhuldiging, of nieuwe toezeggingen doen. Zo moesten Wenceslas en Johanna in 1374 beloven het charter van Kortenberg (1312) en het Waals charter (1314) te handhaven, terwijl Arnold van Gelre bij bijna elke bede opnieuw moest beloven zich aan de beloften van zijn inhuldiging te houden.⁶¹⁹ Ook Jacoba van Beieren en haar toenmalige echtgenoot Jan van Touraine moesten beloven bestaande rechten en privileges te erkennen zodra zij zouden aantreden.⁶²⁰ De precaire status van het vorstelijke domein lijkt daarbij in toenemende mate de bedehandelingen te hebben gedomineerd. Buiten de algemene beloften van vorsten om hun landen ongedeeld bijeen te houden, kwam

⁶¹⁷ Petit, *Les aides*, 188; Bos-Rops, 'Van incidentele gunst'.

⁶¹⁸ BHIC, *OA Grave*, inv.nr. Schaduw II/ 02-10-1423, via *Landdagen Gelre*, nr. 1037.

⁶¹⁹ Ligthart, 'Involvement of the Guelders' Estates', 54–58.

⁶²⁰ Zij kregen weliswaar niet zelf de bede toegekend, de inkomsten kwamen aan hun (schoon)vader Willem VI. Omdat het een meerjarige bede betrof was hun betrokkenheid verstandig met het oog op een eventuele opvolging. Bos-Rops, Smit en Vlist, *Holland bestuurd*, nr 43, punt 2 en 6.

steeds vaker de bezwaring van vorstelijke domeinen ter sprake. De vorst moest beloven zijn domeinen niet meer te bezwaren, of in elk geval niet zonder toestemming, en de bede-inkomsten in te zetten om leningen op domeinen af te lossen.

In Gelre hamerden de Standen al sinds het aantreden van Arnold op het herstel van de vorstelijke domeinen. In zijn inhuldigingseed moest hij beloven geen domeinen meer te bezwaren en de domeinen die zijn voorganger had bezwaard af te lossen.⁶²¹ In navolgende jaren werd bij bijna elke bede van de vorst geëist dat hij de inkomsten (deels) zou inzetten om de leningen op de domeinen af te lossen zo wordt duidelijk uit tabel 7.3. De achterliggende ratio was, dat de vorst zijn domeinen nodig had om zijn uitgaven te dekken. Zo werd bij de bedeonderhandelingen van 1447-1449 geëist dat de inkomsten zouden worden gebruikt om zoveel domeinen af te lossen, dat de vorst en zijn gezin van de inkomsten van die domeinen konden leven.⁶²² Eisen die aan de vorst werden gesteld betreffende de besteding van bede-inkomsten, lijken vooral in Gelderland te leven. Het inzetten van bede-inkomsten om bezwaarde domeinen af te lossen ging daar terug tot het einde van de dertiende eeuw.⁶²³ In de andere vorstendommen was de staat van het domein in de onderzochte periode minder een onderwerp van discussie, voor zover dit zijn weerslag had op beden.

In Brabant speelde de status van het vorstelijk domein tijdens de hier onderzochte periode (1356-1406) een veel minder belangrijke rol bij bedeonderhandelingen, maar dit veranderde sterk in de vijftiende eeuw. De inkomsten uit de beden moesten vooral worden besteed aan de betaling van militairen die de vorst in diverse oorlogen hadden gesteund. Het waren Wenceslas en Johanna zelf die in 1374 de bede-inkomsten wilden inzetten om domeinen af te lossen. Hertogelijke domeinrechten waren in handen gekomen van ‘sommige goede lieden onser steden van Brabant’ als gevolg van hun vorderingen op Johanna en haar vader, Jan III. De hertogen wilden dat de inkomsten uit de bede werden besteed om die domeinen weer in vorstelijke handen te krijgen. De Standen verzetten zich hiertegen en stelden dat de bede-inkomsten alleen maar mocht worden besteed aan het overeengekomen doel: de betaling van de buitenlandse medestrijders van Wenceslas. Wel zegden steden, het platteland en de clerus extra inkomsten toe.⁶²⁴ Alleen eventuele overschotten mochten naar eigen inzicht door de vorst worden ingezet. Echter, eventuele tekorten – om de krijgsgevangenen vrij te kopen - mochten

⁶²¹ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 2.

⁶²² Ibid., nr.247.

⁶²³ Het gebruiken van bede-inkomsten om bezwaarde domeinen af te lossen ging in Gelre overigens al terug tot de jaren 1290, toen het gehele vorstendom verpand was aan de graaf van Vlaanderen. Om aan die situatie een einde te maken hieven de Gelderse edelen en steden zelfstandig een bede. Meihuizen, *De rekening*, 7–20.

⁶²⁴ J. van Boendale, *Brabantsche Yeesten*. J.F. Willems en J.H. Bormans ed. (z.p. 2001) boek VII, r. 6599–6722; Vanden Putten, de Pre en 't Kint, *Den luyster ende glorie*, 166–170.

de vorsten niet via nieuwe heffingen bijeenbrengen. Hiervoor moesten zij hun domeinen ‘verbinden’, waarschijnlijk door deze in handen van de Standen te brengen.⁶²⁵ Hier was dus een omgekeerde beweging zichtbaar als in Gelre. De Standen wensten juist dat het domein werd bezwaard om vorstelijke schulden te delgen, terwijl de vorsten bezwaarde domeinen wilden aflossen.

Dat de Brabantse Staten zich in de veertiende eeuw niet verzetten tegen domeinbezwarende wordt wellicht veroorzaakt doordat de Brabantse Standenvergadering in deze tijd nog niet sterk georganiseerd was.⁶²⁶ Wel waren individuele leden van de Standen fel gekant tegen domeinbezwarende. In 1360 loste ’s-Hertogenbosch zelf de lening af waarvoor het kwartier Oosterwijk als onderpand gold. Johanna en Wenceslas moesten beloven nooit meer een dorp in de meierij van ’s-Hertogenbosch te vervreemden of als heerlijkheid uit te geven.⁶²⁷ In 1392 dwong de stad Brussel de belofte van de hertogen af dat nooit meer delen van de ammanie van Brussel uit handen van de vorst zouden geraken.⁶²⁸

Onder de Bourgondische opvolgers van Johanna was de situatie totaal veranderd. De Brabantse Standen stelden zich gezamenlijk op tegen domeinbezwarende. Bij de bede die aan hertog Antoon werd toegestaan vanwege zijn blijde inkomst werd expliciet geëist dat deze werd gebruikt om verpande domeingoederen vrij te kopen.⁶²⁹ Ook bij bedeonderhandelingen met Jan IV (1420-1421) en Filips van Sint Pol (1428) werd geëist dat bede-inkomsten werden besteed aan het herstel van de domeinen.⁶³⁰ Blijkbaar was tussen 1374 en het aantreden van Antoon in 1406 de staat van de Brabantse domeinen sterk verslechterd, of had het domein een meer publiek karakter gekregen.

⁶²⁵ Vanden Putten, de Pre en 't Kint, *Den luyster ende glorie*, 166–170; Willems ed., *Les gestes*, 228, vers 6575 e.v.

⁶²⁶ Van Uytven, ‘Vorst, adel en steden’, 99–101.

⁶²⁷ C.R. Hermans, *Analytische opgave der gedrukte charters, diploma's, handvesten, plakaten, keuren, ordonnantiën, reglementen en andere staatsstukken betreffende de provincie Noord-Brabant van het jaar 704 tot en met het jaar 1648* ('s-Hertogenbosch 1844) 124.

⁶²⁸ Willems ed., *Les gestes*, II, nr. XL.

⁶²⁹ Moureaux-Van Neck, ‘Un aspect’, 87–88; Stein, ‘Een vergeten crisis’, 417.

⁶³⁰ Ligthart, ‘De verpanding van Valkenburg’; Moureaux-Van Neck, ‘Un aspect’, 88.

Tabel 7.3 Aanleiding en doel van de bedden in Gelre, 1423-1473⁶³¹

Overleg	Aanleiding	Voorwaarden	Doel van de bede
1423?	Inhuldiging?	Bede toegekend na inhuldiging	
<1430?	Huwelijk van de hertog?		
1432-1434		De hertog mocht de opbrengsten niet voor andere uitgaven gebruiken.	Betaling oorlogsuitgaven (1/4e), lossing verpande goederen (3/4e)
1435-1436/ 1441-1442	“Goede gunst”	De hertog belooft nooit goederen te bezwaren zonder toestemming van de ridderschap en steden	Aflossing van de tol van Lobith en verpande domeinen in het kwartier Arnhem (2/3e)
1445-1446	"totten gebreecken"		
1447-1449	Huwelijk van dochter?	Er komt een nieuwe raad van zestien, een kleine (dagelijkse) raad van vijf; de hertog mocht geen belangrijke beslissingen nemen zonder hen; bezwaring van domeinen mocht alleen met toestemming van steden en ridderschap	Aflossen van zoveel mogelijk verpande domeingoederen als nodig was om met het vorstelijk gezin van te kunnen leven
1453-1454	Huwelijk van dochter?		Aflossen van verpande domeingoederen
1459	Verdrag van Batenburg		Aflossen van de Duffelt, 70.000 RG gebruiken om hertogelijke schulden te betalen
1466	Inhuldiging Adolf?		
1468?			

⁶³¹ GAA, GHG, inv.nrs.281, 676, 684, 689, 690, 695, 696, 700, 701, 703, 0241.IV.16, 0241.IV.18, 0241.IV.19; BHIC, *Oud Archief Grave*, inv.nr. Schaduw II via ‘Landdagen Gelre’ nr. 1037; GAA, OAA, inv. nr. 5453, via ‘Landdagen Gelre’, nr. 13; GAA, OAA, inv. nr. 1075, f.33r-33v, via ‘Landdagen Gelre’, nr.120; GAA, OAA, inv. nr. 1, f.2v-3v, via ‘Landdagen Gelre’, nr.419; GAA, OAA, inv.nr. 221 via ‘Landdagen Gelre’, nr.1820; GAA, GHG, inv.nr.0241.III.16; Regionaal Archief Zutphen, *Oud-archief van de stad Zutphen (1206-1815)*, inv.nr. 1040, f.20, via ‘Landdagen Gelre’, nr. 2002; GAA, *Hof van Gelre*, inv.nr. 1590, f.1-3, via ‘Landdagen Gelre’, no.869; GAA, GHG, inv.nr. 8, f.144r, via ‘Landdagen Gelre’, nr.1006; GAA, OAA, inv.nr. 1, f.18v-19r via ‘Landdagen Gelre’ nr.1703; GAA, GHG, inv.nr. 684, 689, 690, 700, 701, 703; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, LXXII, LXXVIII, nr.213, 221, 230–231, 247, 297, 343; Van Schaik, *Belasting*, 104–109, 114–115.

Tabel 7.4 Aanleiding en doel van de beden in Brabant, 1356-1406⁶³²

Overleg	Aanleiding	Voorwaarden	Doel
<1356	Blijde inkomst? / Oorlog		
1362 (juli-sept)			
1371 (aug) - 1374 (april)	Oorlog	Bevestiging charter Kortenbergh, Waals Charter, onderzoek hertogelijke ambtsdragers; onderdanen zullen de bede innen, de vorst mag 2 opzichters aanwijzen	Schadeloosstelling van deelnemers slag bij Baesweiler
1383			
1385	Oorlog		
1389-1390	Oorlog		
1393 (aug) – 1394 (dec)	Oorlog	O.a. instandhouding muntordonnanties.	Vrijkopen van de gevangenen van de oorlog met Gulik (1/4 ^e); betaling van hertogelijke schulden (3/4 ^e)
1398?			

In de vijftiende eeuw werden de vorstelijke financiën meer een publiek discussiepunt. Ook andere zaken werden steeds vaker als publiek beschouwd door Standenvergaderingen.⁶³³ Terwijl in Gelre al sinds het begin van de veertiende eeuw gediscussieerd werd over de status van het vorstelijk domein gebeurde dit in de andere vorstendommen pas serieus in de vijftiende eeuw.⁶³⁴ Voor eerdere perioden zijn in elk geval geen gegevens overgeleverd. De manier waarop de veertiende- maar vooral de vijftiende-eeuwse Brabantse Standenvergadering omging met de positie van het domein weerspiegelt de tendens in Gelre. Dit is niet het geval in Holland en Luxemburg.

In Holland lijkt de penibele situatie waarin het domein verkeerde nauwelijks onderwerp van gesprek tussen vorst en onderdanen. In de dagvaarten van de Hollandse Staten komt de term niet voor en bij de intredes van Jacoba van Beieren of Filips de Goede wordt ook niet aan deze inkomstenbron gerefereerd. Alleen bij het

⁶³² Moureaux-Van Neck, 'Un aspect', 66–69; Uyttebrouck, *Le gouvernement* II, 774–829; Verkooren, *Chartes de Brabant*, nr. 5815; Van der Straeten, *Het charter*, 245–247.

⁶³³ Stein, *De hertog en zijn Staten*, 80–81.

⁶³⁴ Alberts, *De staten van Gelre I*, 22–33.

aanvaarden van Jan IV als ruwaard van Jacoba door de Staten van Holland beloofde de vorst dat hij geen domeinen zou bezwaren.⁶³⁵ Aangezien de tekst sterk afwijkt van andere Hollandse intredes en juist aansluit bij de Brabantse traditie,⁶³⁶ lijkt ook hier geen sprake van enige problematisering van de toestand van het domein door de Hollandse Standen. Bij de meeste Hollandse beden werden, voor zover mij bekend, niet vaak eisen gesteld aan de besteding van de inkomsten. De bede van 1427 was gekoppeld aan de vorstelijke belofte om nooit meer delen van het land te verkopen of vervreemden.⁶³⁷ Ook de enorme bede die na de zoen van Delft (1428) werd toegestaan moest voor twee derde worden ingezet om de vorstelijke schulden te delgen.⁶³⁸ Beide beden werden echter (mede) gegund aan Filips de Goede, zodat de vraag is of niet juist hij de drijvende kracht was achter het problematiseren van de status van het domein. In Luxemburg werd de domeinproblematiek nog minder vaak besproken. Alleen de bede van 1419-1422 moest worden ingezet om de schulden van de vorst af te lossen en om rente- of pandbrieven te lossen.⁶³⁹

Dat in de vijftiende eeuw de situatie van het vorstelijke domein vaker werd verbonden aan de beden, lijkt dus een algemeen patroon in de Nederlanden, maar dit had wellicht te maken met de opkomst van de Bourgondische hertogen. Vermoedelijk zorgde intrede van een nieuwe dynastie, gecombineerd met de toenemende financiële druk van de beden én in combinatie met een afname van de domeininkomsten voor een bredere discussie over de vorstelijke financiën.⁶⁴⁰

Om erop toe te zien dat de inkomsten uit de bede daadwerkelijk werden ingezet voor de geëiste doelen, hielden de Staten van Brabant en Gelre een vinger aan de pols bij de uitzetting en de heffing van de bede en het uitgeven van de inkomsten. In 1374 werden Wenceslas en Johanna niet vertrouwd met de toegezegde opbrengst van 940.000 mottoens. De hernieuwd opgerichte Raad van Kortenbergh, bijgestaan door gedelegeerden van de steden en de adel, zou de bede innen en de inkomsten beheren.⁶⁴¹ Uit de bederekeningen van 1383 blijkt dat de steden de geheven gelden in de stadswissel bewaarden, terwijl de vorstin alleen betalingen kon toewijzen op die inkomsten.⁶⁴² Hetzelfde geldt voor de bede van 1394.⁶⁴³ In Gelre hadden de Standen de greep op de landsfinanciën al in 1318 gevestigd. Toen zouden de adel en steden een bede innen en de inkomsten daarvan in tranches overdragen

⁶³⁵ Bos-Rops, Smit en Vlist, *Holland bestuurd*, 207, nr. 53.

⁶³⁶ Van Bragt, *De Blijde Inkomst*, passim; Bos-Rops, Smit en Vlist, *Holland bestuurd*, 207, nr. 53; Vrancken, “Van den goeden regimente”, passim.

⁶³⁷ Over het voldoen aan voorwaarden voor andere beden werd toegestaan is mij niets bekend. Alleen de beden van 1426 en 1427 waren waarschijnlijk doelbelastingen, waarbij de opbrengsten grotendeels bedoeld waren voor de betaling van militairen. Bos-Rops, *Graven*, 210–212; Bos-Rops, ‘Van incidentele gunst’, 26.

⁶³⁸ Bos-Rops, *Graven*, 213–214.

⁶³⁹ ARAB, CC, inv.nr. 2629.

⁶⁴⁰ Stein, *De hertog en zijn Staten*, 103–109.

⁶⁴¹ Vanden Putten, de Pre en 't Kint, *Den huyster ende glorie*, 166–170.

⁶⁴² ARAB, CC, inv.nr. 15716, f.42r.

⁶⁴³ Willems ed., *Les gestes*, II, nr.CLIV.

aan de hertog en zijn vrouw.⁶⁴⁴ Ook tijdens de regering van Arnold was het toezicht sterk gereguleerd. In elk geval bij de beden van 1432, 1442 en 1459 zouden gedelegeerden van de vier kwartieren in hun eigen kwartier de beden innen, waarna de bede-inkomsten beheerd zouden worden door de hoofdsteden.⁶⁴⁵

Zo'n invloed van de Staten op de bede-inkomsten en het uitgeven daarvan is niet zichtbaar in Holland en Luxemburg. Daar betaalden in elk geval de steden een vooraf overeengekomen bedrag, maar hielden zij zelf grip op de heffing ervan. Hoeveel hun heffing bruto opbracht is niet bekend, alleen welk netto-bedrag zij overdroegen aan de tesorier van Holland of de rentmeester-generaal van Luxemburg. In Holland en Luxemburg werden de beden daarenboven niet centraal geadministreerd of geïnd. De centrale rentmeester kreeg ofwel direct de bijdragen van de steden, ofwel netto overschotten op de bedehffing die lokale rentmeesters hadden uitgezet, zonder dat werd geadministreerd wat op lokaal niveau het brutoresultaat was. Een analyse van de Hollandse tesoriersrekening levert daarom geen duidelijk zicht op het uitgeven van de netto-inkomsten uit de beden. Er werd immers niet apart genoteerd of bepaalde uitgaven werden betaald met bede-inkomsten. Dit is niet verwonderlijk, omdat de bede-opbrengsten op de grote berg van vorstelijke inkomsten terecht kwamen. Dit gold ook voor Luxemburg. Deze grote controle van de vorst over de besteding van de bede én het gebrek aan eisen van de Staten hoe de bede moest worden besteed, hangen sterk met elkaar samen. Het wijst erop dat de macht van de vorst ten opzichte van de Standenvergadering in deze twee vorstendommen groter was dan in Brabant of Gelre.

De kracht van een belofte: uitvoering van de overeenkomsten

Dat de Brabantse en Gelderse Standen grote invloed hadden op de heffing en het beheer van de bede-inkomsten betekende in de praktijk niet dat die gelden steeds werden ingezet voor de tevoren gestelde doelen. In Brabant waren de meeste beden bedoeld om de kosten van militaire expedities te dragen. Het is aannemelijk dat de bede-inkomsten van 1356 en 1374 voor dat doel zijn gebruikt. De rekeningen van die beden tonen relatief kleine betalingen aan honderden edelen, die vermoedelijk de hertogin militair bij hadden gestaan en onkosten vergoed kregen.⁶⁴⁶ Andere beden werden niet of niet geheel besteed aan de vooraf overeengekomen doelen, zoals bijvoorbeeld de bede van 1394-1397. De Standen hadden bij de onderhandeling over die bede geëist dat deze voor een kwart werd gebruikt voor het vrijkopen of schadeloosstellen van personen die de vorst hadden bijgestaan in de oorlog met

⁶⁴⁴ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden III*, nr. 178.

⁶⁴⁵ GAA, *OAA*, inv.nr. 1075, f. 33r-33v, 43v-45v, via *Landdagen Gelre*, nr. 120, 974; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 345.

⁶⁴⁶ Burgers en Damen, 'Feudal obligation', 25.

Gelre. De andere drie kwart moest worden ingezet om die buitenlandse schuldeisers te betalen die het meest geneigd waren om Brabantse onderdanen gevangen te zetten.⁶⁴⁷

In de praktijk ging ruim twee derde van de bede-inkomsten naar dertien personen die op het eerste gezicht moeilijk als buitenlands of potentieel vijandig kunnen worden aangemerkt zoals blijkt uit tabel 7.5. Een aanzienlijk deel van de betalingen ging bovendien naar edelen die (mede) als Brabants golden: Sweder van Abcoude heer van Gaasbeek, Raes van de Rivieren heer van Neerlinter, Jan Holland en Gelis heer van Geten.⁶⁴⁸ De hertog van Bourgondië en Maria van Brabant (als hertogin-weduwe van Gelre) waren, net als de graaf van Kleef, de graaf van Salm en de heer van Heinsberg weliswaar ‘buitenlandse’ machthebbers, maar de vraag is echter in hoeverre deze als vijandig golden. Zij vochten juist vaak mee aan Brabantse zijde. De andere inkomsten werden ook voor het grootste deel aan (Brabantse) edelen uitgereikt. Maar twee betalingen werden verricht aan niet als adellijk geïdentificeerde personen: een betaling aan Lombarden (2.514 schilden) en een aan een schepen te Aken (1.488 schild).⁶⁴⁹

Voor allen die betaald kregen gold waarschijnlijk dat zij belangrijke schuldeisers van de vorst waren. Dat zij als eerste werden betaald wijst erop dat de Brabantse Standen inschatten dat deze schuldeisers in staat en van zins waren om Brabantse kooplieden te gijzelen om de hertogin tot betaling te dwingen, zelfs al waren zij Brabants of een belangrijke militaire steun voor Brabant. Zulke buitenlandse schuldeisers waren mogelijk goed op de hoogte van de financiële situatie van hun debiteur blijkt uit een Gelders voorbeeld. Zo wist de hertog van Kleef in 1445 dat de hertog van Gelre, die hij grote sommen geld had geleend, een bede zou verkrijgen. Terstond drong hij bij de Gelderse steden aan op betaling van die schulden.⁶⁵⁰ Het is niet uitgesloten dat schuldeisers van de Brabantse hertogin net zo goed de bededeonderhandelingen volgden en bij toekenning van een bede vooraan stonden om hun deel op te eisen.

⁶⁴⁷ Willems ed., *Les gestes*, II, nr. CLIV.

⁶⁴⁸ Uyttebrouck, *Le gouvernement* II, 653, 700–701, 725; De Win, *De adel*, nr. 51.

⁶⁴⁹ ARAB, CC, inv.nr. 15717, *passim*.

⁶⁵⁰ GAA, OAA, inv. nr. 221, via *Landdagen Gelre*, nr. 1820; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, 230, 231.

Tabel 7.5 Uitgaven van de Brabantse bede van 1394-1397⁶⁵¹

Ontvanger	Aandeel in de bede	
	in oud schild	%
De hertog van Bourgondië	14.665	17,7%
De heer van der Mark (door Jan van Namen)	6.666	8,0%
Maria van Brabant, hertogin van Gelre	6.140	7,4%
(erven van) Jan van Bornival (<i>Bourgeval</i>)	5.476	6,6%
Sweder van Abcoude, heer van Gaasbeek	3.730	4,5%
Raes vande Rivieren, heer van Neerlinter	3.210	3,9%
Jan Holland, ridder	2.748	3,3%
Jan van Weert	2.748	3,3%
De jonggraaf van Salm	2.490	3,0%
Willem en Guy La Trémoille (<i>Latremoillie</i>)	2.420	2,9%
Adolf, graaf van Kleef	2.116	2,6%
Gelijks, heer van Geten / Jauche, ridder	1.888	2,3%
Jan van Loon, heer van Heinsberg	1.707	2,1%
Anderen	27.077	32,6%
Totaal	83.081	100,0%

Het inzetten van de bede voor andere doelen dan overeengekomen was een terugkerend thema. Het grootste deel van de bede-inkomsten werd gebruikt voor toewijzingen door de vorsten. In zulke gevallen beloofde een vorst, soms al voor een bede was toegezegd, om schuldeisers te betalen uit de aankomende bede-inkomsten. In Brabant zijn de belangrijkste uitgaveposten van de bede-inkomsten het gevolg van toewijzingen door de vorst.⁶⁵² Dit was ook het geval in Gelre. Daar werden toewijzingen gebruikt om de schulden te delgen die de vorst bij zijn overste rentmeester had. Van de bede-inkomsten uit de Tieler- en Bommelerwaard van 1432-1434 werd zo'n tweederde betaald aan de overste rentmeester.⁶⁵³ Ook in andere jaren werden grote betalingen gedaan aan de rentmeester(s). De gelden zullen vooral zijn gebruikt om deze functionarissen schadeloos te stellen voor de vorstelijke uitgaven die zij, terwijl zij in functie waren, hadden voorgesloten uit hun eigen vermogen of middels private leningen. De betalingen aan de rentmeesters zullen waarschijnlijk nooit zijn gebruikt om leningen op domeinen af te lossen, het doel van de beden. Dit is in elk geval niet zichtbaar in de bederekeningen.⁶⁵⁴

Naast de bewijzingen zijn veel (vaak kleine) uitgavenposten bekend die duidelijk niet onder de geplande bestemmingen van de beden vielen. Zo werden uit

⁶⁵¹ ARAB, CC, inv.nr. 15717, *passim*.

⁶⁵² Van der Straeten, *Het charter*, I, 245–246, noot 114.

⁶⁵³ GAA, GHG, inv.nr. 685, f.42v.

⁶⁵⁴ In Gelre is slechts een uitgavepost te vinden die verbonden kan worden aan de aflossing van een verpanding. Dit was overigens geen domeinrecht, maar een roerende zaak: een groot crucifix. GAA, GHG, inv. nr. 687, f.26v.

de bede van 1383 in het Brabantse Tienen betalingen voor was en wijn gedaan.⁶⁵⁵ In Gelre zijn in de bederekeningen betalingen opgenomen voor vis, kleding, glas en provisie te vinden, net als voor de afhandeling van speelschulden.⁶⁵⁶

Het is daarom waarschijnlijk dat de meeste bede-opbrengsten niet werden gebruikt voor de vooraf gestelde doelen. Dit is opvallend omdat de Standen tijdens de bedeonderhandelingen het toezicht op het uitzetten, innen en beheren van de bedekomsten hadden opgeëist. Uit verschillende bederekeningen blijkt ook dat zij daadwerkelijk betrokken waren bij het uitvoeren van de bedeheffing. Wellicht speelde mee dat de Standen problemen op de korte termijn als meer urgent zagen dan problemen op de lange termijn. Het op orde brengen van de vorstelijke financiën was een langetermijnprobleem, maar op de korte termijn werden de Standen geconfronteerd met andere zaken. Naast de schuldeisers die een vorstelijk domein in handen hadden, waren er vast ook velen die dit niet hadden. Zij konden betaling van de schulden eisen, en de onderdanen van een niet betalende vorst in gijzeling nemen en diens goederen in beslag nemen. Het was die prangende situatie, handelaren die niet meer vrij konden reizen, die bij verschillende beden aan de orde komt.⁶⁵⁷

Naast de doelen op de korte en lange termijn was er ook een tegenstelling tussen algemene belangen op centraal en lokaal niveau. De doelen op het centrale niveau werden door de verzamelde Standen geformuleerd in hun overleg met elkaar en de vorst. Het is de vraag of die doelen op lokaal niveau nog zo belangrijk waren gevonden zodra steden konden beschikken over de inkomsten uit de beden. Zo gebruikten in Gelre verschillende steden de in hun belastinggebied opgebrachte gelden voor lokale doelen. Al dan niet in overleg met de vorst behielden zij in zulke gevallen delen van de opbrengsten om de lokale verdediging te versterken, of voor minder duidelijk gedefinieerde doelen. Van de bede van 1461-1464 droeg Zutphen bijvoorbeeld maar 100 van de 1.238 gulden die het had geheven over aan de centrale kas.⁶⁵⁸ In Brabant lijken betalingen aan de steden, of het achterhouden van gelden door de steden, minder voor te komen. Wel hadden in Brabant de hoge heren recht om belasting te innen in hun eigen rechtsgebied. Bij de bede van 1374-1379 mocht de heer van Vorselaar zelf in zijn dorpen in Rijen de bede innen tot een som van 12.473 mottoen. Hetzelfde ging op voor de heer van Perwijs die 4.134 mottoen verkreeg.⁶⁵⁹ In Gelre waren de hogere edelen waarschijnlijk wel gerechtigd, of verplicht, tot het ten uitvoer brengen van de bede, maar beheerden zij de uiteindelijke inkomsten juist niet.⁶⁶⁰

⁶⁵⁵ ARAB, CC, inv.nr. 15716, f.42r.

⁶⁵⁶ GAA, GHG, inv.nr. 676, f.13r; GAA, GHG, inv.nr. 687, f. 24v, 26r-27r.

⁶⁵⁷ De bede van 1394-1397 in Brabant, de beden van 1432 en 1435 in Gelre. GAA, OAA, inv. nr. 1075, 33r-34v, via *Landdagen Gelre*, nr. 120; GA Venlo, OSA, inv. nr. 1235, via *Landdagen Gelre* nr. 1191; Willems ed., *Les gestes des Ducs de Brabant*, II, CLIV.

⁶⁵⁸ Van Schaik, *Belasting*, 106.

⁶⁵⁹ ARAB, CC, inv.nr. R3000.

⁶⁶⁰ GAA, GHG, inv.nr. 685, f.38v-42r.

Het is niet waarschijnlijk dat het geld dat steden en edelen achterhielden werd ingezet voor de overeengekomen doelen. Gelderse steden hadden maar relatief weinig vorstelijke domeinen in handen en de uitgaven van bede-inkomsten kunnen niet worden verbonden aan lossing van bezwaarde domeinen. In Brabant is het wel mogelijk dat edelen die belastinginkomsten achterhielden dit deden omdat zij schuldeiser van de hertogin Johanna waren of haar militair hadden gediend. Het lijkt er echter sterk op dat de Gelderse steden en enkele hoge Brabantse edelen het lokale algemene of hun private belang lieten prevaleren boven het centrale algemene belang, een mooi voorbeeld van middeleeuws particularisme.

Het is aannemelijk dat stedelijke besturen weliswaar collectief op het algemeen belang hamerden, maar tegelijk de lasten zoveel mogelijk van hun eigen stad trachtten af te wentelen. Dit is vergelijkbaar met pogingen van de latere regionale Standenvergaderingen om hun vorstendom zo min mogelijk te laten bijdragen aan de Bourgondische en Habsburgse bedden.⁶⁶¹ Het ‘algemeen belang’, de veiligheid van hun handelaren of de status van de vorstelijke domeinen zal de Gelderse steden wellicht aan het hart zijn gegaan, maar dit wilden zij blijkbaar tegen zo laag mogelijke lokale kosten opgelost zien.

De adel en de steden namen hierbij vermoedelijk een verschillende positie in. In Brabant waren edelen de belangrijkste militaire steunpilaren van de vorst en zullen zij hebben geprofiteerd van de compensatie van de kosten van militaire expedities. Er was in die zin geen reden om een afwijking van de afspraken te steunen. Ook in Gelre waren edelen waarschijnlijk gebaat bij het onverkort uitvoeren van de afspraken over het uitgeven van de bede-inkomsten. Daar waren edelen immers de belangrijkste schuldeisers van de vorst, voor zover dit bezwaringen van domeinen met zich meebracht. Zij zullen dus hebben geprofiteerd van de aflossing van bezwaarde domeinen, tenzij zij zelf het domeinbezit hadden nagejaagd.

Het lijkt er sterk op dat vooral steden op het niveau van de Standen de belangrijkste voorvechters waren van de aflossing van bezwaarde domeinen, maar zodra dit mogelijk was van die gemaakte afspraken afwijken. Dit is ook goed zichtbaar bij de bewijzingen op de bedden. In Brabant werden de bede-inkomsten centraal beheerd en moesten bewijzingen daarop dan ook worden gehonoreerd door de beheerders: ergo de gedelegeerden van de Standen, waar de steden de belangrijkste leden waren. In Gelre werden bewijzingen op de bedden vooral betaald uit de inkomsten van het platteland en andere inkomsten die niet werden bewaard in de stedelijke geldkoffers. De steden deden ondertussen een greep in de kas door de gelden die zij beheerden af te romen. In beide vorstendommen waren dus beheerders en controleurs van de belastinginkomsten betrokken bij het voor andere doeleinden gebruiken van die inkomsten.

⁶⁶¹ Blockmans en Prevenier, *De Bourgondiërs*, 173.

7.3 Persoonlijke betrokkenheid van de Standenleden: publiek of privaat belang?

De Standen lijken een gesloten front te hebben gevormd tegenover de vorst, in Brabant en Gelre overigens meer dan in Holland en Luxemburg. In de praktijk was echter geen sprake van eensgezindheid en handelden de steden zeer particularistisch.⁶⁶² Dit is een aanwijzing dat de verschillende Standen en vooral de individuele leden van de Standen verschillende belangen hadden. Dit wordt nog beter duidelijk indien niet alleen de woorden van de verzamelde Standen, maar juist de daden van de individuele leden van de Standen worden geanalyseerd. In de Standenvergadering was er verzet tegen domeinbezwaringen, maar op individueel vlak ondernamen personen die in de Standenvergadering plaatshadden juist pogingen vorstelijke domeinen in handen te krijgen.

Deze dubbele houding is vergelijkbaar met die van stedelijke bestuurders die investeerden in stedelijke schulden. Uit onderzoek naar investeerders in stedelijke schulden blijkt dat stadsbestuurders in functies stedelijke schulden creëerden, maar er tegelijk als privépersoon in investeerden. Dit laatste deden zij vooral als het profijtelijk was. Door de informatie waarover zij als bestuurder beschikten konden zij leningen of renteverkopen mijden waarvan zij wisten dat die een slecht rendement zouden opleveren. Ook meden zij leningen wanneer de stedelijke financiën de nieuwe leningen niet konden dragen.⁶⁶³

Het is mogelijk dat leden van de Standen ook zo handelden, maar zij hadden veel minder informatie over de financiële toestand van het land dan stedelijke bestuurders hadden over de financiële positie van hun stad. Maar het is onwaarschijnlijk dat leden van de Standenvergadering een compleet beeld van de vorstelijke financiën hadden. Het is zelfs de vraag of leden van de hofraad of de vorst zelf dit überhaupt hadden, gezien de totale verspreiding van inkomsten en uitgaven over verschillende niveaus en functionarissen die op verschillende tijden verslag uitbrachten. Het was bovendien niet voor alle leden van representatieve instellingen mogelijk om te anticiperen op domeinbezwaringen omdat de vorst deze acties deels autonoom ondernam of vooral de adel betrok bij zijn beslissingen. Mede door de informatie-asymmetrie was investeren in deze vorm van vorstelijke schuld risicovol.

Verstandiger was het om geld uit te lenen aan de vorst rond het moment dat een bede werd toegestaan. Bestuurders konden anticiperen op de toekenning van beden, waar zij immers zelf over meebeslisten, en besluiten om te investeren in vorstelijke schulden of namens de vorst schulden aan te gaan. Het was voor hen potentieel lucratief een domein in pand te nemen, eventueel tegen een hoge

⁶⁶² Stein, *De hertog en zijn Staten*, 81–84.

⁶⁶³ L. Derycke, 'The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century', in: M. Boone, K. Davidss en P. Janssens ed., *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (15th - 18th centuries)*. Studies in European urban history (1100-1800) 3 (Turnhout 2003) 165–181, aldaar 166–169, 172–174; Van der Heijden, *Geldschietters*, 165–169; De Vijlder en Limberger, 'Public or private interest', 312–321.

aflossingssom, op een moment dat een bede aanstaande was. De bede-inkomsten moesten immers vaak worden ingezet om domeinen te lossen. Het uitlenen van geld aan de vorst rond zo'n periode kon relatief veilig zijn. De schulden werden immers terugbetaald uit publieke middelen in plaats van uit de vorstelijke financiën die nu juist ontoereikend waren om alle uitgaven te dekken. Om dit na te gaan zijn de leden van de Standenvergaderingen geanalyseerd.

De betrokkenheid van individuele leden van de Standen, voor zover zij zijn te achterhalen, verschilde sterk. Van de Brabantse religieuze instellingen die in de Standenvergadering deelnamen hield alleen de abdij van Postel een claim op de vorstelijke domeinen. Zij verkreeg de rente op de inkomsten uit 's-Hertogenbosch echter al in 1340 uit handen van hertog Jan III en diens dochter, de latere hertogin Johanna.⁶⁶⁴ Van een grootschalige vermenging van publieke en private belangen door (leden van) de eerste stand in Brabant is hier dan ook geen sprake. Elders nam de eerste stand geen deel aan de Standenvergaderingen.

De betrokkenheid van edelen bij de domeinbezwaren was juist zeer groot, zij vormden immers de belangrijkste groep domeinhouders in alle vorstendommen, zo is vastgesteld in hoofdstuk 6. In Brabant en Gelre waren edelen per definitie lid van de tweede stand maar is de vraag in hoeverre zij alle politiek actief waren. Voor de hoge edelen, van wie politieke betrokkenheid zeer aannemelijk is, is beter te analyseren in hoeverre zij bezwaarde domeinen in handen hielden.

In Gelre waren de hoge edelen in belangrijke mate betrokken bij domeinbezwaren. Acht van de elf bannerheren hield via een of andere vorm van bezwaring een vorstelijk domein in handen. In de andere vorstendommen was de hoge adel maar beperkt betrokken bij domeinbezwaren. Van de 41 Brabantse heren die als baanrots of baron te identificeren zijn,⁶⁶⁵ hielden maar tien heren een domeinrecht.⁶⁶⁶ Indien de groep Brabantse topedelen wordt uitgebreid met de acht hoogadellijke personen die het charter van Kortenberg ondertekenden in 1372 of in 1356 als hoogste adel naar voren kwamen, komen nog twee heren als domeinhouder voor. Zij hielden hun rente op de domeinen echter al (ver) voor aanvang van de regering van hertogin Johanna.⁶⁶⁷ In Holland hadden de hoge edelen bijna allemaal een vorstelijk domein via bezwaring. De Hoekse edelen Wassenaar, Brederode en Montfoort verkregen deze van Willem VI en Jacoba, terwijl de Kabeljause Egmond

⁶⁶⁴ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.19v, 88v; Verkooren, *Chartes de Brabant*, nr. 8632, 9105.

⁶⁶⁵ H1.2 en Damen, 'Prelaten, edelen en steden', 48–61.

⁶⁶⁶ Deze domeinen hoorden echter niet allemaal thuis in de domeinstaat. Omdat zij geen aangifte hadden willen doen van de vorstelijke domeinen die zij hielden, ten behoeve van het opmaken van de domeinstaat, werden er van uit gegaan dat zij die rechten op problematische wijze hadden verkregen. Zoals de rechten op Nispen, Zundert en Gageldonk, die Jan van Polanen (heer van de Leck en Breda) in 1388 had verkregen van hertogin Johanna. In 1416 had de graaf van Nassau, die in deze rechten was getreden door zijn huwelijk met Johanna van Polanen, geen brieven getoond om zijn rechten op die dorpen te staven. In de domeinstaat komt deze dus naar voren als illegaal. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.17v, 21r, 51r, 89v, 94r; ADN, *Série B*, inv. 20146, f.7v.

⁶⁶⁷ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.5r, 43v, 77r; ARAB, CC, inv.nr.11, f.111r-v.

zijn domein van Jan van Beieren verkreeg.⁶⁶⁸ De domeinrechten die zij via bezwaring hielden waren echter van beperkt belang, het betrof kleine rentebetalingen.⁶⁶⁹ Voor Luxemburg is niet bekend uit welke edelen de toplaag van de adel bestond. Bekende hoge edelen, zoals de graaf van Vianden en de graaf van Salm zijn niet terug te vinden onder de domeinhouders. Alleen de heer van Autel, die meer op grond van zijn positie aan het hof dan op basis van het bezit van hoge heerlijkheden tot de belangrijkste adel wordt gerekend, hield wel vorstelijke domeinen.⁶⁷⁰ In de andere drie vorstendommen was de hoge adel wel betrokken bij de bezwaring van vorstelijke domeinen en is sprake van een vermenging van publieke en private rollen, zij het in verschillende mate.

Tabel 7.6 Adellijke gedelegeerden van de Standenvergaderingen als domeinhouders

Vorstendom	Soort gedelegeerden	Aantal leden	Aantal domeinhouders	Hield domein vóór functie
Brabant	Bedeontvangers (1372)	10	2?	1?
	Raad van Kortenberg (1372)	4	1	-
	Bedeontvangers (1392)	7	2	2
Gelre	Raad van Zestien (1423-1432)	16	4	2
	Adellijke representanten (1432)	7	1	1
	Adellijke representanten (1441)	16	8	5
	Raad van Zestien (adellijk) (1448)	8	7	4
	Adellijke representanten (1459)	9	5	4

Voor Brabant en Gelre zijn voor verschillende perioden de adellijke personen bekend die een rol als toezichthouder over de vorst of diens financiën uitvoerden namens de Standen. Van de adellijke representanten van de Standenvergaderingen had maar een beperkt aantal een claim op een vorstelijk domein. In Brabant hield in elk geval een, mogelijk een tweede, bedeontvanger in 1372 een vorstelijk domein. Ook van de ontvangers in 1392 hadden er maar twee een bezwaard domeinrecht in handen. Het was vooral in Gelre en vooral naarmate de regering van Arnold van Gelre voortschreed, dat representanten van de Standen de beschikking kregen over vorstelijke domeinen, of deze zelf najaagden. Leden van de Raad van Zestien en de representanten van de tweede stand hadden zeker vanaf 1441 in meerderheid een vorstelijk domein in handen is te zien in tabel 7.6.

⁶⁶⁸ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.15r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.32v; NA, *AGH*, inv.nr. 712, f.155r.

⁶⁶⁹ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.4v-5r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.30v; NA, *AGH*, inv.nr. 244, f.79.

⁶⁷⁰ Petit, 'Les états', 93–94; Reichert, *Landesherrschaft*, 655–656.

De verstrengeling tussen private en publieke rollen kon, naar moderne maatstaven, problematische vormen aannemen zo toont het voorbeeld van Dirk van Bronkhorst, heer van Batenburg. Dirk was heer van een buiten Gelre gelegen heerlijkheid, maar in de praktijk gold hij als een van de belangrijkste Gelderse edelen. Hij was in 1432 en 1441 representant van de adel en maakte deel uit van de tweede Raad van Zestien (na 1448). In deze publieke functies moest hij namens de Standen toezicht houden op de manier waarop de vorst omging met zijn domeinen en zorgen dat bedde-inkomsten werden gebruikt om bezwaarde domeinen af te lossen. Echter, in de periode 1440-1444 joeg hij actief het pandbezit van een grote collectie domeingoederen na die op dat moment in handen was van een voormalige overste rentmeester. Hij werd hiermee de belangrijkste schuldeiser van de Gelderse hertog, gemeten naar de aflossingssommen op de domeinen. Bovendien zegde hij juist in 1441, toen een bedde aanstaande was, aan een crediteur van de vorst toe om zijn persoonlijke invloed op de vorst te gebruiken om met de bedde-inkomsten de schuld af te betalen.⁶⁷¹ Hier werd de ‘publieke’ functie dus ingezet om private doelen te bereiken.

Tabel 7.7 Bezwaarde vorstelijke domeinen in stedelijke handen

Vorstendom	Stedelijke nederzettingen	Politiek betrokken	Steden met domeinen	Steden met domeinen
Brabant	127	ca. 20	8	Brussel, Herentals, 's-Hertogenbosch, Leuven, Lier, Maastricht, Tienen, Vilvoorde
Holland	30	30	1	Haarlem
Luxemburg	15	15	1	Luxemburg
Gelre	22	4?	12	Arnhem, Elburg, Erkelens, Geldern, Groenlo, Lochem, Harderwijk, Nijmegen, Roermond, Tiel, Venlo, Zutphen,

Ook leden van de derde stand hielden vorstelijke domeinen. Vooral in Brabant en Gelre beschikten steden, als rechtspersoon, veelvuldig over vorstelijke domeinen. In Brabant waren dit over het algemeen relatief kleine rechten of onroerende zaken in de stad, zoals locaties waar vlees verkocht kon worden, of de kraan om schepen mee te lossen.⁶⁷² Dit waren domeinrechten die een direct economisch belang hadden voor de stad. In Gelre was dit niet altijd het geval. Daar beschikten de steden over tollën,

⁶⁷¹ Ligthart, ‘Involvement of the Guelders’ Estates’, 65.

⁶⁷² ARAB, CC, inv.nr. 436, f.30r-33v.

molens, gruitrechten en jaarrenten van honderden Rijnspondens.⁶⁷³ Hierbij waren overigens grote verschillen zichtbaar tussen de steden. Waar Nijmegen voor tienduizenden Rijnspondens financieel betrokken was bij de vorst, hadden andere steden leningen verstrekt van hooguit enkele duizenden Rijnspondens, voor zover deze leningen überhaupt waren verzekerd op domeinen.

Naast de steden, die als rechtspersoon domeinen hielden, hadden ook individuele stadsbestuurders als natuurlijke personen vorstelijke domeinen in handen gekregen via bezwaren zo blijkt uit tabel 7,8. In weerwil van de weerstand van stedelijke bestuurders tegen het belasten van vorstelijke domeinen, waren zij en hun familieleden betrokken bij de uitholling daarvan. Negentien personen uit 's-Hertogenbosch, Brussel of Arnhem vervulden én een bestuurlijke stedelijke functie én beschikten over een bezwaard vorstelijk domein. Nog twee personen die een domein hielden waren wellicht Leidse bestuurders.⁶⁷⁴ De verschillen in aantallen tussen Arnhem en Brussel zijn deels te verklaren uit bronnenschaarste: voor Brussel zijn alleen de namen van schepenen en ontvangers gepubliceerd, net als die van de leden van de belangrijkste geslachten in 1376, voor Arnhem die van het gehele bestuursapparaat. Daarnaast speelde de oligarchisering een rol. Die was in Arnhem sterker dan in Brussel. Omdat in Arnhem bestuurders een onbeperkte ambtstermijn hadden bleven zij langer aan en werden minder personen betrokken bij het bestuur dan in Brussel.⁶⁷⁵ Daarmee was automatisch de kans groter dat zij in functie waren tijdens een of meerdere bedoenderhandelingen.

⁶⁷³ GAA, *GHG*, inv.nr., 48.1, f.42r; GAA, *GHG*, inv.nr. 1676, f.4v, 15r-16v; GAA, *GHG*, inv.nr. 795, f.10r; GAA, *GHG*, inv.nr., 784, f.27v.

⁶⁷⁴ Willem Philipsz. hield een stuk grond in Northolland en had dit geërfd van zijn vader, die het in april 1416 van graaf Willem VI had verkregen. Deze Willem Philipsz. kan de gelijknamige Leidse schepenen uit 1424-1425 zijn. Daarnaast hielden een Werembout of Wermolt en zijn broer een rente uit de inkomsten in Northolland. Mogelijk komt hij overeen met Wermolt Janz. die tussen 1420 en 1443 afwisselend (en niet elk jaar) schepenen en burgemeester was. NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.6r, 8r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.31r-v; Bijlagen bij het proefschrift van Hanno Brand via <https://oudleiden.nl/publicaties/bronnenpublicaties-jan-van-hout>, speciaal de lijsten met schepenen en burgemeesters <https://oudleiden.nl/naam-16>. Laatst geraadpleegd op 22 januari 2019. H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* 6. Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries (Leuven en Apeldoorn 1996).

⁶⁷⁵ Van Parys, 'Notes'; Laurant en Roelandt, *Les échevins I*; Verkerk, *Coulissen van de macht*.

Tabel 7.8 *Vorstelijke domeinen in handen van steden, hun bestuurders en bestuurlijke families*⁶⁷⁶

Stad	Vorstelijk domein in handen steden	Stedelijke bestuurders als domeinhouder	Leden bestuurlijke families als domeinhouder*
Leuven (1356-1406)	1		> 3
Brussel (1356-1406)	2	9 v.d. ca. 200	4*
's-Hertogenbosch (1356-1406)	2	3 v.d. ca. 150	2 (?)
Dordrecht (1417-1433)	-		4
Haarlem (1417-1433)	1		
Leiden (1417-1433)	-	2?	5
Luxemburg (1411-1444)	1		
Arnhem (1423-1473)	1	7 v.d. ca.80	14
Nijmegen (1423-1473)	6		
Roermond (1423-1473)	1		
Zutphen (1423-1473)	2		> 2

* Meerdere domeinhouders stamden weliswaar uit de bestuurlijke families, maar worden in de bronnen vooral geïdentificeerd als adellijk, zoals Jan van den Biscopdomme. Anderen droegen weliswaar de naam van een bestuurlijk geslacht, maar kunnen niet zonder meer tot die familie worden gerekend, zoals Dirk van den Heetvelde.⁶⁷⁷

Naast actieve bestuurders hadden nog minimaal 34 leden van bestuurlijke families, die zelf niet bestuurlijk actief waren, bezwaarde vorstelijke domeinrechten in handen. Het is waarschijnlijk dat onder de domeinhouders nog veel meer stedelijke bestuurders te vinden zijn, maar dit is bij gebrek aan overzichtsstudies van de elites van andere steden niet na te gaan. Behalve bestuurders en hun (vermoedelijke) familie, waren ook andere stedelingen actief betrokken bij de domeinbezwaringen. Dit hoeft niet te verbazen, want het middeleeuwse patriciaat was structureel betrokken bij de pacht van vorstelijke domeinen en de aankoop van (al dan niet

⁶⁷⁶ H. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* 6. Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries (Leuven en Apeldoorn 1996); Cuvelier, 'De oorsprong'; Huizinga, 'De opkomst', 357; Jacobs, *Justitie en politie*, 31; Van Kan, *Sleutels*; Van Kan, 'De politieke elite', 262-263; Laurant en Roelandt, *Les échevins* I, passim; Pauly, *Luxemburg*, I, 68-70; R.W.M. van Schaik, 'Zutphense geschiedenis: van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw', in: W.Th.M. Frijhoff en e.a. ed., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 48-83, aldaar 71; A. Schuttelaars, *Heren van de raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen 1998) 85; J.J. Temminck, 'De ontwikkeling van de autonomie van de stad Haarlem in de middeleeuwen', *Holland* 1 (1969) 116-130, aldaar 119; Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 19-25, 44, 593-597; Van Uytven, 'Sociale groepen', 217-219; Verkerk, *Coulissen van de macht*, 84-86.

⁶⁷⁷ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.40v; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 6920; Van Parys, 'Notes', VIII-X.

vorstelijke) domeinen rond de stad waar zij woonden.⁶⁷⁸ Dit is het beste na te gaan voor Arnhem. Juist de burgers van die stad hielden grote delen van de bezwaarde domeinen in het kwartier Arnhem.⁶⁷⁹ De betrokkenheid van individuele burgers wijst er op dat het investeren in vorstelijke domeingoederen een buitenkans was die men niet graag aan zich voorbij liet gaan.

Gezien de stedelijke weerstand tegen domeinbelasting is de persoonlijke betrokkenheid van stedelijke bestuurders opvallend te noemen. Dit is een extra aanwijzing dat stedelijke weerstand, of weerstand van de Standenvergadering tegen domeinbezwarende vooral met de mond werd beleden en vooral op centraal niveau speelde. Op lokaal niveau trachtten leden van de stedelijke elites juist te profiteren van deze situatie. Verschillende stedelijke bestuurders die een vorstelijk domein hielden waren bovendien actief betrokken bij de beddeonderhandelingen waar de problematische vorstelijke financiën ter sprake kwamen. In jaren dat de Standen de vorst kapittelden over de status van het domein, of beden werden toegekend om de vorstelijke financiën te saneren of versterken hielden of verkregen stadsbestuurders een vorstelijk domein.⁶⁸⁰ In Brabant waren ten minste twee van de negen bestuurders die een vorstelijk domein hielden betrokken bij de beddeonderhandelingen. De zwagers Willem Maarten en Jan Esselen waren in respectievelijk 1356 en 1374 in functie als schepen. Beiden beschikten in die jaren over een vorstelijk domeinrecht toen de beden werden toegekend.⁶⁸¹ Hoewel de bedde moest worden gebruikt om militaire uitgaven van de vorst te dekken, was de bedde nodig omdat de vorstelijke domeinen door bezwarende onvoldoende inkomsten genereerden. Dit was immers de klacht van de hertogin.

De combinatie tussen het uitoefenen van een bestuursfunctie en het verkrijgen van een vorstelijk domein kan wijzen op het masseren van stedelijke bestuurders door de vorst, bijvoorbeeld om een bedde te verkrijgen. Door lacunes in de bronnen is niet voor alle bestuurders vast te stellen of zij het domein verkregen, tijdens of rond hun bestuursperiode. Voor Arnhem is dit wel vast te stellen. Daar gold dat de helft van de bestuurders die een vorstelijk domein in bezit had, dit verkreeg rond de

⁶⁷⁸ Van Kan, *Sleutels*, 73; Nicholas, *Town and countryside*, 268, 272, 280–283; Van der Schoor, *Het ontstaan*, 140; Pauly, *Luxemburg, I*, 439–441, 443, 464; R.W.M. van Schaik, ‘Nijmegen, Arnhem en de Betuwe. De relatie stad-platteland rond 1500’, *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* XXVI (1979) 97–113, aldaar 97–99, 102, 106; Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 597.

⁶⁷⁹ Ligthart, ‘Verpanding van domeingoederen’, 64, 70.

⁶⁸⁰ Heer Nicolas de Swaef / Zwaef, was actief als bestuurder van Brussel in de jaren 1371–1404. Hij verwierf een rente in 1385 of 1386. De heren Jan en Wouter van Heetveld verkregen hun domein in 1389–1390 maar waren pas later actief. De patriciër Jan Maarten hield sinds 1344 een rente. Zijn (schoon)zoons Willem Maarten en Jan Esselen waren beiden actief in het stedelijk bestuur. Jan sporadisch in de jaren 1360–1370, Willem vanaf 1356. ARAB, CC, inv.nr. 11, f.219r; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.14r-v, 36r-37v, 90v; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 639, 681, 684, 693; GAA, *GRK*, inv.nr. 194, f.1r-3r, 4v-5r; GAA, *GRK*, inv.nr.794, f.26v; GAA, *GRK*, inv.nr. 795, f.12v; GAA, *CHA*, inv.nr. 2490 en 2491; ARAB, CC, inv.nr. 436, f.9r, 14v, 29r, 80v, 91r.

⁶⁸¹ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.36r-v; ARAB, *Charters Brabant*, inv.nr. 693; Laurant en Roelandt, *Les échevins* I, 50–59.

periode dat zij actief waren in het stadsbestuur. In Arnhem hadden alle zeven bestuurders die een vorstelijk domein in handen hadden, gedurende hun ambtstermijn te maken met bedede onderhandelingen.⁶⁸² Daarbij hielden drie van hen een domein terwijl zij actief waren als bestuurder van Arnhem en gedurende bedede onderhandelingen de vorstelijke domeinaantasting bekritiseerden.⁶⁸³

Het is niet voor elke bestuurder afzonderlijk aan te tonen, maar één voorbeeld geeft wel heel duidelijk aan dat ook voor stedelijke bestuurders de private en publieke rol botsten. De Arnhemmer Gelis ingen Nuweland was in 1435-1436 en 1439-1456 actief als schepen en burgemeester en dus betrokken bij de onderhandelingen over vier beden. Hij hield minstens drie domeinrechten, verkregen in 1431, 1437 en 1448. De laatste verkreeg hij in een jaar dat hij ook optrad als stedelijk bestuurder, maar hij kreeg alle drie de domeinrechten in handen doordat hij het bezit actief najoeg.⁶⁸⁴ Rond de perioden waarin hij zijn eerste twee domeinrechten verkreeg, 1431 en 1437, onderhandelden de Standen met de hertog over beden. De inkomsten uit de bede moesten worden ingezet om bezwaarde domeinen af te lossen. In 1448, toen Gelis opnieuw een bezwaard vorstelijk domein verkreeg, was ook sprake van zo'n bede. Gelis was toen als bestuurder van Arnhem direct betrokken bij de onderhandelingen, of in elk geval bij de uitvoering van de overeenkomst met de vorst. Door zelf een domein in pand te nemen droeg hij bij aan de ondergraving van de financiële situatie van de vorst en de noodzaak van een bede.

Het is opvallend dat individuele leden van stedelijke besturen en hun familie wel genegen waren om bezwaarde domeinen in handen te nemen, maar dat tegelijkertijd op bestuurlijk niveau werd geprotesteerd tegen deze uitholling van de vorstelijke financiën. Omdat geen notulen van de beraadslagingen van de Standenvergaderingen zijn overgeleverd maar alleen de resultaten van die beraadslagingen, is niet na te gaan of bestuurders die zelf een domein hielden zich ook keerden tegen deze praktijken. Het is goed mogelijk dat de weerstand tegen

⁶⁸² Er komen twee Wijnands van Arnhem voor in 1424, 1431-1442, 1447-1464, 1466, 1469-1472, in sommige jaren treden zij beiden op. Welk van de twee het vorstelijk domein hield is onbekend. Jan van Broichusen komt voor in 1435, 1437, 1439-1466 en 1470. Steven Ploech / Ploeg was bestuurder in 1435, 1437, 1439-1466 en in 1470. Jacob Bierwisch was van 1429 tot 1439 bestuurder in Arnhem en hield sinds 1432 een domein in handen. Gijsbert van Mekerem was in 1426 en 1428-1440 bestuurder, hield een domein sinds rond 1432. Gelis ingen Nuweland bestuurdde in 1435-1456, verkreeg domeinen in 1431, 1437 en 1447. Gijsbert van der Hoeven komt tweemaal voor in Arnhem, in de periode 1409-1428 en in 1450-1460. De in de eerste periode besturende persoon verkreeg onder hertog Reinald, in 1422 een domein, doch behield deze onder hertog Arnold en was betrokken bij de bede van 1425. GAA, *GHG*, inv.nr., 48.1, f.45v, 46v; GAA, *GHG*, inv.nr. 193, f.49v-51r; GAA, *GHG*, inv.nr., 784, f.28ar, 32r; GAA, *GRK*, inv.nr. 16, f.19v-20r; GAA, *GRK*, inv.nrs. 747, 2076, 4096, f.18r-v; GAA, *CHA*, inv.nr. 2382; Verkerk, *Coullissen van de macht*, passim.

⁶⁸³ GAA, *GHG*, inv.nr., 48.1, f.45v, 46v; GAA, *GHG*, inv.nr. 193, f.49v-51r; GAA, *GHG*, inv.nr., 784, f.28ar; GAA, *CHA*, inv.nr. 2382; Ibid.

⁶⁸⁴ Hij hield hertogelijke tienden te Elst die hem waren verkocht, maar die mochten worden afgelost, net als een hertogelijke hoeve. Daarnaast had hij een rente op de vorstelijke domeinen afgelost namens de hertog en zelf in pand gekregen. GAA, *GHG*, inv.nr., 48.1, f.46v; GAA, *GHG*, 193, f. 49v-51r; GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f.36r; GAA, *GRK*, inv.nr. 4096, f.18r-v; GAA, *GRK*, inv.nr. 4474; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 246.

domeinbezwareling vooral kwam van stedelijke bestuurders die geen vorstelijk domein in handen kregen. Ook kan het zijn dat de bestuurders kapitaal aan de vorst verstrekten, gedekt door domeinen, met het doel om deze met publieke middelen te laten aflossen. Zonder de toekenning van een bede die zou moeten worden ingezet om domeinen af te lossen, zouden zij de vorst wellicht geen lening hebben verstrekt. Daar staat tegenover dat voor anderen het in handen krijgen van het domein een doel op zich was en zij niet direct de behoefte hadden aan aflossen van de lening die op dat domein rustte.

Besluit

In de onderzochte perioden was het vorstelijke domein niet meer het strikte private bezit van de vorst. Leden van de elite werden betrokken bij het bezwaren van domeinen, maar drongen via Standenvergaderingen ook aan op sanering van de vorstelijke financiën, c.q. de domeinen. Dat de Standenvergaderingen in sommige vorstendommen fel gekant waren tegen domeinbezwareling betekende niet dat alle individuele leden hier op tegen waren. De verschillende Standen bestonden uit groepen en personen die op individueel niveau en op groepsniveau andere belangen hadden. Ook is mogelijk dat hun private belangen op centraal niveau opzij werden geschoven ten gunste van het algemeen belang. Dit had niet tot gevolg dat de individuen die deel uitmaakten van, of als gedelegeerden optraden namens Standenvergaderingen, zich op lokaal niveau ook keerden tegen deze domeinbezwareningen. Sterker nog, sommigen van de grootste vorstelijke schuldeisers waren te vinden onder de personen die sterke invloed hadden op het besluit of er een bede zou worden toegewezen en onder welke voorwaarden.

De weerstand van de Standen als geheel werd vermoedelijk vooral gedreven door de steden. De domeinbezwareningen werden veelal goedgekeurd door edelen uit de vorstelijke omgeving, terwijl de adel als groep ook de meeste bezwaarde domeinen in handen had zoals duidelijk werd in het vorige hoofdstuk. Het waren hierbij niet de hoge edelen, maar de lagen eronder die veel domeinen in handen hadden, al waren hier niet altijd de grootste schulden mee gemoeid. Onduidelijk is in hoeverre zij politieke invloed hadden. Belangrijke edelen die wel politieke invloed hadden, hielden, behalve in Gelre, nauwelijks vorstelijke domeinen. Religieuze instellingen hielden weliswaar bezwaarde vorstelijke domeinen, maar zij werden, behalve in Brabant, niet betrokken bij de politiek. De Brabantse instellingen die wél onderdeel vormden van de Standenvergaderingen hielden bovendien geen domeinen in handen. In die zin trad nauwelijks een vermenging op tussen de publieke en private rol van individuele leden van de Standen.

Ondanks de weerstand van stadsbesturen als collectief, waren juist ook stedelijke bestuurders persoonlijk betrokken bij de domeinbezwareling. In Gelre gaven

de vier hoofdsteden toestemming voor het bezwaren van vorstelijk domeinbezit. Het waren ook de steden die hamerden op het inzetten van de bede-inkomsten om de vorstelijke financiën te saneren. Dit betekende niet dat dit in de praktijk ook gebeurde. Hoewel de steden grote invloed hadden op de heffing van de bede en het beheer van de inkomsten daaruit, werden de overeengekomen doelen nauwelijks behaald. Juist steden die bede-inkomsten beheerden deden zelf een greep in de kas. In hoeverre dit het uiteindelijke doel diende waarvoor de bede was geheven blijft vaak onduidelijk, maar het valt niet uit te sluiten dat de steden hun rol als schatkistbewaarder gebruikten om hun eigen vorderingen op de vorst met voorrang voldaan te krijgen.

8 Veranderende vorstelijke financiering?

Traditioneel stellen historici dat de domeininkomsten in de late middeleeuwen en vroege nieuwe tijd hun functie als belangrijkste financieringsbron van vorsten verloren aan beden: de door Schumpeter geïntroduceerde overgang van een *Domain state* naar een *Tax state*.⁶⁸⁵ Bonney en Ormrod onderscheiden deze twee financieringsvormen van elkaar door te kijken naar de inkomstenstroom die de ‘larger proportion’ van de inkomsten van de vorst of overheid leverde,⁶⁸⁶ hier gedefinieerd als ten minste 50% van de inkomsten uit domeinen of uit beden. Om de financiële betekening van de domeinen vast te kunnen stellen en na te gaan in hoeverre de onderzochte vorstendommen *Domain states* waren, zijn de inkomsten uit verschillende bronnen vergeleken.

Naast de inkomsten uit de domeinen, die in hoofdstuk 3 al zijn geanalyseerd, zijn in dit hoofdstuk de inkomsten uit domeinbezwarende, publieke rentenverkoop en beden onderzocht. Hierbij is ten eerste aandacht voor de opbrengsten van domeinbezwarende (paragraaf 8.1). Die zijn in eerder onderzoek veelal buiten beschouwing gelaten omdat wordt gefocust op de kosten van domeinbezwarende: op de lange termijn holde dit financieringsinstrument de vorstelijke domeininkomsten immers uit. Bij eerder onderzoek naar publieke rentenverkoop en beden ligt de nadruk veelal op de inkomsten, die bovendien te positief werden voorgesteld. In paragraaf 8.2 is meer aandacht voor de kosten om die inkomsten te verwerven, deze verlaagden immers de totale opbrengst. In paragraaf 8.3 volgt een vergelijking tussen domeininkomsten, inkomsten uit domeinbezwarende, publieke rentenverkoop en beden en wordt antwoord gegeven op de vraag in hoeverre de onderzochte vorstendommen *Domain states* dan wel *Tax states* waren.

8.1 Kosten en baten van domeinbezwarende

In het onderzoek naar domeinbezwarende staan meestal de indirecte financiële en politieke kosten centraal. Er is veel minder aandacht voor de directe kosten, of de financiële baten. Domeinbezwarende bracht voor de vorst weliswaar kosten met zich mee, maar leverde, naast de sociale en politieke opbrengsten, ook financiële baten op. Vorsten hoefden vermoedelijk geen directe kosten te maken om domeinen te bezwaren. Deze zijn in elk geval niet zichtbaar. Wel is bekend dat schuldeisers

⁶⁸⁵ Uyttebrouck, ‘Notes et réflexions’; Petit, *Les aides*; Blok, ‘De financiën’.

⁶⁸⁶ Bonney en Ormrod, ‘Crises’, 14.

kosten maakten om schulden terugbetaald te krijgen.⁶⁸⁷ Het is waarschijnlijk dat hoge kosten om een domein in pand te nemen werden doorberekend aan de vorst, bijvoorbeeld via een relatief lagere pandsom, maar dit is in geen geval aan te tonen. Deze kosten zijn hier dan ook buiten beschouwing gelaten.

De bekende indirecte kosten van domeinbezwarende bestonden eruit dat deze financieringsmethode op de lange termijn funest was voor de vorstelijke financiën. Immers, de domeinverpanding zorgde voor inkomstenderving omdat domeininkomsten waarover de vorst voorheen kon beschikken direct naar pandhouders vloeiden. De vestiging van renten op de domeinen zorgde voor een jaarlijks terugkerende uitgavenpost waarbij delen van de domeininkomsten direct werden uitgegeven ten gunste van rentehouders.

Tegenover deze kosten stonden echter ook baten. Op de korte termijn bood domeinbezwarende een mogelijkheid om over grote sommen geld te beschikken of uitgaven te doen die anders niet financieel gedekt konden worden. Een bijkomend voordeel was, dat de interest die betaald werd over leningen die op domeinen waren verzekerd lager was dan bij andere kredietvormen zoals in hoofdstuk 4 is vastgesteld. Op de langere termijn kunnen domeinbezwarende eveneens profijtelijk zijn geweest. Tenminste, als het externe kapitaal dat op deze wijze werd aangetrokken werd ingezet om de vorstelijke inkomsten te verhogen. Dit gebeurde in de onderzochte vorstendommen echter niet.⁶⁸⁸ Inkomsten uit domeinbezwarende werden vermoedelijk vooral gebruikt voor het opvangen van financiële tegenvallers op de korte termijn en niet voor financieel renderende investeringen. Dit is echter moeilijk na te gaan omdat zij geen geormerkte inkomsten vormden. Er is dus geen directe relatie vast te stellen tussen inkomsten uit domeinbezwarende en specifieke uitgaven.

Aflossingssommen en gedeelde inkomsten

Hoe hoog de exacte schuld was die de onderzochte vorsten gedurende hun regering op hun domeinen hebben verzekerd is niet bekend, maar deze is voor dit onderzoek gereconstrueerd. In tabel 8.1 is een beredeneerde inschatting gepresenteerd van de financiële situatie aan het einde van de regering van de vier vorsten die in dit onderzoek centraal staan. De reconstructie omvat de inkomsten van de vorst, zoals vastgesteld in hoofdstuk 3, aangevuld met een schatting van de gedeelde inkomsten en het totaal aan schulden dat op de domeinen was gevestigd.

⁶⁸⁷ Nijsten, *Het hof van Gelre*, 66.

⁶⁸⁸ De pogingen van Wenceslas om de Brabants-Luxemburgse macht ten oosten van de Maas uit te breiden leidde tot grote financiële problemen. Ook de verovering van Arkel door de graven van Holland, gefinancierd met geleend geld en op kosten van de steden, kostte meer dan het aan directe inkomsten opbracht. Laurent en Quicke, *Les origines*, 40–50; Waale, *De Arkelse oorlog*, 195–200.

De geschatte gederfde inkomsten bestaan uit de som van alle gemiste inkomsten die in de domeinstaten zijn genoteerd. In de Hollandse en Gelderse domeinstaten staan de totale gederfde inkomsten opgenomen, voor Brabant is dit totaal uit de domeinstaat te destilleren door de afzonderlijk opgegeven gederfde inkomsten op te tellen. De Luxemburgse bron geeft dit soort cijfers niet. De gerealiseerde en de gederfde inkomsten samen vormden het potentieel aan vorstelijke ordinair inkomsten.

Voor Holland geeft de domeinstaat uit Lille een overzicht van het totaal aan schulden dat op de domeinen was gevestigd.⁶⁸⁹ Dit bedrag is niet onproblematisch. Ten eerste is deze som beïnvloed door dat deel van de bezwaarde domeinen dat niet zomaar kon worden afgelost. Dit betrof minstens de helft van de bezwaarde domeinen, gemeten naar de misgelopen inkomsten. De domeinstaat gaf als aflossingssom voor dit soort bezwaarde domeinen tien maal de jaarlijkse (geschatte) opbrengst.⁶⁹⁰ Ten tweede kan de in de domeinstaat uit circa 1450 gegeven schuld lager of juist hoger zijn dan de schulden waarmee Jacoba van Beieren werd geconfronteerd. De gegeven schuld kan te laag zijn omdat een deel van de bezwaringen die voor 1433 golden, er rond 1450 niet meer waren. Het kan zijn dat domeinhouders waren gestorven zonder nageslacht, of dat de vorst de bezwaarde domeinen had afgelost of in beslag genomen. Anderzijds kan een te hoog bedrag zijn gegeven omdat ook de Bourgondische hertogen domeinen bezwaarden nadat zij de macht overnamen. Die domeinbezwaren zijn ook zichtbaar, en meegerekend, in de domeinstaat van circa 1450.⁶⁹¹

Voor de andere vorstendommen is het totaal van de schulden op de domeinen beredeneerd op basis van alle bekende pandsommen en afkoopsommen voor renten of andere leningen die op de domeinen rustten. Deze som benadert de lasten op de domeinen, maar representeert alleen het absolute minimum aan aflossingssommen. Van een deel van de domeinbezwaren is de hoogte van de lening namelijk niet bekend. De leningen op de domeinen waarvan de aflossingssom niet bekend is bestonden vermoedelijk uit kleine bedragen, aangezien de geschatte opbrengsten van die domeinen ook laag was.

⁶⁸⁹ ADN, *Série B*, inv. 20146, f.39r-v.

⁶⁹⁰ Van de gemiste inkomsten a 48.873 lb. kon minimaal 23.343 lb. aan verpandde en beleende domeinen, en 1.813 lb. aan renten, niet worden afgelost. A.D.Nord, inv. nr. 20143, f.39r-v.

⁶⁹¹ Zie bijlage 1.

Tabel 8.1 Op de domeinen gevestigde lasten

	Brabant (ca. 1406) (lb. 240 gr.)	Holland (ca. 1433) (lb. 40 gr.)	Luxemburg (ca. 1444) (Rijnsgulden)	Gelre (ca. 1473) (lb. 40 gr.)
a) Gerealiseerde ordinair inkomsten	6.000	33.000*	5.550	14.068
b) Gederfde domeininkomsten (verpand)	5.500	48.873	onbekend	20.473
c) Potentiële ordinair inkomen (= a + b)	11.500	81.873	5.550	34.541
d) Gederfde inkomsten (= b/c)	48%	60%	onbekend	59%
e) Minimale uitstaande schuld	10.225	488.873	231.565	455.274
f) Schuldenquote (= e/a)	170%	1.481%	4.172%	3.236%

* De Hollandse domeinstaat is opgemaakt in lb. van 40 groten terwijl de rentmeesterrekeningen rond 1433 waren opgemaakt in lb. van 240 groten. Het pond uit 1428-1430 was 5-6 maal zoveel waard als die in de domeinstaat is gebruikt (Bijlage II Muntkoersen). De ordinair inkomsten zoals die in hoofdstuk 3 zijn vastgesteld, om en nabij de 5.500 lb. van 240 groten rond 1430, zijn hier omgerekend naar 33.000 lb. van 40 groten.

Het is bekend dat via domeinbezwaren enorme bedragen aan extern kapitaal werden aangetrokken, of toekomstige diensten met een grote financiële tegenwaarde zeker gesteld. Reichert stelde voor Luxemburg vast dat tussen 1250 en 1354 alleen al de bezwaring van heerlijkheden 638.000 lb. kleine Doorniks opbracht. Daarnaast verkreeg de vorst fl. 131.000 door de vestiging van renten op de domeinen.⁶⁹² In Gelre kwam in 1459 een onderzoekscommissie van de Standenvergadering tot de conclusie dat er tenminste 300.000 Rijnsgulden aan schulden rustten op de vorstelijke domeinen.⁶⁹³

Ook in de in dit proefschrift onderzochte periode waren de schulden op de domeinen enorm zo blijkt uit tabel 8.1. In Holland en Gelre bedroeg de schuld bijna een half miljoen pond (van 40 Vlaamse groten) of rijnsgulden. In Luxemburg bedroeg de schuld weliswaar ‘maar’ ongeveer een kwart miljoen rijnsgulden, maar dit bedrag stond wel gelijk aan ruim veertigmaal het jaarlijks inkomen van de hertogin. De schuldenquote, de schulden ten opzichte van de inkomsten, groeide bovendien. Door verpanding van domeinen daalde het besteedbare inkomen van de vorst, terwijl de schulden die hij op het domein vestigde de schuldenberg deed groeien.

⁶⁹² Reichert, *Landesherrschaft*, 353–354.

⁶⁹³ GAA, *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 1590, f.1r-2r, via *Landdagen Gelre* nr. 869.

In Holland en Brabant was de schuldenquote een stuk lager dan in Luxemburg en Gelre. Echter, juist voor Brabant en Holland vermoed ik dat de schulden veel hoger waren dan uit de tabel blijkt. Jacoba stelde dat de aanleiding voor de machtsoverdracht aan Filips de Goede in 1428 veroorzaakt werd door haar financiële problemen.⁶⁹⁴ De voor Holland gebruikte domeinstaat dateert echter uit circa 1450, twee decennia na het aftreden van Jacoba van Beieren. In de praktijk zullen de schulden die tijdens haar regering op de Hollandse domeinen rustten veel hoger zijn geweest omdat Filips de Goede tussen 1430 en 1450 probeerde de schulden op de Hollandse domeinen te saneren.⁶⁹⁵

Ook voor Brabant zijn de lasten op de domeinen voor de regering van Johanna veel lager dan op basis van kwalitatieve data te verwachten is.⁶⁹⁶ Geschat wordt dat haar voorganger Jan III in 1314 een schuld had van tien maal zijn jaarlijks inkomen (1.000%).⁶⁹⁷ Dit is een stuk hoger dan de schulden van Johanna, die aan het einde van haar regering schulden had van ‘maar’ 170% van haar jaarinkomen. Het is mogelijk dat haar inkomsten zo snel stegen dat zij de last van de domeinbezwaren mitigeerden, maar dit is niet waarschijnlijk. Op basis van de domeinstaat wordt duidelijk dat onder haar opvolger Antoon de schulden op de domeinen wel zevenmaal zo hoog waren als onder Johanna zelf. Het is aannemelijk dat de Brabantse domeinstaat niet alle domeinbezwaren van Johanna weergeeft én het is bekend dat Antoon eerst op grote schaal bezwaarde domeinen afgelost heeft, zoals bij zijn aantreden werd geëist, waarna hij deze weer bezwaarde.⁶⁹⁸ Als gevolg hiervan zijn de eerdere domeinbezwaren door Johanna niet allemaal opgenomen in de domeinstaat en lijkt de schuld op de domeinen tijdens haar regering dus lager dan die in werkelijkheid was. Een beter inzicht in haar financiële situatie is moeilijk te geven zonder onderzoek naar alle Brabantse rentmeestersrekeningen, die helaas slechts beperkt overgeleverd zijn.

Ook voor Gelre geldt dat de situatie zoals weergegeven in tabel 8.1 een te positieve voorstelling van zaken geeft. Voor het Overkwartier is geen domeinstaat overgeleverd, zodat de gedeerde domeininkomsten en schuldenlasten van dat kwartier niet konden worden vastgesteld. Op basis van de rentmeestersrekening van 1473 is echter zo goed mogelijk getracht de gedeerde inkomsten en schulden in dat kwartier op te nemen. Maar zelfs als tabel 8.1 de schulden op de domeinen onderschat, dan is tussen de eerste schuldeninventarisatie in 1459 en het einde van

⁶⁹⁴ Stein, *De hertog en zijn Staten*, 86–87.

⁶⁹⁵ Zie bijlage 1.

⁶⁹⁶ A. Graffart en A. Uyttebrouck, ‘Quelques documents inédits concernant l’accension de la Maison de Bourgogne au duché de Brabant (1395-1404)’, *BCRH CXXXVII* (1971) 57–137, aldaar 102–104, 127–128.

⁶⁹⁷ Kusman en Demeulemeester, ‘From near-default’, 267–270.

⁶⁹⁸ Moureaux-Van Neck, ‘Un aspect’, 87–88; Stein, ‘Een vergeten crisis’, 417; Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 470–523.

Anrolds regering in 1473 de totale schuldenlast van de hertog nog met 50% toegenomen, van 300.000 rijns gulden naar 455.274 rijns gulden.⁶⁹⁹

Tabel 8.1 geeft weliswaar een te positieve voorstelling van zaken, maar moderne economen zullen desondanks vermoedelijk schrikken van de verhouding tussen schuld en inkomen. Voor houdbare staatsschulden gaat men uit van een schuld die relatief laag is ten opzichte van het Bruto Nationaal Product (BNP).⁷⁰⁰ Binnen de Eurozone geldt een limiet voor de staatsschuld van 60% van het BNP, en volgens Reinhart en Rogoff zouden opkomende economieën met een schuld van 100% van hun BNP of meer een zeer groot risico op een *default* lopen, een situatie die als problematisch mag worden bestempeld.⁷⁰¹

Voor de laatmiddeleeuwse vorsten was de hoogte van schuldenlast echter niet problematisch. Er bestond immers geen gebod om de leningen die op domeinen rustten af te lossen, zodat de schulden zelf of de hoogte ervan er niet veel toe deden. Het werkelijke probleem bestond dan ook niet uit de schuldenlast, maar uit de inkomstenderving. Omdat de schulden veelal verzekerd waren door domeinen te verpanden, ging de enorme schuldenlast gepaard met een sterke daling van het vorstelinkomen. Dit verergerde de financiële situatie van de vorst; die moest een stijgende schuldenlast af zien te lossen uit de afnemende domeininkomsten. De ordinair inkomen, de door de rentmeesters geadministreerde reguliere inkomsten, waren aan het einde van de regering van de vorsten teruggelopen naar 40-50% van het inkomen waarover zij in potentie konden beschikken. Dit was, meer dan de schuldenlast, problematisch voor de vorst. Zeker omdat uit deze overgebleven inkomsten nog de jaarrenten moesten worden betaald.

Rentelasten

Naast gederfde inkomsten werd de vorst ook geconfronteerd met uitgaven ten behoeve van de betaling van interest over renten. Deze uitgaven moeten worden onderscheiden van de inkomsten die de vorst miste omdat een domein verpand was. Bij domeinverpanding kwamen de bezwaarde inkomsten in het geheel niet aan de vorst, het domein waaruit de inkomsten voortkwamen was door de verpanding immers overgedragen aan een financier. Bij de betaling van interest over renten kwamen de domeininkomsten wel aan de vorst, maar moest hij deze uitgeven aan

⁶⁹⁹ GAA, *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 1590, f.1r-2r, via *Landdagen Gelre* nr. 869.

⁷⁰⁰ Zie de literatuuurdiscussie in hoofdstuk 2 van Reinhart en Rogoff, *This time*, 21–33.

⁷⁰¹ Dit wordt overigens verworpen door Herndon, Ash en Pollin. Thomas Herndon, Michael Ash en Robert Pollin, 'Does high public debt consistently stifle economic growth? A critique of Reinhart and Rogoff' *Cambridge Journal of Economics* (2014) 257–279; Carmen M. Reinhart en Kenneth S. Rogoff, *This time is different. Eight centuries of financial folly* (13e druk; New Jersey; Oxfordshire 2011) 22.

jaarlijkse betalingen voor lijf-, los- en erfrenten, of vergelijkbare financieringsmethoden.

Het totaal van de jaarlijkse rentelasten is opgenomen in tabel 8.2. Deze cijfers zijn voor Brabant, Holland en Luxemburg gereconstrueerd door de samenvoeging van alle te betalen jaargelden. In Gelre zijn dit soort lasten op de domeinen in de domeinstaten ten dele opgenomen onder de gederfde inkomsten en ten dele onder de kop ‘Despenses et charges sur les receptes’.⁷⁰² Omdat moeilijk te achterhalen is waarom deze indeling gehanteerd is en dus ook hoe een nieuwe scheiding moet worden gemaakt, is de bestaande vijftiende eeuwse Bourgondische indeling aangehouden. In de praktijk waren in Gelre de gederfde inkomsten dus lager dan in tabel 8.1, maar waren de jaarlijkse lasten van de interestbetalingen hoger dan in tabel 8.2. Voor het totale besteedbare domeininkomen van de vorst maakte dit nauwelijks uit.

Tabel 8.2 Lasten van jaarrenten op de domeinen

	Brabant (ca. 1406) (lb. 240 gr.)	Holland (ca. 1433) (lb. 40 Vl. gr.)	Luxemburg (ca. 1444) (Rijnsgulden)	Gelre (ca. 1473) (lb. 40 gr.)
a) Ordinaris inkomsten	6.000	33.000*	5.550	14.068
b) Uitgaven t.b.v. jaargelden	2.778	2.244**	3.000	4.615**
c) Ordinaris inkomsten belast met renten (= c / a)	46%	7%	54%	33%

* De Hollandse domeinstaat is opgemaakt in lb. van 40 groten terwijl de rentmeesterrekeningen rond 1433 waren opgemaakt in lb. van 240 groten. De pond uit 1428-1430 was 5-6 maal zoveel waard als die in de domeinstaat is gebruikt (Bijlage II Muntkoersen). De ordinaris inkomsten zoals die in hoofdstuk 3 zijn vastgesteld, om en nabij de 5.500 lb. van 240 groten rond 1430, zijn hier omgerekend naar 33.000 lb. van 40 groten.

** Deze lasten wijken af van die gepresenteerd in tabel 5.7. De in tabel 5.7 gegevens cijfers zijn berekend op basis van alle jaarrenten uit de domeinstaat én de Hollandse charters, de in tabel 8.2 gegeven lasten zijn alleen gebaseerd op de domeinstaten. In de praktijk waren de lasten van de renten op de domeinen tijdens de regering van de onderzochte vorsten dus tot tweemaal zo hoog als uit tabel 8.2 blijkt.

De uitgaven ten behoeve van interestbetalingen slokten in Brabant, Luxemburg en Gelre bijna de helft van de resterende ordinaris inkomsten op.⁷⁰³ In Holland waren de

⁷⁰² GAA, *GHG*, inv.nr. 48.1, f.50r.

⁷⁰³ In Gelre zijn uitgaven voor jaarrenten deels bij de gederfde inkomsten geadministreerd, maar alleen al de renten die op de tolln van Lobith en Nijmegen waren gevestigd leverden een kostenpost van

uitgaven aan interestbetalingen juist opvallend laag. Dit kan veroorzaakt zijn door het eerdergenoemde Bourgondische ingrijpen in het domeinwezen in de periode voordat de domeinstaat werd opgemaakt. Ook kunnen rentehouders zijn overleden en de betalingen gestopt zijn voordat de domeinstaat werd opgemaakt. Ook het feit dat de Bourgondische hertogen al 27 jaar lang bedes wisten te heffen, waarmee zij minder afhankelijk waren van domeinbezwarende, zal een rol hebben gespeeld. Hetzelfde gaat echter op voor Brabant en Luxemburg. De stelling van Bryce Lyon, dat in Holland relatief minder gebruik werd gemaakt van dit middel, speciaal renteleningen, is daarom een beter verklaring.⁷⁰⁴

Dat de vorsten bijna de helft van hun ordinair inkomsten moesten reserveren voor de betaling van jaargelden was geen unicum. In deze periode waren stedelijke overheden in de Nederlanden eveneens grote delen van hun inkomsten kwijt aan de betaling van allerlei renten. Het kwam hierbij voor dat steden hun hele jaarinkomsten moesten aanwenden om renten te betalen, in sommige gevallen moesten zij zelfs meer dan 100% van het jaarinkomen gebruiken voor interestbetalingen.⁷⁰⁵ In die gevallen staakten zij de betalingen, of gingen over tot nieuwe rentenverkoop om met de opbrengsten daaruit de interest over de eerder uitgegeven renten te betalen. Hoewel de vorsten in vergelijking met stedelijke besturen een veel kleiner deel van hun inkomsten moesten reserveren voor de betaling van jaarrenten, leverde dit toch problemen op. In Gelre overstegen de renten op de Lobithol geregeld de inkomsten en in Brabant speelde soortgelijke problematiek. Daar werden verschillende renten ‘in langen tide’ niet betaald.⁷⁰⁶

8.2 Kosten en baten van rentenverkoop en beden

Niet alleen de gebruikelijke kosten-batenanalyses van domeinbezwarende zijn problematisch, ook de gebruikelijke analyse van bede-opbrengsten kent gebreken. Bij onderzoek naar de inkomsten uit beden en rentenverkoop wordt vaak een te positieve visie op de inkomsten gehanteerd: alle toegezegde inkomsten worden zonder meer aangenomen en vervolgens als gerealiseerde inkomsten gebruikt in analyses.⁷⁰⁷ Dit terwijl de bedragen die de Standenvergaderingen toezegden nooit in hun geheel aan de vorst kwamen; de kosten van de belastingheffing of rentenverkoop, maar ook corruptie, betalingsvrijstellingen en wanbetaling drukten de

3.537 lb. op. Afgaande op de cijfers in tabel 5.7, zorgden renten die tijdens de regering van Arnold waren uitgegeven of nog geldig waren, voor jaarlijkse uitgaven in de richting van 10.000 lb., ruim tweederde van de inkomsten.

⁷⁰⁴ Lyon, ‘The fief-rente’, 426.

⁷⁰⁵ Bosch, *Stedelijke macht*, 550; Uytven, *Stadsfinanciën*, 204; Zuiderdijk, *Medieval capital markets*, 162–163, 167.

⁷⁰⁶ ARAB, CC, inv.nr. 436, f.58r.

⁷⁰⁷ Uyttebrouck, ‘Notes et réflexions’; Petit, *Les aides*; Blok, ‘De financiën’.

uiteindelijke opbrengsten. De opbrengsten moesten bovendien voor voorafbepaalde doelen worden ingezet. Veel onderzoekers houden hier geen rekening mee waardoor bestaande vergelijkingen van vorstelijke inkomsten problematisch zijn. In deze paragraaf is getracht de inkomsten uit rentenverkoop en beden vast te stellen op een manier die wel rekening houdt met de verschillen tussen toegezegde en daadwerkelijk gerealiseerde bedragen.

Het in de eenentwintigste eeuw vaststellen van de inkomsten uit rentenverkoop en beden in de veertiende en vijftiende eeuw, is welhaast net zo lastig als het in die tijd moet zijn geweest om deze inkomsten vooraf te voorspellen. Zo was het van belang te weten hoeveel bruto kapitaal opgehaald moet worden om, na aftrek van kosten, derving en vrijstelling, tot een minimum nettobedrag aan inkomsten te komen als een bepaald bedrag opgeleverd moest worden. De mate waarin de extern aangetrokken inkomsten te voorspellen waren hing echter sterk samen met de methode waarop dit kapitaal werd aangetrokken. De mogelijkheid tot analyse van het extern aangetrokken kapitaal via rentenverkoop en beden is daar weer van afhankelijk.

Voor rentenverkoop waren drie methoden gebruikelijk:

1. Ofwel de steden verkochten renten, waarbij de vorst de opbrengsten kreeg en de steden zich ertoe verplichtten om de jaarlijkse lasten te dragen.
2. Of de vorst verkocht renten gevestigd op zijn eigen domeinen, waarbij de steden optraden als borgens voor het geval de vorst zijn betalingsverplichtingen niet nakwam.
3. Of er vond een vermenging van die vormen plaats. Dan verkochten de steden renten namens de vorst; zij betaalden de jaarlijkse interest, maar werden hiervoor gecompenseerd met (inkomsten uit) het vorstelijk domein.

De inkomsten uit beden waren veel minder goed voorspelbaar dan de inkomsten uit rentenverkoop. Ze zijn ook nog eens minder goed te analyseren omdat zij vaak niet centraal geadministreerd werden. Voor een volledig inzicht in de bede-opbrengsten, is het nodig de toegezegde bedragen, de kosten van de heffing, derving, vrijstellingen, daadwerkelijke inkomsten en uitgaven te analyseren. Voor alle vorstendommen geldt dat de administratie van de toekenning, uitzetting, de inning en afrekening van de extraordinaris bede beperkt is overgeleverd.

In Brabant, Holland en Luxemburg werden beden veelal toegestaan en betaald via het repartitiestelsel: een Stand, district of stad zegde de vorst toe een vast bedrag te betalen en kreeg zelf de vrijheid om te bepalen hoe dat bedrag bijeen werd gebracht. Dit had als voordeel voor de vorst dat hij vooraf wist over welke inkomsten hij kon beschikken en dat hij geen kosten had om die inkomsten te vergaren. Voor de steden of districten had het als voordeel dat zij vrij waren in de keuze hoe zij de toegezegde belastinginkomsten vergaarden. In de praktijk werd vaak gekozen voor de heffing van accijns op primaire levensbehoeften, wat tot gevolg had dat de

onderklasse relatief zwaar werd belast, en de bovenklasse relatief licht. Deze wijze van belastingheffing heeft vaak een versnipperde en beperkte overgeleverde administratie van de belastinginkomsten en uitgaven tot gevolg. Het had voor de vorst immers weinig waarde om te controleren hoe de inkomsten werden vergaard. Omgekeerd hadden de Standen er minder belang bij hoe de bede-inkomsten werden uitgegeven. De vooraf toegezegde bedragen werden veelal overgedragen aan de centrale rentmeester, die wel melding maakte van deze inkomstenbron, maar de besteding daarvan niet apart verantwoordde.⁷⁰⁸

Dit is geheel anders wanneer er sprake was van een centraal gestuurde en geadmistreerde bedeheffing of een belastingheffing in de vorm van een persoonlijke belastingaanslag (op basis van vermogen). Hiervan was structureel sprake in Gelre en in mindere mate in Brabant. In Gelre vond de heffing van de extraordinaris beden structureel plaats via de heffing van een persoonlijke belasting op vermogen: de ponschatting. Op het platteland werd de heffing uitgevoerd door speciaal daartoe aangestelde ambtsdragers, die in hun administratie duidelijk de inkomsten en uitgaven specificieerden. De steden eigenden zich het recht op het innen van de belasting binnen hun stad toe en droegen waarschijnlijk alleen het resultaat van de heffing over aan de centrale rentmeester. In hoeverre zij inzicht moesten geven in de oorspronkelijke inkomsten, kosten, derving en vrijstellingen die bij de heffing optraden is onduidelijk. De centrale rentmeester verantwoordde in zijn rekeningen niet apart de uitgaven die betaald waren uit de bede-inkomsten, maar wel de inkomsten die hij verkreeg van lokale of regionale bedeontvangers.⁷⁰⁹

De hiervoor genoemde tegenstellingen tussen de vorstendommen en de methoden van bedeheffing behoeven enige nuance. Zo werden in Brabant in 1374 en 1394 hoofdelijke belastingen geheven (*hoetgeld*) en werden in 1356, 1383, 1385 en 1394 centrale rekeningen van opbrengsten en uitgaven opgesteld.⁷¹⁰ Ook in Holland werd bij sommige beden op manieren betaald die afweken van de hiervoor geschetste situatie. In 1422 namen vijf grote steden de betaling van vorstelijke lijfrenten op zich om op deze wijze te voldoen aan hun belastingplicht. De huislieden op het platteland betaalden vijf jaar lang een belasting op basis van riemtallen, een oude verdeelingsleutel die terugging op van het aantal roeiers (*riemen*) dat een plaats moest leveren voor de uitrusting van de heerkogge. In dezelfde bede betaalden de welgeborenen drie jaar lang een vermogensheffing van 1% (de 100ste penning) en de kloosters betaalden drie jaar lang een vast bedrag.⁷¹¹ Ook werd in 1470 door Arnhem

⁷⁰⁸ Blok, 'De financiën', 113–122; Bos-Rops, 'Van incidentele gunst', 23–26; Bos-Rops, *Graven*, 41–46; Moureaux-Van Neck, 'L'aide', 271; Moureaux-Van Neck, 'Un aspect', 72–75; Petit, *Les aides*, 94–100.

⁷⁰⁹ Bosch, *Stedelijke macht*, 326–327; Van Schaik, *Belasting*, 45–46, 77–103.

⁷¹⁰ ARAB, CC, inv. nrs. 15716-15717, 50344; Moureaux-Van Neck, 'Un aspect', 72–75; Moureaux-Van Neck, 'L'aide', 271.

⁷¹¹ NA, AGH, inv.nr. 1233, f.13v; NA, *Rek.Rek.*, nr 127, f.36r; Blok, 'De financiën', 74; Bos-Rops, *Graven*, 176–177; Bos-Rops, 'Van incidentele gunst', 21, 24; Petit, *Les aides*, 94–100.

een vast bedrag toegestaan vanwege een ponschatting, hetgeen afwijkt van de geest van deze belasting die immers een hoofdelijke aanslag inhoud.⁷¹²

Potentiële opbrengsten van rentenverkoop en beden

De inkomsten uit publieke rentenverkoop waren in de regel beperkter dan de inkomsten uit beden. Dit werd deels veroorzaakt omdat beden vaker werden geheven dan dat renten werden verkocht. In Holland werd de rentenverkoop door steden, of de Standen, volgens Zuijderduijn in principe alleen ingezet bij de aanvang van de regering van een graaf. Het doel was niet alleen het verkrijgen van een grote som geld ineens, maar ook het verbinden van de vorst met de onderdanen.⁷¹³

Rentenverkoop ten gunste van de vorst vond dan ook maar enkele keren tijdens diens regering plaats, zo blijkt uit tabel 8.4. In Gelre kende de rentenverkoop vermoedelijk niet zo'n politiek-sociale insteek als in Holland, maar ook daar werd dit middel nauwelijks ingezet, zoals te zien is in tabel 8.5. De eerste geobserveerde rentenverkoop ten gunste van hertog Arnold vond pas plaats in 1452, bijna dertig jaar na het aantreden van de vorst.⁷¹⁴ Zijn zoon, die in 1465 zijn vader gevangen zette en zelf ging regeren, wist wel al vroeg in zijn regering renten te laten verkopen. De renteverkoop vond echter plaats op individuele stedelijke basis en had dus een ander karakter dan de gezamenlijke schuldverplichting in Holland. Voor Brabant zijn maar twee renten bekend die vermoedelijk door meerdere steden werden betaald.⁷¹⁵ Voor Luxemburg zijn geen gegevens bekend.

⁷¹² GAA, *Oud Archief Arnhem*, regesten 1039 en 1049.

⁷¹³ Zuijderduijn, 'The emergence', 349.

⁷¹⁴ GAA, *GHG*, inv.nr., 48.1, f.48r; Bosch, 'De zaak Henric Haeck', 95–97; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 278.

⁷¹⁵ Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 155.

Tabel 8.3 Rentenverkopen door Hollandse steden t.b.v. de graaf, 1417-1433⁷¹⁶

Jaar	Opbrengst (lb. 240 gr.)	Verkopers / borgen	Vorstelijk domein als onderpand
1417-1418	2.125	Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Alkmaar, Rotterdam, Schiedam, Hoorn, Oudewater	Alle domeinrechten in Noordholland
1418 (apr.-okt.)	8.968	De vijf grote steden, leden van de grafelijke raad	Grafelijke tollén, het gehele vorstelijke domein
1419 (feb.) – 1420 (feb.)	1.093		

Tabel 8.4 Rentenverkopen door Gelderse steden t.b.v. de hertog, 1423-1473⁷¹⁷

Jaar	Opbrengst (Rijns gulden)	Verkopers / borgen	Vorstelijk domein als onderpand
1452	3.000	Nijmegen, Arnhem, Zutphen	Jaargeld van 150 Rijns gulden uit tol te Lobith
1465	2.000	Arnhem	
1466	1.500	Harderwijk	Een jaargeld van 75 Rijns gulden uit de tiende genaamd <i>Alde Nunspijt</i> , de smalle tiende en accijns in het ambt Ermelo
?	2.000	Venlo	

Hoewel de bedén net als de rentenverkoop geen geregelde vorm van inkomsten voor de vorst vormden, werden deze wel vaker ingezet als aanvulling op de vorstelijke financiën. Voor de ontleding van de opbrengsten van bedén wordt in de literatuur veelal teruggegrepen op de bedragen die de Standenvergaderingen de vorst

⁷¹⁶ In deze tabel zijn de renteverkopen, als vorm van *public debt*, door de steden opgenomen. Hierbij is uitgegaan van de renteverkopen door steden waarbij de opbrengsten direct aan de vorst kwamen, of verkoop van renten door de vorst waarbij de steden als borg optraden. De verkoop van renten door steden met als doel het betalen van hun bijdrage aan de bede, zijn hierbij niet opgenomen. Bos-Rops, *Graven*, 170–172; Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 443–444; Prevenier en Smit, *Dagvaarten 1.2*, 851–852.

⁷¹⁷ Zie de vorige noot. Door de individuele aanpak in Gelre is het aannemelijk dat er veel meer renteverkopen plaatsvonden dan konden worden achterhaald. Voor Gelre zijn grote renteverkopen bekend in 1459. Toen moesten de hoofdsteden, ten gevolge van het verdrag van Batenburg, de hertog en zijn zoon elk 3.000 Rijns gulden betalen. De meeste steden haalden dit bedrag (deels) op door rentenverkoop. Dit bedrag mochten zij echter aftrekken van de bede die zij rond diezelfde tijd mochten betalen. Zodoende is deze rentenverkoop niet opgenomen in de tabel. GAA, *GHG*, inv.nr. 195, f.10r, 32v-33v; GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f.26v; GAA, *GHG*, inv.nr. 1780, 52r, 60r; GAA, *GRK*, inv.nr. 16, f.6r-7v; Bosch, *Stedelijke macht*, 529–531; Van Schaik, 'The sale of annuities', 119.

toezegden. De door de Standen toegezegde bedragen zijn bekend voor Brabant en Holland. Dat is niet het geval voor Luxemburg omdat daar weinig bronnen overgeleverd zijn van overleggen tussen de vorst en de Standen. De enige kennis over de bedden betreft dan ook de daadwerkelijk betaalde sommen en niet de overeengekomen bedragen. Deze zijn gepresenteerd in de tabellen 8.5-8.7.

Voor Gelre zijn de totaalopbrengsten van de extraordinaris bedden (de ponschattingen) niet bekend. In de Standenvergaderingen, in elk geval de papieren en perkamenten neerslag ervan, werd alleen gesproken over een heffing van zo'n bedde. Er wordt bijna nooit expliciet een bedrag genoemd dat ten koste van alles moest worden geleverd aan de vorst, zoals dat in Brabant en Holland wel gebruikelijk was. Omdat bovendien maar een beperkt aantal rekeningen van de bedemeesters is overgeleverd, is op basis van die bronnen geen totaal aan inkomsten voor heel Gelre te extrapoleren.

Ondanks het ontbreken van bronnen is het wel aannemelijk dat de vorst en de Standenvergadering enig idee hadden van de te verwachten inkomsten van de ponschattening. Ten eerste werd door de Standen en de vorst gesproken van halve, hele, anderhalve of zelfs dubbele ponschattingen.⁷¹⁸ Dit is financieel alleen noodzakelijk indien én vooraf een gewenste opbrengst is gedefinieerd én er enig idee is van de opbrengst van een hele ponschattening is. Mocht de gewenste opbrengst de inkomsten van een enkele bedde overtreffen, dan kon worden besloten een anderhalve of dubbele bedde uit te zetten. Ten tweede wordt in verschillende jaren gesproken over een minimale opbrengst. Zo stelden hoge edelen zich in 1453 garant voor een betaling van 100.000 oude schilden,⁷¹⁹ of de som geld die de Standenvergadering zou toestaan als bedde.⁷²⁰ In 1459 zou de bedde genoeg moeten opbrengen om de Duffelt, een regio in het kwartier Nijmegen, uit pandschap te lossen en daarnaast nog 70.000 Rijns gulden moeten opleveren om een deel van de vorstelijke schulden te delgen.⁷²¹ De bedde zou daarmee 76.000 á 80.000 Rijns gulden op moeten brengen.⁷²² Ook Karel

⁷¹⁸ Hoge Raad van Adel, *Collectie Van Spaen*, inv. nr. 215 III, f.1-3v via *Landdagen Gelre*, inv.nr. 1838; GAA, *GHG*, inv.nr. 687, f.2r; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 199, 231.

⁷¹⁹ Bijlage 2: Muntkoersen, tabel V.

⁷²⁰ Regionaal Archief Zutphen, *0001 Oud-archief van de stad Zutphen (1206-1815)*, inv.nr.1040, f.20, via *Landdagen Gelre*, inv.nr.2002; Nijhoff, *IV*, LXXXII, 297.

⁷²¹ GAA, *GHG*, inv. nr. 8, f. 145r; GAA, *Hof van Gelre*, inv.nr. 1590, f.1-3, via *Landdagen Gelre*, nr.869; GAA, *GHG*, inv.nr. 8,f.144r, via *Landdagen Gelre*, no.1006; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 343; Van Schaik, *Belasting*, 104-106.

⁷²² Hoe hoog de lening precies was die op dat moment op de Duffelt rustte is onbekend, maar in bronnen worden bedragen van 6.000 en 10.120 Rijns gulden genoemd. De beoogde opbrengst van de bedde van 1449 wordt daarom gesteld op 76.000 á 80.120 Rijns gulden. Uit de vijftiende eeuw zijn alleen reversbrieven met betrekking tot de verpanding bekend, net als opdrachten aan ambtsdragers en inwoners van de Duffelt. In 1604 stelden de Staten van Gelre een dossier op, op basis waarvan zij aanhechting van de Duffelt bij Gelre bepleitten. Op basis van een brief van de hertog van Kleef stellen zij de pandsom op 6.000 Rijns gulden. Anderzijds geeft Nijhoff een brief uit waarin Adolf van Gelre de pandsom op 10.120 overlandse Rijns gulden stelde, voordat hij de hertog van Kleef (zonder terugbetaling van de hoofdsom) uit het pand ontzette. Hertog Arnold herstelde de hertog van Kleef in het pandschap in 1471, onbekend is voor welke pandsom. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 449;

de Stoute maakte een inschatting van de potentiële opbrengsten van Gelderse bedden. In 1472 beloofde hij aan Arnold van Gelre om het hertogdom namens hem te onderwerpen en tien jaar lang een bedde van 50.000 Rijnsgulden per jaar te heffen.⁷²³

*Tabel 8.5 Toegezegde bedde-opbrengsten in Brabant, 1356-1406*⁷²⁴

Looptijd	Toegezegde beddeopbrengsten
1356-1358	450.000 oude schilden / 390.089 mottoens
1362-1364	300.000 oude schilden / 253.666 mottoens
1374-1377	940.000 mottoens
1383	100.000 oude schilden / 165.000 mottoens
1384	Onbekend
1385-1387	80.000 oude schilden / 142.000 mottoens
1388	Onbekend
1390-1393	Onbekend
1394-1397	Onbekend
1398?	Onbekend

*Tabel 8.6 Toegezegde bedde-opbrengsten in Holland, 1417-1433*⁷²⁵

Startjaar	looptijd	Toegezegde beddeopbrengsten
1411	3 jaar	40.000 lb.
1416	5 jaar	40.000 lb.
1422	5 jaar	40.000 lb.
1425		160 lb.
1426		30.000 schilden
1427		20.000 schilden
1427		75.000 schilden
1428	10 jaar	500.000 / 600.000 lb.
1433		50.000 lb.

J. Schrassert, *Stucken en documenten behorende tot den codex Gelro Zutphanicus* (Harderwijk 1740) 122–123.

⁷²³ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 537.

⁷²⁴ Moureaux-Van Neck, 'Un aspect', 72–73.

⁷²⁵ Blok, 'De financiën', 106–122; Bos-Rops, *Graven*, bijlage 5.

Tabel 8.7 Gerealiseerde bede-opbrengsten in Luxemburg, 1411-1444, in Rijnsguldens⁷²⁶

Jaar	Opbrengsten
1419	6.632
1420	1.970
1421	2.025
1422	4.429
1427-1428	3.495
1430	312

Tabel 8.8 Beoogde bede-opbrengsten in Gelre, 1423-1473⁷²⁷

Jaar	Beoogde inkomsten
1425	Onbekend
1432	Onbekend
1441/1442	Onbekend
1445	Onbekend
1448 / 1449	Onbekend
1453 / 1454	circa 100.000 oude schilden / 120.000-170.000 Rijnsgulden
1459	76.000 - 80.120 Rijnsgulden.
1466	Onbekend
1470	Onbekend
1472	50.000 Rijnsgulden, 10 jaar lang

Kosten en gerealiseerd opbrengsten

Hoewel de steden en Standen enorme bedragen beloofden aan hun vorsten, op te brengen via rentenverkoop of bedden, verkregen de vorsten vermoedelijk nooit de complete som. Het heffen van de bede of het verkopen van renten bracht immers kosten met zich mee die de daadwerkelijke opbrengst verlaagden.

De kosten van een rentenverkoop vallen uiteen in drie onderdelen. Ten eerste waren er de feitelijke uitvoeringskosten om een rente aan de man te brengen. Deze bestonden uit de reizen naar steden waar eventuele kopers van de renten woonden,

⁷²⁶ De opbrengsten die Petit voor Luxemburg noteert wijken af van de door mij vastgestelde bedragen op basis van dezelfde bronnen. Zie de bespreking van zijn gegevens en de Luxemburgse inkomsten in hoofdstuk 3. ARAB, CC, inv.nr. 2629.

⁷²⁷ Regionaal Archief Zutphen, 0001 *Oud-archief van de stad Zutphen (1206-1815)*, inv. nr. 1040, f.20, via 'Landdagen Gelre', nr. 2002; GAA, *Hof van Gelre en Zutphen*, inv. nr. 1590, f.1r-3r, via *Landdagen Gelre*, nr. GAA, GHG, inv. nr. 8, f. 145r; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, LXXXII, nr. 297, 537.

materiaal voor het opstellen van contracten, de inzet van geldwisselaars en het vervoer van geld en rentecontracten. Indien de renten in maar één stad werden verkocht, konden de kosten laag blijven, in de orde van grootte van 1,5%. Als in meerdere steden renten verkocht moesten worden, konden de kosten drie maal zo hoog oplopen.⁷²⁸ Hoewel hier in de literatuur geen aandacht aan wordt besteed, vermoed ik dat deze kosten de uiteindelijke opbrengsten die aan de vorst kwamen verminderden. Deze kosten zijn echter nauwelijks te analyseren zonder extra onderzoek dat buiten het bestek van dit proefschrift valt.

Ten tweede bracht rentenverkoop indirecte financiële kosten met zich mee: het uit handen geven van vorstelijke domeinen en het uitputten van de stedelijke financiën. Kenmerkend voor de stedelijke rentenverkoop ten gunste van de vorst is immers dat de vorst zijn eigen domeininkomsten aanwees als garantie voor de rentebetalingen. In Holland zou de feitelijke betaling van de jaargelden ten laste komen van de Hollandse tesorier. Als die in gebreke bleef liepen de steden die de renten hadden verkocht dus het risico door renteniers te worden aangesproken. In zo'n geval mochten zij de grafelijke domeinen aantasten om daaruit de jaargelden te betalen.⁷²⁹ Bij het creëren van *public debt* via een rentenverkoop gebruikte de Hollandse graaf dus vooral het netwerk van de steden en hun kredietwaardigheid, om zijn eigen domeinen indirect in te zetten als financieringsinstrument. Dit was vermoedelijk ook de situatie in Gelre.⁷³⁰ Als gevolg hiervan verkreeg de vorst door middel van rentenverkoop via steden feitelijk geen gratis inkomsten, de vorstelijke domeinen werden immers belast, net als bij andere vormen van domeinbezwarende door de vorst.

Ten derde zorgde grootschalige rentenverkoop, zoals in Holland in de jaren 1417-1420, voor een sterk oplopende stedelijke schuldenlast. De jaarlijkse uitkeringen vanwege de renten die onder andere ten behoeve van de vorst waren verkocht, drukten zwaar op de stedelijke begrotingen. De druk was dusdanig groot, dat de steden niet nogmaals ingezet konden worden om nieuwe renten te verkopen en nauwelijks belast konden worden.⁷³¹ De langetermijngevolgen van de rentenverkoop waren dus niet alleen nadelig voor de positie van het vorstelijke domein, maar ook voor de financiële huishouding van de steden.

Ook bij de bedden kwamen de opbrengsten niet volledig aan de vorst. Kosten voor het verkrijgen van toestemming voor de bede, het voorbereiden van de bede en de feitelijke heffing ervan verlaagden de uiteindelijke inkomsten waarover de vorst kon beschikken. Ook had de vorst te maken met gedeerde inkomsten en corruptie, hoewel dit laatste zich lastig laat vaststellen. Daarnaast kreeg hij te maken met het

⁷²⁸ Van der Heijden, *Geldschietters*, 194; Zijderduijn, *Medieval capital markets*, 111, 144.

⁷²⁹ Bos-Rops, *Graven*, 128–129, 169–172; Waale, *De Arkelse oorlog*, 101; Zijderduijn, *Medieval capital markets*, 95.

⁷³⁰ GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f.26v; GAA, *GRK*, inv.nr. 16, f6r-7v.

⁷³¹ Bos-Rops, *Graven*, 208–210.

feit dat een deel van de beden een geormerkte bestemming had. De inkomsten uit zulke belastingen mocht de vorst in principe niet vrij besteden.⁷³² Al deze kosten verlaagden de netto-opbrengst, maar hebben tot nu toe nauwelijks aandacht gekregen in de literatuur. Daar staan vooral de toegezegde inkomsten centraal.⁷³³

Om een bede te verkrijgen kon het nodig zijn om de personen die beslisten over de toekenning te overtuigen van de noodzaak van de bede. Behalve in de algemene Standenvergadering, of afzonderlijke vergaderingen van de verzamelde clerus, adel of derde stand, gebeurde dit ook op individueel niveau. De vorst stuurde ambtsdragers naar steden om hen voor te bereiden op, of te overtuigen van het nut en noodzaak van een bede. Dit kon gepaard gaan met dreigementen vanuit vorstelijke zijde, als contribuanten bleven volharden in een weigering om te betalen, en wellicht ook met steekpenningen.⁷³⁴ Deze kosten zijn zonder extra onderzoek niet aanwijsbaar en überhaupt moeilijk aan te tonen.⁷³⁵

De kosten voor de feitelijke heffing van de beden bestonden uit voorbereidings- en inningskosten. Indien werd gekozen voor een hoofdelijke belastingaanslag bestonden de voorbereidingskosten uit het onderzoeken van de vermogens van belastingplichtigen, zoals standaard gebeurde in Gelre, in Brabant in 1374 en 1394 en bij de belasting van de welgeborenen in Holland in 1422. De kosten hiervan zijn meestal niet opgenomen in de rekeningen. De kosten van de inning zijn ook niet altijd bekend. In Holland en Luxemburg kregen de vorsten vaak een vooraf overeengekomen bedrag toegezegd, in elk geval door de steden die dit relatief snel opbrachten. Dit bedrag werd rechtstreeks in de schatkist van de vorst gestort, zonder dat op centraal niveau werd geadmistreerd hoe de steden het bedrag bij elkaar hadden gekregen en hoeveel inkomsten zij in totaal hadden gegenereerd. Bij een landsbrede hoofdelijk belastingaanslag zijn de kosten voor de heffing vaak wel bekend. Binnen de steden nam het stadbestuur deze kosten vaak op zich. Buiten de

⁷³² Dezelfde problematiek is eerder door Haemers opgemerkt voor de laat-vijftiende eeuwse Bourgondische financiën. J. Haemers, *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*. Studies in European urban history (1100-1800) 17 (Turnhout 2009) 41.

⁷³³ Bos-Rops, 'Van incidentele gunst'; Moureaux-Van Neck, 'Un aspect'; Petit, *Les aides*; Uyttendaele, 'Notes et réflexions'.

⁷³⁴ De giften van steden aan vorstelijke ambtsdragers, in ruil waarvoor die hun zaak bij de vorst bepleitten, zijn goed gedocumenteerd. Eventuele giften van de vorst of diens ambtsdragers aan stedelijke bestuurders om bedden te accepteren zijn niet bekend. W.P. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *TSG* 11 (1985) 231-247, aldaar 234; S. ter Braake, *Met recht en rekenschap: de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum: Verloren 2007) 205-220; Damen, *De staat van dienst*, 354-364; M. Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag. Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad', *TSEG* 2 (2005) 68-94, aldaar 79-80.

⁷³⁵ Wel vonden in Brabant verschillende malen betalingen plaats ten gunste van steden en stedelijke besturen uit de opbrengsten van bedden. De redenen voor deze betalingen zijn onbekend. In 1384 werd Nijvel een kleine som kwijtgescholden, terwijl in 1394-1397 zowel Nijvel als Tienen betalingen uit de bede-inkomsten verkregen. Wellicht vonden betalingen plaats om bestuurders te laten instemmen met de bedden. ARAB, CC, inv.nr. 15716, f.6v, 36r; ARAB, CC, inv.nr. 15717, f.13v, 14r, 15r.

steden werd de belasting geheven door speciaal daarvoor aangestelde belastinggaarders die de kosten van de heffing doorberekenden aan de vorst.⁷³⁶

*Tabel 8.9 Uitvoeringskosten van bedehellingen*⁷³⁷

Periode	Vorstendom (regio)	Opbrengsten	Kosten (absoluut)	Kosten (%)
1374-1378	Brabant (geheel)	-		1,25%
1394-1395	Brabant (geheel)	86.780 oud schild	750 oud schild	0,86%
1424	Holland (Rijnland)	1.063 kronen	17 kronen	1,60%
1425	Gelre (stad en schependom Nijmegen)	1.435 schilden	60 Schilden	4,18%
1432-1434	Gelre (Tieler- en Bommelerwaard)	12.126 Arnhems gulden	377 Arnhems gulden	3,11%
1461-1463	Gelre (kwartier Veluwe)	2.489 Rijnsgulden	48 Rijnsgulden	1,93%
1461-1463	Gelre (kwartier Zutphen)	2.179 Rijnsgulden	180 Rijnsgulden	8,26%

De kosten van het innen van de beden zijn voor verschillende jaren bekend en gepresenteerd in tabel 8.9. Voor de Brabantse bede van 1374-1377 werd vooraf vastgesteld dat de ambtenaren die zich bezig hielden met de voorbereiding en heffing van de bede, een tachtigste deel (1,25%) van de opbrengst tegemoet konden zien.⁷³⁸ In 1394-1395 waren de kosten voor het heffen van de Brabantse bede lager dan één procent, maar daar is onduidelijk of ook de voorbereiding van de bede is meegerekend.⁷³⁹ In Holland lagen de kosten voor het innen, in elk geval in het Rijnland in 1424, in dezelfde orde van grootte.⁷⁴⁰ De voorbereidingskosten zijn ook hier onbekend. De Brabantse en Hollandse cijfers zijn (fors) lager dan de 2-6% aan kosten voor directe belastingheffing die Kiser observeerde in Engeland voor de periode 1485-1547.⁷⁴¹ Dit is niet het geval in Gelre. Daar waren de kosten voor belastingheffing structureel hoger dan in Holland en Brabant, zo wordt duidelijk uit tabel 8.9. Dit was het gevolg van het soort heffing en het gegeven dat de voorbereidingskosten werden opgenomen in de afrekening van de bede.

In Gelre waren de kosten voor de voorbereiding en uitzetting wel zichtbaar, terwijl dat in de andere vorstendommen niet het geval was. Door op individueel

⁷³⁶ GAA, GHG, inv.nr. 676, 685, 687, 697, *passim*.

⁷³⁷ ARAB, CC, inv.nr. 15717; NA, AGH, inv.nr. 1900; GAA, GHG, inv.nr. 676, 685, 687, 697; Van der Straeten, *Het charter*, 247.

⁷³⁸ Ibid., dl.I, 247.

⁷³⁹ De bedehelling in 1395 kostte de rentmeester van Brabant in totaal 750 oud schild, 4 s. 8 d. Vlaamse groten. De totale opbrengst zou 86.780 oud schild 2 lb. 16s. zijn. ARAB, CC, inv.nr. 15717, f.13v.

⁷⁴⁰ NA, AGH, inv.nr. 1900, *passim*.

⁷⁴¹ E. Kiser, 'Markets and hierarchies in early modern tax systems: a principal-agent analysis', *Politics and society* 22 (1994) 284-315, aldaar 302-303.

niveau personen te belasten naar rato van hun vermogen, in plaats van regio's of lokaliteiten voor een bepaalde som aan te slaan, moest meer tijd en dus geld worden besteed aan de voorbereiding en de uiteindelijke heffing. Een treffend voorbeeld hiervan vormt de wijze waarop schatmeesters van de Tieler- en Bommelerwaard in 1432-1434 de bede trachtten te innen. Eerst reden de schatmeesters naar Zaltbommel, het regionale centrum, waar 'die heern vanden dorpen hoir ede deden op die scatinge the setten'. Het was dus de lokale elite die de 'belastingaanslag' formuleerde, of in elk geval de daarvoor benodigde informatie aanleverde. Enige dagen later keerden de schatmeesters terug om de uitzettingslijsten in ontvangst te nemen. De weken erna reden de schatmeesters, met zes paarden, langs de dorpen om de opgelegde heffingen daadwerkelijk te innen, of ze reden naar Zaltbommel waar een deel van de opbrengsten werd gebracht. Omdat enkele personen weigerden te betalen moesten de schatmeesters met de vorst en de overste rentmeester overleggen. Die reisden echter rond door Gelre, zodat de schatmeesters dagenlang door het hertogdom zwierven voor zij de hertog en overste rentmeester troffen.⁷⁴² Dit alles dreef de kosten van de heffing natuurlijk op.

Behalve de kosten die de inkomsten van een heffing verminderden, gingen ook inkomsten verloren omdat belastingplichtigen werden vrijgesteld van betaling of omdat zij simpelweg niet betaalden. Verlies van bede-inkomsten door vrijstellingen kwam vooral in Brabant vaak voor. De prelaten werden in 1362 vrijgesteld voor een derde en in 1354 voor bijna twee derde van de som waarvoor zij waren aangeslagen.⁷⁴³ In 1390 lag het verlies door vrijstelling van de clerus op 12,5% van de totale toegezegde bede,⁷⁴⁴ terwijl bij de bede van 1394-1397 in het geheel geen betalingen van de religieuze instellingen aanwijsbaar zijn.⁷⁴⁵ Behalve de clerus zou ook Leuven structureel voor een deel van de vereiste betalingen zijn vrijgesteld, hoewel de precieze invulling daarvan onbekend is.⁷⁴⁶ De stad betaalde normaliter een negende van de bede als het repartitiestelsel werd gehanteerd,⁷⁴⁷ dus de potentiële impact van een belastingvrijstelling was groot. Moureaux-Van Neck stelt dat in geval de clerus in het geheel niet werd belast, omdat maar twee van de drie Standen een bede toezegden, het deel dat de clerus normaliter betaalde door de tweede en derde

⁷⁴² GAA, *GHG*, inv.nr. 685, f.38v-42r.

⁷⁴³ Zij betaalden in 1356 44.000 van de 75.000 oude schilden waarvoor zij waren aangeslagen niet. In 1362 gold dat voor iets meer dan een derde van de honderdduizend oude schilden. Moureaux-Van Neck, 'Un aspect', 73.

⁷⁴⁴ Bij de bede van 1390 werd ten minste 25.000 oude schilden, 12,5% van de toegezegde bede, niet betaald. ARAB, *CC*, inv.nr. 436, f.37v, 42v-43r, 54r, 92r. Moureaux-Van Neck, 'Un aspect', 72-73.

⁷⁴⁵ In de inkomsten van 1394-1397 zijn geen betalingen door kloosters waarneembaar, deze zijn in elk geval niet apart genoteerd. De bedebetaling van 1398 door de religieuze instellingen werd pas in dat jaar toegezegd, dus lijkt los te hebben gestaan van de bede van 1394. ARAB, *CC*, inv.nr. 15717, *passim*; ARAB, *CC*, inv.nr. 48796, *passim*.

⁷⁴⁶ VanUytven, *Stadsfinanciën*, 356 noot 1.

⁷⁴⁷ De zeven steden betaalden een derde van de bede. Leuven en Brussel betaalden elk een derde daarvan. De vijf andere grote steden betaalden het laatste derde deel. Moureaux-Van Neck, 'Un aspect', 72, 75.

stand werd betaald.⁷⁴⁸ In hoeverre die twee Standen ook verantwoordelijk waren voor het aanvullen van betalingen waarvoor de hertog (individuele) leden van de Standen had vrijgesteld is onduidelijk, maar dit lijkt mij onwaarschijnlijk.

Naast de inkomstenderving door belastingvrijstellingen, was ook sprake van inkomstenderving omdat belastingen eenvoudigweg niet werden betaald. Dorpen, instellingen of personen die waren aangeslagen voor de belasting konden niet worden gevonden, waren ondertussen leeggelopen of weigerden om te betalen.⁷⁴⁹ De bedragen die door wanbetaling of weigering van betaling werden misgelopen waren over het algemeen vrij klein. Schoten en Merksem betaalden in de Brabantse bede van 1374-1377 de 21 mottoens waarvoor zij waren aangeslagen niet. Dit was een zeer minimaal verlies op de bijna een miljoen mottoens aan toegezegde bedes-inkomsten. Het waren in Brabant vooral de semi-onafhankelijke heren, zoals die van Bergen op Zoom en Breda die grote bijdragen aan de bede open hadden staan bij de afrekening van de bede. In totaal stond er alleen al in het district Rijen, waartoe deze twee heren werden gerekend, bij het afhoren van de rekening nog 38% van de betalingen open.⁷⁵⁰

Voor Gelre waren dit soort grootschalige vrijstellingen als in Brabant niet aan de orde. Alleen de bannerheren werden überhaupt niet aangeslagen. Het gebrek aan grootschalige vrijstellingen zal zijn veroorzaakt doordat in Gelre personen individueel werden aangeslagen en niet de Standen of de delen daarvan als geheel. Bij de afrekening van geheven beden was er wel sprake van vrijstellingen op individueel niveau, maar deze bedragen waren relatief laag. Net als in Brabant gold dat vooral de achterstallige bijdragen van belang waren. Bij afrekening van de bede van 1432-1434 in de Tieler- en Bommelerwaard was van de uitgezette bede bijna 11% van de beoogde belastinginkomsten niet betaald bij het sluiten van de rekening.⁷⁵¹ De niet betaalde bedragen werden overigens maar in enkele gevallen kwijtgescholden.⁷⁵² Hoewel de vorst wel een claim hield op de aangeslagen personen, is het de vraag of die ooit (volledig) werd betaald.⁷⁵³

Voor Holland en Luxemburg is moeilijker te achterhalen of en in hoeverre inkomsten verloren gingen door vrijstelling of wanbetaling. Hoewel op centraal

⁷⁴⁸ Ibid., 72–75.

⁷⁴⁹ ARAB, CC, inv.nr 15716, f.57r-59r.

⁷⁵⁰ De ‘somme van alden fauten’ stond op 80.605 mottoens, te opzichte van de 211.941 mottoens die betaald zouden worden. Of deze achterstallige betalingen alleen voor de bede van 1374-1377 golden of ook terug gingen op vroegere beden is onduidelijk. ARAB, CC, inv.nr. R3000.

⁷⁵¹ De inkomsten bedroegen 13.572 Arnheims gulden, de achterstallige betalingen 1.446 gulden. De totale inkomsten waren meer de gewenste of vooraf berekende inkomsten dan de daadwerkelijke inkomsten. Bij de achterstallige betalingen komen onder Rossem de wanbetalers Johan van Rossem en de joffer van *Vanderick* (Maudrik of Maurik?) voor. Zij blijken wel opgenomen onder de inkomsten van Rossem. GAA, GHG, inv.nr. 685, f.3v, 36r.

⁷⁵² Vijftien personen van de bijna honderdvijftig hoefden niet te betalen, enkele andere namen zijn doorgehaald. GAA, GHG, inv.nr. 36r-38v.

⁷⁵³ Zo is er in Gelre in 1448 nog sprake van achterstallige betalingen van de bede van 1445-1446. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 247.

niveau inkomsten werden geadministreerd, bestonden die uit stortingen van vaste bedragen door steden, of de netto-resultaten van lagere rentmeesters. Zodoende is er weinig bekend over de bedehelling zelf die door de steden of lagere rentmeesters werd uitgevoerd. Desondanks blijkt uit verspreide berichten dat ook hier de toegezegde inkomsten nooit in haar geheel werden gerealiseerd. Bij de bede van 1416 zegde Dordrecht wel een bijdrage toe, maar die werd nooit betaald.⁷⁵⁴ In december 1425 waren er achterstallige bedebetalingen en hoefden sommige welgeborenen niet te betalen omdat zij deel hadden genomen aan het beleg van Schoonhoven.⁷⁵⁵ In 1423 zou zelfs maar 10% van de toegezegde inkomsten rechtstreeks aan de tesorier zijn gekomen.⁷⁵⁶ Voor Luxemburg is een groot gebrek aan bronnenmateriaal omtrend de beden. Er zijn dan ook geen berichten bekend van wanbetaling of grootschalige vrijstelling van de bede, maar het is twijfelachtig of de bede-betalingen hier wel soepel verliepen.

Behalve door wanbetaling en vrijstelling, gingen ook door toewijzingen op de bede delen van de inkomsten verloren. De vorst accepteerde financiële claims van schuldeisers en beloofde deze te (laten) betalen uit de toekomstige bede-inkomsten. De toewijzing van betalingen op de beden vormde soms zo'n grote uitgavenpost, dat het voor een negatief nettoresultaat van de bede zorgde. Zo was het bruto-resultaat van de bede van 1459 in Zutphen weliswaar 2.179 Rijns gulden, maar het uiteindelijke resultaat was 42 Rijns gulden negatief, vooral vanwege de vele toewijzingen op de bede-inkomsten.⁷⁵⁷

Daarnaast zorgde het feit dat veel beden doelheffingen waren ervoor dat de opbrengsten waarover de vorst kon beschikken beperkt waren. De inkomsten van dat soort beden moesten worden ingezet ten behoeve van vooraf door de Standen vastgestelde doelen, zoals afbetaling van schulden en het aflossen van bezwaarde domeinen. Tot nu toe wordt bij de analyse van bede-inkomsten voorbijgegaan aan de doelbestemmingen en lijken de bede-inkomsten te zijn geïnterpreteerd als vrij besteedbaar inkomen van de vorst.⁷⁵⁸

8.3 Het primaat van het domein

Uit het voorgaande blijkt dat de inkomsten uit domeinbezwaren zeer hoog waren in verhouding tot de vorstelijke domeininkomsten, terwijl de inkomsten uit

⁷⁵⁴ Blok, 'De financiën', 83.

⁷⁵⁵ NA, *AGH*, inv. nr. 211, f.64v-65v, 82v; NA, *AGH*, inv.nr. 213, f.35r; Bos-Rops, *Graven*, 210–211, 357; Van Mieris, *Groot charterboek IV*, 609.

⁷⁵⁶ Bos-Rops, *Graven*, 176–179.

⁷⁵⁷ GAA, *Hof van Gelre*, inv.nr. 1590, f.1-3, via *Landdagen Gelre*, nr. 869; GAA, *GHG*, inv.nr. 8, f.144r, via *Landdagen Gelre*, nr. 1006; Van Schaik, *Belasting*, 104–106; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 343.

⁷⁵⁸ Bos-Rops, 'Van incidentele gunst'; Moureaux-Van Neck, 'Un aspect'; Petit, *Les aides*; Uyttebrouck, 'Notes et réflexions'.

rentenverkoop en beden lager waren dan tot nu toe werd aangenomen. Bovendien is in hoofdstuk 3 al vastgesteld dat de inkomsten uit de domeinen veel hoger waren dan tot nog toe wordt aangenomen, omdat de inkomsten die door regionale rentmeesters werden geadministreerd veelal niet worden meegerekend. Al deze inkomstenbronnen moeten met elkaar worden vergeleken om na te gaan in hoeverre de vorstendommen nog *Domain states* waren, of juist al *Tax states*.

De invloed van inkomsten uit publieke rentenverkoop ten gunste van de vorst was over het algemeen beperkt. Dit financieringsinstrument werd zoals gezegd maar sporadisch ingezet en in de jaren dat rentenverkoop ten gunste van de vorst plaatsvond overtroffen de inkomsten bovendien nooit de domeininkomsten. Hierbij waren wel regionale verschillen. De potentiële baten van de renteverkopen waren vooral in Holland aanzienlijk. De uitzonderlijk hoge opbrengst van circa negenduizend pond die in 1418 werd opgehaald via de verkoop van renten vormde ruim de helft van de vorstelijke inkomsten dat jaar.⁷⁵⁹ De bijdragen die rentenverkoop door individuele Gelderse steden leverden aan de hertogelijke schatkist waren van minder belang. De 2.000 Rijnsgulden die Arnhem in 1465 voor de vorst wierf, komt overeen met ongeveer eenzevende van de hertogelijk inkomsten.⁷⁶⁰ Van de opbrengsten van de incidentele stedelijke rentenverkoop ten gunste van de vorst is voor Brabant nog minder bekend dan voor Gelre. Leuven verkocht in 1363 een lijfrente, ten gunste van hertogin Johanna, die mogelijk 15.000 oude schilden opbracht, ofwel 1.000 lb. oude groten.⁷⁶¹ Daarmee was het een welkome aanvulling op de ordinarijs inkomsten van bijna 6.200 lb. oude groten in 1363, maar vormde het niet zo'n belangrijke inkomstenbron als in Holland.

De inkomsten uit beden waren veel hoger dan die uit rentenverkoop, zelfs als er rekening mee wordt gehouden dat de toegezegde inkomsten nooit in hun geheel werden gerealiseerd. Volgens Uyttebrouck en Petit overtroffen in Brabant en Luxemburg de inkomsten uit beden zelfs structureel de ordinarijs inkomsten.⁷⁶² Deze stelling is echter problematisch, omdat in hun vergelijking geen rekening wordt gehouden met het verschil tussen de toegezegde en de uiteindelijk gerealiseerde (netto-)opbrengsten en zij uitgaan van te lage ordinarijs inkomsten. Voor Brabant stelde Uyttebrouck dat al voor 1386 het inkomen uit beden het inkomen uit de ordinarijs inkomstenbronnen oversteeg. Meer specifiek stelde hij dat de gemiddelde jaarlijkse inkomsten uit beden in Brabant in de periode 1356-1386 meer opbrachten dan de gemiddelde ordinarijs inkomsten in de periode 1365-1386.⁷⁶³ Zijn stelling kent diverse problemen.

⁷⁵⁹ Bos-Rops, *Graven*, 171.

⁷⁶⁰ De rekeningen van 1465 zijn niet overgeleverd, wel die van 1473, toen had de Gelderse hertog ruim 14.000 Rijnsgulden aan inkomsten. Zie hoofdstuk 3.3.

⁷⁶¹ Zie paragraaf 8.2 en bijlage 2, tabel III Muntverhoudingen Brabant.

⁷⁶² Petit, *Les aides*, 148, 188; Uyttebrouck, 'Notes et réflexions', 254–255.

⁷⁶³ Uyttebrouck, 'Notes et réflexions', 254.

De periodes en gegevens die Uyttebrouck vergelijkt zijn onderling slecht vergelijkbaar. Zo onderzoekt hij de ordinaris inkomsten pas na 1365, terwijl Johanna toen al tien jaar regeerde én domeinen bezwaarde. Deze keuze is echter door nood ingegeven, bronnen van Brabantse rentmeesters van vóór die tijd zijn niet overgeleverd. Het extrapoleren van ordinaris inkomsten uit deze periode naar de gehele periode is desondanks problematisch. Deze periode kende zeer waarschijnlijk veel minder domeininkomsten dan de eerdere jaren omdat juist in de voorliggende jaren het domein al sterk was belast, met een sterke inkomstendaling tot gevolg.⁷⁶⁴ Voor de ordinaris inkomsten grijpt Uyttebrouck bovendien terug op de inkomsten van de centrale ontvanger. Zoals eerder gesteld waren de inkomsten van de vorst veel hoger, omdat juist op de lagere niveaus de domeininkomsten werden beheerd. De inkomsten van de regionale ontvangers verhoogden in Brabant de inkomsten op centraal niveau met 20-40% zo is in hoofdstuk 3 betoogd. Deze moeten dan ook worden inbegrepen in een vergelijking tussen ordinaris inkomsten en bedes-inkomsten.

De bedes-inkomsten die Uyttebrouck in zijn vergelijking gebruikt geven juist een te positief beeld van de inkomsten waarover de hertogin kon beschikken. De periode 1356-1383 kende uitzonderlijk veel bedes, die ook bijzonder hoge inkomsten opleverden, terwijl daar in de periode erna nauwelijks sprake van was zoals blijkt uit tabel 8.5. Uyttebrouck gebruikt in zijn vergelijking bovendien de bedragen die de Brabantse Standen toezegden aan Johanna van Brabant, niet de netto-bedragen waarover de vorst daadwerkelijk kon beschikken.⁷⁶⁵ Belastingvrijstellingen voor de clerus verlaagden de inkomsten uit bedes vaak al met zo'n 10%. De verder onbekende vrijstellingen voor Leuven (maximaal 11% van de totale bedes), de kosten van de heffingen (1-5%) en de derving door wanbetaling zullen de daadwerkelijke inkomsten nog verder hebben verlaagd.

In zijn vergelijking maakt Uyttebrouck bovendien gebruik van gemiddelde inkomsten uit ordinaris inkomstenbronnen en bedes terwijl die sterk werden beïnvloed door incidentele jaren waarin extreem hoge of lage inkomsten werden geboekt. Zo boekte de centrale rentmeester in 1372 maar 21.701 mottoens aan inkomsten, terwijl hij in de rest van de periode jaarlijks 60.000 tot 100.000 mottoens administreerde.⁷⁶⁶ Omgekeerd werden de bedes-inkomsten sterk beïnvloed door de bedes die in 1356 en 1374 werden toegestaan. Deze twee bedes leverden bijna 75%

⁷⁶⁴ In 1356-1357 werd voor 12.300 oude schilden of 820 lb. oude groten aan leningen op de domeinen gevestigd. Behalve jaarlijkse lasten door enkele renten, leidde dit ook tot het verlies van 's-Hertogenrode. Door herverpanding en aflossing door Johanna's opvolger Antoon is niet vast te stellen hoe groot de financiële druk door domeinbezwaaring voor 1365 precies was. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.14r, 49v, 50v-51r, 57r-58r, 61r-62r, 67r, 77r, 92v.

⁷⁶⁵ Voor 1356 en 1362 neemt Uyttebrouck wel de kortingen voor de clerus mee. Voor andere jaren gaat hij onverkort uit van de toegekende bedragen. Uyttebrouck, 'Notes et réflexions', 253-254.

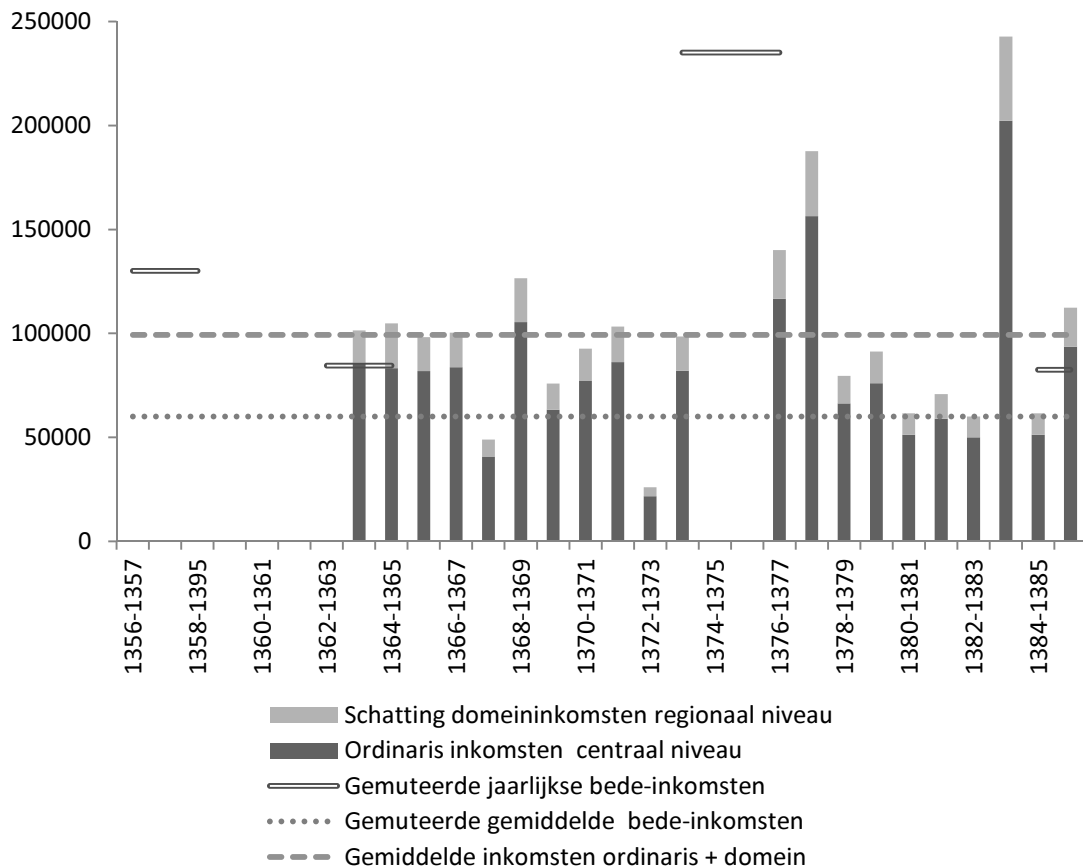
⁷⁶⁶ De hoogste ordinaris inkomsten kwamen in aan de vorst in 1368-1369 (105.390 mottoens) en 1376-1377 (116.683 mottoens). Ibid., 240-241.

van het geheel aan bede-inkomsten in die periode en waren dus zeer uitzonderlijk. Om een evenwichtiger beeld van de vorstelijke inkomsten te schetsen moeten zowel de gemiddelden als de absolute cijfers worden gepresenteerd.

In grafiek 8.1 zijn de vorstelijke Brabantse inkomsten gepresenteerd met inachtneming van de voorgenoemde problemen waarbij de meest conservatieve scenario's zijn aangehouden. De gemiddelde bede-inkomsten zijn met 10% verlaagd ten opzichte van de toegezegde beden om zo recht te doen aan de inningskosten, belastingvrijstellingen en inkomstenderving. De ordinaris inkomsten op centraal niveau zijn met 20% verhoogd om recht te doen aan de domeininkomsten die volgens mijn schatting op regionaal niveau werden beheerd. Daarnaast zijn zowel de gemiddelde bede-inkomsten, als de absolute inkomsten gedurende de looptijd van de beden gepresenteerd, zodat deze beter kunnen worden vergeleken met de ordinaris inkomsten in dezelfde jaren.

Uit grafiek 8.1 blijkt dat de gecombineerde ordinaris inkomsten op centraal niveau en de domeininkomsten (in absolute inkomsten) gedurende het grootste deel van de periode 1356-1386 de gemiddelde inkomsten uit beden overstegen. Zelfs in de jaren dat een bede werd geheven overstegen de gerealiseerde bede-inkomsten maar sporadisch de gecombineerde ordinaris en domeininkomsten van de vorst. In de gehele periode 1356-1386 zullen de ordinaris inkomsten bovendien nog veel hoger zijn geweest dan het totaal dat Uyttebroeck gaf voor de periode 1363-1386. Er zijn immers van maar 21 jaar inkomsten bekend. Berekend naar de gemiddelde jaarlijkse inkomsten over de jaren waarvan de inkomsten bekend zijn, a 100.000 mottoens op centraal en regionaal niveau samen, leverde dit nog eens een geschatte 900.000 mottoens op voor de jaren waarvan de inkomsten niet bekend zijn. In totaal leverde het Brabantse vorstelijke domein in de periode 1356-1386 in dat geval zo'n 3.000.000 mottoens op, bijna twee maal zoveel als de bede-inkomsten in die periode. Indien hier ook de uitvoeringskosten a 1-5% worden afgetrokken, zouden er nog steeds veel meer inkomsten uit de domeinen vloeien dan uit de beden. Daarnaast moet rekening worden gehouden met het gegeven dat de ordinaris inkomsten vóór 1363 onbekend zijn, maar vermoedelijk hoger lagen dan na 1363 (omdat domeinen werden bezwaard) en het gegeven dat de beden na 1386 vermoedelijk veel minder opleverden dan voor die tijd. Het is duidelijk dat hertogin Johanna gedurende haar regering meer afhankelijk was van domeininkomsten dan van bede-inkomsten.

Grafiek 8.1 *Vorstelijk ordinaris en bede-inkomsten in Brabant, 1356-1386, in mottoens*⁷⁶⁷

Hoe de verhoudingen tussen domeininkomsten en bede-inkomsten in Holland lagen, laat zich moeilijker vaststellen. Voor Holland zijn de centrale en lokale inkomsten niet voor alle jaren tussen 1417 en 1433 bekend. Op basis van de in hoofdstuk 3 geanalyseerde vorstelijke inkomsten en de door Bos-Rops gepresenteerde gerealiseerde bede-inkomsten kan wel een vergelijking worden gemaakt voor het begin en einde van de regering van Jacoba van Beieren. De inkomsten uit de domeinen waren sterk afgenomen door de Hollandse interne oorlog en domeinbezwarende. De domeininkomsten werden dan ook overtroffen door de bede-inkomsten. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de bedden na 1425 in belangrijke mate geheven werden ten gunste van, en onder invloed van Filips de Goede. Jacoba van Beieren zal gedurende haar regering juist in sterke mate hebben geleund op haar domeininkomsten.

⁷⁶⁷ Tabel 3.4 Brabantse hertogelijke inkomsten in 1363 en 1403-1404; Moureaux-Van Neck, 'Un aspect', 67; Uyttebrouck, 'Notes et réflexions', 240-241, 253.

*Tabel 8.10 Bruto ordinaris en bede-inkomsten in Holland, 1416-1417 en 1428-1430, in lb. van 240 gr.*⁷⁶⁸

	Ordinaris inkomsten centrale rentmeester	Geschatte inkomsten lokale rentmeesters	Bede-inkomsten Holland
1416-1417	10.992	3.500	3.325
1428-1430 (jaarlijks)	4.328	1.000	8.947

Voor Luxemburg is eerder door Petit gesteld dat al tijdens de regering van Wenceslas (r. 1353-1384) de inkomsten uit beden de inkomsten uit de domeinen overtrof. Ook onder Elizabeth van Görlitz, en vooral haar echtgenoten zou dit het geval zijn geweest.⁷⁶⁹ De inkomsten die Petit voor de beden presenteert zijn echter consequent te hoog blijkt uit controle van de door hem gebruikte rekening van de centrale rentmeester van Luxemburg.⁷⁷⁰ Ook laat hij de regionale domeininkomsten buiten beschouwing. Net als in het onderzoek van Uyttebrouck vergelijkt Petit de maximale bede-inkomsten met de minimale ordinaris inkomsten.

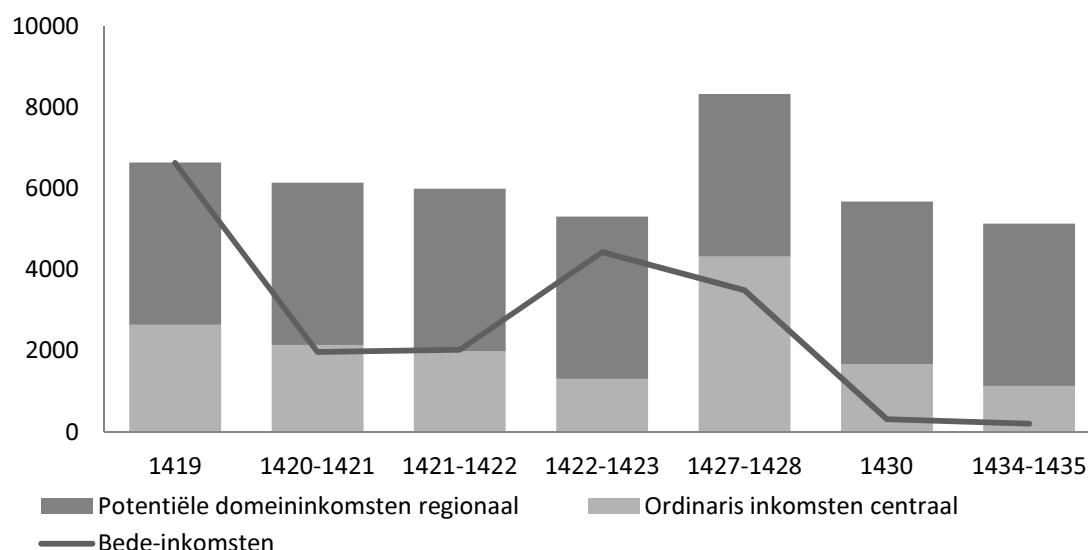
Voor een zuiverder vergelijking tussen de inkomstenbronnen, moeten de centrale ordinaris inkomsten worden verhoogd met ten minste vierduizend gulden aan domeininkomsten. Dit is het geschatte bedrag dat de regionaal beheerde domeinen aan het einde van de regering van Elizabeth van Görlitz nog opbrachten, zoals in hoofdstuk 3 is betoogd. De gecombineerde inkomsten overstegen de inkomsten uit de beden in elk van de jaren waarvan tussen 1419 en 1435 een rekening is overgeleverd, zo blijkt uit grafiek 8.2. Omdat de domeinen ook gedurende de regering van Elizabeth werden bezwaard zullen de domeininkomsten eerder in haar regering vermoedelijk nog hoger zijn geweest dan uit de cijfers van 1419 en later blijkt. Het relatieve belang van de domeininkomsten zal dus nog groter zijn geweest dan uit grafiek 8.2 blijkt. Ook Elizabeth was dus vooral afhankelijk van haar ordinaris- en domeininkomsten.

⁷⁶⁸ NA, AGH, inv.nr. 1269, f.2r-21r; NA, *Rek.Rek.*, inv.nr. 130, f.1r-54r; NA, AGH, inv.nr. 1590, f.6(b)r; NA, AGH, inv.nr. 1491, f.32v; NA, AGH, inv.nr. 1787, f.1r-22v; NA, AGH, inv.nr. 1833, f.19v; Bos-Rops, *Graven*, 243–245.

⁷⁶⁹ Petit, *Les aides*, 148, 188.

⁷⁷⁰ Zie de bespreking van de Luxemburgse inkomsten in hoofdstuk 3.

Grafiek 8.2 Ordinaris inkomsten en bede-inkomsten in Luxemburg, 1419-1430, in guldens⁷⁷¹

Een vergelijking tussen de ordinaris inkomsten en bede-inkomsten is voor Gelre zeer moeilijk. Immers, de opbrengsten van de beden zijn alleen voor enkele lokale ontvangers bekend. Op basis daarvan is het niet mogelijk een totaal aan inkomsten te extrapoleren voor geheel Gelre. Het is evenmin nuttig om uit te gaan van de door de vorst en Standen genoemde minimale opbrengsten, omdat die in maar drie gevallen bekend zijn. Een zuivere vergelijking tussen ordinaris- en domeininkomsten en bede-inkomsten is dan ook alleen te maken voor de periode rond de Bourgondische machtsoverdracht. Karel de Stoute wenste in 1472 om tien jaar lang 50.000 Rijns gulden per jaar te ontvangen uit de bede. Dit was ruim drie maal zoveel als het vorstelijk domein op dat moment jaarlijks opbracht.⁷⁷²

Op basis van het voorgaande is echter duidelijk geworden dat Arnold van Gelre gedurende zijn regering nooit over zulke bede-inkomsten kon beschikken. Hoewel hem vermoedelijk wel beden van rond de tachtigduizend Rijns gulden werden toegezegd, werden deze maar sporadisch geheven. Om tot een vergelijking te komen tussen de domeininkomsten en bede-inkomsten tijdens de regering van Arnold van Gelre is gebruik gemaakt van theoretische waarden. De premisse hierbij is dat elk van de tien beden die in Gelre tussen 1423 en 1473 werd geheven 80.000 Rijns gulden opbracht.⁷⁷³ Dit leverde gemiddeld 16.000 Rijns gulden per jaar op gedurende de periode 1423-1473. In hoofdstuk 3 is vastgesteld dat de domeininkomsten in 1423 ongeveer 25.000 Rijns gulden bedroegen, terwijl het

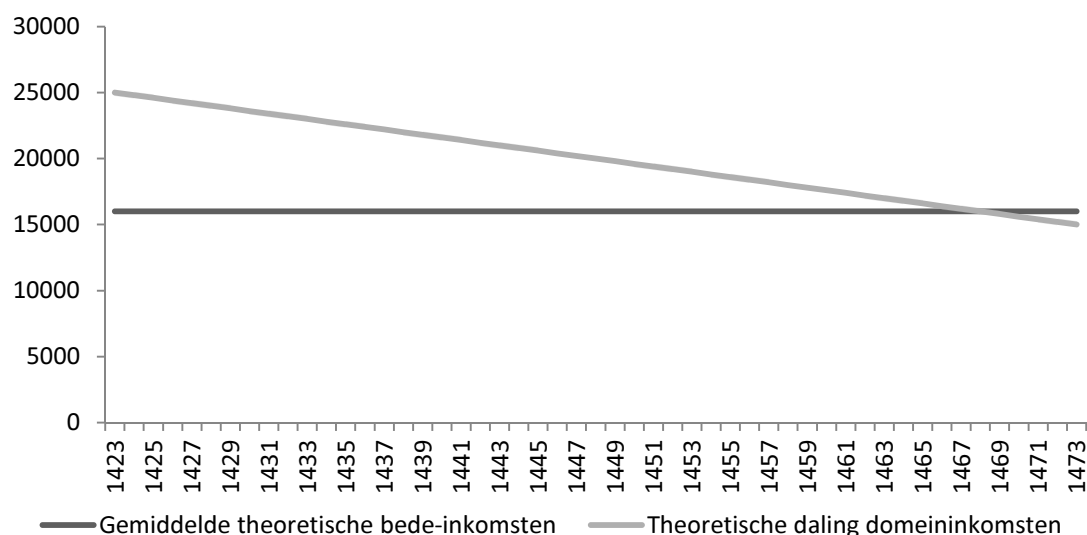
⁷⁷¹ ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.2r-97r; ADN, B, inv.nr. 17305, f.1r-v.

⁷⁷² Zie tabel 3.13 Domeininkomsten in Gelre in 1473.

⁷⁷³ De bede die Karel de Stoute in 1472 voor zich zag werd pas geheven na de onderwerping van Gelre. Tijdens de regering van Arnold zijn tien beden geheven.

domein in 1473 circa 15.000 Rijns gulden opleverde. Hoe deze daling, of fluctuatie, in de inkomsten zich voltrok is niet goed na te gaan door de beperkt overgeleverde rekeningen. Omwille van de vergelijking is hier aangenomen dat de daling van domeininkomsten zich tussen 1423 en 1473 lineair voltrok. De inkomsten uit die twee bronnen zijn in grafiek 8.3 vergeleken. In bijna de gehele periode overstegen de jaarlijkse domeininkomsten de gemiddelde bede-inkomsten. De praktijk zal echter weinig hebben afgeweken van de uitkomsten van deze theoretische vergelijking: ook de hertog van Gelre was dus vooral afhankelijk van domeininkomsten. De inkomsten uit de beden zullen wel de grootste inkomstenbron zijn geweest in de jaren dat beden werden geheven.

Grafiek 8.3 Potentiële inkomsten uit domeinen en beden in Gelre, 1423-1473, in Rijns gulden

Terwijl de directe inkomsten uit het domein al veelal de inkomsten uit rentenverkoop en bedehellingen overtroffen, kon de vorst ook terugvallen op zijn domein door er leningen op te vestigen. Het hiermee aangeboorde kapitaal vormde een veel belangrijker inkomstenbron dan de rentenverkopen. De eerder in tabel 8.1 gepresenteerde verhoudingen tussen de ordinarij inkomsten en uitstaande schulden op de domeinen geven een aanwijzing voor het belang van deze financieringsmethode. In Brabant stonden de opbrengsten uit domeinbezwaren gelijk aan minimaal 1.7 jaar aan ordinarij inkomsten, maar vermoedelijk zelfs 10 jaar of meer. In Holland rustte er op het domein een schuld die overeenkwam met bijna vijftien jaar aan ordinarij inkomsten. In Luxemburg en Gelre was dit respectievelijk 42 en 32 jaar. Afgezet tegen de regeerperioden van de onderzochte vorsten leverde

dit de vorsten gemiddeld tot wel 139% aan extra inkomsten op zo wordt duidelijk uit tabel 8.11.

Tabel 8.11 Gemiddeld jaarinkomen uit domeinbezwaren als aandeel van vorstelijke inkomsten

	Brabant	Holland	Luxemburg	Gelre
Schulden op de domeinen t.o.v. ordinaris inkomsten	1,7	14,8	41,7	32,6
Aantal regeringsjaren	51	12	30	50
Gemiddeld aandeel jaarinkomen uit domeinbezwing	0,03	1,23	1,39	0,65

Een simpele vergelijking tussen de op de domeinen rustende schulden en de regeringsduur van de vorsten is echter problematisch. Immers, van verschillende transacties is onduidelijk of het domein door eerdere vorsten was bezwaard. Leningen op domeinen werden ook doorgerold, tussentijds afgelost en opgehoogd. Daarom is niet altijd duidelijk of de onderzochte vorst financieel profiteerde van een domeinbezwing, of dat hij alleen een initiatief van een voorganger legitimeerde. Daarnaast moet rekening gehouden worden met het feit dat de door de domeinbezwaren de vorstelijke inkomsten halveerden tijdens deze periode.⁷⁷⁴ Het heeft dan ook grote gevolgen voor de vergelijking of de inkomsten uit domeinbezwing worden vergeleken met de ordinaris inkomsten die een vorst aan het begin of juist het einde van zijn regering genoot.

Zuiverder is het om alle rekeningen van vorstelijke rentmeesters door te nemen om de inkomsten uit domeinbezwing jaar na jaar na te gaan en deze af te zetten tegen de domeininkomsten in die jaren. Door de beperkte overlevering van de regionale en centrale rentmeesterrekeningen is dit nauwelijks uit te voeren. Wel kan voor incidentele jaren worden vastgesteld wat de financiële impact van domeinbezwaren was. Zo wordt uit de jaarrekening van de Gelderse overste rentmeester van 1427-1428 duidelijk dat betalingen van ‘versetten gueden’ de vorst in dat jaar 7.146 Rijngulden opleverden, eenderde van de vorstelijke inkomsten op centraal niveau.⁷⁷⁵

Hoewel domeinbezwing grote sommen geld opleverde, was deze vorm van financiering in principe eindig. Immers, zodra alle domeinen waren bezwaard kon de vorst geen gebruik meer van maken van deze methode. Door het uitsterven van families van domeinhouders vielen bezwaarde domeinen weliswaar terug aan de

⁷⁷⁴ Zie hoofdstuk 3.

⁷⁷⁵ GAA, GHG, inv.nr. 262, f.1r-28r.

vorst, maar voor de in dit proefschrift onderzochte periode is dat niet zichtbaar. De vorst kon wel trachten bezwaarde domeinen af te laten lossen met publiek geld, of door derde partijen, waarna de rechten opnieuw werden bezwaard. Van zo'n constant uitgeven en innemen van domeinen was inderdaad sprake rond de onderzochte periode. Zo was in Luxemburg al tijdens het bewind van Jan de Blinde sprake van een cirkel van *Pfandnahme, Verpfändung und Wiederlösung* van domeinrechten.⁷⁷⁶ Ook tijdens het bewind van Antoon van Brabant werd het domein zo ingezet. Bij zijn aantreden werden op grote schaal bezwaarde domeinen afgelost die eerder door Johanna van Brabant en haar voorgangers waren bezwaard. Gedurende zijn tienjarige regering bezwaarde Antoon deze domeinen echter weer op grote schaal.⁷⁷⁷ In hoeverre deze methoden werden toegepast door Johanna, Jacoba, Elizabeth en Arnold is niet te zeggen. In geen van de vorstendommen lijken bezwaarde domeinen tijdens de onderzochte periode op structurele wijze te zijn afgelost.

Het grote belang van de leningen die via domeinbezwaren werden aangegaan sluit aan bij de notie dat in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd de toegang tot krediet van steeds groter belang was voor de financiering van staten.⁷⁷⁸ Van enkele laatmiddeleeuwse vorsten is inderdaad bekend dat zij primair financieel afhankelijk waren van krediet en niet zozeer van hun eigen inkomsten, of beden.⁷⁷⁹ Opvallend is echter dat Stasavage meent dat vorsten nauwelijks in staat waren om op lange termijn te lenen.⁷⁸⁰ Deze stelling lijkt gebaseerd op een analyse die domeinbezwaren buiten beschouwing laat. Dit is onterecht want het bezwaren van domeinen was niet alleen uit nood geboren omdat snelle leningen vereist waren. Het was ook een praktische uitwerking van de wens om goedkope langetermijnleningen aan te gaan. Dit was volgens Kusman en Demeulemeester zelfs de belangrijkste reden dat bijvoorbeeld Jan III kortlopende ongedekte leningen omzette in langlopende leningen die gedekt werden door domeinen.⁷⁸¹ Hiermee werden de hoge interesten die gevraagd werden voor kortetermijnleningen voorkomen en werd een veel lagere interest betaald op de, nu met domeinen verzekerde, langetermijnleningen.

⁷⁷⁶ Reichert, 'Johann der Blinde', 183.

⁷⁷⁷ Uyttebrouck, *Le gouvernement* I, 450–523.

⁷⁷⁸ Stasavage, *States of credit*, 9–11.

⁷⁷⁹ Reichert, *Landesherrschaft*, 523.

⁷⁸⁰ Stasavage, *States of credit*, 10–11, 34–35.

⁷⁸¹ Kusman en Demeulemeester, 'From near-default', 267–275.

Besluit

Waar eerder onderzoek naar domeinbezwaaring vooral aandacht schonk aan de politieke baten of financiële verliezen van de vorst, is in dit hoofdstuk betoogd dat er ook financiële baten voor de vorst aan verbonden waren. Vorsten konden grote sommen geld lenen, en waren hiertoe waarschijnlijk nauwelijks in staat als zij hun domeinen niet bezwaarden. De gevolgen van de domeinbezwaaringen waren op de lange termijn echter funest. De leningen die op de domeinen werden gevestigd, stonden gelijk aan tientallen jaren aan inkomsten uit diezelfde domeinen. Om ooit de domeinen af te lossen met behulp van ordinair inkomsten waren dus evenzoveel jaarinkomsten nodig. De inkomsten uit de resterende, niet verpande, domeinen kon de vorst bovendien niet vrij besteden, hiervan moesten aanzienlijke delen worden gereserveerd voor de betaling van jaargelden.

Het was dan ook verleidelijk om op andere wijzen kapitaal aan te trekken, bijvoorbeeld via rentenverkoop door onderdanen, of door het ingewilligd krijgen van een bede. Tegen rentenverkoop waarvoor onderdanen zich garant stelden, of waarvan ze de verkoop geheel regelden, bestonden eveneens bezwaren. Hier stonden vorstelijke domeinrechten aan de basis van de transactie. De opbrengsten waren in potentie hoog, maar deze financieringsmethode werd nauwelijks ingezet. In Holland gebeurde dit wel kort na de inhuldiging van Jacoba van Beieren, maar de schulden waarmee Hollandse steden zich hiermee opzadelden maakten het onmogelijk dit middel vaker in te zetten. In Brabant en Gelre werd deze financieringsmethode alleen hoogst zelden ingezet. De inkomsten waren ook niet spectaculair. De inkomsten uit bedden waren in potentie wel zeer hoog. De problematiek daarvan was echter dat de beoogde som geld nooit in zijn geheel werd opgehaald. Door vrijstellingen, heffingskosten en wanbetaling leverde een bede bijna altijd minder op dan gewenst. Bovendien werden de bede-inkomsten vaak gereserveerd voor bepaalde uitgaven, zodat de opbrengsten niet vrij beschikbaar waren voor de vorst.

In de jaren 1356-1473 liepen de directe inkomsten uit de domeinen in absolute zin terug en nam hun belang ook in relatieve zin af. De vorsten konden deze inkomsten echter nog steeds niet vervangen door publieke rentenverkoop of bedehellingen. De inkomsten uit die twee ‘moderne’ financieringsinstrumenten overtroffen de ordinair inkomsten nog niet. Er was met andere woorden nog geen sprake van een *Tax State* of een *Fiscal State*. De gegevens voor Brabant, Holland en Luxemburg wijzen er bovendien op dat domeinbezwaaringen een belangrijker inkomstenbron vormden voor de vorsten dan bede-inkomsten. Hierbij moet wel in het oog worden gehouden dat de schulden op de domeinen mede waren opgebouwd door de voorgangers van de onderzochte vorsten, zodat niet alle inkomsten aan hen ten goede waren gekomen. In Gelre waren de inkomsten uit de bedden vermoedelijk al wél hoger dan die uit domeinbezwaaringen. Daar staat tegenover dat juist in Gelre de

beden aan voorbestemde doelen moest worden besteed, zodat de inkomsten daaruit de vorst nauwelijks ten goede kwamen. Dit speelde in Brabant en Gelre vermoedelijk sterker dan in Holland en Luxemburg, omdat de grip van de Standen op de besteding van de bede in die twee eerste landen erg sterk was. In de vergelijkingen is geen rekening gehouden met het feit dat de inkomsten uit beden veelal niet vrij te spenderen waren door de vorst. Al met al lijkt domeinbezwarende dus een belangrijkere inkomstenbron dan bedehoefting.

De inkomsten uit de domeinbezwarende vormden echter niet het hoofdbestanddeel, ten minste 50%, van de vorstelijke inkomsten, net zomin als de bede-inkkomsten of inkomsten uit rentenverkoop dit deden. Voor alles bleef de vorst primair afhankelijk van zijn domeininkkomsten, maar dit was een wankel evenwicht. Die inkomsten waren onvoldoende om alle uitgaven te dekken. Dat was immers de oorzaak dat de vorst steeds op zoek was naar extern kapitaal. In deze periode had geen van de inkomstenbronnen het primaat, zoals de domeininkkomsten voor circa 1300 of de beden na 1500 dit wel hadden. De onderzochte vorstendommen waren geen *Domain states* meer en ook nog geen *Tax states*, *Fiscal states* of *States of credit* maar iets ertussen in. Uiteindelijk zouden leningen en belastinginkkomsten wel de inkomsten uit het domein overschaduwen, maar dit was in de onderzochte periode zeker niet evident.

Slotbeschouwing. Het blijvende belang van de domeinen.

Door inefficiënte administratie van het domein en oplopende kosten voor de vorstelijke hofhouding en oorlogvoering, was het voor vorsten in de late middeleeuwen niet langer mogelijk om te leven op basis van alleen hun domeinen, de verzamelnaam voor alle reguliere vorstelijke rechten die zonder extra inspanningen inkomsten leverden. Hiermee kwam volgens Schumpeter een einde aan de *Domain State* en begon de opkomst van de *Tax State*. Bonney en Ormrod definieerden dit als staten die zich voor ‘the greater proportion’ financierden met inkomsten uit respectievelijk het domein of belastingen. In dit proefschrift is dit gedefinieerd als ten minste 50% van de structurele inkomsten uit het domein, of belastingen. In reactie op de problemen met de domeininkomsten, zochten vorsten naar andere manieren van financiering, waaronder het creëren van *public debt* via rentenverkoop, en de verkrijging van buitengewone beden. Buitengewone beden kwamen binnen de *Domain state* incidenteel voor, maar werden steeds talrijker. Daarbij eisten Standenvergaderingen in toenemende mate inspraak bij de heffing van beden en het uitgeven van de inkomsten daaruit. Zo nam niet alleen de vorstelijke afhankelijkheid van belastingen toe, maar werd ook de macht van de Standen ten opzichte van de vorst vergroot. Dit leidde volgens Schumpeter uiteindelijk tot de opkomst van de *Tax State*.

Het domein was in de late middeleeuwen een belangrijke, zo niet de belangrijkste, bron van inkomsten voor de vorst. Dit paste bij het middeleeuwse devies dat de vorst van zijn eigen middelen moest leven. Dit ideaalbeeld werd uitgedragen in geleerde traktaten en door de bestuurlijke elite. Bij het aantreden van een nieuwe vorst, of bij conflicten of onderhandelingen, eiste de elite vaak dat de vorst de integriteit van het land en het domein in stand zou houden. Dit ideaal botste echter met de realiteit (hoofdstuk 2).

Eerder onderzoek richt zich vooral op de opkomst van de *Tax State*, maar negeert grotendeels de (aangenomen) ondergang van de *Domain state*. In dit proefschrift staat de *Domain State* in een viertal vorstendommen in de Nederlanden, voorafgaand aan de intrede van de Bourgondische hertogen, centraal. Het toont aan dat het domein langer dan tot nog toe werd aangenomen van veel groter belang was. Hiervoor is het belang van het domein onderzocht voor de vorsten van Brabant, Holland, Luxemburg en Gelre, in de periode 1356-1473. Centraal in deze analyse staan niet alleen de directe financiële rol die het domein speelde, maar ook de indirecte financiële rol, en de politieke, sociale en emotionele functies die het domein vervulde. In dit proefschrift zijn de directe financiële domeinopbrengsten (hoofdstuk 3) geanalyseerd, de wijze waarop vorsten hun domeinen bezwaarden (hoofdstuk 4),

en de domeinen die werden bezwaard (hoofdstuk 5). Verder is onderzocht welke motivaties leidend waren voor het bezwaren van domeinen en welke sociale groepen daarvan profiteerden (hoofdstuk 6) en hoe dit zich verhiel tot de wijze waarop Standenvergaderingen zich verzetten tegen domeinbezwarende (hoofdstuk 7). Ten slotte zijn de kosten en baten van domeinbezwarende vergeleken met de kosten en baten van publieke rentenverkoop en buitengewone bedden (hoofdstuk 8). Leidend bij dit onderzoek zijn de *domeinstaten*, bronnen van de Bourgondische administratie die alle domeinen noteren die op problematische wijze uit handen van de vorst waren geraakt, maar waarop hij nog een claim hield.

Het afnemende belang van domeininkomsten is in de Nederlanden goed zichtbaar gedurende de regering van Johanna van Brabant, Jacoba van Beieren (in Holland), Elizabeth van Görlitz (in Luxemburg) en Arnold van Gelre. Tijdens hun regeringen namen de inkomsten uit hun domeinen met 50 tot 65 procent af. De teruglopende inkomsten uit de domeinen dwongen de vorsten tot een keuze: zij moesten ofwel de uitgaven verminderen, ofwel nieuwe inkomsten vinden. In de praktijk werd nooit gekozen voor de eerste optie, maar steeds voor de tweede. De aanvulling van inkomsten werd gezocht in:

- schenkingen door andere vorsten of de eigen onderdanen
- devaluatie van de munt
- leningen (al of niet in de vorm van *public debt*)
- bedden gevraagd aan de onderdanen
- uitbreiding van het domein
- bezwarende van domeinrechten door middel van verpanding en het vestigen van renten

Domeinbezwarende, het onderwerp van deze dissertatie, leidde op de lange termijn tot een daling van de domeininkomsten. Toch werd vaak voor deze methode gekozen. Dat een domein werd gebruikt als onderpand voor een lening, of dat er renten op werden gevestigd, wijst op wantrouwen van crediteurs. De vorstelijke belofte dat hij een lening zou terugbetalen was immers niet meer voldoende; er werd een zekerheid vereist voor terugbetaling, voordat werd overgegaan tot het verstrekken van kapitaal. Dit was niet verwonderlijk gezien de slechte betalingsmoraal van vorsten, maar het is wel opvallend dat domeinbezwarende in deze periode nog plaatsvond. De inzet van land of domeinrechten als onderpand voor leningen was volgens Van Bavel immers tot in de veertiende eeuw *usance*, maar zou daarna zijn aantrekkingskracht verloren hebben. In de onderzochte vorstendommen blijkt domeinbezwarende echter nog tot ver in de vijftiende eeuw van groot belang.

In vergelijking met bedehoffing en publieke renteverkoop was domeinbezwarende een relatief snel en ongecompliceerd proces waarbij nauwelijks overleg tussen de vorst en zijn onderdanen nodig was. Renteverkoop namens de vorst kon veel tijd kosten en bij een dergelijke verkoop werden nog steeds vorstelijke

domeinen bezwaard. Het veiligstellen van een bedde, maar vooral de uiteindelijke uitbetaling van een bedde, kon jaren aanslepen en de onderdanen konden allerlei concessies eisen. De vorst kon echter redelijk zelfstandig beslissen over de bezwaring van domeinen, en deze konden snel leningen zeker stellen.

De keuze voor domeinbezwaren werd mede ingegeven door de relatief lage interest op dit soort financiering. Tot ongeveer 1430 werd een interest van 10% betaald op renten op de domeinen, afgaande op de jaarlijkse betalingen en de af te lossen hoofdsom. Dit was vrij laag in vergelijking met andere financieringsmethoden. De hoogte van de interest was ingegeven door religieuze en feodale regels. Andere potentiële invloeden, zoals de individuele kredietwaardigheid van vorsten, de financiële markten, of de gebruikte financiële producten kunnen de eenvormige interest namelijk niet verklaren. Dit werd ook zichtbaar toen rond 1430 de interest die vorsten betaalden over hun op domeinen verzekerde leningen daalde. De door hen betaalde interest daalde weliswaar mee met de algemene daling van de marktrente, richting de 5%, maar ook hierbij is geen onderscheid te maken tussen de vier vorsten of het soort renten dat werd verkocht.

De relatief lage interest werd mede veroorzaakt doordat meer zekerheid rond de terugbetaling werd verkregen als gevolg van de overdracht van rechten op vorstelijke domeinen. Daarnaast was de lage interest een gevolg van de lange looptijd van de leningen. De keuze voor domeinbezwaren werd daarmee deels ingegeven door de wens om schulden voor langere termijn vast te zetten. Dit zorgde ervoor dat de vorst niet steeds werd geconfronteerd met schulden die moesten worden afgelost. Dit wijkt af van de bevindingen van Stasavage dat op domeinen verzekerde leningen een korte looptijd hadden en dat vorsten op relatief beperkte schaal en relatief laat zulke leningen aangingen. Mijns inziens heeft hij hierbij ten onrechte de leningen op domeinen genegeerd. Voor de hier onderzochte periode waren domeinbezwaren bij uitstek een voorbeeld van vorstelijke langetermijnleningen.

De keuze voor domeinbezwaring in plaats van andere financieringsmethoden was mede het gevolg van incidentele en cyclische omstandigheden.

Domeinbezwaring kwam verspreid over de gehele regering van vorsten voor, maar hierbij was geen sprake van een duidelijke opgaande lijn. Het was daarmee niet een middel dat steeds vaker werd ingezet en een structureel onderdeel van de vorstelijke financiën vormde. Het was meer een middel dat werd ingezet als op korte termijn geld nodig was. Daarbij was er overigens wel sprake van een jaarcyclus in de domeinbezwaren. Vorsten bezwaarden hun domeinen vooral rond mei, zeer waarschijnlijk ter voorbereiding op, of rond de uitvoering van, oorlogshandelingen.

Vorsten bezwaarden hun domeinen door middel van verpanding of het vestigen van renten op het domein. Binnen Luxemburg en Gelre is een sterke voorkeur zichtbaar voor domeinverpanding, terwijl domeinen in Brabant vooral met

renten werden bezwaard. Deze voorkeur sluit aan bij oudere tradities. Zo werden in Brabant ook veel vaker rentelenen uitgegeven dan in andere vorstendommen. In Luxemburg werd vanouds juist het domein op grote schaal bezwaard. Ook in Gelre bestond een lange traditie van vorstelijke domeinbezwaren. In Holland werden domeinen die in de domeinstaten als bezwaard te boek staan veelal in leen uitgegeven. De leenuitgifte van domeinen was traditioneel niet problematisch, maar werd in Bourgondisch Holland wel als zodanig beschouwd. Dit vormde immers de reden dat deze transacties in de domeinstaten werden opgenomen. Waarom deze leenuitgiften problematisch waren kon niet worden achterhaald.

De domeinrechten die vorsten bezwaarden werden niet toevallig gekozen. Fluctuerende of kleine inkomstenbronnen werden in hun geheel bezwaard via verpanding, de grote inkomstenbronnen werden belast met renten. Deze keuzes werden in belangrijke mate bepaald door de vorst. De keuze voor bezwaarde rechten sloot aan bij bestaande economische en sociale politiek. Zo paste de bezwaring van grond bij de politiek van het afstoten van het directe beheer van grond in dezelfde periode. De bezwaring van heerlijke rechten en jachtrechten was dan weer veelal beperkt tot personen met een adellijke achtergrond. Bovendien verkregen machtige edelen over het algemeen rechten die excentrisch lagen, zodat de macht van de vorst in het centrum behouden bleef. Die ligging aan de randen van het vorstendom gold in Luxemburg en Gelre bovendien voor bijna alle domeinbezwaren, waarbij het domein in het dynastieke *heartland* veelal in stand werd gehouden. Het omgekeerde gold in Holland en Brabant, waar domeinen in het centrum juist wel werden bezwaard. Deze verschillen werden vermoedelijk in belangrijke mate beïnvloed door de verschillende historische groei van de vorstendommen.

Domeinen werden bezwaard om financiële, religieuze, militaire of politieke steun te verwerven, of om personen of instellingen te begunstigen. Ook als de primaire aanleiding voor de bezwaring niet financieel was - als bijvoorbeeld een domein werd bezwaard in ruil voor het uitvoeren van zielenmissen door een religieuze instelling - had elke domeinbezwaring een tertiaire financiële component. Om de steun op een andere wijze te verkrijgen moest immers direct worden afgerekend. Juist omdat de vorst zijn financiers of steunverleners niet direct kon of wilde betalen, werd een domein geboden als verzekering voor toekomstige terugbetaling. Die toekomstige betaling legde een hypotheek op de toekomstige vorstelijke financiën en bracht per definitie een financiële component in de transactie in. Desondanks werden domeinen alleen in Gelre primair om financiële redenen bezwaard. In de andere vorstendommen was financiering wel voor de grootste categorie domeinbezwaren de primaire aanleiding, maar dit vormde niet de meerderheid van de domeinbezwaren.

De domeinbezwaren die verbonden kunnen worden aan financiële primaire aanleidingen, besloegen de afrekening met schuldeisers, crediteurs en

investeerders. Schuldeisers waren vooral ambtsdragers die private schulden waren aangegaan om de kosten van hun functie te dragen. Hun voorschotten waren nog niet terugbetaald door de vorst, maar zij werden gecompenseerd met een vorstelijk domein. Sommigen van hen moesten hierbij overigens grote inspanningen leveren om compensatie te krijgen, waarbij het de vraag is of de waarde van het domein volstond. Crediteurs zochten domeinen vooral als onderpand voor een lening. De inkomsten uit het domein golden als interest, waarbij het bezwaarde domein in waarde zeer waarschijnlijk opwoog tegen het verstrekte krediet. Investeerders zagen het domein waarschijnlijk niet als middel om in de toekomst terug betaald te worden, maar juist als doel op zich. Zij namen genoeg met relatief ongunstige bezwaringsvoorwaarden.

In de meeste gevallen vormden edelen de belangrijkste groep die betrokken was bij domeinbezwing, maar er zijn wel verschillen merkbaar. Schuldeisers en investeerders waren primair afkomstig uit de lage en modale inheemse adel, terwijl crediteurs vooral uit de stedelijke groep kwamen. Dit gold niet in Brabant, waar ook crediteurs vaak adellijk waren. In de literatuur wordt vaak gesuggereerd dat steden en stedelingen een steeds belangrijker aandeel kregen in de vorstelijke financiën. Dat blijkt nog niet het geval in de in dit proefschrift geanalyseerde perioden.

De mogelijke oorzaken voor de adellijke dominantie zijn divers. Ten eerste kan het zijn dat steden, als instituut, liever beloond wilden worden met uitbreiding van hun privileges dan met domeinen. Ten tweede is het mogelijk dat het door Tilly en Stasavage beschreven toenemende belang van steden als vorstelijke financiers, nog niet speelde in de hier onderzochte periode. Een derde mogelijke verklaring is dat de vorst geen zaken wilde doen met steden of met stedelingen, of in elk geval niet voor zover dit domeinbezwing tot gevolg had. Deze laatste mogelijkheid sluit aan bij bestaande inzichten over de wijze waarop vorsten zich toch al in belangrijke mate verlieten op modale en lagere adel.

Dit roept de vraag op hoe sommige edelen de beschikking konden hebben over het benodigde kapitaal. Hun vermogen, zo wordt traditioneel gesteld, bestond uit domeinen die moeilijk liquide waren te maken. Bovendien leverden domeinen geen gestage inkomstenstroom, maar juist inkomsten geconcentreerd op enkele piekmomenten. Het is dan ook aannemelijk dat de domeinhouders optraden als intermediairs tussen de vorst en (niet-adellijke) personen of groepen die wel over liquide kapitaal beschikten. Dit wordt duidelijk uit de gevallen waarin afrekeningen tussen beide partijen plaatsvonden, of in gevallen waarin consortia van financiers bezwaarde domeinen overnamen die eerder in handen waren van een intermediair. Het is echter niet te achterhalen of edelen hierbij door de vorst benaderd werden om op eigen naam kapitaal aan te trekken en in ruil daarvoor een domein in handen kregen, of dat het initiatief lag bij edelen uit de vorstelijke omgeving, of juist bij kapitaalkrachtige investeerders. Voor zowel de adellijke als stedelijke financiers kon

het investeren in vorstelijke schulden winstgevend zijn, ondanks het risico op wanbetaling door de vorst. Naast de potentiële financiële winst, vormde ook de mogelijke sociale stijging een beloning. Vanuit de vorst gezien was het betrekken van edelen net onder de toplaag van de hoge adel een doel op zich. Volgens Zmora waren de financiële relaties tussen de vorst en de lage en middel-adellijke groepen immers mede bedoeld om een belangrijke sociale groep bij het vorstelijk beleid te betrekken.

Edelen en burgers waren echter niet alleen als domeinhouders betrokken bij de bezwaring van domeinen. Zij gaven de vorst ook toestemming om domeinen te bezwaren. De vorsten onderbouwden dan hun verzoek tot domeinverzwaring met een verwijzing naar het algemeen belang. Het waren vooral, en niet onverwacht, de leden van de hofraad die hierbij betrokken werden. In Gelre traden daarbij ook de (gemachtigden van de) hoofdsteden op als getuigen. Dit was mede het gevolg van het feit dat de hertog bij zijn aantreden minderjarig was en de vier hoofdsteden een grote politieke macht hadden. De steun van de elite voor domeinbezwaren wijst erop dat het instrument niet per definitie als problematisch werd ervaren én dat de vorst niet geheel autonoom opereerde. Desondanks was de steun voor de domeinbezwaren geen gegeven. Juist in de tijd dat de vorst relatief zwak stond werd de elite betrokken bij domeinbezwaren. Dit gold voor Arnold van Gelre toen hij minderjarig was, en voor Elizabeth van Görlitz toen zij de macht in Luxemburg gewapenderhand poogde te verkrijgen. In Holland is dit terug te zien in de periode dat Jacoba van Beieren oorlog voerde tegen Filips de Goede, terwijl de Brabantse hertog vooral in de eerste periode na de successieoorlog steun zocht bij de elite. In perioden dat vorsten zich sterker achtten en zij toch al een onafhankelijker koers voerden, betrokken zij de bestuurlijke elite ook minder bij domeinbezwaren.

Ondanks hun toestemming voor, en betrokkenheid bij, domeinbezwaren stond de bestuurlijke elite niet zonder meer positief tegenover deze inzet van de vorstelijke financiële middelen. Verzameld tijdens de Standenvergaderingen waren zij hier een felle tegenstander van. Bij de intrede van een nieuwe vorst, bij een conflict tussen vorst en onderdanen, of als de vorst zijn onderdanen om een bede verzocht kwam de deplorabele stand van het domein regelmatig ter sprake. De verzamelde Standen eisten dan van de vorst dat hij geen domeinen meer zou bezwaren, en inkomsten van beden zou inzetten om bezwaarde domeinen af te lossen.

De belangrijkste aanjagers van dit verzet waren de steden. Het verzet tegen domeinbezwing kwam duidelijker naar voren in Gelre dan in de andere vorstendommen. Dit is deels het gevolg van een betere bronnenoverlevering aldaar. Verslagen van overleg tussen vorst en onderdanen, zeker waar dit voorwaarden rond de bede betreft, zijn maar sporadisch overgeleverd voor Brabant, Holland en Luxemburg. In Brabant kwam de status van het domein beperkt ter sprake onder

Johanna, maar onder haar Bourgondische opvolgers werd door de Standenvergadering wel groot belang gehecht aan de instandhouding van het domein.

De wijze waarop de Standen in Brabant en Gelre, vooropgegaan door de steden, zich afkeerden van domeinbezwarende is sterk verbonden met de wijze waarop bedden werden geheven. In Brabant en Gelre ging dit meer gecentraliseerd, of gestandaardiseerd, dan in Holland en Luxemburg. In Holland was voor de komst van Filips de Goede nauwelijks sprake van een centraal overleg tussen de vorst en de Standen over de bedden. Hiermee was ook weinig ruimte voor een gezamenlijk standpunt gericht tegen domeinbezwarende. Dit lijkt ook op de langere termijn ertoe te hebben geleid dat in Holland de bestuurlijke elite zich minder bemoeide met de status van het vorstelijke domein.

Niet alleen in de aanloop naar de bede, maar ook in de afhandeling ervan hadden de Standen in Brabant en Gelre een grote invloed. Zij zagen toe op de heffing en besteding van de inkomsten. Desondanks werden bede-inkomsten nauwelijks besteed aan aflossing van bezwaarde domeinen. Dit was het gevolg van particularistische tendensen, waarbij de steden die de inkomsten beheerden deze liever inzetten ten gunste van het lokale, dan van het centrale algemene belang. Gelderse steden die de ingezamelde bedegelden beheerden zetten dit geld, met toestemming van de vorst, in voor versterking van de stadsmuur of aflossing van schulden. Brabantse edelen die namens de vorst bedden inden, droegen de inkomsten ook niet altijd over. Wellicht gebruikten zij het geld om hun eigen vorderingen op de vorst af te lossen.

De ambivalente houding ten opzichte van domeinbezwarende was nog gecompliceerder omdat niet alleen sprake was van een tegenstelling tussen lokale en centrale belangen, maar ook tussen algemene en individuele belangen. Individuele leden van de Standen hielden vorstelijke domeinen in handen terwijl de Standen als geheel domeinbezwarende juist wilden inperken. Bestuurders van Brussel, 's-Hertogenbosch en Arnhem, maar ook representanten van de Gelderse Standenvergadering als de heer van Batenburg verkregen domeinen. In sommige gevallen kregen zij zelfs een domein in handen in hetzelfde jaar dat de Standenvergadering domeinbezwarende verwierp. In incidentele gevallen is sprake van een actief najagen van domeinbezit, terwijl de (toekomstige) domeinhouder er als lid van de Standen op moest toezien dat de vorst geen domeinen meer bezwaarde of dat van de vorst geëist werd dat bede-inkomsten werden ingezet om domeinen af te lossen.

Waar domeinbezwarende op politiek vlak vooral indirecte gevolgen hadden, de weerstand van de Standenvergaderingen, waren de gevolgen op financieel vlak veel directer. Door domeinen te bezwaren konden vorsten hun inkomsten snel aanvullen. In totaal zorgde domeinbezwarende voor het aantrekken van extern kapitaal ter waarde van maximaal veertig maal het normale jaarinkomen van de vorst. Omdat

dit kapitaal werd aangetrokken door toekomstige inkomsten uit handen te geven, had dit een sterke daling van de vorstelijke inkomsten tot gevolg. Aan het einde van de onderzochte periode verdween jaarlijks de helft van de vorstelijke domeininkomsten in de zakken van pandhouders al voor deze de vorst konden bereiken. Van de inkomsten die nog wel aan de vorst kwamen moest een derde tot de helft worden gereserveerd voor de betaling van renteniers. Als gevolg hiervan kon de vorst slechts beschikken over een kwart tot de helft van zijn potentiële domeininkomsten. Desondanks bleven deze inkomstenbronnen van belang. Dit belang was bovendien groter dan tot nu toe werd aangenomen. In eerder onderzoek werden de lokale en regionale ontvangsten namelijk genegeerd, maar deze leverden tot veertig procent van de vorstelijke ordinair inkomsten op.

Traditioneel wordt aangenomen dat inkomsten uit andere bronnen zoals renten en beden de teruglopende domeininkomsten compenseerden, maar hiervan was maar beperkt sprake in de hier onderzochte periode. Rentenverkoop gesteund door de Standen of individuele steden vond maar sporadisch plaats en leverde relatief weinig inkomsten. Beden werden wel vaker toegezegd door de Standen, maar de verzekering van beden was een arbeidsintensief en langdurig proces. Als er beden werden geïnd, waren de inkomsten daaruit wel veel hoger dan die uit de domeinen. Hierbij was echter een aanzienlijk verschil tussen de inkomsten die de vorst toegezegd kreeg en de bedragen waarover hij daadwerkelijk kon beschikken. Volgens mijn meest conservatieve inschatting verlaagden vrijstellingen, de uitvoeringskosten en wanbetaling de opbrengsten met 10-15%. De overblijvende inkomsten moesten bovendien vaak aan vooraf overeengekomen doelen worden besteed. Ook was er in deze periode geen sprake van een reguliere, jaarlijkse belasting, zodat beden geen structurele inkomstenbron vormden. Als gevolg hiervan kon de vorst maar in beperkte mate beschikken over bede-inkomsten. Mede hierdoor was het belang van beden voor laatmiddeleeuwse vorsten in de Nederlanden, vóór de intrede van de Bourgondische hertogen, beperkt. De domeinen waren en bleven gedurende deze periode van groter belang voor de vorstelijke financiën dan andere inkomstenbronnen.

De hier onderzochte vorsten zaten in grote financiële problemen, gezien de enorme daling van hun domeininkomsten en de betrekkelijk onmacht om die inkomsten aan te zuiveren. Volgens Robert Stein vormde dit een belangrijke reden voor de Bourgondische intrede in de Nederlanden. Via onder andere domeinbezwaring probeerden Johanna, Jacoba, Elizabeth en Arnold hun inkomsten op peil te houden, of nog belangrijker, om schulden aan te gaan. Wel verloren zij, zoals Stein aangeeft, in toenemende mate de politieke steun van hun elite. Daarbij moesten de vorsten het gevecht aangaan met een vijand die hen totaal overklaste: de hertog van Bourgondië. Die had de beschikking over veel meer en veel diversere

inkomstenbronnen en kon indien nodig terugvallen op een veel sterkere militaire macht.

Dat vorsten meer afhankelijk waren van hun domein dan van publieke rentenverkoop of belastingen in de vorm van beden leidt niet zonder meer tot de conclusie dat dus sprake was van *Domain states*. Immers, domeininkomsten vormden weliswaar de belangrijkste van de verschillende inkomstenbronnen, maar leverde niet de helft of meer van de inkomsten, het belangrijkste criterium om te spreken van een *Domain state*. Vorsten zochten en vonden immers aanvullende inkomsten uit domeinbezwinging, rentenverkoop en beden. Daarnaast werd ook kapitaal aangetrokken via ongedekte leningen, giften en de sleischat, die in dit onderzoek buiten beschouwing zijn gebleven.

Het beeld dat Schumpeter schetste van de overgang van de *Domain state* en de *Tax state* moet worden bijgesteld. Voor vorstendommen in de Nederlanden zich volledig tot *Tax state* ontwikkelden, bevonden zij zich in een transitiefase. In deze staat tussen de *Domain state* en de *Tax state* in, vormde het domein wel de belangrijkste inkomstenbron, maar waren daarbij zowel de directe domeininkomsten als de leningen op de domeinen van groot belang voor de vorstelijke inkomsten. In sommige jaren leverden domeinbezwingingen bijna 30% van de inkomsten van de centrale ontvanger. Het belang van leningen, al of niet verzekerd op domeinen, sluit aan bij de observaties van Stasavage. Die stelde eerder al vast dat in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd het belang van geregelde inkomsten afnam ten gunste van het belang van het aantrekken van leningen.

De bezwinging van het domein ondergroef op de lange termijn weliswaar het vorstelijke inkomen, maar vorsten rekenden er wellicht op dat de Standen het domein wensten te herstellen. De Standen bleven immers, via hun onderhandelingsmacht bij bedehellingen, streven naar het herstel van de 'pure' *Domain state*.

Summary. Demise of the domain? The changing role of the domain in princely finance in the late medieval Low Countries (1356-1473).

Late medieval princes were no longer able to meet their expenses based on their domanial income alone because of inefficient administration of the domain and the rising cost of princely court life and warfare. Thus, Schumpeter stated, ended the era of the *domain state* and did we see the rise of the *tax state*. Bonney and Ormrod defined the *domain state* and the *tax state* as states in which ‘the larger proportion’, of the income came from domains and taxes respectively. I defined this ‘larger proportion’ as 50% minimum. Confronted with falling domanial income, princes tried to tap into other revenue streams, such as public debt (via the sale of annuities) and extraordinary subsidies (*aides*, *beden*). These kinds of subsidies were already being levied in domain states, but the frequency with which they were levied increased in tax states. Extraordinary subsidies were granted by the elite, who came together in proto-parliaments (*Estates*, *Etats*, *Standen*, *Staten*), and who demanded a say in the expenditure of the subsidies. As a result, princes became more dependent on their elites, both in financially and politically. This led to the rise of the *tax state* (Chapter 1).

The domain or demesne formed an important source of revenue for late medieval princes, if not *the* most important source. The term ‘domain’, not often used in the Low Countries prior to the arrival of the Burgundian dukes, refers to the income that princes could expect to collect without any extra effort. The fact that princes depended mainly on their domanial income was in accordance with the medieval ideal that a prince should live off his own resources. This ideal was promoted both by learned men and the regional elites. When a new prince was inaugurated, or when a conflict arose between the prince and the elite, the elite demanded that their lord uphold the integrity of the land and the domain. However, it was difficult to put the ideal into practice (Chapter 2).

Earlier research has focussed on the rise of the tax state, but largely ignored the (assumed) decline of the domain state. In this PhD thesis, I analysed the domain state in the medieval Low Countries prior to the rise of the Valois Dukes of Burgundy to show that the domain remained an important source of income for late medieval princes. For this, I evaluated the importance of the domain for the last pre-Burgundian rulers of Brabant, Holland, Luxembourg and Guelders in the period 1356-1473. I considered not just the direct financial importance of the domain, but also the indirect financial role, and the political, social and emotional significance of

the domain. Specifically, I investigated the direct financial gains from the domain (Chapter 3), the way princes pledged their domains (Chapter 4), and the choice of domains to be pledged (Chapter 5). Next, I examined the principal motivations for alienating the domains and the social classes that were involved (Chapter 6), and how this related to the way proto-parliaments resisted the alienation of princely domains (Chapter 7). Finally, I undertook a financial cost-benefit analysis of the alienation of princely domains, and compared the results with the costs and benefits of the creation of public debt via the sale of annuities, and extraordinary subsidies (Chapter 8). The most important source material are the *domeinstaten* (States of the domains). The Burgundian inventories, note all princely domains that were alienated and to which the prince still laid claim.

The decline of domanial income, as assumed in literature, is clearly visible in the medieval Low Countries during the government of Johanna of Brabant as Duchess of Brabant (r. 1356-1406), Jacoba of Bavaria as Countess of Holland (r. 1417-1428/1433), Elizabeth of Görlitz as Duchess of Luxembourg (r. 1411-1443), and Arnold of Guelders as Duke of Guelders (1423-1473). During their respective reigns, the income from the princely domains decreased by between 50% and 65%. This forced the rulers to choose between cutting costs and increasing their income. They never chose the first option, and as a result were forced to increase their income by trying to:

- secure grants from other sovereigns or their own subjects;
- devalue their currency;
- secure loans (whether or not in the form of a sale of annuities);
- secure an extraordinary subsidy, granted by the local Estates;
- expand the domain and thus the domanial income;
- alienate part of the princely domain by pledging the domains or securing annuities on them.

Alienation of the domain, the topic of this dissertation, led to a further undermining of the princely income in the long run, yet this measure was often used. The domain was used as surety for loans in the form of mortgages, and annuities were secured on the domains. This shows creditors did not trust the prince to repay his debts unless they had collateral in the form of movable and immovable property. Given the tendency of princes to default on their debts, this was hardly surprising. Mortgaging land was common well into the fourteenth century, but lost its attraction afterwards, according to Bas van Bavel. However, in the four principalities, pledging princely domains remained an important part of the princely revenue stream well into the fifteenth century.

Compared to extraordinary subsidies and public debt in the form of the sale of annuities, pledging domains was a rather simple process that needed less consultation of the regional elite. If princes wanted to sell annuities via their elite, in effect

creating public debt, they had to consult their elite. They also had to pledge their own princely domains as surety for future payment of the annuities. This did not differ much from when the prince tried to sell annuities individually. Jaco Zijderduijn therefore argues that an important reason for creating public debt via annuity sales was to bind the regional elite to the prince. Securing an extraordinary subsidy was even more difficult. The elite demanded political and financial privileges, and it took years before a subsidy could be secured and even longer before it was fully paid. Compared to that, the prince could decide to pledge a domain rather easily and without much consultation.

Securing loans with mortgaged domains resulted in relatively low interest rates. Up to the 1430s, an interest rate of 10% was customary. Religious and feudal rules had more influence on the interest rates than the individual credibility of princes, financial markets or the financial products that were sold. This remained the case when interest rates decreased to around 5% after 1430. Interest rates did not differ for the four princes or the annuities they sold. The relatively low interest rates that were paid on annuities secured on princely domains were in part influenced by the assurance that the loan would be repaid. It was also a consequence of the fact that the loans were long-term loans. This argument was recognized in the Middle Ages but is less widely acknowledged today. Scholars tend to view mortgages as short-term loans. Stasavage, in his *States of Credit*, even claims that princes were rather late in securing long-term loans, and did not do so very effectively. It looks like Stasavage has overlooked, or ignored, loans secured on princely domains. However, these loans were the preferential method for securing long-term loans during the late Middle Ages.

That princes alienated domains instead of using other financial methods was the result of both incidental and cyclical circumstances. The four princes alienated domains during their entire reign. However, no increase could be observed in the number of alienations or the funds attracted this way. Princes alienated their domains when cash was needed in the short run. Yet an annual cycle could be observed: princes pledged their domains particularly in or around May, probably in preparation for warfare.

Princes mortgaged their domains or secured annuities on them. Luxembourg and Guelders showed a strong tendency to mortgage domains, while in Brabant the sale of annuities secured on domains was more dominant. This preference is in line with older traditions. Yearly payments in the form of fief-rents were much more common in Brabant than in other parts of the Low Countries, while domains were frequently pledged from the fourteenth century onwards in Luxembourg and Guelders. In Holland, most of the domains that were considered alienated, those incorporated in the *domeinstaten*, were given in fief. Traditionally, this form of

domain usage was not considered a problem. Why it was regarded as such in the cases that were incorporated in the *domainstaten* is uncertain.

The choice of domains to alienate was not an arbitrary choice. Domanial rights that yielded small or fluctuating revenue streams were pledged. Larger domains were used for securing annuities. The selection of alienated domains also reflected existing economic and social politics. The mortgaging of land matched the princely politics of withdrawing from the direct management of land in the same period. Lordships and hunting rights were mainly transferred to (high) nobility, analogous to the idea that these were noble perquisites, and the nobility obtained domanial rights on the borders of the principalities to ensure the princely power in the heartland was maintained. In Luxembourg and Guelders, most of the alienated domains were located at the borders, keeping the dynastic heartland intact. In contrast, in Brabant and Holland, alienated domains were located in the dynastic heartland. These differences were probably caused by the dissimilar historical growth of the principalities.

Domains were alienated to secure financial, religious, military or political support, or to patronize individuals or institutions. Even when a non-financial motive was given for an alienation, there was always a financial component. If the prince had secured the support in another way, he would have had to pay money directly. Since he could not, or would not, do that, he alienated a domain. In order to regain such a domain, the prince had to pay the debt for which the domain served as surety. Thus, his future income was mortgaged. However, only in Guelders did transactions with a direct financial motive form the majority (60%) of the transactions for which a motive is known. In the other principalities, a direct financial motive was given in 25-33% of the cases; this still formed the largest category of motives for the alienation of domains.

When domains were alienated for financial motives, this was to pay off obligees, creditors and investors. Obligees were often current or former officials who used their private funds to pay for the (public) princely expenses. Since they had not (yet) been repaid, they were compensated with a princely domain. Creditors demanded that domains were transferred to them to serve as surety that the loans they provided would be repaid. The income from the domains served as interest payments. For investors, obtaining a domain was probably not a means to an end, but an end in itself. They actively tried to get their hands on princely domains.

Nobles formed the largest group of people holding an alienated princely domain. However, differences can be observed. Obligees and investors primarily came from the lower and middle ranks of indigenous nobility, while creditors were mainly townsmen. The exception was Brabant, where most creditors were noble as well. The prevalence of nobles as princely financers is at odds with claims made by Tilly and Stasavage that cities and citizens were of increasing importance for

princely finance. The dominance of domain holders of noble standing had multiple causes. First, it is possible that towns were compensated with increased financial and political privileges for their financial support, rather than with domains. Second, it is possible that the increased importance of urban princely financiers, observed by Tilly, Stasavage and others, occurred later. Third, it is possible princes were not inclined to do business with towns and townsmen, at least where alienating domains was involved.

This all leads to the question of how these noblemen were able to provide the necessary capital. Like the prince they supported, the main source of wealth for noblemen was their domains. These were illiquid and yielded income on an irregular basis. It is likely that the domain holders acted as intermediaries between the prince and (non-noble) persons or groups who did have access to liquid capital. Examples show that syndicates of investors obtained the domains that were previously in the hands of intermediaries. It is not clear whether the noble involvement was requested by the prince, or that nobles operated on their own initiative. Zmora states that princes primarily depended on the lower and middle ranks of the nobility, and that financial ties between the prince and his noblemen were used to involve an important social group in princely politics. On the other hand, investing in princely debts could be a financially lucrative investment from the viewpoint of noble and urban financiers, with a chance of rising through the ranks socially.

Both nobles and burghers were involved in the alienation of princely domains in other ways as well as in the role of domain holder. Princes tried to legitimize the alienations by arguing that they were doing it of necessity and for the common good, and they used their elite as witnesses at the promulgation of alienation charters. The elite group most heavily involved were members of the court (*hofraad*). In Guelders, the four principal towns were also involved, a result of the fact that Arnold of Guelders ascended the throne as a minor. The elites' support for this use (or misuse) of the princely domain shows that alienating domains was not problematic per se, and that the prince did not act completely on his own. Yet their support could not be taken for granted. At times when the princely position was weak, the elite was more heavily involved than at other times. For Arnold this was during his minority, for Elizabeth when she had to claim the Luxembourg throne by force, for Jacoba while she fought Philip the Good for the Holland throne, and for Johanna of Brabant in the period after the Brabantine war of succession.

Despite their collaboration with the alienation of domains, the elite was not positive about using the domain in this way per se. Combined, the elite formed the proto-parliaments known as the Estates or Staten. These bodies strongly objected to the way princes used the domains. At inaugurations, when the prince and parliament were in conflict, or when the prince tried to secure a subsidy, the elite reminded the prince of the deplorable state of the domains. They demanded that the prince abstain

from alienating domains, and that he use the funds from extraordinary subsidies to reclaim these domains. This is more clearly observed in Guelders than elsewhere, mainly due to the greater survival of sources. In Brabant the resistance to the alienation of princely domains could be observed in only a few cases during the reign of Joan of Brabant, but was voiced more loudly during the reign of her Burgundian successors.

That precisely the Brabantine and Guelders Estates opposed the alienation of domains is in part linked to the way extraordinary subsidies were granted and levied. In both principalities, the process was more centralized than in Holland or Luxembourg. In effect, this led to less collaboration between members of the Estates in Holland and Luxembourg and less resistance to the alienation of princely domains. The Estates of Brabant and Guelders had considerable influence over what the subsidy income was spent on, and they monitored both the levying of the taxes and the spending of the tax income. However, the funds were scarcely used at all to redeem pledged domains. As a result of particularistic tendencies, members of the Estates used the funds they managed for solving local problems instead of problems affecting the principality as a whole. Guelders towns spent the tax income on rebuilding city walls or paying princely debts. Brabantine nobles withheld tax funds, possibly to pay for the loans they had provided to the prince.

In fact, this ambivalent attitude concerning the alienation of princely domains was even more complicated. Not only can we observe a collision between local and central interests, but also between common and individual interests. Individual members of the Estates held princely domains, even when the Estates as a whole opposed the alienation of domains. Members of the governments of Brussels, 's-Hertogenbosch and Arnhem obtained princely domains, as did representatives of the nobility like the Lord of Batenburg. Sometimes they did so even in the same period that the Estates were explicitly opposing the alienation policy. On occasion, individual members of the Estates actively tried to get their hands on a princely domain when they were delegated by the Estates to supervise the spending of the tax income on the redemption of alienated princely domains.

Whereas the political effects of the alienation of domains were indirect or longer-term, namely the resistance and increasing importance of the Estates, the financial results were of a more direct nature. Alienating domains supplemented princely revenue. In total, this instrument yielded revenue up to forty times larger than the normal princely income. However, the debt created in this way would one day have to be repaid and by pledging domains, the princely revenue stream decreased. At the end of the period analysed here, almost 50% of the domanial income was lost annually to people who held a princely domain in pledge. The residual income had to be used to pay the annuities as well, leading to a further loss of a third to half of the remaining income. In total, the four princes could only count

on 25-50% of their domanial income at the end of their reign. Even so, the domain remained an important source of revenue. This significance was even greater than is often assumed. Earlier research has neglected the domanial income administered by locale receivers but my research shows that they managed almost 40% of the princely income.

Scholars assumed that the decrease in revenue from the domains was offset by an increase in the revenue from the sale of annuities or the extraordinary subsidies. In the period analysed here, this was hardly the case at all. There were scarcely any annuity sales supported or instigated by the Estates, and these provided only a meagre income. Subsidies were provided more often, but securing a subsidy was a long and labour-intensive process. When a subsidy was levied, its revenue exceeded the income from domains. However, there was a significant gap between the revenue that was promised and the actual proceeds. My most conservative estimations show that tax exemptions, the cost of levying the tax and non-payment led to proceeds that were 10-15% lower than promised. Since subsidies were only granted on an incidental basis, this did not form a structural source of income for the prince. Therefore, extraordinary subsidies were less important for late medieval princes in the Low Countries than is often assumed. This is at least the case prior to the arrival of the Valois dukes of Burgundy. The domains were, and remained, the most important source of revenue.

The princes that I analysed faced major financial problems given the decline of their main source of income, and they were unable to effectively supplement their income with other revenue streams. However, the princes were not in default, as Robert Stein has claimed. He states that their financial problems were an important factor in the rise of Burgundian power in the Low Countries. However, I show that the four princes were able to supplement their income to a certain extent by pledging their domains, and that they were able to attract external capital via loans secured on domains. They did lose the political support of their elite, another reason for the Burgundian primacy according to Stein. In addition to that, the regional princes were completely outclassed by the Dukes of Burgundy. In a Darwinist survival of the fittest, the local princes lost to an opponent who had access to larger funds and a larger army.

The fact that the pre-Burgundian princes depended more on their domains than on the sale of annuities or subsidies does not lead to the conclusion that they governed domain states. Although domanial income was the largest component of their income, it no longer accounted for half or more of the total princely income, an important criterion. Princes supplemented their income from direct exploitation of the domain with loans secured on domains, annuity sales and extraordinary subsidies. Other sources of income were seignuriage, unsecured loans and grants, but these revenue streams were left out of the analysis of this thesis.

The image Schumpeter painted of the transition from the domain state to the tax state should be supplemented with an in-between state. Before they fully blossomed as tax states, and after they were no longer fully domain states, the domain remained the most important source of income for late medieval Low Countries principalities. However, this income was generated by both direct exploitation of the domains and indirect exploitation through the alienation of domains. In individual years, mortgaging domains could provide up to 30% of the princely income. The importance of loans as a source of income, whether or not secured on domains, can be connected to the observations of Stasavage. He claims that in the late medieval and early modern era, regular income lost its important position in favour of income from loans.

In the long run, pledging domains undermined the princely assets. Perhaps princes used their domains this way because they counted on their Estates to help them out with extraordinary subsidies. After all, the Estates aspired to the restoration of the 'pure' domain state and were willing to use tax money to achieve this goal.

Bijlage 1: Beschrijving en analyse van de domeinstaten

Omwille van de leesbaarheid is in de inleiding van dit proefschrift maar beperkt ingegaan op de belangrijkste bronnen voor het onderzoek: de Bourgondische domeinstaten. In deze bijlage zijn de bronnen uitgebreider geanalyseerd. Eerst wordt de algemene ontwikkeling van de bronnen beschreven binnen de Bourgondische administratie en hierna de algemene bronproblematiek. Daarna is per vorstendom dat in dit proefschrift onderzocht is, de voor die analyse gebruikte domeinstaat of domeinstaten geanalyseerd.

Algemene context, totstandkoming en inhoud van de domeinstaten

Al sinds het einde van de dertiende eeuw werden in verschillende vorstendommen in de Nederlanden overzichten gemaakt van de vorstelijke inkomsten.⁷⁸² Tegelijk werden overzichten (staten of *états*) opgemaakt van uit te geven posten.⁷⁸³ De controleurs van de rekeningen hielden deze tijdens de controle van rentmeesterrekeningen bij de hand en royeerden uitgaven die niet vooraf waren goedgekeurd.⁷⁸⁴ In 1445 werd binnen de Bourgondische gewesten bovendien getracht om de toekomstige, verwachte, inkomsten inzichtelijk te maken.⁷⁸⁵ Bij deze analyse werd uitgegaan van de inkomsten die de vorst kon verwachten uit de domeinen die nog (direct) onder zijn beheer stonden. Tegelijk kreeg de problematische situatie van het vorstelijk domein de aandacht. In een schrijven dat vermoedelijk gericht was aan de gerechtelijke ambtsdragers van alle Bourgondische landen, gaf Filips de Goede opdracht alle domeinen die tot herroeping waren uitgegeven terug te halen en te administreren. Bovendien moest er strenger gecontroleerd worden op het terugkeren van domeinen die gedurende een vaste (en

⁷⁸² In Holland gebeurde dit in 1334, 1364 en 1373, dit hing steeds samen met bijzondere omstandigheden die een grote wissel trokken op de vorstelijke financiën. De Boer, 'Vorstelijk inkomen', 24–30.

⁷⁸³ Voor Vlaanderen bestaan overzichten van de inkomsten uit de jaren 1365-1366. Voor Artesië bestaat zo'n overzicht voor 1297-1298. Voor hertog Albrecht van Beieren is er een staat van inkomsten en uitgaven over 1365-1391. In Artesië en het graafschap Bourgondië werden al eind dertiende eeuw overzichten van inkomsten uit het vorstelijk domein opgesteld. NA, AGH, inv.nr. 1212; R.-H. Bautier en J. Sornay, *Les Sources de l'Histoire économique et sociale du moyen âge*: 2 1. Fasc. 1: Archives centrales de l'État bourguignon (1384-1500), Archives des principautés territoriales. 1. Les principautés du Sud. 2. Les principautés du Nord (supplément). Comtés de Hollande et Zélande et duché de Gueldre, par Michel Van Gent. Mise à jour du fasc. 2: additions et corrections (Parijs 2001) 583–584; Bautier en Sornay, *Les sources de l'histoire* 2. Bd. 2: Les États de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, 363.

⁷⁸⁴ Damen, *De staat van dienst*, 145; T.S. Jansma, *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië* (Utrecht 1932) 114–117.

⁷⁸⁵ Arnould, 'Une estimation', 134.

reeds afgelopen) periode waren uitgegeven. Het doel was om deze domeinen terug aan de vorst te brengen (*de renintegrer notre dit demaine*).⁷⁸⁶ Het lijkt erop dat deze oproep weinig effect heeft gesorteerd. In 1453 was de status van het domein, in elk geval in Holland, nog steeds precair volgens de hertog. Zijn domein was zeer zwaar belast en vervreemd (*fort chargie et aliene*) en om die reden werd een verbod uitgevaardigd op de verdere aantasting van domeingoed.⁷⁸⁷

De eerste stap naar het herstel van het vorstelijke domeinbezit was het inzichtelijk maken van de omvang van de belasting of aantasting van die rechten. Dit resulteerde in zogenaamde domeinstaten. Deze zijn door de Bourgondische administratie opgesteld met als primair doel om claims op domeinen die niet meer direct door de vorstelijke administratie werden beheerd te bewaren of te versterken. De achterliggende gedachte was om de inkomstenbronnen, die in Bourgondische ogen wederrechtelijk of op problematische wijze uit handen waren gegeven of gebleven, terug te krijgen en zo de vaste vorstelijke inkomsten te vergroten.⁷⁸⁸ Daarom werd eenieder die enige claim op het vorstelijk domein had, opgeroepen zich te melden bij de rekenkamer of een andere centrale instelling. Hier moest hij de bewijsstukken laten zien welke gecontroleerd zouden worden op basis van het archiefmateriaal. Iedereen die zich niet voor een bepaalde datum had gemeld met zijn brieven, zou zijn aanspraken op het vorstelijk domein verliezen. De vorst gaf zijn juridische ambtsdragers opdracht om de hertogelijke oproep via de gebruikelijke kanalen onder de aandacht te brengen, om te voorkomen dat iemand zich kon beroepen op onwetendheid of onschuld. In Gelre moest het bevelschrift worden opgehangen, in Holland moest het worden uitgevaardigd en afgekondigd ‘ter steden ende plaetsen dat men gewoonlic is’. In beide vorstendommen wordt in de oproep duidelijk gemaakt dat men zich bij de rekenkamer diende te voegen. Hoe dit in Brabant geregeld was is onduidelijk, maar ook hier werden de stukken geregistreerd in de rekenkamer, getuige de vele opmerkingen dat personen weigerden brieven te tonen, of dat men over bepaalde aantastingen niets kon vinden in de archieven van de rekenkamer. Volgens Kerremans was bovendien een van de plichten van juridische ambtsdragers het publiceren van hertogelijke plakaten, dus het ligt voor de hand dat ook in Brabant de oproep via de traditionele weg werd verspreid. Voor Luxemburg zal een soortgelijke situatie hebben gegolden.⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ Het stuk is overgeleverd in een Hollands archiefstuk, maar lijkt bedoeld voor alle Bourgondische landen. NA, AGH, inv.nr. 1, f.3r-v.

⁷⁸⁷ Het verbod werd uitgevaardigd op het bezwaren (*aliennecons*) van ‘seignouries, terres, possessions, justices, rentes et revenus, ou aultres quelzconques choses de notre demaine’, aan ridders of anderen. NA, AGH, inv.nr. 1, f.47r.

⁷⁸⁸ De brief die Filips de Goede in Holland hierover liet uitgaan spreekt boekdelen. Doordat rechten die gedurende een leven waren uitgegeven vererfd werden, of op andere manieren uit handen van de vorst bleven, ondervond de vorst ‘hinder, scade ende achterdeele’. NA, AGH, inv.nr.1, f.62r-v.

⁷⁸⁹ ARAB, CC, inv.nr.436, *passim*; NA, AGH, inv.nr. 1, f.62r-v; Kerremans, *Étude*, 129; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159–161.

De in de domeinstaten genoemde rechten omvatten meer dan alleen die inkomsten die door een regionale rentmeester werden beheerd. Zij beschrijven namelijk alle belaste ‘rentes, villes, villages et seignouries’.⁷⁹⁰ Elders gaat het om de ‘heerlicheyt, renten, thijnsen, thienden, pachten, scoutambachten, bodambochten, amptet, clerescippen ende anderen diensten, officien ende percheelen’.⁷⁹¹ De definitie van het vorstelijke domein die volgt uit de domeinstaten is de combinatie van alle vorstelijke macht en gezag en alle daaruit voortvloeiende rechten en bezittingen. Het negeert daarmee de scheiding die in de praktijk bestond tussen de juridische macht en domaniale inkomsten (en soms tolinkkomsten), welke immers door aparte ambtsdragers werden geadministreerd. Het lijkt erop dat de Bourgondische hertog hier een overkoepelende (Franse?) definitie van het domein introduceerde. Deze definitie was voorheen onbekend in de Nederlanden, of komt in elk geval niet terug in de vorstelijke administratie.⁷⁹²

De domeinstaten geven een grondig overzicht van al die inkomstenbronnen waarover een vorst voorheen beschikte, maar dat inmiddels niet meer deed als gevolg van bezwaring of belasting met renten. In de domeinstaten wordt ingegaan op de vraag wie het domein in handen had op het moment dat het stuk werd opgemaakt en voor welk bedrag het terug in vorstelijke handen kon komen. Vaak is ook een schatting gegeven van de jaarlijkse opbrengst uit dit domein. Deze werd verkregen doordat houders van domeinen een verklaring aflegden over de jaarlijkse opbrengst van de domeinen die zij in handen hadden en omdat oudere rekeningen in de vorstelijke administratie werden gelicht.⁷⁹³ In domeinstaten wordt veelal ook genoemd wanneer en door welke vorst een domein bezwaard werd, om welke reden en hoe zich dit door de tijd had ontwikkeld indien er sprake is van verschillende transacties van hetzelfde domein.

In de Hollandse domeinstaats zijn de bezwaarde domeindelen gegroepeerd per rentmeesterschap. Dit was niet het geval in de andere vorstendommen. In Brabant werd weliswaar in grote lijnen een scheiding gemaakt tussen de domeinbezwaren in Brabant en de landen van Overmase, maar er werd binnen de vorstendommen geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende regionale rentmeesterschappen.⁷⁹⁴ Hoewel de verdeling van rentmeesterschappen in Luxemburg zeer onduidelijk is (in sommige gevallen beheerden juridische ambtsdragers ook rentmeesterschappen)⁷⁹⁵ kan gesteld worden dat bij de indeling van de domeinstaats geen aansluiting gezocht lijkt te zijn bij bestaande financiële structuren in het vorstendom. Hier staan

⁷⁹⁰ ADN, *Série B*, inv. nr. 20146, f.30r.

⁷⁹¹ Dit volgt uit de opdracht van Filips de Goede om een register aan te leggen van de aantasting van zijn (domein)rechten. NA, *AGH*, inv.nr. 1, f.62r

⁷⁹² Zie hoofdstuk 2.

⁷⁹³ Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159.

⁷⁹⁴ Op de folia 9 verso en 10 recto volgen na elkaar rechten te Hengouwen, Sint-Pieters-Rode, Asse, Brussel, Vlekkem en Halen. ARAB, *CC*, inv.nr. 436, f.9v-10r.

⁷⁹⁵ Reichert, *Landesherrschaft*, 646–649.

bezwaarde domeinen uit verschillende regio's en rentmeesterschappen door elkaar.⁷⁹⁶ De indeling in Gelre was weliswaar verdeeld naar rentmeesterschap, maar deze had een sterke verandering doorgemaakt. De oude regionale rentmeesterschappen waren na de verovering van Gelre door Karel de Stoute in 1473 vervangen door rentmeesterschappen die parallel liepen met de indeling in de vier kwartieren Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem.⁷⁹⁷ De domeinstaten volgen die indeling van het hertogdom zeer strikt in de zin dat er voor elk kwartierlijk rentmeesterschap aparte domeinstaten zijn opgemaakt, die (zo lijkt het) apart van elkaar afgehoord zijn. Binnen de kwartierlijke domeinstaten werd echter evenmin als in Brabant en Luxemburg een strikte volgorde gehanteerd, die samenhang met de locatie van de domeinen of het (oude regionale) rentmeesterschap waarin deze gelegen waren.

In de bronnen komen alle soorten bezwaring en vervreemding naar voren, uitgezonderd uitgifte in tijdpacht en het grootste deel van de feodale beleningen. Dit hagt vermoedelijk samenmet de oproep in Holland. Een ieder moest zich melden die een domein had 'bi ghifte, overdrachte, coipe, erflic, te lijve, tot wederseggen, tot tijden ende anders'.⁷⁹⁸ De andere methoden van overdracht zouden kunnen slaan op verpachting en feodale belening. Dit lijkt echter uitgesloten omdat, uitgezonderd in Holland, nauwelijks beleningen zijn opgenomen in de domeinstaten. Hoewel pas in 1469 echte leenhoven werden opgericht door Karel de Stoute, waren in Holland al in de veertiende eeuw aparte registers aangelegd voor feodale leenzaken. De rentmeester inde weliswaar de inkomsten van leenverheffing, maar verdere bemoeienis met het leenwezen lijkt normaliter niet in de rentmeesterrekeningen naar voren te komen.⁷⁹⁹ De beleningen die in de domeinstaten zijn opgenomen hebben in elk geval in Brabant een specifieke vorm. Zonder uitzondering betreft het *fief-rentes*, terwijl in Holland problematische overdrachten van leengoederen zijn opgenomen. Uitgifte van domeinen in kortlopende tijdpacht is in zeer uitzonderlijke gevallen opgenomen in de domeinstaten. In gevallen dat verpachting van domeinen werd opgenomen, was dit zeer vermoedelijk primair omdat de pachttermijn zo sterk was opgerekt zodat feitelijk sprake was van erfelijke pacht, of omdat de pachttermijn reeds was verstreken zonder dat het domein was teruggefallen aan de vorst.⁸⁰⁰

Voor de meeste van de vorstendommen in de Nederlanden zijn door de Bourgondische administratie domeinstaten opgemaakt. Dit gebeurde niet overal even

⁷⁹⁶ Achtereenvolgens worden domeinbelastingen te Marche-en-Famenne, Reuland, Plappeville en Orne behandeld. Van Werveke, 'Les charges', 515.

⁷⁹⁷ Kuys, 'Gelderse domeinen', 158–159, 162–163.

⁷⁹⁸ NA, AGH, inv.nr. 1, f.62r.

⁷⁹⁹ Aerts, 'De inhoud', 14–16; Damen, *De staat van dienst*, 87, 109–110; Kort, *Inventaris*, 57–65, 96–100; J.C. Kort, *Overzicht van de leenkamers in Holland*. Algemeen Rijksarchief Publicatierreeks 1 (3e herziene druk; Den Haag 1996) XII–XIV.

⁸⁰⁰ Zo had Arnhem in 1354 de stedelijke tol in pacht genomen, de termijnen hiervan werden tot 1435 steeds opgerekt zonder dat een nieuw pachtcontract werd opgesteld. In 1435 verlengde hertog Arnold de stad de pacht met nog eens honderd jaar. GAA, GHG, inv.nr., 784, f.27v; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 142.

snel na de Bourgondische machtsovername. Bij de aankoop van Namen in 1421 zou weliswaar ook zijn gekeken naar de staat van de bezwaarde domeingoederen,⁸⁰¹ maar zulk onderzoek vond niet meteen plaats bij de verwerving van bijvoorbeeld Holland of Luxemburg. In Vlaanderen werd weliswaar al kort na de komst van Filips de Stoute de status van het domein geanalyseerd, maar dit heeft geen bronmateriaal opgeleverd dat analyse van de pre-Bourgondische situatie mogelijk maakt.⁸⁰² De Vlaamse domeinstaten zijn namelijk compleet gevuld met Bourgondische vervreemdingen. De aantasting van het domein door de Vlaamse graven zoals die zichtbaar is in de charters,⁸⁰³ of rekeningen,⁸⁰⁴ was bij het opstellen van de eerste Vlaamse domeinstaat al compleet uit het zicht geraakt.

Voor 1450 werd ook geen onderzoek gedaan naar het geheel der Bourgondische domeinen, in alle vorstendommen die zij regeerden. Er is vanaf 1426 tot en met 1446 wel afwisselend voor Vlaanderen en de beide Bourgondiërs de status van het belaste domein onderzocht, maar dit is niet gebeurd in de andere Bourgondische gewesten. Pas rond 1450 werd het domein in alle gewesten onderzocht, waarbij de uitkomsten gebundeld zijn in een algemene domeinstaat die in Lille berust (ADN, *Série B*, inv.nr. 20146). Hierna is vaker onderzoek gedaan naar de domeinen in de kerngewesten (de Bourgondiërs, Vlaanderen, Brabant en Holland) maar bleven de andere gewesten buiten zicht. Voor de Sommesteden, Ponthieu, Mortagne, Crèvecœur, Arleux, Guînes en Boulogne zijn in het geheel geen domeinstaten overgeleverd. Artesië en Henegouwen zijn alleen opgenomen in de algemene domeinstaat uit circa 1450.⁸⁰⁵ Voor Artesië is dit opvallend omdat dit vorstendom in 1445 nog voor bijna 22% bijdroeg in de vorstelijke domeininkomsten.⁸⁰⁶ Zeker voor dat vorstendom kan het nuttig geweest zijn om vaker de status van het vorstelijke domein na te gaan, tenzij alle domeinen al weer in vorstelijke handen waren. Dit lijkt het geval te zijn, behalve enkele schenkingen ten gunste van de bastaard Antoon van Bourgondië waren circa 1450 vooral lijfrenten gevestigd op de Artesische domeinen. De totale lasten op de domeinen aldaar

⁸⁰¹ Bautier en Sornay, *Les sources de 'histoire* 2. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, 686.

⁸⁰² De inkomstenoverzichten uit 1390 en 1392 zijn overgeleverd in het archief te Lille: ADN, *Série B*, inv.nr 4083, nrs. 145805, 145840. De eerste 'echte' domeinstaat uit Vlaanderen was een staat van tijdelijke bezwaringen van onder anderen pensioenen, land en heerlijkheden (1426); A.D. Cote-d'Or, *Série B*, 488; Bautier en Sornay, *Ibid.*, 37.

⁸⁰³ Bijvoorbeeld de overdracht van een rente van maximaal 200 lb. in ruil voor het stadspaleis te Gent in 1353, of de overdracht van het gruitrecht te Damme in 1366. J.de Saint-Genois, *Inventaire analytique des Chartes des Comtes de Flandre avant l'avènement des princes de la maison de Bourgogne* (Gent 1843) nrs.1719, 1810.

⁸⁰⁴ T. Soens, 'Évolution et gestion du domaine comtal en Flandre sous Louis de Male et Philippe le Hardi (1346-1406)', *Revue du Nord* 83 (2001) 25–63, aldaar 44.

⁸⁰⁵ Bautier en Sornay, *Les sources de 'histoire* 2. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, 362, 371–376.

⁸⁰⁶ Arnould, 'Une estimation', 145.

bedroegen maar 13.636 lb., zeer minimaal vergeleken met de bijna half miljoen pond die volgens dezelfde domeinstaat op de Hollandse domeinen rustte.⁸⁰⁷

Waarom het onderzoek naar de domeinen in Namen, dat al in 1421 plaatsvond, pas vanaf 1426 navolging kreeg in Vlaanderen, en nog later in het graafschap en hertogdom Bourogndië, is onduidelijk. De oorzaak is niet gelegen in het financieel belang of de belasting van de (niet) onderzochte gebieden. Artesië, Holland-Zeeland en de Somme-steden brachten in 1445 ongeveer even veel geld op, terwijl alleen de domeinbelasting in Holland structureel werd onderzocht. Ook Brabant en Henegouwen brachten ongeveer ook evenveel op, terwijl de lasten op Brabantse domeinen veel lager waren dan die op Henegouwen of Artesië.⁸⁰⁸ Desondanks werden alleen in Brabant de domeinen vaker onderzocht.

Opvallender is dat in Brabant al in 1416 een domeinstaat is opgemaakt onder de jongere tak van de Bourgondische hertogen. De domeinstaten die later door de hoofdtak zijn opgemaakt lijken hier sprekend op en zijn hier wellicht op gebaseerd. Waarom dit Brabantse voorbeeld pas zoveel later resulteerde in min of meer geregelde onderzoeken in alle vorstendommen die de hoofdtak regeerde, is onbekend. Het kan ermee te maken hebben dat de Brabantse domeinstaat werd opgemaakt in naam van de Standenvergadering en bedoeld was om de vorstelijke financiële problemen op te lossen zodat de Staten minder kosten zouden hebben aan het onderhoud van het vorstelijke hof. De Standenvergaderingen in de rest van de Nederlanden hadden rond 1416 veel minder macht over hun vorst, of hadden andere redenen om de status van het domein niet te problematiseren, zoals in hoofdstuk 7 is uiteengezet.

⁸⁰⁷ ADB, *série B*, inv.nr. 20146, f.25v, 39r-v.

⁸⁰⁸ Arnould, 'Une estimation', 214–215.

*Tabel I Overgeleverde domeinstaten uit de Bourgondsiche tijd (circa 1361-1477)*⁸⁰⁹

Vorstendom	Bron	Datum
Brabant	ARAB, CC, inv.nr 436	1416
Namen	ARAB, CC, nr. 44555	1421
Vlaanderen	A.D. Cote-d'Or, Dijon, <i>Série B</i> , inv.nr. 488	1426
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv.nr. 297	1430
Vlaanderen	A.D. N., Lille, <i>Série B</i> , inv.nr. 5391	1434/1436
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. N., <i>Série B</i> , inv.nr. 17573	1438
Vlaanderen	A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv.nr. 488	1439
Vlaanderen	A.D. N., <i>Série B</i> , inv. nr. 7767	1440
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. N., <i>Série B</i> , inv. nr.17574	1446
Bourgondische landen*	A.D. N., <i>Série B</i> , inv.nr. 20146	1449-1451 / 1450-1456
Htg. en Gf. Bourgondië	Bibliothèque Municipale de Dijon, <i>ms.</i> 17782	1451 (feb)
Vlaanderen	A.D. N., <i>Série B</i> , inv. nr.1285	1451
Brabant	ARAB, CC, inv.nr 437	1452-1453?
Vlaanderen	A.D. N., <i>Série B</i> , inv. nr.4323	1453
Holland	NA, <i>AGH</i> , inv.nr. 660	circa 1456?
Brabant	ARAB, CC, inv.nr 438 en 439	1462
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv. nr.. 341	1463 (jan)
Holland	NA, <i>RekReg</i> , 751 A	1463
Luxemburg	Archives nationales de Luxembourg, <i>Fonds Anciens</i> (792-1795), <i>Domaines</i> (1505-1795), inv.nr. A-XV-6-1. Gepubliceerd N. van Werveke, 'Les charges du pays de Luxembourg en 1464', <i>Das Luxemburger land</i> (1884) 500 e.v.	1464
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D.Doubs, <i>Série B</i> , inv. nr.529; Bibliothèque Municipale de Dijon, <i>ms.</i> 955; A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv. nr.1253	1468
Gelre	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 48 (Nijmegen); inv.nr. 795 (Zutphen); inv.nr. 784 (Arnhem)	1473-1474
Gelre	GAA, <i>GHG</i> , 785 (Arnhem)	1474-1475
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv. nr..417	1475
Gelre	ARAB, CC, inv.nr 47304 (Cuijk en Kessel); GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 788 (Arnhem)	1475-1476
Gelre	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 49 (Nijmegen); inv.nr., 799 (Zutphen); inv.nr. 790 (Arnhem)	1476-1477

*Deze domeinstaat beslaat het hertogdom en graafschap Bourgondië, Brabant, Vlaanderen, Artesië, Henegouwen, Namen, Holland, West-Friesland en Zeeland.

⁸⁰⁹ Bautier en Sornay, *Les sources de 'histoire* 2. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, passim; Bautier en Sornay, *Les sources de 'histoire*, passim; M.J. van Gent en M.-Ch LeBailly ed., *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht: bestuurlijke, economische en sociale geschiedenis voor 1500* (Den Haag 2003) passim.

Bronproblematiek

De bronnen kennen twee belangrijke problemen. De eerste betreft de (pretentie van) volledigheid van de bron. Wensten de bronnen een volledig beeld van de domeinbelasting te geven en is het beeld dat oprijst uit de domeinstaten een getrouwe afspiegeling van de werkelijkheid? Of was het nooit de bedoeling alle domeinbezwaren te registreren en maakten alleen bepaalde groepen domeinhouders, of domeinen, onderdeel uit van de analyse die daarmee een veel minder representatief beeld van de vorstelijke financiële situatie gaf?

Alles wijst op het eerste. In de verschillende domeinstaten worden transacties van honderden jaren eerder, gerekend van het moment van opstellen van de bron, weergegeven. Een beperking qua tijd lijkt daarmee niet aanwezig. Ook een politieke motivatie om geen dekkende analyse af te leveren kan worden uitgesloten. Zo blijken gunstbewijzen die door de Bourgondische hertogen zelf zijn uitgevaardigd ook opgenomen,⁸¹⁰ werden claims die nog niet ondersteund waren met de oorspronkelijke charters toch vast opgenomen,⁸¹¹ en werden aristocraten wier domeinhouderschap werd erkend door Karel de Stoute toch opgenomen in de domeinstaten.⁸¹² De bronnen zijn echter niet geheel volledig voor de domeinbezwaren uit de pre-Bourgondische periode.

De onvolledigheid kende verschillende oorzaken en kernmerken. De bronnen, behalve de Gelderse, zijn tien tot twintig jaar na de Bourgondische entree opgesteld met als doel het inzichtelijk maken van de status van het vorstelijk domein op dat moment. Hierdoor bestaat ten eerste een gat tussen het einde van de regering van de laatste pre-Bourgondische vorst en de situatie bij het opstellen van de domeinstaat. Als gevolg hiervan zijn tijdelijke vervreemdingen die onder de pre-Bourgondische vorsten golden maar waren verlopen op het moment dat de domeinstaat werd opgemaakt, niet opgenomen. Zo waren in Holland tijdens het bewind van Jacoba van Beieren grote delen van het domein in handen van Jan van Beieren en Margaretha van Bourgondië, respectievelijk als apanage en douarie. Ten tijde van het opmaken van de Hollandse domeinstaat waren beide personen echter overleden en waren de goederen weer teruggekeerd in handen van de grafelijkheid.⁸¹³ Renten of domeinen die gedurende één leven waren uitgegeven zouden ook al aan de vorst kunnen zijn

⁸¹⁰ Zoals de rente die de hertogelijke dienaar Floris Bol / Bolle verkreeg in 1429. NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.5v; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.30v, 36v.

⁸¹¹ ARAB, CC, inv.nr. 436, *passim*.

⁸¹² In Gelre had de Bourgondische hertog Karel de Stoute bij zijn intrede alle vervreemdingen door eerdere vorsten ongedaan gemaakt, maar een aantal aristocraten die hertog Arnold trouw waren gebleven werden hiertegen beschermd. In de overgeleverde domeinstaten staan echter ook de aristocraten wiens domeinbezit erkend werd door de vorst opgenomen. Hierbij staat expliciet aangemerkt dat zij behoorden tot de partij van hertog Arnold en dat hun claims werden erkend. GAA, GRK, inv.nr.784; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr.532.

⁸¹³ Bos-Rops, *Graven*, 155–156, 189–191.

teruggevallen, als gevolg van het overlijden van de rente- of domeinhouder.⁸¹⁴ Gezien het feit dat het doel van de bron niet was om de status van het domein onder eerdere vorsten weer te geven is dit vooral een probleem bij het gewenste gebruik van de bron, niet van de bron zelf. Dit probleem kan overigens ten dele worden opgelost door aan de hand van charters en inventarissen van de vorstelijke, pre-Bourgondische, administraties domeinbezwaren die niet in de domeinstaat zijn opgenomen te analyseren. Deze oplossing helpt ook voor gevallen waarin de bronnen onvolledig zijn in de zin dat zij niet altijd een volledige beschrijving geven van alle kenmerken van de domeinbelasting, of dat sommige domeinbelastingen niet zijn opgenomen. Zo bestonden in Gelre al tijdens het opmaken van de bron vermoedens dat de domeinstaten niet geheel volledig waren,⁸¹⁵ al blijkt bij aanvulling met domeinbelastingen die in andere bronnen zijn genoemd dat dit probleem relatief klein was.⁸¹⁶

Ten tweede heeft het ‘late’ opstellen van de bronnen tot gevolg gehad dat deze ‘vervuild’ zijn met Bourgondische domeinbelastingen. In sommige gevallen is in de domeinstaat duidelijk dat en wanneer dit is gebeurd en of dit een nieuwe belasting van het domein was, of dat met de bezwaring werd teruggevallen op de politiek van pre-Bourgondische vorsten. In andere gevallen zijn alle transacties van een domein, die onder verschillende vorsten plaatsvonden, gebundeld in één beschrijving waarbij alleen het nieuwste charter dat erover handelde is beschreven.⁸¹⁷ Problematisch is ook dat in sommige gevallen de oorspronkelijke transactie en de situatie tijdens het opmaken van de domeinstaat met elkaar vermengd zijn geraakt.⁸¹⁸

⁸¹⁴ NA, *AGH*, inv.nr.1, f.62r-v.

⁸¹⁵ De commissarissen van de domeinen, die in Gelre belast waren met het opstellen van de domeinstaten, waren van mening dat niet iedereen zich meteen had gemeld toen de domeinstaat werd opgemaakt. Deze zienswijze werd gedeeld door Karel de Stoute, die een nieuw bevelschrift uitvaardigde met de oproep aan domeinhouders om zich te melden. Uit latere bronnen wordt duidelijk dat de domeinstaten inderdaad onvolkomenheden kende. Toen in de jaren 1550 in Gelre nieuwe onderzoeken naar de status van het domein werden ondernomen, kwamen domeinbezwaren naar voren die in de jaren 1470 wel golden, maar toen niet zijn genoemd in de domeinstaten. GAA, *GHG*, inv.nrs.193-199; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159–160.

⁸¹⁶ In het kwartier Arnhem noemt de domeinstaat 72 domeinbelastingen, het zestiende-eeuwse register voegt hier vijftien stuks aan toe. In het geval van het kwartier Zutphen noemt de domeinstaat negenentwintig belastingen en voegt het register negen unieke belastingen toe. In het kwartier Nijmegen worden aan de zeventig transacties vijf stuks toegevoegd. GAA, *GHG*, inv.nr. 48.1, 193-195, 784 en 795.

⁸¹⁷ Zoals bij de in de bezwaring van hertogelijke rechten in Schijndel, Dinther en Gestel. ARAB, *CC*, inv.nr.18, f.212r; ARAB, *CC*, inv.nr. 436, f.21r, 56r, 89v; ADN, *Série B*, inv. 20146, f.10r ; Verkooren, *Chartes de Brabant*, nr. 6692.

⁸¹⁸ Dit hoeft niet negatief te zijn, als duidelijk is welke informatie (domeinhouder, recht, afkoopsom, datum) bij elkaar hoort. Dit gebeurt echter niet altijd, zodat in sommige gevallen de meest recente domeinhouder werd gekoppeld aan de oudste transactie. Bij de algemene Brabantse domeinstaat staat aangegeven dat Spremont door hertog Antoon was overgedragen aan Jacob, de bastaardzoon van Gerard van de Mark. Bij nazoeking blijkt dat Antoon het had overgedragen aan Boudijn van Montjardin en dat het later in handen was gekomen van Godfried van Arenberg, zoon van Everhard van de Mark. Vermoedelijk verkreeg de bastaard Jacob het na overlijden van zijn halfbroer Godfried. Soortgelijke situaties worden aangetroffen in de specifieke domeinstaten. ADN, *Série B*, inv. 20146, f.8v.

Voor onderzoek naar de domeinpolitiek van pre-Bourgondische vorsten betekent dit dat een deel van de genoemde transacties moet worden ontward en dat de verschillende achterliggende transacties moeten worden onderscheiden.

Van een geheel andere orde is het (potentiële) probleem dat de bron overvolledig kan zijn, in de zin dat rechten op domeinen die niet aan de vorst behoorden geclaimd werden. Omdat de domeinstaten zijn opgesteld door het centrale gezag, geeft het ook de top-down visie op het vorstelijk domein weer. Claims op bepaalde rechten die in de ogen van onderdanen niet tot het vorstelijke domein behoorden konden hierdoor worden versterkt. Zulke ‘vervuiling’ van de bron is moeilijk vast te stellen, maar zal nauwelijks hebben gespeeld. Een onterechte vorstelijke claim op rechten die in handen waren van een ander persoon – al dan niet verkregen van de vorst – kon gemakkelijk ontzenuwd worden. Bovendien werden in de domeinstaten juist de rechten genoemd die de vorst zelf uit handen had gegeven. Hier extra rechten benoemen verzwakte juist de vorstelijke claims op die rechten. Alleen op de (zeer) lange termijn zouden die rechten terugkomen aan de vorst, of de vorst moest een schuld aflossen voor hij weer over het betreffende domein kon beschikken. De domeinstaten vormen daarom een serieuze poging van de Bourgondische bureaucratie om een volledig inzicht te krijgen in de status van het vorstelijk domein. Dat zij hierin niet compleet is geslaagd doet niets af aan de waarde van de informatie die wél is opgenomen.

Niet alleen is de bron niet volledig, er zijn ook problemen met de betrouwebaarheid van de gegeven bedragen, aflossingssommen en jaarlijkse geschatte opbrengsten, en de waarde van de munten waarin deze werden genoteerd. Op de Luxemburgse domeinstaat na, geven de bronnen steeds een schatting van de jaarlijkse inkomsten die uit het domeinrecht voortvloeiden en die de vorst dus misliep. Deze schatting was in Gelre gebaseerd op een verklaring van de domeinhouder en onderzoek van de domeinbeheerders in oudere rekeningen.⁸¹⁹ De vraag is in hoeverre de schatting van de inkomsten overeen kwam met het daadwerkelijke resultaat. Uit confrontatie tussen de schattingen van de Gelderse domeinstaten en de rekeningen van de daadwerkelijk ontvangen inkomsten bleek dat deze elkaar sterk konden ontlopen. Zo waren in 1473-1474 de inkomsten uit de domeinen in het kwartier Arnhem die aan de vorst kwamen veel lager dan de domeinbeheerders vooraf hadden ingeschat, maar in het kwartier Zutphen waren deze juist hoger.⁸²⁰ In hoeverre dit in de andere vorstendommen speelde is lastig vast te stellen omdat het domeinbeheer daar nog getrapt en versnipperd was. Wel heeft Van Cauwenberghe eerder aangetoond dat nog in de zestiende eeuw afwijkingen van

⁸¹⁹ Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159.

⁸²⁰ Voor Arnhem werden de inkomsten op 7.658 lb. geschat, exclusief de inkomsten die de vorst misliep uit belaste domeinen, dit werden er 6.842. In Zutphen werden de inkomsten op 1.168 lb. geschat, dit werden er 1.645. GAA, *GHG*, inv.nr. 48.1, f.49r, inv.nr.783, f.62r, inv.nr. 784, f.33v, inv. nr. 794, f. 30v, 32v, inv. nr. 795, f. 20v, 24r-24v, inv. nr. 1676, f. 27v.

negentig procent (!), tussen geschatte en gerealiseerde vorstelijke inkomsten, mogelijk waren.⁸²¹

De oorzaken voor het uiteenlopen van de schatting en het werkelijke resultaat zijn divers. Ten eerste konden de inkomsten afwijken van de schatting door een natuurlijke of economische oorzaak die buiten de macht van de vorst, de domeinhouder of domeinbeheerder lag. Ten tweede is het mogelijk dat de rentmeesters onvoldoende in staat waren een juiste inschatting te maken van de inkomsten uit het domein dat nog aan de vorst kwam. Aangezien zij over de oudere rekeningen konden beschikken lijkt dit een weinig voor de hand liggende verklaring. Ten derde kan de opgave door de domeinhouder onjuist zijn geweest. Dit hoeft niet per se opzet te zijn geweest, het kan ook een gevolg zijn van onkunde. Behalve belangrijke aristocraten en goed georganiseerde religieuze instellingen hielden ook minder rijke personen vorstelijke domeinen. Zij konden zich vermoedelijk geen rentmeester veroorloven die hun financiële zaken administreerde en moesten dit zelf doen. Ten vierde kon een domeinhouder bewust een verkeerde voorstelling van zaken geven over de waarde van het domein dat hij in pand hield. Het is bekend dat fraude werd gepleegd bij het aangeven van de waarde van lenen, of inkomsten en bezit ten behoeve van belastingheffing.⁸²² Het is voorstelbaar dat dit ook gebeurde bij het opgeven van de inkomsten uit belaste domeinen. Indien een domeinhouder snel uit zijn pand gelost wilde worden, zal hij een veel hogere jaarlijkse opbrengst hebben gerapporteerd zodat het leek alsof het de moeite loonde om de relatief lage pandsom (ten opzichte van de inkomsten) te betalen. Wilde een domeinhouder een domein juist in handen houden, dan zal hij een veel te lage opbrengst hebben gerapporteerd.

De Brabantse domeinstaat

Voor de analyse van de staat van het domein onder Johanna van Brabant is gebruik gemaakt van inventarisnummer 436 uit het Algemeen Rijksarchief Brussel, fonds *Chambre des Comptes*. Het stuk is opgemaakt in 1416 en daarmee de vroegste van deze bronnen voor Brabant. Bautier en Sornay hebben daarnaast nog Brabantse domeinstaten geïnventarieerd uit 1449-1451, 1452-1453 en 1463.

Datering en context

De inventaris van het archief van de rekenkamer te Brussel dateert de bron niet, maar beschrijft de inhoud als ‘Aliénations des domaines en Brabant, du temps du duc

⁸²¹ Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61, 51, noot 64.

⁸²² Damen, ‘The knighthood’, 17.

Wenceslas et la duchesse Jeanne'.⁸²³ Deze datering kan op twee manieren worden opgevat. Ten eerste dat de domeinstaat zelf dateert uit de tijd van Wenceslas en Johanna, en dat deze dus is opgemaakt voor de dood van Wenceslas in 1383. De tweede mogelijkheid is dat de erin verwerkte stukken uit de regering van Johanna en Wenceslas dateren, en het stuk zelf is opgemaakt na hun regering.

Het laatste blijkt het geval, want de bron geeft, na een los blad,⁸²⁴ op het eerste folio aan dat het een beschrijving geeft van de lasten op de domeinen sinds de dood van hertogin Johanna, tot en met Sint-Jansmis (26 juni) 1416.⁸²⁵ Hiermee staat overigens niet de datum vast dat de bron het levenslicht zag, alleen dat de lasten op de domeinen tot die datum zijn opgenomen. De laatst opgenomen domeinaantasting dateert van 30 september 1415,⁸²⁶ kort voor het overlijden van hertog Antoon op het slagveld van Azincourt (25 oktober 1415), maar ver voor de in de bron genoemde datum.

Voor een betere datering kan niet worden teruggevallen op de in de bron opgenomen domeinbezwaringen. Immers, de datering van de bron rond eind juni 1416 wordt bijvoorbeeld tegengesproken door een inschrijving van achterstallige betalingen van een jaargeld die Everhard van der Mark, heer van de Arenberg en Neufchâteau hield. Op 27 augustus 1409 had hertog Antoon hem een jaargeld geschonken, die volgens de domeinstaat al negen jaar niet was betaald.⁸²⁷ Dit levert een datum *post quem* op van rond augustus 1418. De claim van Everhard van der Mark dat hem een jaargeld uit 1409 al negen jaar niet was betaald was overigens overdreven.

Op basis van een andere domeinbezwaring kan de periode waarin het stuk is opgemaakt echter worden vastgesteld op de periode 15 maart 1415 - 11 januari 1417. In de domeinstaat is ook de verpanding van Valkenburg opgenomen. De bezwaringsgeschiedenis van deze heerlijkheid is eerder uitgebreid onderzocht. In de domeinstaat wordt gesteld dat Valkenburg in handen was van de graaf van Sarwerden, die de heerlijkheid als onderpand hield voor een aflossingssom van 6.000 Rijns gulden. Deze pandhouder was Frederik III (zoon van de) graaf van Meurs, die

⁸²³ L.P. Gachard, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions* I (Brussel 1837) 241.

⁸²⁴ Het stuk bevat een onduidelijke verwijzing naar een douarie van Brabant, wellicht een douarie voor de weduwe van hertog Antoon. Deze is niet opgenomen bij de telling in Arabische cijfers die op een later moment op de meeste folia is geschreven. Dit opent daarmee de mogelijkheid dat dit losse blad later is toegevoegd. Bij de verwijzingen naar de folia is omwille van het gemak van terugvinden de telling in (later toegevoegde) Arabische cijfers aangehouden.

⁸²⁵ ARAB, CC, inv. nr. 436, f.1r

⁸²⁶ Op die dag zou Willem van Asse (rechten op) de meierij van Asse, minus de breuken van lijf en leden die hij reeds in bezit heeft in handen krijgen als onderpand voor een betaling van 1.000 gouden kronen. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.9v, 81r.

⁸²⁷ De datering van de overdracht en claim van achterstallige betaling staan apart van elkaar vermeldt in de bron, maar zijn zonder meer met elkaar te verbinden. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.12r-v, 48r, 83r, 106v, 116r, 118v.

tot de dood van zijn vader in 1417 bekend stond als graaf van Sarwerden.⁸²⁸ Frederik hield Valkenburg als onderpand voor een terugbetaling van een som gelds die hertog Antoon hem schuldig was voor hulp bij de verovering van Luxemburg (1412-1414). In eerste instantie was die schuld verzekerd op Luxemburgse goederen, maar in 1412 werd een deel van de schulden afbetaald en kreeg Frederik Valkenburg als onderpand. Op dat moment werd de pandsom op Valkenburg vastgesteld op 12.000 Rijns gulden. Hiervan werden er 6.000 afgelost op 15 maart 1415. Op 11 januari 1417 was echter al weer sprake van een verhoging van de pandsom, en wel met 2.500 Rijns gulden.⁸²⁹ Als *terminus post quem* geldt dus 15 maart 1415, als *terminus ante quem* geldt 11 januari 1417. Deze data sluiten goed aan bij de datering op het eerste folio van de domeinstaten en sluiten de alle domeinbezwaren in, maar beslaan desalniettemin een te grote periode.

Meer vaste grond geeft datering van het stuk door het te relateren aan de context van de financiële en politieke problemen van de Brabantse hertogen uit het Bourgondische huis. Er zijn drie mogelijke momenten waarop het stuk kan zijn opgemaakt. Ten eerste kan het stuk vrij kort na de dood van hertog Antoon zijn opgemaakt, eind 1415, teneinde een overzicht te verkrijgen van de erfenis die de hertog voor zijn zoon en opvolger naliet. Ten tweede kan het stuk zijn opgemaakt rond eind 1416, toen een financiële regeling werd getroffen tussen de nieuwe hertog, Jan IV en de Staten van Brabant. Ten derde en laatste kan het stuk zijn opgemaakt rond 1420, toen Jan IV met zijn elite in conflict kwam betreffende het landsbestuur en vooral de financiering ervan. Een later datum van opstellen van de bron ligt niet voor de hand, gezien het feit dat geen domeinaantastingen van Jan IV (r.1415-1427) of Filips van Sint-Pol (r.1427-1430) zijn opgenomen in de domeinstaats voor alle bezwaren vonden wel plaats blijkt uit de latere domeinstaats voor alle Bourgondische landen die rond 1450 het licht zag.⁸³⁰

Toen het sneuvelen van hertog Antoon op het slagveld van Azincourt bekend werd, kwamen de Staten van Brabant en de gedeputeerden van de landen van Overmase bijeen. Zij accepteerden de oudste van de twee zonen die hertog Antoon had achtergelaten, Jan, als zijn opvolger.⁸³¹ Jan was op dat moment dertien jaar en de Staten achtten het nodig hem in zijn regering bij te staan met een regeringsraad, de Raad van Elf.⁸³² Meteen na het bekend worden van de dood van hertog Antoon hadden de Staten van Brabant de hertogelijke kisten en kamers op de Koudenberg

⁸²⁸ Barkhausen, 'Die Grafen von Moers', 75; G. Rotthoff, 'Zu den frühen Generationen der Herren und Grafen von Moers', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere des alte Erzbistum Köln* 200 (1997) 9–22, aldaar 20–21.

⁸²⁹ Ligthart, 'De verpanding van Valkenburg', 76.

⁸³⁰ In deze domeinstaats komen wel vervreemdingen van Jan IV en Filips van Sint-Pol voor, zoals de bezwaring van 's-Hertogenrode aan de heer van Heinsberg door Jan IV, en de overdracht van het ambt van *forestier* te Mol door Filips. ADN, *Série B*, inv. 20146, f.6v, 8v.

⁸³¹ Van Boendale, *Brabantsche Yeeften*, Boek VII, r.5600–5605.

⁸³² Ibid., Boek VII, r.5700–5765.

laten afsluiten door de graaf van Nassau en de heer van Grimbergen. Ook werden in het huis van de eerste kamerling Willem Blondeel de kisten verzegeld.⁸³³ Na het aanvaarden van Jan IV als hertog lieten de Staten de kisten weer openen en werd, volgens de *Brabantsche Yeesten*, op 25 en 26 november 1415 een inventarisatie gemaakt van de hertogelijke juwelen.⁸³⁴ Het is mogelijk dat tegelijkertijd ook de toestand van de hertogelijke domeinen is onderzocht of de opzet daarvan is geïnitieerd.

In november 1416, toen de regeringsraad de vorst bijna een jaar had ondersteund, rezen problemen met de hertogelijke 'staet': de vorstelijke levenswijze. De kosten voor zijn hofhouding zouden jaarlijks wel 35.000 kronen belopen, wat de Staten wat te kostbaar was. Zij sloten een overeenkomst met de hertog waarbij werd beloofd dat de Staten de vorst vijf jaar lang jaarlijks 16.000 gouden Franse kronen zouden betalen om zijn staat op te houden. Op dat moment werd ook vastgesteld dat hij nog jong was en dat zijn inkomstenbronnen en bezit in belangrijke mate uit de hertogelijke macht waren geraakt. De Staten zouden daarom zijn domeinen, kastelen en heerlijkheden 'ontlasten, ontcommeren, los ende vri in zijn handen stellen'.⁸³⁵ In december 1416 zouden de Standen bovendien bijeen zijn gekomen omwille van de aflossing van versterkingen te Overmaas.⁸³⁶ Door het aflossen van bezwaarde domeinen en versterkingen, kon de hertog weer op basis van zijn domeininkomsten zelf een prinselijke staat voeren, zonder hiervoor terug te vallen op de bijdragen van de Staten. De overeenkomst werd gesloten op 29 januari 1417. Om vast te kunnen stellen dat er problemen waren met de hertogelijke inkomstenbronnen, of over te gaan tot een gestructureerde aflossing van de bezwaarde domeinen moet er ook een structureel overzicht zijn geweest van de aantastingen.

In 1420-1421 raakte Jan IV in onmin met Leuven en de hoge adel, toen de hertog zijn regeringsraad opzij had geschoven en zelf wenste te regeren. In mei 1420 vroeg Jan IV zijn onderdanen om een bede, maar Leuven en de hoogste edelen wensten niet te betalen voordat de hertog ingegaan was op hun bezwaren. In september 1420 werd de broer van de hertog, Filips van St. Pol, zelfs in het land gehaald als tegenkracht tegen de hertog, waarop Jan IV vertrok richting de landen van Overmase. Hier bracht hij een leger op de been om zijn opstandige onderdanen te onderwerpen. In januari 1421 trok de hertog Brussel binnen maar werd hij verslagen en onder curatele gesteld door zijn broer en de opstandige onderdanen.⁸³⁷

Tussen mei en december 1420 had zich een felle briefwisseling ontsponnen tussen de hertog, Leuven en de daar verzamelde edelen, en de dan nog neutrale

⁸³³ Ibid., Boek VII, r. 5515–5540.

⁸³⁴ Ibid., Boek VII, r. 5774–5789.

⁸³⁵ Ibid., Boek VII, r. 7025–7070.

⁸³⁶ Uyttebrouck, *Le gouvernement* II, 858.

⁸³⁷ R. Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) 190–195.

overige steden en adel.⁸³⁸ Een van de bezwaren van Leuven was dat de hertog de Brabantse landen had aangetast, waarop de hertog riposteerde dat juist in de tijd van zijn vader veel domeinbezwaren hadden plaatsgevonden. Specifiek werd door de hertog melding gemaakt van het feit dat hertog Antoon veel schulden had achtergelaten. Hij spreekt van van 100.000 kronen aan afkoopsommen op verschillende kastelen, eenzelfde pandsom op de hertogelijke juwelen, en 60.000 kronen aan schulden die niet verzekerd waren op enig hertogelijk bezit.⁸³⁹ Met andere woorden, er was in 1420 inzicht in de financiële situatie bij het verscheiden van hertog Antoon. Mogelijk is dit inzicht ontleend aan de hier gepresenteerde bron.

Van deze drie mogelijkheden is de meest waarschijnlijke dat het stuk aan het eind van 1416 is opgemaakt. Voor deze periode zijn tijd, motief en mogelijkheid aanwezig en deze strookt het meeste met de einddatering zoals genoemd in de bron zelf. Het motief voor het opmaken van de bron was dat inzicht in de hertogelijke financiën wenselijk was. Dit was eind 1416 het geval. Toen bleken immers de hertogelijke uitgaven dermate hoog dat zij volgens de Staten gesaneerd moesten worden. Blijkbaar is toen de noodzaak gevoeld een inventarisatie van de hertogelijke inkomsten te maken aangezien die onvoldoende waren om de uitgaven te dragen. In januari 1417 wist men immers vast te stellen dat het grootste deel van de hertogelijke domeinen zich in andere handen bevond; om die reden stelden de Staten zich immers garant voor het in ere herstellen van het domein. Dit motief ontbreekt zowel eind 1415 als in de periode 1420-1421. In 1415 gingen de Staten weliswaar over tot het verzegelen van kisten en inventariseren van juwelen, maar nergens wordt gemeld dat ook de bezwaarde domeinen werden onderzocht. Meer voor de hand ligt dat de Staten het vorstelijke roerende bezit (juwelen, brieven et cetera) veilig wilden stellen, omdat die gemakkelijk te ontvreemden waren. Het aantasten van het vorstelijk domein na de dood van Antoon was praktisch onmogelijk, tenzij men beschikte over het hertogelijk zegel.

Het motief ontbreekt ook in 1420-1421. Als de opstandige elite in 1420 wilde aantonen dat hertog Jan IV een slecht financieel beleid voerde, zou de bron niet beperkt zijn geweest tot de domeinbezwaren tot vlak voor de dood van hertog Antoon. Dan zouden juist bezwaren uit het bewind van Jan IV zijn opgenomen om de impact van domeinpolitiek van zijn voorgangers af te zwakken. Die bezwaren waren ten tijde van het conflict bekend, want over het aantasten van vorstelijk domeingoed door Jan IV gingen immers vier klachten van de opstandige

⁸³⁸ Deze is verzameld in een afschrift van deze briefstrijd, te vinden in ARAB, *Manuscripts Divers*, inv.nr. 1483. Robert Stein was zo vriendelijk zijn afschrift ter beschikking te stellen.

⁸³⁹ Het vijfde en zesde punt van de klachtenlijst van Leuven c.s., betreft het uitgeven van renten en aantasten van het Zoniënwood. Het twintigste punt betreft het verpanden van de Landen van Overmaas en vele andere domeinen. Punt vierentwintig handelt over de schulden van hertog Antoon. Dezelfde nummering wordt aangehouden in het antwoord van de hertog. ARAB, *MD*, inv.nr. 1483, *passim*, afschrift Robert Stein.

elite.⁸⁴⁰ Dit betekent dat als de bron in de periode 1420-1421 is opgemaakt, deze moet zijn opgesteld door de kring rond Jan IV. Hij had er op dat moment baat bij om aan te tonen dat juist zijn voorgangers een financiële wanorde hadden gecreëerd en hem dus niets viel aan te rekenen. Opvallend is dat de hertog die kennis niet gebruikte in zijn weerspreking van aantijgingen jegens zijn bewind. Toen de Staten stelden dat Antoon minstens 100.000 kronen aan belastinggeld en 100.000 kronen aan juwelen had nagelaten, waarvan de nieuwe hertog dus ruim had kunnen leven, stelde Jan IV dat men maar moest onderzoeken hoe onder zijn vaders bewind vorstelijke eigendommen waren weggeven en vooral aan wie. Hij impliceerde hiermee dat de steden en aristocraten die zijn bewind bekritiseerden hierbij betrokken waren.⁸⁴¹ Dit verwijt laat dit de mogelijkheid open dat op dat moment niet duidelijk was wie betrokken waren bij de uitholling van het vorstelijke bezit, anders had de hertog hier wellicht specifiek naar kunnen verwijzen.⁸⁴² Het ligt echter meer voor de hand dat de vorst niet al te expliciet zijn onderdanen wilde bruuskeren.

Een andere manier om context en tijd vast te stellen waarin de bron het levenslicht zag is door het analyseren van de manier waarop deze ontstond. Zeer waarschijnlijk is de oproep uitgegaan dat een ieder die rechten meende te hebben op vorstelijke domeinen, naar de rekenkamer moest komen met brieven, charters of andere bewijzen die deze rechten ondersteunden.⁸⁴³ In de rekenkamer werden de brieven gecontroleerd en ingeschreven in de domeinstaat. Deze reconstructie drijft op twee premissen. Ten eerste moet men er dan vanuit gaan dat de opdrachtgever eenieder die een hertogelijk domein in handen had, of toch een groot deel van hen, wist te bereiken met de oproep om naar Brussel af te reizen. De tweede premisse is dat de opdrachtgever alle claims en ingediende brieven in het hertogelijk archief en de rekenkamer te Brussel kon controleren. Het ligt niet voor de hand dat in 1420 vanuit het opstandige Leuven in de rekenkamer te Brussel een overzicht kon worden opgesteld naar de schulden van de vorige hertog. Omgekeerd lijkt het niet logisch dat de hertog dit voor elkaar kreeg. Toen de hertog in september 1420 spoorlags vertrok naar Overmase kon hij dit stuk zeker niet meer laten opmaken. De tijd om het domeinoverzicht op te maken zal er ook nauwelijks zijn geweest in november 1415, net na de dood van de hertog. De Staten poogden toen juist zo snel mogelijk een

⁸⁴⁰ ARAB, *MD*, 1483, f.1r-v, afschrift Robert Stein.

⁸⁴¹ “Ende als van den juwelen, daer sal men die cleernisse wel af vinden hoe die verwairt sijn geweest binnen wilen hertogen Anthonis tide ende bi den ghenen die bi hem waren, daer af die sommige die hier af scriven mede weten mogen waer die gevaren sijn.” ARAB, *MD*, 1483, afschrift Robert Stein.

⁸⁴² Zo zou hij zijn tegenstander, de jonker van Nassau, voor de voeten kunnen werpen dat die zowel Baarle, als de dorpen Nispen, Zundert en Gageldonk hield, zonder dat hij bewijsmateriaal voor zijn claims op dit vorstelijk bezit had getoond. ARAB, *CC*, inv.nr.. 436, f.173r-v, 21r, 89v, 94r.

⁸⁴³ Dit was in later jaren het geval in Holland en Gelre. Hoe dit in Brabant geregeld was is onduidelijk, maar ook hier werden de stukken geregistreerd in de rekenkamer, getuige de vele opmerkingen dat personen weigerden brieven te tonen, of dat men over bepaalde aantastingen niets kon vinden in de archieven van de rekenkamer. ARAB, *CC*, inv.nr. 436, *passim*; NA, *AGH*, inv.nr. 1, f.62r-v; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159–161.

nieuwe vorst te installeren en moesten zich verdedigen tegen keizerlijke claims op het hertogdom Brabant, en claims op de voogdij over de minderjarige hertog door hertog Jan van Bourgondië.⁸⁴⁴ Bovendien lijken de eerder genoemde financiële problemen eind 1416 juist veroorzaakt door een verkeerde inschatting van de hertogelijke financiën door de Staten aan het begin van 1416.

Alle invalshoeken - tekstinhoudelijk, context en wijze van totstandkoming van de bron – wijzen erop dat deze aan het einde van 1416 het levenslicht zag. Vermoedelijk is na de start van de regering van Jan IV, onder leiding van zijn regentenraad, spoedig gebleken dat zijn financiën problematisch waren. Mogelijk hebben de Staten al tegelijk met het opzetten van een inventarisatie van de juwelen in november 1415 ook een inventarisatie gestart van de domeinen, al blijkt hiervan niets uit bronnen. Bovendien was de domeinstaat in elk geval niet gereed voordat Jan IV aantrad, anders zouden vermoedelijk toen al problemen zijn gerezen over de status van de vorstelijke financiën. De inventarisatie zal, zoals de inschrijving op het eerste folio stelt, in juni 1416 zijn afgerond, of het controleren van hertogelijke brieven was toen in elk geval voltooid. Op basis van het stuk, of een vroege versie ervan, konden de Staten in november 1416 vaststellen dat een aanzienlijk deel van de hertogelijke inkomstenbronnen was bezwaard, zodat het nodig was om deze te saneren.

Op grond van de datering en de context van de totstandkoming van de bron, kan tevens worden vastgesteld dat de Staten van Brabant de opdracht hebben gegeven tot het opstellen ervan. Hiermee is de Brabantse domeinstaat van 1416 de enige onderzochte domeinstaat die niet op bevel van de vorst is ontstaan, maar op initiatief van zijn (verzamelde) onderdanen.

Vorm en inhoud

Het betreft een papieren register in perkamenten kافت. Op de kافت staat aan de voorzijde geschreven: ‘Alienations des domaines en Brabant du tems du duc Wenceslas [et]⁸⁴⁵ la duchesse Jeanne’. In de rechterbovenhoek staat met potlood in Arabische cijfers het (moderne) inventarisnummer ‘436’. Een deel van de 128 folia is op de rectozijde genummerd, in Arabische cijfers, in potlood.⁸⁴⁶ Het register is grotendeels in het Middelnederlands opgezet, waarbij op het eerste gezicht een uitzondering geldt voor domeinbezwaren in Waals-Brabant en het Romaanse deel van de Landen van Overmaas, die in het middel-Frans zijn opgesteld. Deze scheiding is niet geheel doorgevoerd. Sommige stukken worden in eerste instantie in het Middelnederlands geschreven en verderop in het register in het middel-Frans

⁸⁴⁴ Van Boendale, *Brabantsche Yeeften*, boek VII, capittel L-LI.

⁸⁴⁵ Hier zijn een of twee woorden onleesbaar. Vermoedelijk staat hier ‘et’, zoals in de inventaris is opgenomen.

⁸⁴⁶ Genummerde folia zijn: 1-41, 43-49, 52-55, 57-71, 73-74, 76, 83-91, 95, 101.

herhaald en *vice versa*. Niet elke inschrijving werd echter herhaald en niet elke werd vertaald. Dit doet vermoeden dat het stuk geen netexemplaar is. Desondanks is het aantal marginale aantekeningen vrij beperkt wat erop wijst dat het stuk niet lang of vaak is gebruikt.

Geografisch zijn de domeinbezwaringen te verdelen tussen de gebieden ten westen en ten oosten van de Maas, de verdeling tussen de gebieden die beheerd werden door de rentmeester van Brabant en die van Limburg-Overmaas. Ten tijde van hertog Antoon bestond een aparte ontvanger van Limburg / Overmase naast een ontvanger van Brabant.⁸⁴⁷ Binnen die twee delen is een onderscheid gemaakt naar de verschillende bestanddelen van het vorstendom. De eerste domeinbezwaringen zijn opgesomd in de volgorde Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Tienen, Waals-Brabant en Overmase. Dit sluit aan bij de gebruikelijke regionale hiërarchische volgorde die in Brabant werd gehanteerd, bijvoorbeeld bij het opsommen van edellieden.⁸⁴⁸ Deze tamelijk strak aangehouden volgorde maakt het ook mogelijk om inkomstenbronnen waarvan geen geografische locatie is op gegeven toch met een grote mate van zekerheid aan regio's te koppelen. De domeinen die ervoor en erna zijn genoemd en die wel aan een regio zijn gekoppeld bieden in dat geval inzicht in de locatie van het domein waarvan de ligging niet genoemd is.

Na een opsomming van de 'nuwe laste op die herlichteit ende erflicheit van Brabant' (f.1r-18v) volgt een folium met aantastingen van de zogenaamde *corweyden* of karweien: door religieuze instellingen uit te voeren plichten (f.19r). Vervolgens worden in eerste instantie de Landen van Overmaas behandeld (f.19v-20v) maar deze inschrijving is later doorgehaald waarna op f.22v-26r opnieuw de Overmase gebieden worden behandeld. Daartussen (f.21r) staat een overzicht van 'die versette dorpe', de bezwaring van heerlijkheden, hetgeen grotendeels een herhaling is van de bezwaringen van heerlijkheden verspreid over f.1r-18v. Op de folia 27r-33v volgt een herhaling van de eerdere bezwaringen (f.1r-18v) maar dan op volgorde van de rentmeesterschappen. Op f.35r-59v volgt per rentmeesterschap een overzicht van de 'renten die te lossen staen'. De herhaling en het feit dat de inschrijvingen per regio of kwartier worden opgesteld wijst erop dat dit een bewerking is geweest van de eerste inschrijvingen op f.1r-18v. Waarschijnlijk had dit tot doel om sneller domeinbezwaringen te kunnen terugvinden. Waarom voor dit doel geen register is aangelegd van de folia 1r-18v is onduidelijk. Op 62r-71v volgt een nieuw overzicht van de jaargelden, welke grotendeels al op f.35r-59v stonden. De meerwaarde zit hier

⁸⁴⁷ De verantwoordelijkheid over de verzamelde vorstendommen was onder Antoon nog niet meteen en niet geheel van kracht. Dit was wel het geval vanaf de regering van Jan IV. Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 244–248.

⁸⁴⁸ Damen stelt dat de opsomming van bannerijen (in bepaalde lijsten) in volgorde van territorium plaatsvond. Hierbij week de volgorde iets af van die in de domeinstaat. Antwerpen ging daar voor 's-Hertogenbosch. Damen, 'Heren met banieren', 141–142.

echter in het feit dat de genoemde transacties veel verder zijn uitgewerkt dan in de eerste delen. Veelal wordt een langere bezitsgeschiedenis genoemd, worden transacties (binnen families) genoemd, mutaties van de gevestigde rente *et cetera*. Op de folia 74r-90v volgt grotendeels een herhaling van de domeinbezwaringen in het eerste deel (f.1r-26r) die echter zijn voorzien van marginale aantekeningen en doorhalingen. Op de folia 92r-99v volgt om onduidelijke redenen weer een herhaling van de folia 1r-26r. Wel nieuw is het opnemen van ‘schulden’ die niet gedekt werden door domeinen, op de folia 101r-116vr, die ten dele vanaf f.118r werden herhaald.

Het herhalen van de op de folia 1r-26r opgenomen domeinbezwaringen kan twee oorzaken hebben. Wellicht was een centraal overzicht (f.1r-26r) gewenst dat schoon gehouden moest worden om een overzicht te geven van de situatie aan het begin van de regering van Jan IV én was een werkdocument nodig waarin de stand van zaken, indien die veranderde, kon worden bijgehouden (de latere folia). Het is ook mogelijk dat het eerste, nette, deel (f.1r-26r) op basis van de latere delen is geschreven en vervolgens voorin het boek is opgenomen.

Specifieke problemen

Buiten de eerder geschetste algemene problematiek kent deze Brabantse domeinstaat weinig specifieke eigenaardigheden of problemen. Zij beperken zich tot het meermaals opnemen van dezelfde transactie, het samenvoegen van verschillende transacties (op andere plaatsen in de tijd) of onvolledig vermelden van een transactie.

De Hollandse domeinstaat

Voor Holland is gebruik gemaakt de Hollandse domeinstaat uit het Nationaal archief te Den Haag (NA, AGH, inv.nr.660). Van Gent en LeBailly konden deze bron niet inzien toen zij hun *Gids voor de landsheerlijke archieven* opstelden, als gevolg van de vermeende slechte staat van het stuk.⁸⁴⁹ Bij inzien van het stuk blijkt dat de bron in een prima conditie verkeerd, met alleen wat waterschade aan de buitenzijden van de folia. De bron is voor dit onderzoek aangevuld met informatie uit de algemene domeinstaat voor alle Bourgondische landen die berust te Lille (ADN, *Série B*, inv.nr. 20146), die volgens de achiefinventaris dateert uit 1449-1451.

⁸⁴⁹ Van Gent en LeBailly ed., *Gids*, 132.

De door waterschade onleesbare Franstalige beschrijving op het titelblad van de Haagse domeinstaat luidt in de (negentiende-eeuwse?) Nederlandse vertaling ‘Notitie van steden, renten en heerlijkheden, van ouds behoord hebbende tot de grafelijkheid domeinen van Holland, Zeeland, Vriesland, die voorheen door de graven en gravinnen zijn weggeschonken’. Het stuk zou volgens de (negentiende-eeuwse?) schrijver stammen uit de tijd van Karel van Bourgondië.⁸⁵⁰ Hiermee wordt zeer waarschijnlijk bedoeld op Karel de Stoute (r.1467-1477). Er zijn echter twee goede redenen om het stuk in de tijd van Filips de Goede te dateren. Ten eerste zijn er in het stuk domeinbezwaren door Bourgondische hertogen opgenomen waarvan de laatste dateert van 1450.⁸⁵¹ Het is onwaarschijnlijk sinds die tijd en tot het aantreden van Karel de Stoute in 1467, geen domeinen werden bezwaard. Het is hiermee ook onwaarschijnlijk dat de bron dateert van na circa 1450. Zelfs als de verwijzing naar Karel de Stoute wordt opgevat als het naar Holland reizen van Karel vanwege zijn apanage aldaar (jaren 1458-1459),⁸⁵² is nog steeds moeilijk voor te stellen dat er in de periode 1450-1459 geen domeinen zijn bezwaard. Ten tweede zijn de bronnen in Lille en Den Haag dermate gelijkend dat er een zekere samenhang tussen de twee moet zijn geweest die er vermoedelijk uit bestond dat zij rond dezelfde tijd zijn opgesteld. De bron uit Lille is in de archiefbeschrijving gedateerd 1449-1451, hoewel ik ook aan die datering twijfel.

Het is mogelijk dat bij het opstellen van de domeinstaat uit Lille gebruik is gemaakt van lokale voorbeelden of kladversies, die in de centrale rekenkamer zijn uitgewerkt. Hiervoor pleit dat het Haagse stuk in het Frans is opgemaakt en voorzien van (Franse) marginale aantekeningen, zeer waarschijnlijk in verband met controle in de rekenkamer te Lille. Daarvoor spreekt ook het feit dat de Haagse domeinstaat veel uitgebreider is dan die uit Lille, waarbij alle domeinbezwaren uit de domeinstaat uit Lille wel in de Haagse domeinstaat te vinden zijn, maar omgekeerd niet. De domeinstaat uit Lille geeft krap honderdvijftig inschrijvingen, die uit Den Haag ruim tweehonderdvijftig. Dit verschil wordt mede veroorzaakt doordat in de bron uit Lille minder uitgebreid de mutaties van bezwaren zijn opgenomen. Zo geeft de Haagse domeinstaat voor de begunstiging van de hofkapel op het Binnenhof achtereenvolgens brieven van Jan IV van Brabant (18 juni 1424), Filips de Goede (2

⁸⁵⁰ De moderne titel is daarmee een bijna rechtstreekse vertaling van het stuk uit Lille dat spreekt van “rentes, villes, villages et seignouries qui sont de l’ancien demaine [...] lesquelles ont este donne et eslongees per les predecesseurs de monsigneur le duc [de Bourgogne]”. NA, *Rek.Reg.*, inv. 660, los voorblad; ADN, *Série B*, inv. 20146, f.30r.

⁸⁵¹ Verder dateert een inschrijving uit 1448, enkele uit 1446 en begint het aantal toe te nemen hoe verder men terug gaat in de tijd. NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f. 23r, 24r, 30v, 45r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f. 34v.

⁸⁵² R. Vaughan, *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Woodbridge 2002) 343.

januari 1426) en Jacoba van Beieren (12 augustus 1428), terwijl de domeinstaat uit Lille alleen naar de begunstiging door Jan van Brabant verwijst.⁸⁵³

Wanneer het Haagse stuk als voorbeeld heeft gediend voor het stuk uit Lille, zou het eerste voor 1449-1451 moeten zijn gemaakt. Een andere mogelijkheid is dat het stuk uit Lille later is opgesteld dan tot nu toe is aangenomen. Mij lijkt dat beide domeinstaten niet afkomstig zijn uit de periode 1449-1451. Rond 1450 zijn immers geen Bourgondische ordonnances betreffende het (Hollandse) domein bekend, terwijl dit wel het geval is voor een latere datum.⁸⁵⁴ Al in 1446 werd door Filips de Goede een moratorium op de aantasting van domeingoederen afgekondigd. Bovendien werden schenkingen voor zover mogelijk herroepen.⁸⁵⁵ Daarentegen werd pas in 1456 een oproep gedaan aan houders van domeinen om zich te melden, er was toen ook sprake van een register van aangetaste domeinen dat aangelegd moest worden. Van alle meldingen die gedaan werden zou op de rekenkamer ‘een register gemaict te wesen tot versekertheit van ons [de hertog]’.⁸⁵⁶ Het dateren van het stuk op 1456 bemoeilijkt een verbinding met het stuk uit Lille en is ook in tegenspraak met het feit dat de laatste domeinbezwaring die is opgenomen stamt uit 1450, en het gegeven dat rond 1450 in Brabant en Vlaanderen domeinstaten werden opgemaakt.

Ik dateer de domeinstaat die in het Nationaal Archief is overgeleverd toch op circa 1456. Voor een eerdere datering zijn geen aanwijzingen, hoewel de huidige afwezigheid van dit bewijs niet *per se* betekent dat dit niet bestaan heeft. Voor een datering in 1456 zijn juist wel aanwijzingen, namelijk de expliciete oproep aan domeinhouders om zich te melden en het feit dat sprake is van het opstellen van een register. Deze domeinstaat vormde, samen met de andere gewestelijke domeinstaten, zeer waarschijnlijk de basis voor het opstellen van de algemene domeinstaat die alle Bourgondische gewesten besloeg, die is overgeleverd in Lille. Juist in de periode 1451-1453 werden voor de beide Bourgondië, Vlaanderen én Brabant een lokale domeinstaat opgemaakt. Het ligt voor de hand dat deze (ook) werden opgemaakt als lokale voorbereiding voor de landsbrede domeinstaat die in Lille is overgeleverd. Een aanvullende analyse van de overeenkomsten en verschillen tussen alle lokale domeinstaten en de centrale uit Lille zou meer licht kunnen werpen op de zaak, maar valt buiten dit onderzoek. Voorlopig stel ik dat de domeinstaat uit Den Haag rond 1456 het licht zag én als voorbereiding op de domeinstaat uit Lille gold, die vermoedelijk later werd opgesteld dan tot nu toe aangenomen is. Aangezien deze bron niet is gedateerd door de opsteller, is zo’n nieuwe datering weliswaar in

⁸⁵³ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.5r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.30v; NA, *Archief Hofkapel*, inv.nr. 28.1, 82.2, 82.3.

⁸⁵⁴ Gent en LeBailly ed., *Gids*, 130–131.

⁸⁵⁵ P.A.S. van Limburg Brouwer, *Boergoensche charters, 1428-1482* (Amsterdam en Den Haag 1869) 87.

⁸⁵⁶ NA, AGH, inv.nr. 1, f.62v.

tegenspraak met de eerdere datering door de archivaris, maar niet in tegenspraak met het bronmateriaal zelf.

Vorm en inhoud

De domeinstaat bestaat uit zes samengebonden katernen die qua inhoud niet (wezenlijk) van elkaar verschillen. Dit aantal kan samenhangen met het aantal van zes commissarissen voor de domeinen en ambten, waarvan in elk geval aan het einde van 1457 sprake was,⁸⁵⁷ maar het verklaart niet waarom zij grotendeels hetzelfde werk deden. Daarbij komen die commissarissen pas in september 1457 duidelijk naar voren, terwijl al in 1456 sprake was van controle op de domeinen. Mogelijk waren zij eerder al in functie, of is de domeinstaat pas in de loop van 1457, of nog later, opgemaakt.

Uit steekproefsgewijze controle blijkt dat het eerste katern het meest volledige is. Dit kan erop wijzen dat niet aparte personen de stukken hebben opgemaakt, maar dat een persoon dit gedurende meerdere jaren achtereen deed. Doel zou in dat geval zijn om toezicht te houden op het terugkeren van de domeinen aan de vorst. Gezien het feit dat het ‘terugkeren’ van domeinen naar de vorst - of in elk geval het niet meer voorkomen in latere katernen - zeer traag verliep, is dit onaannemelijk. Helaas kan geen afdoende verklaring worden gegeven voor het bestaan van de zes versies van de domeinstaat.

Over het algemeen volgt de beschrijving van de bezwaarde domeindelen de ambtelijke indeling van het vorstendom in rentmeesterschappen zoals die al bestond voor de Bourgondische machtsovername. Achtereenvolgens worden de bezwaarde domeinen beschreven in Noordholland, Gouda en Schoonhoven, Kennemerland en West-Friesland, Amstelland, Rotterdam, Zuidholland, Woerden, Heusden, Gorinchem en het land van Arkel, Muiden en Gooiland. Hierna volgden de tollén van Geervliet, Gorinchem, Schoonhoven en Gouda, waarna de bezwaring van schoutambten wordt beschreven.⁸⁵⁸ Op het moment van het opstellen van de domeinstaat telde Holland maar twee andere rentmeesterschappen naast de in de domeinstaat behandelde, namelijk die van Noordwijk en Texel-Wieringen; de voormalige douariegoederen van Margaretha van Bourgondië.⁸⁵⁹

⁸⁵⁷ NA, AGH, inv.nr. 1, f.70r.; Van Limburg Brouwer, *Boergoensche charters, 1428-1482*, 118.

⁸⁵⁸ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, *passim*.

⁸⁵⁹ Gent en LeBailly ed., *Gids*, 158–170.

Specifieke problemen

J.C. Kort stelde in zijn *Archief van graven van Holland* dat grote delen van het Hollands archief verloren zijn gegaan, soms al voor de komst van de Bourgondische hertogen.⁸⁶⁰ Bij het opstellen van de domeinstaat kon dus maar beperkt worden teruggegrepen op het archief van de graven van Holland, wat een veredere reden is dat de domeinstaat incompleet kan zijn. Voor de moderne onderzoeker betekend de gebrekkige archiefoverlevering dat de informatie in de domeinstaat niet compleet te controleren is en aan te vullen is aan de hand van de achterliggende of aanvullende charters.

Een ander punt van aandacht bij het gebruik van de Hollandse domeinstaat, is dat deze niet zoals in de andere vorstendommen vooral domeinverpanding en bezwaring van domeinen met renten noteert, maar dat enorme aantallen (feodale) beleningen naar voren komen. Hiervoor zijn twee mogelijke oorzaken. Ten eerste kan het transacties betreffen die in oorsprong niet als feodale belening zijn uitgegeven, maar die wel als gevolg van een veranderende interpretatie van wat een dergelijke belening inhield, wel als zodanig werd gezien bij het opmaken van de domeinstaat. Ook is het mogelijk dat de beleningen zijn opgenomen omdat deze niet volgens de 'normale' leenregels waren verworven, zoals het doorgeven van een zwaard- of kwaadleen aan een vrouw, terwijl dit in de regel alleen op mannen kon vererven. Ook is het mogelijk dat de beleningen zogenaamde pandlenen betrof: beleningen in de vorm van een pandschap. De vorst kon in zo'n geval niet meer zonder meer beschikken over het leen, maar moest de lening die de leenhouder annex pandhouder op het leen had gevestigd aflossen.⁸⁶¹ Deze eventuele aanleiding is zeer lastig vast te stellen.

Daarnaast zijn in de Hollandse domeinstaat veel domeinbezwaringen opgenomen die ten gunste kwamen van Hoeksgezinden, de factie die Willem V en Jacoba steunde. Dit kan erop wijzen dat bij het opstellen van de domeinstaat alleen domeinbezwaringen ten gunste van Hoeken als problematisch golden. Dit vormt echter geen sluitende verklaring omdat ook domeinbezwaringen ten gunste van vijanden van Jacoba zijn opgenomen, zoals die aan Willem, bastaard van Beieren, heer van Hoogwoud, een fervent aanhanger van Filips de Goede.⁸⁶² De opgenomen beleningen waren ten tijde van het opmaken van de domeinstaat ook niet allemaal in handen van tegenstanders van Filips de Goede, zo blijkt uit de analyse van enkele lenen. Ter voorbeeld kan hier Wateringen dienen. Het was tot 1429 in handen van Jan van Egmond, heer van Wateringen, en ging daarna over in handen van zijn enige

⁸⁶⁰ Kort, *Inventaris*, 171–175.

⁸⁶¹ HRG III, Lemma: Pfandlehen.

⁸⁶² NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.9v; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.36v. J.C.Kort, *Repertorium op de grafelijke lenen in Friesland ten westen van het Vlie*, via www.hogenda.nl; Damen, *De staat van dienst*, 466.

dochter, die gehuwd was met Willem van Naaldwijk. Hoewel Willem van oorsprong wel tot de Hoekse factie behoorde, wist hij op te klimmen in de Bourgondische bureaucratie. Zo was hij in het begin van de jaren 1440 rentmeester-generaal.⁸⁶³

Het is mogelijk dat Willem VI en Jacoba van Beieren, die vooral op de Hoeken steunden, meer dan bijvoorbeeld Jan van Beieren, gebruik maakten van de aantasting van het domein om aan geld te komen. Logischerwijs kwamen zij uit bij factiegangers. Dit lijkt te stroken met het weinig voorkomen van factiegangers van Jan van Beieren. Omdat ook door Filips de Goede geïnitieerde domeinbezwaringen zijn opgenomen, net als domeinbezwaringen ten gunste van Kabeljauwen, is de samenstelling van de domeinstaat maar in beperkte mate beïnvloed door de politieke situatie in de jaren 1420.

De Luxemburgse domeinstaat

Om de financiële situatie van Elizabeth van Görlitz te analyseren is gebruik gemaakt van de enige overgeleverde domeinstaat van Luxemburg, daterend uit 1464. Deze is in 1884 door Nicholas van Werveke uitgegeven en gaat terug op een niet door hem genoemde bron. Medewerkers van het Archives Nationales du Grand-Duché de Luxembourg hebben het stuk geïdentificeerd als een afschrift uit 1505 van een vijftiende-eeuwse domeinstaat. Het is overgeleverd in het *Fonds Anciens (792-1795)*, *Domaines (1505-1795)*, als inventarisnummer A-XV-6-1 Domaines: Extrait des charges du domaine du duché de Luxembourg et comté de Chiny.⁸⁶⁴ Uit een vergelijking van het archiefstuk en de gepubliceerde variant blijkt dat deze laatste een zeer zorgvuldige weergave van de bron is, die bovendien door de auteur verrijkt is met verwijzingen naar vindplaatsen van de genoemde archiefstukken betreffende de transacties. Als gevolg hiervan is ervoor gekozen de gepubliceerde variant te gebruiken als basis voor het onderzoek.

Datering en context

Van Werveke dateert de domeinstaat op 1464, vermoedelijk gebaseerd op de brief van Karel de Stoute, aan de raad en rentmeester van Luxemburg (Lieven van Ieper) die is opgenomen op het tweede folio van het stuk. Karel geeft hierin zijn rentmeester opdracht om een overzicht op te stellen van alle domeininkomsten die

⁸⁶³ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f. 4v; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.30r; NA, *AGH*, inv.nr. 712, f.94v-95r; Damen, *Ibid.*, 87–94.

⁸⁶⁴ Mijn dank aan de medewerkers van het archief voor het identificeren van de bron.

niet meer aan de vorst komen omdat deze zijn bezwaard, of omdat zij worden gebruikt voor de betaling van pensioenen, gages en emolumenten.⁸⁶⁵

Het is opvallend dat rond 1450, toen overal in de Bourgondische Nederlanden de staat van het domein werd onderzocht, niet ook in Luxemburg zo'n analyse is uitgevoerd. Hierbij speelde vermoedelijk mee dat Filips de Goede weliswaar effectief al sinds 1444 de macht uitoefende in Luxemburg, maar dat de officiële erkenning van zijn macht door het huis Luxemburg, later Habsburg, pas in 1462 plaatsvond. Wellicht was dit nodig om houders van bezwaarde vorstelijke domeinen ertoe te bewegen zich bij de rekenkamer te melden, of ging de erkenning gepaard met de overdracht van archiefmateriaal die nodig was om een grondige analyse van de staat van het domein mogelijk te maken. Aangezien rond 1460 ook onderzoeken plaatsvonden in de kerngewesten, zal het Luxemburgse onderzoek hierbij hebben aangesloten. De rekenkamer te Brussel zou eerder wel onderzoek hebben laten doen naar de hervorming van de financiën in Luxemburg, maar dit zou vooral gericht zijn op de verpachting van ambten.⁸⁶⁶

Vorm en inhoud

De domeinbezwaren volgen elkaar in eerste instantie vrij willekeurig op, waarbij alleen de 'grote' combinaties van domeinrechten, heerlijkheden met alle inkomstenbronnen, kastelen, landsdelen, worden genoemd. Hierna volgen de andere lasten, erfrenten en rentelenen,⁸⁶⁷ en 'andere lasten' die vooral bestonden uit emolumenten voor de ambtsdragers,⁸⁶⁸ enkele pensioenen,⁸⁶⁹ en ten laatste betalingen door de rentmeester generaal van Luxemburg.⁸⁷⁰ Van in elk geval de laatste groep bezwaren staat buiten kijf dat deze door Filips de Goede waren geïnitieerd, of goedgekeurd, want dit betrof geregelde gage voor kapiteins en kasteleins en betalingen aan de raad van Luxemburg die waren gedateerd binnen zijn regeerperiode.

⁸⁶⁵ Van Werveke, 'Les charges', 501.

⁸⁶⁶ Blockmans verwijst hier naar het dan nog onuitgegeven proefschrift van Petit, *Aides et subsides*. In de handelseditie van het werk van Petit is het door Blockmans aangehaalde onderzoek niet te vinden. Blockmans, 'Corruptie', 239; Petit, *Les aides*.

⁸⁶⁷ Van Werveke, 'Les charges', 579 e.v.

⁸⁶⁸ Ibid., 594 e.v.

⁸⁶⁹ Ibid., 626.

⁸⁷⁰ Ibid., 626–628.

Specifieke problemen

Als gevolg van de vorm waarin de bron is overgeleverd, een afschrift in een zestiende-eeuws dossier, is mogelijk informatie die in het origineel heeft gestaan verloren gegaan. Een aanwijzing hiervoor is het bijna volledig ontbreken van marginale aantekeningen in de bron. Indien deze, net als die in de andere vorstendommen, in de rekenkamer afgehoord was verwacht ik dat in de marge aantekeningen zijn gemaakt. Als deze inderdaad in de oorspronkelijke domeinstaat aanwezig waren, zijn deze ofwel rechtstreeks in de tekst geïntegreerd toen in de zestiende eeuw de kopie werd gemaakt, ofwel genegeerd. Een andere verklaring is dat het gekopieerde stuk terug gaat op een lokale, nog ongecontroleerde variant in plaats van de naar de rekenkamer gezonden versie. Hoe het ook zij, de informatie die deze domeinstaat biedt is vrij beperkt vergeleken met die van andere vorstendommen.

Door de lange periode tussen de aanvang van de Bourgondische regering (1443) en het opmaken van de domeinstaat (1464) is deze sterk ‘vervuild’ met Bourgondische domeinbezwaren. Het analyseren van de situatie van het domein onder Elizabeth van Görlitz is daarmee aanzienlijk bemoeilijkt. Het sterkst uit zich dit bij de jaarlijkse betaling aan ambtsdragers en bij de beleningen, die alleen genoemd worden zonder dat een datum van (eerste) uitgifte wordt gegeven. Bij een groot deel van de jaarlijkse betalingen aan ambtsdragers is onduidelijk of deze van Bourgondische oorsprong waren dan wel op oudere (inheemse) gebruiken teruggingen. Er lijkt sprake te zijn van het laatste. Analyse van de pre-Bourgondische rekeningen van de ontvanger-generaal van Luxemburg wijst erop dat het voor de komst van de Bourgondiërs gebruikelijk was om ambtsdragers schenkingen te doen in wijn, koren, *evenen*, rogge en zwijnen. In de domeinstaat komen dezelfde soort schenkingen naar voren, maar deze zijn dan verbonden aan schenkingen door de Bourgondische hertog.⁸⁷¹ Tussen de beleningen vinden zich enkele die zonder meer uit de tijd van Elizabeth of haar echtgenoten stammen,⁸⁷² maar dit is niet voor elke belening te achterhalen. Alle beleningen en emolumenten moeten dus stuk voor stuk onderzocht worden in rekeningen van rentmeesters of archiefbescheiden van het leenwezen, om deze aan ofwel Elizabeth (of haar voorgangers) ofwel Filips toe te wijzen. Dit bleek niet mogelijk op basis van bestudering van archiefstukken uit de centrale (vorstelijke) archieven, binnen de tijd die voor dit onderzoek beschikbaar was. Daarom zijn deze bezwaren buiten beschouwing gelaten.

⁸⁷¹ Zo kregen de richter van (Greven)Machener, de *minnechere* (minderbroeders / Franciscanen), de *prodigere* (predikheren / Dominicanen) van Luxemburg en de *vasbbender* betalingen in *weissen*. Zwijnen werden betaald aan de *stromeyer*, de kelner van Luxemburg, de *vassbender* en de *wijngardier* van Berch. ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.107v, 109r, 111v-113v.

⁸⁷² Zo hield volgens de domeinstaat heer Arnould van Siercq een renteleen uit de markttol van Luxemburg. Op basis van andere bronnen kan gesteld worden dat dit al voor 1434 het geval was, dus tijdens de regering van Elizabeth. ARAB, CC, inv.nr.2629, f.107v; Van Werveke, ‘Les charges’, 580.

De Gelderse domeinstaten

Voor de analyse van de status van het domein onder hertog Arnold kan niet, zoals in de andere vorstendommen, worden teruggevallen op één domeinstaats. In Gelre zijn meerdere domeinstaten gemaakt, voor de verschillende kwartieren en voor de verschillende jaren van de Bourgondische ‘bezetting’. Daarbij is voor het kwartier Roermond maar voor een deel van het kwartier een domeinstaats overgeleverd, namelijk het graafschap Kessel, in combinatie met de heerlijkheid Cuijk. Voor elk van de kwartieren is gebruik gemaakt van de vroegst overgeleverde domeinstaats, omdat uit controle bleek dat deze over het algemeen meer informatie boden dan latere domeinstaten. Voor het kwartier Roermond is gebruik gemaakt van de eerste rekening van de rentmeester van het kwartier, uit 1473-1474.

Datering en context

De Gelderse domeinstaten laten zich gemakkelijk dateren omdat zij, in tegenstelling tot de andere onderzochte domeinstaten, duidelijk gedagtekend zijn.⁸⁷³ De stukken liggen, van alle overgeleverde domeinstaten, het dichtst op de Bourgondische machtsverwerving. Meteen na de verovering van Gelre, nam de hertog de reeds in de politieke praktijk bestaande politieke vierdeling in kwartieren over voor wat betreft de financiële indeling. Hij stelde vier kwartierlijke rentmeesters aan, die op hun beurt verantwoording schuldig waren aan de, juist als enige en nieuw ingestelde, rekenkamer te Mechelen. Dit was een verandering ten opzichte van de bestaande Gelderse situatie, waarbij een overste- of landrentmeester ondersteund werd door lokale rentmeesters. De vier kwartieren kregen domeincommissarissen, die aparte domeinstaten opstelden.

Het opzetten van de domeinstaten volgde grotendeels de werkwijze zoals beschreven in de algemene introductie van deze bijlage. De domeincommissarissen lieten een oproep uitgaan naar eenieder die een domein hield. De personen die zich aangesproken voelden als houders van vorstelijke domeinen moesten zich te Grave vervoegen, waar Arnold zich in zijn laatste regeringsjaren permanent had gevestigd. Hier moest men alle relevante papieren overleggen en een verklaring afgeven betreffende de opbrengst van de domeinen.⁸⁷⁴

⁸⁷³ Zoals de eerste domeinstaats van het kwartier Arnhem ‘bij state gevaen te Grave bijden commissaireisen mitten rentmeester den iiiien dach van decembri xiiii^e lxxiii jair’. GAA, GHG, inv.nr. 784, f.1r.

⁸⁷⁴ A.H. Groustra-Werdekker, ‘Bourgondisering van het hertogdom Gelre voor het tractaat van Venlo 1473-1543’, *Pays bourguignons et terres d’Empire (XVe-XVIe s.) : rapports politiques et institutionnels* : rencontres de Nimegue (21 au 24 septembre 1995). Publication du Centre Européen d’Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.) 36 (1996) 89–103, aldaar 91–92; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 158.

In afwijking van de andere vorstendommen zijn voor Gelre niet domeinstaten voor één bepaald jaar overgeleverd, maar van een aantal opeenvolgende jaren. De Gelderse domeinstaten waren volgens Jan Kuys dan ook meer een instrument, bedoeld om de lokale rentmeesters te controleren dan alleen een inventarisatie van de domeinen,⁸⁷⁵ zoals dat in de andere vorstendommen het geval lijkt te zijn geweest. Als gevolg hiervan zouden voor de vier Gelderse kwartieren en vier Bourgondische jaren in totaal zestien domeinstaten moeten zijn aangelegd.

Van de (vermoedelijk) zestien domeinstaten zijn er zeven volledig overgeleverd, voor de kwartieren Nijmegen, Zutphen en Arnhem. Daarnaast bestaat voor het land van Cuijk en het land van Kessel een gezamenlijke domeinstaat⁸⁷⁶ Het eerste gebied lijkt voor de Bourgondische intrede onder het kwartier Nijmegen te hebben geressorteed, maar het tweede juist onder het Overkwartier. Kessel hoorde sinds jaar en dag bij Gelre, maar Cuijk kwam pas aan het einde van de veertiende eeuw in Gelderse handen en hoorde bij het kwartier Nijmegen.⁸⁷⁷ Onder Bourgondisch-Habsburgs bestuur werd het aan Brabant gehecht.⁸⁷⁸ Uit een brief van de rentmeester van het kwartier 's-Hertogenbosch uit 1473 blijkt dat de oude rentmeesterschappen Kessel en Cuijk aan hem werden toegewezen en dus aan het hertogdom Brabant werden toegevoegd.⁸⁷⁹ Dit roept de vraag op waarom deze gebieden gezamenlijk, maar apart van Gelre, werden geadministreerd én of er nog een aparte domeinstaat voor het Overkwartier heeft bestaan. Uit de rentmeesterrekening van het Overkwartier van 1473-1474 blijkt dat juist in dat gebied veel domeinbezwaren hadden plaatsgevonden en nog steeds geldig waren. Voor een algemeen overzicht van die informatie zal de rentmeester toch terug hebben moeten vallen op een soort van domeinstaat of ander overzicht van domeinbezwaren. Deze is echter niet overgeleverd, of in elk geval niet door mij achterhaald.

⁸⁷⁵ Kuys, 'Gelderse domeinen', 153.

⁸⁷⁶ ARAB, CC, inv.nr. 47304.

⁸⁷⁷ Kuys, *De ambtman*, 29.

⁸⁷⁸ Onduidelijk is wanneer dit precies gebeurde en nog belangrijker, definitief werd. Hoewel Kuys stelt dat Karel de Stoute al in 1473 het aan de Meijerij 's-Hertogenbosch toevoegde en Maximiliaan in 1481 het gebied voorgoed onder Brabant stelde, kwamen in 1485 de Gelderse steden nog bijeen voor een dagvaart te Grave, in het land van Cuijk. Kuys, 'De stad Grave', 47; Kuys, *De ambtman*, 29; Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. V. De Bourgondische heerschappij* (Arnhem 1851) LXXXI; Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 46.

⁸⁷⁹ GAA, CHA, inv.nr. 2216.

Tabel II Overgeleverde domeinstaten Gelre, 1473-1477

Kwartier	1473-1474	1474-1475	1475-1476	1476-1477
Roermond				
Nijmegen	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 48.1			GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 48.2
Zutphen	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 795			
Arnhem	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 784	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 785	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 788	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 790
Cuijk- Kessel			ARAB, <i>CC</i> , inv.nr. 47304	

De overgeleverde domeinstaten zijn door de commissarissen van de domeinen opgemaakt te Grave, in het Frans, uitgezonderd de eerste staat van het rentmeesterschap Arnhem (1473-1474). De commissarissen van de domeinen waren rechtstreeks verantwoording schuldig aan de rekenkamer te Mechelen. De stukken lijken in opzet netexemplaren te betreffen, die zijn afgehoord, of gecontroleerd, gegeven de (Franstalige) aantekeningen in de marges. Dit heeft er niet in geresulteerd dat deze stukken zijn overgeleverd in Franse of Belgische archieven. Alle stukken bevinden zich in het Gelders archief te Arnhem, uitgezonderd de Cuijks-Kesselse domeinstaat van 1475-1476, die te Brussel berust.

Er zijn twee verklaringen mogelijk voor het gegeven dat de stukken in Arnhem berusten en niet in bijvoorbeeld Brussel of Lille. Ten eerste is het mogelijk dat de domeinstaten in de vijftiende eeuw niet zijn verplaatst. Als de rentmeesters niet alleen hun rekeningen, maar ook de domeinstaten in Mechelen moesten laten controleren, mag daar een netexemplaar worden verwacht, eventueel in Gelre vergezeld van een kladexemplaar. De nog in Gelderland aanwezige stukken lijken echter netexemplaren te betreffen. Mogelijk werden de stukken niet naar Mechelen gestuurd, maar kwamen de Mechelse rekenmeesters ter plaatse. Dit gebeurde in elk geval in Holland met de rentmeesters van kleine rentmeesterschappen in de periode 1468-1473.⁸⁸⁰ Het in Gelre houden van de domeinstaten kan daarbij een verklaring bieden voor het feit dat niet alle domeinstaten zijn overgeleverd. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 vertrokken de Bourgondische ambtenaren overhaast en zijn grote delen van het Bourgondisch-Gelderse archief verloren gegaan.⁸⁸¹ Indien de domeinstaten buiten Gelre werden bewaard zouden zij mogelijk, maar niet noodzakelijk, in grotere aantallen zijn overgeleverd.

Een betere verklaring wordt geboden door een tweede mogelijkheid. Die bestaat eruit dat juist de (meeste) lokale varianten van de domeinstaten in 1477

⁸⁸⁰ Damen, *De staat van dienst*, 139–140.

⁸⁸¹ Kuys, 'Gelderse domeinen', 152.

verloren zijn gegaan maar dat de netexemplaren die eerder in Mechelen (?) berustten uiteindelijk naar Arnhem zijn gekomen. Van Gent en LeBailly stellen dat na de definitieve inlijving van Gelre in 1543 door Karel V, de Gelderse archiefstukken eerst naar de Rekenkamer in Brussel zijn overgebracht en later naar Roermond. Na verovering van deze laatste stad door Staatse troepen, in 1632, werden de daar aangetroffen Gelderse archiefstukken overgebracht naar Arnhem waar de meeste archiefstukken nog steeds liggen.⁸⁸² Het is mogelijk dat bij het overbrengen van Gelderse stukken naar Brussel, na 1543, ook stukken uit de Bourgondische administratie die in Mechelen of Lille bewaard werden, zijn aangehecht bij het archief dat in Brussel werd opgericht. Deze zijn in dat geval, met de Gelderse archiefstukken die voor 1543 in Gelderland berustten, naar Roermond getransporteerd en dan in 1632 in Staatse handen gevallen.

Vorm en inhoud

Voor Gelre zijn voor de vier kwartieren, en het rentmeesterschap Cuijk-Kessel, domeinstaten opgemaakt voor elk van de jaren dat de Bourgondische ‘bezetting’ duurde.⁸⁸³ De Gelderse domeinstaten geven niet alleen de bezwaarde domeinen weer, maar trachten een overzicht te geven van alle vorstelijke domeinrechten. Het gelijktijdig behandelen van bezwaarde en niet-bezwaarde domeinen, zal samenhangen met de pogingen van Karel de Stoute om een beter inzicht in zijn financiën te krijgen, hij was tenslotte al in 1467 begonnen met het laten opstellen van budgetten. Dit was een stap verder in de rationele staatsfinanciering omdat het inzicht gaf in de verwachte inkomsten.⁸⁸⁴

De twee soorten domeinen, onbezwaard en bezwaard, worden na elkaar behandeld. Hierbij worden de bezwaarde domeinen niet in een bepaalde volgorde beschreven. De bronnen zijn niet geografisch opgezet, zij volgen een vrij willekeurig patroon van oost naar west en noord naar zuid, zonder dat hierbij een (bekende) hiërarchische volgorde qua locatie is aangehouden. De domeinstaten beschrijven hier dan ook meer de situatie gezien vanuit de houder van domeingoederen, dan vanuit de vorstelijke administratie. Dit is een gevolg van de manier waarop in Gelre domeinen werden bezwaard. In tegenstelling tot de andere vorstendommen, waar vaak maar één domeinrecht tegelijk werd uitgegeven, werden in Gelre meerdere domeinrechten

⁸⁸² Van Gent en LeBailly ed., *Gids*, 22–24, 97; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 158.

⁸⁸³ Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 153.

⁸⁸⁴ Overigens zou al eerder, in 1335 de graaf van Vlaanderen via budgettering grenzen hebben willen stellen aan zijn uitgaven. In de praktijk werden de budgetten echter overschreven omdat de vorst zich niet kon terugtrekken uit het toernooicircuit en het systeem van *gift exchange*. M.-A. Arnould, ‘Le premier budget du duc Charles de Bourgogne (1467-1468)’, *BCRH CL* (1985) 226–271, aldaar 239–240; Vale, *The princely court*, 92–93.

gecombineerd bezwaard.⁸⁸⁵ Hierbij is geen geografische ordening aangebracht, noch volgen de domeinen elkaar op naar grootte van de aflossingssom. De ordening lijkt het meest op een hiërarchische volgorde van de domeinbezitters, hoewel deze niet geheel doorgevoerd is.⁸⁸⁶

Specifieke problemen

Ook de Gelderse domeinstaten bieden geen complete weergave van de bezwaring van het vorstelijk domein. Dit was zowel voor de commissarissen voor de domeinen als voor de hertog al in de jaren 1470 duidelijk.⁸⁸⁷ Op basis van bronnen uit 1543 is de incompleetheid van de domeinstaten uit 1473-1477 vast te stellen. In 1543 werd aan Karel V, na de verovering van Gelre, een bede toegestaan waarvan de opbrengsten moesten worden ingezet om bezwaarde domeinen af te lossen.⁸⁸⁸ In verband met de bede werden diverse registers aangelegd met afschriften van brieven die betrekking hadden op de aantasting van het domeinbezit.⁸⁸⁹ Onder de in deze registers opgenomen charters zijn er meerdere te vinden waarvan geen aantekening gemaakt is in de domeinstaten uit de jaren 1473-1477.

Ondanks het feit dat de vijftiende-eeuwse domeinstaten dus niet de complete bezwaring van het domein weergeven, werd daartoe zonder meer een poging gewaagd. Immers, toen Karel de Stoute in 1472 aantrad als ruwaard van hertog Arnold, was al sprake van het intrekken van domeinbezwaren, maar hiervan zou Karel de 'vrienden' van hertog Arnold uitzonderen.⁸⁹⁰ Desondanks zijn de domeinen die de getrouwen van Arnold van Gelre in handen hadden in de domeinstaat opgenomen, onder vermelding van het feit dat hier sprake was van vrienden van de hertog of van Willem van Egmond.⁸⁹¹

Problematisch aan (een deel van) de Gelderse domeinstaten is het ontbreken van precieze dateringen voor de domeinbezwaren. Veelal wordt alleen gesteld welke vorst een goed had bezwaard, maar in sommige gevallen ontbreekt zelfs die

⁸⁸⁵ Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen', 65–68.

⁸⁸⁶ Zo bijvoorbeeld Harderwijk behandeld vóór de veel belangrijker stad Arnhem en werd het domein dat de ene vorstelijke bastaard in handen had veel eerder behandeld dan dat van een andere vorstelijke bastaard. De bastaardbroer van de hertog van Gelre, Pieter bastaard van Egmond, ná aristocraat Hendrik de Vos (van Steenwijk?), maar Jan bastaard van Gelre – een bastaard van hertog Reinald IV van Gelre – wordt pas veel later opgenomen. GAA, *GHG*, inv. nr. 784, *passim*.

⁸⁸⁷ Kuys, 'Gelderse domeinen', 160; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden V*, nr. 34, 43, 48.

⁸⁸⁸ Pas, 'Gelre's eigen gelden'.

⁸⁸⁹ GAA, *GHG*, inv.nrs. 194-198; GAA, *GRK*, inv.nrs.400, 402-405, 407, 416.

⁸⁹⁰ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 532, 538, 540.

⁸⁹¹ 'Die thiende van Caetwijck tot Garderen houdt Gerard van Rijswijck die welke is begrepen inde brieve van mynen heere van Egmond'. Bij een verzameling domeinen die Jan van Boedberg hield staat marginaal aangetekend: 'dese Jan van Boidberghe es begrepen inde confermatie van onsen genedige heere mitten here van Egmond ende ander dierenen van wijlen hertogen Ernolt'. GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f.29v, 33r.

informatie.⁸⁹² Op basis van de gepubliceerde charterinventarissen konden deze gedeeltelijk, maar niet allemaal worden geïdentificeerd. Omdat de bezwaarde domeinen niet geografisch zijn geordend is het bovendien moeilijk om de locatie van domeinen waarvan de situering niet is gegeven, of onduidelijk is, alsnog vast te stellen. Bij toeval kan in sommige gevallen via andere bronnen de locatie worden vastgesteld.

⁸⁹² Bijvoorbeeld 'Die erfte van xxxii oude grooten die de hertoge neemt op Yverdick Goet ende Reyne van Suol ende ix oude grote die hij desgelyx neemt opten Horstmaer waeren verpandt aen Jan van Brouchuysen ter lossingen voer c oude schilde eens. Also hier die voirs. xxx ii groten vz.'. GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f. 23r.

Bijlage 2: Muntverhoudingen

De waarde van de munt waarin aflossingssommen werden genoteerd is een bron van potentiële problemen. In de domeinstaten worden zowel de aflossingssommen als de misgelopen inkomsten in tientallen verschillende munten uitgedrukt. Bovendien worden de inkomsten vaak genoteerd in de munt die tijdens het opmaken van de domeinstaat courant was, terwijl het domein met een oudere en andere muntsoort kon worden afgelost. Hierdoor waren onderlinge verhoudingen tussen waarde en aflossingssom van het domein vermoedelijk al in de tijd zelf niet meer duidelijk. Daarbij worden in de domeinstaat ook niet consequent dezelfde munteenheden gebruikt om de gemiste inkomsten in te waarderen. Het gebruik van verschillende valuta binnen één rekening werd al eerder door Bos-Rops gesignaleerd voor diverse Hollandse rentmeesterschappen.⁸⁹³ Hierbij is de vraag of er ook nog sprake is van het gebruik van rekenmunten en zo ja wat de koersverhouding was.

Buiten bovengenoemde problemen speelt ook mee dat de genoemde munten gedurende hun productie onderhevig waren aan de- en revaluatie. Zodoende is niet alleen de munt maar ook het aanmuntingsjaar nodig, evenals het koersverloop, om de onderlinge wisselkoers te bepalen. Hiervoor geven de bronnen zelf al handvatten. Binnen de domeinstaten worden meermaals wisselkoersen gegeven voor de verschillende munten. Deze geven weliswaar alleen de verhouding aan die gebruikt is binnen de domeinstaat en niet gedurende de periode dat een domein werd belast, maar geven wel een complete doorsnede van de muntverhoudingen binnen het betreffende vorstendom. Zodoende wordt toch enig licht geworpen op verhoudingen tussen gemiste inkomsten en aflossingssommen, en de gemiste inkomsten uit verschillende domeinen. Voor Brabant, Holland en Gelre zijn op basis van de in de domeinstaten gegeven muntwaarden tabellen met muntverhoudingen opgesteld. Voor Luxemburg was dit niet mogelijk omdat in de Luxemburgse domeinstaat geen omrekeningen van valuta worden gegeven.

⁸⁹³ Bos-Rops, *Graven*, 319.

Tabel III Muntverhoudingen Brabant⁸⁹⁴

	Koers in kronen	Koers in lb. groten	Koers in oud schild	Koers in Rijnsgulden	Koers in groten
(Franse) kronen		0,17	0,93	1	40 / 43
Royalen / Realen	1,00	0,17			40
Franken	0,9 - 1	ca 0,17***			ca 41
Lb.	0,53				ca 20
Lb. groten					240
Lb. oude groten	15 / 20	2,5 / 3,33*	15		600-800
Lb. (Oud) Tournoise / Doorniks			0,83		
Lb. Zwart Doorniks			0,83		
Lb. Triers			0,8- 0,83		
Lb. Leuvens	2,67				
Mechels (lb.?)					63
Oude schilden (onze) munten van Brabant	1,08	0,15-,17**			42 - 45
Rijnsgulden	0,8 - 1				40 / 43*
Gulden	0,75				
Hollands gulden	0,64-0,8*			0,8	32 - 34,5*
Kleine Florentijnse gulden		0,05			30-40*
Leuvense Peters		0,33	1,86*	2*	80 - 86*
Gouden Pieter		0,17	0,93*	1*	40 - 43*
Groot	0,023 - 0,025	0,0042	0,022 - 0,024		
Dubbele mottoen		0,15			
Mottoen				0,44 - 0,48*	18,5 - 19
Dubbele penning			0,04		

* Koersen afgeleid uit de in de bron gegeven koersen t.o.v. andere valuta

⁸⁹⁴ ARAB, CC, inv.nr. 436, *passim*.

Tabel IV Muntverhoudingen Holland⁸⁹⁵

	Koers t.o.v. het lb.			Koers in groten		
	1416- 1417	1428- 1430	Ca. 1450	1416- 1417	1428- 1430	ca. 1450
Franse kroon	0,17	0,20	1,00	40	48	40
Engelse Nobel	0,39	0,40	2,30	94	96	96
Frans schild			1,40			56
Oud Frans schild			1,10			44
Hollands Schild			1,00			40
Nieuw Hollands schild		0,14			37	
Wilhelmus schild		0,18	1,00		42	40
Wilhelmus schild			0,98			39
Willems gulden			0,98			39
Rijnsgulden			0,93			37
Beiers gulden			0,68			27
Lichte klinkert			0,70			28
Gouden Pieter			0,90			36
Kromstaart		0,01			2	

Tabel V Muntverhoudingen Gelre⁸⁹⁶

	Rijnsgulden 1423-1424	Rijnsgulden 1473-1475	Blanken 1423-1424	Groten 1473-1474	Pattarts 1474-1475
lb. Vlaams		0,9-1		40	20
lb. <i>Gued geld</i>	1,75-2,33	1,88	105*-140*		
lb. <i>Pachtgeld</i>		0,55*		22	
lb. <i>Payments</i>	0,52	0,5	31,5 - 32,5	ca. 20*	
lb. <i>Ruymgeld</i>		2,5		100-110*	
Oud schild	1,25	1,4-1,7*		60-66	
Hollands schild	1,09*		65		
Beiers gulden	0,96		62,5*		
Rijnsgulden			60	40-44	21
Postulaatsgulden		0,63-0,7*			
Frank		0,8*		32	
Arnhems gulden	0,8-0,83	0,63*	50		13
Reynaldus gulden	0,83		50*		
Arnoldus schild		0,53*			11
Nieuwe Arnhems gulden	0,8		48*		

* Koersen afgeleid uit de in de bron gegeven koersen t.o.v. andere valuta.

⁸⁹⁵ NA, *Rek.Reg.* inv.nr. 660, *passim*.

⁸⁹⁶ GAA, *GHG* inv. nr. 259, *passim*; GAA, *GHG*, in.nr. 782, *passim*; GAA, *GHG*, in.nr. 784, *passim*; GAA, *GHG*, in.nr. 794, *passim*; ARAB, *CC*, inv.nr. 47304, *passim*.

Gebruikte afkortingen

A.A.G.	=	A.A.G. bijdragen / Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool
ADN	=	Archives départementales du Nord, Lille / Rijsel
AGH	=	Nationaal Archief Den Haag, <i>Archief graven van Holland</i>
AGN	=	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
ARAB	=	Algemeen Rijksarchief, Brussel
BCRH	=	Bulletin de la Commission royale d'histoire / Handelingen van de Koninklijke Comissie voor Geschiedenis
BMGelre	=	Bijdragen en Mededeelingen der Vereniging Gelre
BMGN	=	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
Brabantica	=	Brabantica. Bundel werken over familiegeschiedenis, geslachten en wapenkunde voor de provincie Brabant
CC	=	Algemeen Rijksarchief, Brussel, <i>Chambre de Comptes / Rekenkamer</i>
CHA	=	Gelders Archief, Arnhem, <i>Charterverzameling</i>
EHR	=	The Economic History Review
GAA	=	Gelders Archief, Arnhem
GHG	=	Gelders Archief, Arnhem, <i>Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen</i>
GRK	=	Gelders Archief, Arnhem, <i>Gelderse Rekenkamer</i>

HRG	=	Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte
inv.nr.	=	Inventarisnummer
<i>Landdagen Gelre</i>	=	Database <i>Landdagen en andere landelijke bijeenkomsten van Staten en steden in Gelre en Zutphen 1423-1584</i> via http://resources.huygens.knaw.nl/statenstedengelderland
LM	=	Lexikon des Mittelalters
NA	=	Nationaal Archief, Den Haag
NHJ	=	Noordbrabants historisch jaarboek
PSHAL	=	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg / Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
PHSIL	=	Publications de la Section historique de l'Institut (Royal) Grand-Ducal de Luxembourg
RBPH	=	Revue belge de Philologie et d'Histoire / Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis
Rek.Reg.	=	Nationaal Archief, Den Haag, <i>Grafelijkheidrekenkamer Registers</i>
Rek.Rek.	=	Nationaal Archief, Den Haag, <i>Grafelijkheidrekenkamer Rekeningen</i>
TRG	=	Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The legal history review
TVG	=	Tijdschrift voor geschiedenis
TSEG	=	Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis
TSG	=	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis

Geraadpleegde archieffondsen

Algemeen Rijksarchief	Brussel	<i>-Chambre de Comptes</i> <i>-Chartes et cartulaires du comté, puis duché de Luxembourg et du comté de Chiny</i> <i>-Chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse</i> <i>-Manuscripts Divers</i>
Archives départementales du Nord	Lille	<i>Série B Chambre des comptes de Lille</i>
Archives départementales de la Côte-d'Or	Dijon	<i>Série B Chambre des comptes de Bourgone</i>
Archives Nationales de Luxembourg	Luxemburg	<i>Fonds Anciens, Domaines (1505-1795)</i>
Gelders archief	Arnhem	<i>-Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen</i> <i>-Gelderse rekenkamer</i> <i>-Charterverzameling</i>
Nationaal Archief	Den Haag	<i>-Graven van Holland</i> <i>-Grafelijkheidsrekenkamer / Rekeningen</i> <i>-Grafelijkheidsrekenkamer / Registers</i> <i>-Handschriften 3^e afdeling</i> <i>-Vilvoordse charters</i>

Geraadpleegde bronnenedities en literatuur

- Aerts, E., 'De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *Bijdragen tot de geschiedenis* 61 (1978) 13–95.
- , 'De monetaire circulatie van de Bourgondische Nederlanden in het midden van de 15e eeuw', in: *Album Carlos Wijffels* (Brussel 1987) 1–21.
- , 'Ontvangerij-generaal van Brabant (ca.1270-1499)', in: R. van Uytven e.a. ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 73–94.
- Alberts, W.J., 'De anti-Bourgondische politiek van hertog Arnold van Gelre in de jaren 1452-1456', *BMGelre* L (1950).
- , 'De eerste Bourgondische bezetting van Gelre (1473/1477)', in: *Nederrijnse studiën XIIIe - XVe eeuw* (Groningen en Jakarta 1954) 49–82.
- , *De graven en hertogen van Gelre op reis* (Utrecht 1984).
- , *De staten van Gelre en Zutphen. Deel I (tot 1459)*. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht XXII (Groningen en Jakarta 1950).
- , *De staten van Gelre en Zutphen. Deel II (1459-1492)*. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht XXIX (Groningen en Jakarta 1956).
- , *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, sedert de vroegste tijden. Deel I (tot 1632)*. (Assen 1972).
- , *Geschiedenis van Gelderland Boek I, Tot 1492: van heerlijkheid tot landsheerlijkheid: overzicht van de geschiedenis van Midden- en Noord-Limburg en Gelderland in de Middeleeuwen* (Zutphen 1978).
- , *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen (1458-1459)*. Werken uitgegeven door het historisch genootschap 3e serie, nr. 79 (Utrecht 1952).

Andermann, K., 'Angehörige des ritteradels als kreditgeber in Spätmittelalter und frühneuzeit', in: K. Andermann en G. Fouquet ed., *Zins und gült. Kraichtaler Kolloquien*. 10 (Epfendorf 2016) 93–110.

Arnold, B., *Princes and territories in medieval Germany* (Cambridge 1991).

Arnould, M.-A., 'Le premier budget du duc Charles de Bourgogne (1467-1468)', *BCRH CL* (1985) 226–271.

---, 'Une estimation des revenus et de dépenses de Philippe le Bon en 1445', *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique. Acta historica Bruxellensia III* (1974) 131–219.

Asseldonk, M.M.P. van, 'De tol van Venloen en het gezag in de regio Drunen-Dongen omstreeks 1230', *NHJ* 22–23 (2006) 235–288.

Avonds, P., 'Bij de geboorte van de eerste stand in Brabant. De norbertijner abdijen in de Brabantse politiek tijdens de veertiende eeuw', in: *Norbertijnen in de politiek* (Brussel 1997) 39–46.

---, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen*. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België 53, 136 (Brussel 1991).

---, 'Mechelen en de Brabantse steden (1312-1355). Een bijdrage tot de parlementaire geschiedenis van de Derde Stand', *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 53 (1970) 17–80.

Baelde, M., *De domeingoederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw (1551-1559)* (Brussel 1971).

Ballaux, B., *Transport en economische ontwikkeling in het hertogdom Brabant gedurende de lange zestiende eeuw* (Antwerpen 2006).

Barkhausen, M., 'Die Grafen von Moers als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters', in: *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte. Ausgewählte Aufsätze von M. Barkhausen* (Krefeld 1963) 56–107.

Bárta, S., 'The financial dimension of the pledge policy of king Sigismund of Luxembourg in Bohemia (1419-1437)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 76–86.

- Bautier, R.-H., en J. Sornay, *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge*. 2. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord (Parijs 1984).
- , en ---, *Les Sources de l'Histoire économique et sociale du moyen âge*: 2 1. Fasc. 1: Archives centrales de l'État bourguignon (1384-1500), Archives des principautés territoriales. 1. Les principautés du Sud. 2. Les principautés du Nord (supplément). Comtés de Hollande et Zélande et duché de Gueldre, par Michel Van Gent. Mise à jour du fasc. 2: additions et corrections (Parijs 2001).
- Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).
- , 'Land, lease and agriculture: the transition of the rural economy in the Dutch river area from the fourteenth century to the sixteenth century', *Past and Present* 172 (2001) 3–43.
- , *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010).
- , 'The emergence and growth of short-term leasing in the Netherlands and other parts of northwestern Europe (eleventh-seventeenth centuries). A chronology and a tentative investigation into its causes', in: B.J.P. van Bavel en P. Schofield ed., *The development of leasehold in north-western Europe, c. 1200-1600*. CORN publication series 10 (Turnhout 2008) 179–213.
- , *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca.1300-ca.1570*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 52 (Hilversum 1999).
- , en J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c.1350-c.1500', *EHR* LVII (2004) 503–532.
- Benders, J. F., 'The Town clerks of Deventer and Zutphen (IJssel region, Eastern Netherlands) from c.1300 to the late fifteenth century', *Quaerendo* 41 (2011) 79–88.
- Berges, W., *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters* (Leipzig 1938).
- Bertholet, J., *Histoire ecclesiastique et civile du duché de Luxembourg et comté de Chiny* (Luxemburg 1741).

- Bigwood, G., *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen age* 15. Mémoires de la Classe des Lettres 8 (Brussel 1921).
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*. H.F.W.D. Fischer ed. (7e druk; Groningen 1959).
- Blockmans, W.P., 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *TSG* 11 (1985) 231–247.
- , *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam: Bakker 2010).
- , 'Regionale Identität und staatliche Integration in den Niederlanden 13.-16. Jahrhundert', in: A. Czacharowski ed., *Nationale, ethnische Minderheiten und regionale Identitäten in Mittelalter und Neuzeit* (Thorn 1994) 137–149.
- , 'The Low Countries in the middle ages', in: R. Bonney ed., *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999) 281–308.
- , 'Typologie van de volksvertegenwoordiging in Europa tijdens de late middeleeuwen', *TVG* 87 (1974) 483–502.
- , 'Voracious states and obstructing cities. An aspect of state formation in preindustrial Europe', *Theory and society* 18 (1989) 733–755.
- , en W. Prevenier, *De Bourgondiërs : de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (2e druk; Amsterdam en Leuven 2000).
- , en ---, *The promised lands: the Low Countries under Burgundian rule, 1369-1530* (Philadelphia 1999).
- Blok, A., 'Variations in patronage', *Sociologische gids. Tijdschrift voor sociologie en sociaal onderzoek* 16 (1969) 365–378.
- Blok, D.P., 'Holland sinds Gosses. De vorming van het graafschap opnieuw bezien', in: W. van Anrooij (e.a.) ed., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 9–25.
- , en W. Prevenier, *Algemene geschiedenis der Nederlanden 4. Middeleeuwen* (Haarlem 1980).

- Blok, P.J., 'De financiën van het graafschap Holland', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* III, 3 (1886) 36–130.
- Boendale, J. van, *Brabantsche Yeesten*. J.F. Willems en J.H. Bormans ed. (z.p. 2001).
- Boer, D.E.H. de, 'Berekening of toeval. Clustering als permanente inde middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden', in: S.C. Derks ed., *Nederland in de wereld* (Den Haag en Amsterdam 2002) 71–86.
- , 'De vorst trekt noordwaarts. De komst van Albrecht van Beieren naar de Nederlanden (1385) in het licht van de ontwikkelingen in het Duitse rijk', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Heerhugowaard 1987) 283–309.
- , 'Ein Dreieck wird gespannt. Der Weggang Albrechts von Bayern-Straubin in die Niederlande im Licht der Territorienbildung', *Jahresbericht des Historischer Vereins für Staubing und Umgebung* 89 (1987) 33–56.
- , *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse "Noordholland" tussen ±1345 en ±1415* (Leiden 1978).
- , "'Roerende van der visscheryen". Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de Sint Elizabethsvloed van 1421'', in: J.J.J.M. Beenakker en e.a. ed., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*. Publicatie van de Stichting "Comité Oud-Muiderberg" 71 (Hilversum 1997) 115–140.
- , 'Vorstellijk inkomen. Een financieel rapport over Holland in 1373', in: D.P. Blok en e.a. ed., *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*. Publicaties van het Meertens instituut, 29 (Amsterdam 1998) 23–65.
- Boeren, P.C., 'De middeleeuwen c. 1000-1543', in: E.C.M.A. Batta, e.a. ed., *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815 II* (Maastricht 1960).
- Boland, G., 'Le testament d'Henri III', *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 38 (1942) 59–96.
- Bonney, R., en W.M. Ormrod, 'Crises, revolutions and self-sustained growth: towards a conceptual model of change in fiscal history', in: W.M. Ormrod,

- M. Bonney en R. Bonney ed., *Crises, revolutions and self-sustained growth. Essays in European fiscal history, 1130-1830* (Stamford 1999) 1–21.
- Boone, M., ‘Geldhandel en pandbedrijf in Gent tijdens de Bourgondische periode; politieke, fiscale en sociale aspecten’, *RBPH* 66 (1988) 767–791.
- , ‘“In den beginne was het woord”. De vroege groei van “parlementen” in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden’, *BMGN* 120 (2005) 338–361.
- Bosch, R.A.A., ‘De zaak Henric Haeck. Een case-study naar de politieke, sociale en financieel-economische aspecten van kredietrelaties tussen het hertogdom Gelre en het Duitse Nederrijnsgebied, 1450-1550’, in: H. Brand, J. Benders en R. Nip ed., *Stedelijk verleden in veelvoud. Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 2011) 89–103.
- , *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie. Stadsfinanciën, staatsvorming en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550* (Ede 2018).
- Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld: de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*. Hollandse Studiën 29 (Hilversum 1993).
- , ‘Guerres du comte et argent des villes. Les relations financières entre les comtes de Hollande et Zélande et leurs villes (1389-1433)’, in: *Finances et financiers des princes et des villes à l’époque bourguignonne*. Burgundica VIII (Turnhout 2004) 29–40.
- , ‘Kamerheer, kanselier, tesorier: financieel beheer in de Nederlandse gewesten vóór de overgang naar het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex’, in: *Van tesorier tot thesaurier-generaal: zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 3–15.
- , ‘Van incidentele gunst tot jaarlijkse belasting: de bedde in het vijftiende-eeuwse Holland’, in: J.Th. de Smidt en e.a. ed., *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar belastingmuseum “Prof. Dr. Van der Poel”* (Zutphen 1987) 21–32.
- , J.G. Smit en E.T. van der Vlist, *Holland bestuurd: teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567* (Den Haag 2007).
- Braake, S. ter, *Met recht en rekenschap: de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum: Verloren 2007).

- Bragt, R. van, *De blijde inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 januari 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave*. Ancien pays et assemblées d'états / Standen en Landen XIII (Leuven 1956).
- Brand, H., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* 6. Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries (Leuven en Apeldoorn 1996).
- Brokken, H.M., 'De creatie van baanderheren door de graven Willem IV en Willem V', *Holland* 11 (1979) 60–64.
- , *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982).
- , en H. de Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600', in: *Van Camere vander rekeninghen tot Algemene Rekenkamer: zes eeuwen Rekenkamer : gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989) 15–65.
- Burgers, J. W. J., en M. Damen, 'Feudal obligation or paid service? The recruitment of princely armies in the late medieval Low Countries', *English historical review* 153 (2018) 777–805.
- Buylaert, F., *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen* (Brussel 2010).
- , 'From periphery to centre and back again: elite transformations in Malines (14th-16th centuries)', in: P. Stabel, *Urban Identities in the Late Medieval and Early Modern City. Mechelen in the 15th and 16th Centuries* (Nog te verschijnen).
- , *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)*. Historische monografieën Vlaanderen 1 (Gent 2011).
- , 'The late medieval "crisis of the nobility" reconsidered: The case of Flanders', *Journal of Social History* 45 (2012) 1117–1134.
- Cauwenberghe, E.H.G. van, *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15e en 16e eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen* 61. Historische uitgaven Pro Civitate 8 (1982).
- , en H. van der Wee, 'Productivity, evaluation rents and farm size in the southern Netherlands agriculture from the fourteenth to the seventeenth century', in: E.H.G. van Cauwenberghe en H. van der Wee ed., *Productivity of land and*

- agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)*. Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 55 (Leuven 1978) 125–161.
- Chattaway, C. M., ‘Looking a medieval gift horse on the mouth. The role of the giving of gift objects in the definition and maintenance of power networks of Philip the Bold’, *BMGN* 114 (1999) 1–15.
- Clark, G., ‘The cost of capital and medieval agricultural technique’, *Explorations in economic history* 25 (1988) 265–294.
- Cleveringa, P., e.a., ‘“So grot overvlot der watere ...” Een bijdrage aan het moderne multidisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden en de periode die daaraan vooraf ging’, *Holland* 36 (2004) 162–180.
- Cockshaw, P., ‘Comptes généraux de l’état Bourguignon. A propos d’un livre récent’, *RBPH* 45 (1967) 484–493.
- Cohen, J., ‘The history of imprisonment for debt and its relation to the development of discharge in bankruptcy’, *The journal of legal history* 3 (1982) 153–171.
- Contamine, P., *War in the Middle Ages* (New York 1984).
- Croenen, G., ‘Bâtards et pouvoir dans le duché de Brabant xiie-xive siècles’, in: E. Bousmar e.a. ed., *La bâtardise et l’exercice du pouvoir en Europe du XIIIe au début du XVIe siècle*. Revue du Nord hors-série. Collection Histoire 31 (2015) 189–218.
- Cuvelier, J., ‘De oorsprong der Leuvensche geslachten’, *Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde* (1933) 127–168.
- Daelemans, F., ‘Pachten en welvaart op het platteland van Belgisch Brabant (15e-18e eeuw)’, in: A.M. van der Woude en e.a. ed., *Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis*. AAG bijdragen 28 (Wageningen 1986) 165–183.
- Dam, P.J.E.M. van, *Vissen in de veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530*. Hollandse Studiën 34 (Hilversum 1998).
- Damen, M., ‘Convocatie en representatie. De Staten van Brabant in de late middeleeuwen’, *NHJ* 29 (2012) 29–45.
- , ‘Corrupt of hoofs gedrag. Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad’, *TSEG* 2 (2005) 68–94.

- , *De staat van dienst: de gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).
- , 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw', in: M. Damen, L.H.J. Sicking en Louis Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 139–158.
- , 'Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw', *BCRH* (2016) 5–274.
- , 'The knighthood in and around late medieval Brussels', *Journal of medieval history* (2017) 255–284.
- , en A. Janse, 'Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden', *BMGN* 123 (2008) 517–540.
- Dek, A.W.E., *Genealogie der graven van Holland* (4e verbeterde druk; Zaltbommel 1966).
- , *Genealogie der heren en graven van Egmond* ('s-Gravenhage 1958).
- Dekkers, P.J.V., 'Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel', *NHJ* 12 (1995) 10–40.
- Denessen, H., 'De Gelderse bannerheren in de vijftiende eeuw', *Virtus. Bulletin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis* 20 (2013) 11–36.
- Derycke, L., 'The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century', in: M. Boone, K. Davidss en P. Janssens ed., *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (15th - 18th centuries)*. Studies in European urban history (1100-1800) 3 (Turnhout 2003) 165–181.
- Despy, G., 'Naissance d'une nouvelle province: les origines du Brabant wallon', *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques* 6 (1994) 501–531.
- Dickson, P.G.M., *The financial revolution in England. A study in the development of public credit, 1688-1756* (Londen en New York 1967).

- Dijkman, J., *Shaping medieval markets. The organisation of commodity markets in Holland, c. 1200–c. 1450*. Global economic history series 8 (Leiden en Boston 2011).
- Doehaerd, R., *Comptes du tonlieu d'Anvers 1365-1404* (Brussel 1947).
- Doornick, P.N. van, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1400-1404* (1901).
- Doornmalen, A.G.J. van, *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca. 1400)* (Leiden, 2017).
- Droege, G., 'Die finanziellen Grundlagen des Territorialstaates in West- und Ostdeutschland an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 53 (1966) 145–161.
- Eichenberger, T., *Patria: Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter (6.-12. Jahrhundert)* (Sigmaringen 1991).
- Elliott, J.P., 'A Europe of composite monarchies', *Past and present* 137 (1992) 48–71.
- Epstein, S.R., *Freedom and growth: the rise of states and markets in Europe, 1300-1750* (Londen 2000).
- Ermen, E. van, 'De adellijke en ridderlijke ondertekenaars van de Keure van Kortenbergh en de bekrachtiging van 1372', *Het Charter en de Raad van Kortenbergh 1312. Speciale editie van eigen Schoon en de Brabander* 96 (2013) 53–102.
- Fahne, A., *Geschichte der Grafen, jetzigen Fürsten zu Salm-Reifferscheid, nebst Genealogie derjenigen Familien, aus denen sie ihre Frauen genommen* (Keulen 1866).
- Fermin, H.A.C., en M. Groothedde, *De Zutphense ringburgwal van de 9e tot de 14e eeuw. Nieuwe gegevens en inzichten uit archeologisch onderzoek en boringen op de Zutphense markten deel 1 2*. Zutphense archeologische publicaties (Zutphen 2006).
- Gachard, L.P., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions I* (Brussel 1837).
- Ganshof, F.L., 'Coup d'oeil sur l'évolution territoriale comparée de la Flandre et du Brabant', *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 38 (1934) 83–96.

- Gelder, H. E. van, 'De reiskas van graaf Willem IV', *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag. Historische opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het historisch gezelschap te 's-Gravenhage* (1975) 51–65.
- Genicot, L., *Études sur les principautés Lotharingiennes* 7. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 6 (Leuven 1975).
- Gent, M.J. van, 'Vijftien mannen achter Jacoba van Beieren', *Holland* (1997) 127–142.
- , en M.-Ch LeBailly ed., *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht: bestuurlijke, economische en sociale geschiedenis voor 1500* (Den Haag 2003).
- Godding, P., 'La survie de mortgage dans les Pays-Bas méridionaux (12e-18e siècles)', *TRG LV* (1987) 365–374.
- Gorissen, P., 'De karweien der Brabantsche kloosterhoeven in de XIVe eeuw', *BCRH CX* (1945) 1–50.
- Gosses, I.H., *De vorming van het graafschap Holland* ('s-Gravenhage 1915).
- Goudriaan, K., *Gilden in Gouda* (Zwolle 1996).
- , en e.a., 'The elite of Gouda in the late middle ages', in: *Prosopography and computer : contributions of mediaevalists and modernists on the use of computer in historical research* / (Leuven en Apeldoorn 1995) 135–147.
- Graaf, R. de, *Oorlog om Holland, 1000-1375*. Middeleeuwse Studies en Bronnen XXXVIII (Hilversum 2004).
- Graffart, A., en A. Uyttebrouck, 'Quelques documents inédits concernant l'accension de la Maison de Bourgogne au duché de Brabant (1395-1404)', *BCRH CXXXVII* (1971) 57–137.
- Groothedde, M., 'De nieuwe IJssel, wat vertellen de geschreven bronnen en de archeologische vondsten?', *BMGelre CI* (2010) 7–26.
- , *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. Zutphense archeologische publicaties 77 (Zutphen 2013).
- , 'Van koningspalts tot tegenkoningspalts', *BMGelre* (2006) 131–140.

- , en J. Krijnen, *'Vestingstad Zutphen'. Elf eeuwen versterken en verdedigen* (Zutphen 2005).
- Groustra-Werdekker, A.H., 'Bourgondisering van het hertogdom Gelre voor het tractaat van Venlo 1473-1543', *'Pays bourguignons et terres d'Empire (XVe-XVIe s.) : rapports politiques et institutionnels' : rencontres de Nimegue (21 au 24 septembre 1995). Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 36 (1996) 89–103.
- , 'Gevaarlijke grenzen: Gelre, Gulik en Kleef in hun conflicten en bondgenootschappen met de Bourgondische vorsten, 1473-1543.', in: J. Geurts en H. de Schepper ed., *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers. Theorie en praktijk*. Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 4 (Maastricht 2006) 143–159.
- Haemers, J., *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*. Studies in European urban history (1100-1800) 17 (Turnhout 2009).
- , en B. Vannieuwenhuyze, 'Het Charter van Kortenberg en de constitutionele geschiedenis van Brabant', *Het Charter en de Raad van Kortenberg 1312. Speciale editie van eigen Schoon en de Brabander* 96 (2013) 1–22.
- Hall, H.van, 'Het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze', in: *Limburg. Een geschiedenis* I. Tot 1500 (Maastricht 2015) 323–340.
- Ham, W.A. van, 'Een driehoeksverhouding in westelijk Noord-Brabant: de relatie tussen hertog, heer en stad te Bergen op Zoom', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 93–108.
- , *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1447-1583)* (Hilversum 2000).
- Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte III: List-Protonotar* (Berlin 1984).
- Hasselt, G. van, *Bijdragen voor d'oude Geldersche maaltijden* (Arnhem 1805).
- He, W., *Paths toward the modern fiscal state* (Cambridge, Massachusetts en London 2013).
- Heijden, M.P.C. van der, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).

- , en M. van der Burg, 'The Dutch financial system between public and private interests: urban debt (1500-1700)', in: J.I.A. Ucendo en M. Limberger ed., *Taxation and debt in the early modern city* (Londen 2012) 149–165.
- Heirbaut, D., 'The fief-rente: a new evaluation based on Flemish sources (1000-1305)', *TRG* 1 (1999) 1–37.
- Hemptine, T. de, en J. Dumolyn, 'Historisch adelsonderzoek over de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode in België en Nederland: een momentopname', *BMGN* 123 (2008) 481–489.
- Henneman, J.B., 'France in the middle ages', in: R. Bonney ed., *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999) 101–122.
- , *Royal taxation in fourteenth century France; the development of war financing, 1322-1356* (Princeton, N.J. 1971).
- Hermans, C.R., *Analytische opgave der gedrukte charters, diploma's, handvesten, plakaten, keuren, ordonnantiën, reglementen en andere staatsstukken betrekkelijk de provincie Noord-Brabant van het jaar 704 tot en met het jaar 1648* ('s-Hertogenbosch 1844).
- Herndon, T., M. Ash en R. Pollin, 'Does high public debt consistently stifle economic growth? A critique of Reinhart and Rogoff', *Cambridge Journal of Economics* (2014) 257–279.
- Hinsbergen, P., *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitsche orde balije van Utrecht 1200-1811* (z.p. 1955).
- Hintze, O., 'Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes (1930)', in: *Staat und verfassung. Gesammelte abhandlungen zur allgemeinen vergassungsgeschichte* (2e herziene druk; Göttingen 1962) 120–139.
- Hoffman, H., 'Die Unveräußerlichkeit der Kronrechte im Mittelalter', *Deutsche Archiv für Erforschung des Mittelalters* (1964) 389–474.
- Homer, S., en R. Sylla, *A history of interest rates* (4e editie; z.p. 2005).
- Hommerich, L. van, 'Filips de Stoute en zijn bedepolitiek in het hertogdom Limburg en de andere Landen van Overmaas (1387-1404)', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* (1977) 161–182.

- , 'Gouvernés et gouvernants dans le duché de Limbourg et les autres pays d'Outre-Meuse', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* 33 (1965) 109–116.
- , 'Standengroepering van Limburg-Overmaas in zijn Statencolleges 14e- en 15e eeuw', *De Maasgouw* 90 (1971) 99–112.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Assemblies of Estates and parliamentarism in later medieval Europe', in: M. Damen, J. Haemers en A.J. Mann ed., *Political Representation Communities, Ideas and Institutions in Europe (c. 1200–c. 1690)*. Later Medieval Europe 15 (Leiden en Boston 2018) 19–53.
- , *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca.1360- ca.1515) I*. AAG bijdragen 32 (Wageningen 1992).
- , *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca.1360- ca.1515) II*. AAG bijdragen 32 (Wageningen 1992).
- , 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuws Holland', *Holland* 17 (1985) 69–108.
- , 'Middeleeuwse medezeggenschap: een stand van zaken over standen en Staten', in: E. Dijkhof en M. van Gent ed., *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 133–160.
- Hout, L.van, 'Arnold van Egmond en de erfopvolging in Gelre', in: J. Stinner en D.M. Oudesluijs ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht 2001) 106–112.
- , 'Herzog Arnold und seine Räte (1423-1465)', in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 169–184.
- Hoyt, R.S., *The royal demesne in English constitutional history: 1066-1272* (New York 1950).
- Huizinga, J., 'De opkomst van Haarlem', in: J. Huizinga, *Verzamelde werken I*. Oud-Indië, Nederland (Haarlem 1948) 203–364.
- Huybrechts, Y., en F. Buylaert, 'Van blauw bloed en rode cijfers? Edellieden op de Antwerpse rentemarkt (1490-1493)', in: T. Bisschops en P. Stabel ed., *Leven*

in een groeistad. Privaatrechtelijke akten als spiegel van de Antwerpse samenleving aan het einde van de middeleeuwen (Nog te verschijnen).

Incze, J., '360 years in pledge. The pledging of the Spis region', in: D. Bagi, G. Barabás en Z. Máté ed., *Hungaro-Polonica. Young scholars on medieval Polish-Hungarian relations* (Pécs 2016) 265–290.

---, "'Bound by pledge". Bártfa and king Sigismund's policy of pledging towns', *Annual of medieval studies at CEU* 19 (2013) 83–94.

---, 'The pledge policy of king Sigismund of Luxembourg in Hunary (1387-1437)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 87–109.

---, 'The price of ascending to the throne. Sigismund of Luxemburg's fight for the throne of Hungary and northwestern Hungary in pledge', *Banatica* 26 (2015) 195–213.

Isenmann, E., 'Medieval and Renaissance theories of state finance', in: R. Bonney ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) 21–52.

Jacobs, B.C.M., 'Een oudere en een jongere heerlijke stad: Steenberg en Willemstad', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 109–125.

---, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen en Maastricht 1986).

Janse, A., 'De Tweede Stand in laatmiddeleeuws Holland', in: M. Damen, L.H.J. Sicking en Louis Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 159–175.

---, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. Hollandse historische reeks 19 (Den Haag 1993).

---, *Pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)*. Sleutelfiguren 1 (2de druk; Amsterdam 2010).

---, *Ridderschap in Holland: portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*. Adelsgeschiedenis 1 (Hilversum 2009).

- Jansen, H.P.H., *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw* (Assen 1955).
- Jansen, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden* (Assen 1979).
- Jansma, T.S., *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië* (Utrecht 1932).
- Janssen, W., 'Die niederrheinischen Territorien im Spätmittelalter. Politische Geschichte und Verfassungsentwicklung 1300-1500', *Rheinische vierteljahrsblätter* (2000).
- Jongbloed, H.H., 'Ommekeer aan de IJssel : graaf Godschalk (-16 december 1063) en de opkomst van Zutphen', *BMGelre* CI (2010) 27–80.
- , 'Tussen "paltsverhaal" en 'IJssellinie' : Averarda "van Zutphen" (-11 augustus (961)) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', *BMGelre* (2006) 57–130.
- Joset, C.-J., *Les villes au pays de Luxembourg (1196-1383)* (Brussel en Leuven 1940).
- Kan, F.J.W. van, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leids patriciaat tot 1420. Studies over Holland in de middeleeuwen 2* (Hilversum 1988).
- , 'De politieke elite van Dordrecht', in: J.van Herwaarden e.a. ed., *De geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Dordrecht en Hilversum 1996) 249–282.
- Kantorowicz, E.H., *The king's two bodies. A study in Mediaeval political theology* (Princeton, N.J 1957).
- Kaser, M., 'Besitzpfand und "besitzloses" Pfand (Studien zum römischen Pfandrecht III)', in: *Studien zum römischen Pfandrecht. Neudruck mit Nachträgen des verfassers* (Napoli 1982) 128–218.
- Kerremans, C., *Étude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les Ducs antérieurement à l'avènement de la Maison de Bourgogne (1406)*. Mémoires de la Classe des Lettres 8, 44 (Brussel 1949).
- Kieft, C. van der, 'Gruit en ban', *TVG* (1964) 158–168.
- Kiser, E., 'Markets and hierarchies in early modern tax systems: a principal-agent analysis', *Politics and society* 22 (1994) 284–315.

- Koenigsberger, H.G., ‘Monarchies and parliaments in early modern Europe. *Dominium regale or dominium politicum et regale*’, *Theory and society* 5 (1978) 191–217.
- Kok, H.de, ‘Turnhout en zijn heren: van residentieoord tot wingewest, van de veertiende tot de achttiende eeuw’, in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 153–181.
- Kort, J.C., *Inventaris van het archief van de graven van Holland, 1189-1581 (ca. 1650)* (Den Haag 1981).
- , *Overzicht van de leenkamers in Holland*. Algemeen Rijksarchief Publicatiereeks 1 (3e herziene druk; Den Haag 1996).
- Kosto, A.J., *Hostages in the middle ages* (Oxford 2012).
- Krynen, J., *Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen Age (1380-1440)* (Paris 1981).
- Kusman, D., ‘Jean de Mirabello dit van Haelen (ca. 1280-1333). Haute finance et Lombards en Brabant dans le premier tiers du XIVe siècle’, *RBPH* 77 (1999) 843–931.
- , en J.-C. Demeulemeester, ‘Connecting regional capital markets in the late medieval Low Countries. The role of Piedmontese bankers as financial pathfinders and innovators in Brabant, Guelders, Flanders and Hainaut (c.1260-1355)’, in: R.W.M. van Schaik ed., *Economies, public finances and the impact of institutional changes in interregional perspective*. Studies in European urban history (1100-1800) 36 (Turnhout 2015) 83–102.
- , en ---, ‘From near-default to debt restructuring: the inventive methods of the duke of Brabant and his council around 1313-1320 for the salvation of the princely finances’, in: *The financial crises. Their Management, their social implications and their consequences in pre-industrial times*. Atti delle “Settimane di Studi” e altri Convegni 47 (Florence 2016) 263–281.
- Kuys, J.A.E., *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)* (Nijmegen 1987).
- , ‘De stad Grave onder de heren van Kuyc’, in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 47–56.

- , *Drostambt en schoutambt: de Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Zutphen (ca. 1200-1543)*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 45 (Hilversum 1994).
- , 'Gelderse domeinen en Bourgondisch bestuur. Twee "staten van het domein" betreffende het kwartier van Nijmegen', *Nederlands archievenblad* 92 (1988) 152–167.
- , 'Politiek en bestuur', in: J.A.E. Kuys en H. Bots ed., *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Dl. 2 Middeleeuwen en nieuwe tijd* (Wormer 2005) 226–281.
- , en J.T. Schoenmakers, *Landpachten in Holland*. Amsterdamse Historische Reeks 1 (Amsterdam 1991).
- Lambert, B., "Se fist riche par draps de soye". The intertwinement of Italian financial interests and luxury trade at the Burgundian court (1384-1481)', in: B. Lambert en K.A. Wilson ed., *Europe's rich fabric. The consumption, commercialisation, and production of luxury textiles in Italy, the Low Countries and neighbouring territories (fourteenth-sixteenth centuries)* (Surrey 2016) 91–106.
- , 'The policital side of the coin. Italian bankers and the fiscal battle between princes and cities in de late medieval Low Countries', in: R.W.M. van Schaik ed., *Economies, public finances and the impact of institutional changes in interregional perspective*. Studies in European urban history (1100-1800) 36 (Turnhout 2015) 103–112.
- Landwehr, G., 'Die rechtshistorische Einordnung der Reichspfandschaften', in: H. Patze ed., *Der Deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I*. Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte XIII (Sigmaringen 1970) 97–116.
- , *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*. Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte (Keulen en Graz 1967).
- Laret-Kayser, A., *Entre Bar et Luxembourg: le comté de Chiny des origines a 1300*. Crédit Communal. Collection Histoire 8, 72 (Brussel 1986).
- Laurant, R., en C. Roelandt, *Les échevins de Bruxelles (1154-1500); leurs sceaux (1239-1500) I* (Brussel 2010).

- Laurent, H., en F. Quicke, 'La guerre de la succession du Brabant (1356-1357)', *RDN* 13 (1927) 81–121.
- , en ---, *Les origines de l'Etat bourguignon. L'accession de la maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407). Première partie : Jusqu'à l'acquisition du duché de Limbourg et des terres d'Outre-Meuse (1383-1396)* (Brussel 1939).
- Leenders, K.A.H.W., 'De interactie tussen mens en natuur in de strijd om land en water in het zuiden van Holland, 1200-1650', *Holland* 36 (2004) 142–161.
- , *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).
- Leerssen, J.Th., 'Macht, afstand en culturele diversiteit: bijvoorbeeld Overmaas', *Theoretische geschiedenis: kritiek, samenvattingen, aanwinsten instituutbibliotheek, bibliografie van tijdschriftartikelen: viermaandelijke uitgave van het Instituut voor Theoretische Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam* 18 (1991) 423–433.
- Leeuwen, H.W. van, 'Bestuurlijke en rechterlijke organisatie', in: I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw ed., *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572* (Delft 1981) 24–29.
- Leupen, P.H.D., *Filips van Leiden. Een onderzoek naar ontstaan, vorm en inhoud van zijn traktaat "De cura reipublicae et sorte principantis"* (Amsterdam 1975).
- , *Keizer in zijn eigen rijk. De geboorte van de nationale staat* (Amsterdam 1998).
- Lexikon des Mittelalters VI: Lukasbilder bis Plantagenêt.* (München 1993).
- Ligthart, J., 'De verpanding van Valkenburg door Jan IV Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?', *PSHAL* 151 (2016) 75–102.
- , 'Involvement of the Guelders' Estates in the alienation of ducal domains (1423-1473)', in: C.J. Zijderduijn en D. Raeymaekers ed., *Publieke financiën in de Lage Landen (1300-1800)*. Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 14 (Maastricht 2015) 49–68.
- , 'Verpanding van domeingoederen in het kwartier van Arnhem door Arnold van Gelre (1423-1473)', *BMGelre* CV (2014) 51–80.

- Limburg Brouwer, P.A.S. van, *Boergoensche charters, 1428-1482* (Amsterdam en Den Haag 1869).
- Linden, H. van der, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955).
- , 'De Nederlandse waterhuishouding en waterstaatsorganisatie tot aan de moderne tijd', *BMGN* 103 (1988) 534–553.
- Looz-Corswarem, C., 'Gelre en zijn bureu Kleef, Gulik en Berg, van de late Middeleeuwen tot 1543', in: J. Stinner en D.M. Oudesluijs ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht 2001) 123–128.
- Lourens, P., en J.M.W.H. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lousse, E., 'De Staten van Brabant tot het einde van de XVde eeuw. Contributie en convocatie van de prelaten', in: G. Asaert en e.a. ed., *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntix* (Leuven 1981) 211–223.
- , 'Les états du pays et duché de Brabant', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* 33 (1965) 5–13.
- , 'The Estates of Brabant to the end of the fifteenth century: the make-up of the assembly', in: P. Mack en M.C. Jacob ed., *Politics and culture in early modern Europe. Essays in honor of H.G. Koenigsberger* (Cambridge 1987) 95–100.
- Lucassen, J.M.W.G., en C.J. Zijlenderduijn, 'Coins, currencies, and credit instruments', *TSEG* 11 (2014) 1–13.
- Lyon, B.D., *From fief to indenture. The transition from feudal to non-feudal contract in western Europe*. Harvard Histocial Studies LXVIII (Cambridge, Massachusetts 1957).
- , 'Le fief-rente aux Pays-Bas: sa terminologie et son aspect financier', *Revue du Nord* XXXV (1953) 221–232.
- , 'The fief-rente in the Low Countries. An evaluation', *RBPH* 32 (1954) 422–465.
- Maarschalkerweerd, P.C.B., 'Helmond als heerlijke stad ten tijde van de Van Berlaers (1314-1447)', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M.

- Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 193–205.
- Margue, M., ‘La noblesse du duché de Luxembourg au XVe siècle’, *Hémecht. Zeitschrift für Luxemburger Geschichte* 36 (1984) 339–341.
- Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477* (Hilversum 1985).
- Martens, M., *L’administration du domaine ducal en Brabant au moyen age (1250-1406)* (Brussel 1954).
- Meihuizen, L.S., *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 26 (Arnhem 1953).
- Meyer, G.M. de, ‘Middeleeuwse munten en hun gebruik in boekhoudingen’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 3 (2000) 196–217.
- , en E.W.F. van den Elzen, ‘Van geschenk tot getal. Geschiedenis van een hoofse rekenmunt’, *RBPH* 58 (1980) 317–336.
- , en ---, ‘Wel en wee van Gelres Geld. Munten en muntkoersen in de 14e en 15e eeuw’, *BMGelre* (1980) 19–49.
- Mieris, F. van, *Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland IV* (Leiden 1756).
- , *Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland III* (Leiden 1755).
- Miller, I., ‘Kurtrier und die übernahme des herzogtums Luxemburg durch herzog Philipp den Guten von Burgund im jahre 1443’, *Hémecht. Zeitschrift für Luxemburger Geschichte* 36 (1984) 489–514.
- Molho, A., ‘The state and public finance: a hypothesis based on the history of late medieval Florence’, *The journal of modern history* 67 (1995) 97–153.
- Monson, A., en W. Scheidel, ‘Studying fiscal regimes’, in: Andrew A. en Walter W. ed., *Fiscal regimes and the political economy of premodern states* (Cambridge 2015) 3–27.

- Moraw, P., 'Über den Hof Johannis von Luxemburg und Böhmen', *PSHIL* CXV. Johann der Blinde Graf von Luxemburg, König von Böhmen 1296-1346 (1997) 93–120.
- Moureaux-Van Neck, A., 'L'aide brabanconne de 1374', in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965)* (Brussel 1965) 267–283.
- , 'Un aspect de l'histoire financière du Brabant au Moyen Âge: les aides accordées aux ducs entre 1356 et 1430', *Annales de la société royale d'argéologie de Bruxelles* LI (1961) 65–94.
- Munro, J.H., 'Monetary contraction and industrial change in the late-medieval Low Countries, 1335-1500', in: N.J. Mayhew ed., *Coinage in the Low Countries, 880-1500*. BAR International series 54 (z.p. 1979).
- , 'The Central European silver mining boom, mint outputs, and prices in the Low Countries and England 1450-1550', in: E.H.G. van Cauwenberghe ed., *Money, coins, and commerce: essays in the monetary history of Asia and Europa (from Antiquity to modern times)*. Studies in social and economic history 22 (Leuven 1991) 119–183.
- , 'The late medieval decline of English demesne agriculture: demographic, monetary, and political-fiscal factors', in: M. Bailey en S. Rigby ed., *Town and countryside in the age of the Black Death* (Turnhout 2012) 299–348.
- , 'The medieval origins of the financial revolution: usury, rentes, and negotiability', *The international history review* xxv (2003) 505–562.
- , 'Wage-stickiness, monetary changes, and real incomes in late-medieval England and the Low Countries, 1300-1500: did money matter?', *Research in economic history* 21 (2003) 185–297.
- Nicholas, D., *Town and countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders* (Brugge 1971).
- Nieuwenhuysen, A.van, *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le hardi (1384-1404). Économie et politique* (Brussel 1984).
- , *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le hardi (1384-1404). Le montant des ressources* (Brussel 1990).
- Nijhoff, Is. An., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. III Willem en Reinald IV, hertogen van Gelre uit het huis van Gullik*. (Arnhem 1839).

- , *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. IV. Arnold van Egmond, hertog van Gelre* (Arnhem 1847).
- , *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. V. De Bourgondische heerschappij* (Arnhem 1851).
- Nijsten, G.J.M., ‘Cultuur aan de hoven van Holland en Gelre: een vergelijking’, in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 153–165.
- , *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1992).
- , *In the shadow of Burgundy: the court of Guelders in the late Middle Ages*. Cambridge studies in medieval life and thought 4th ser., 58 (Cambridge en New York 2004).
- Noordzij, A., *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Werken Gelre 59 (Hilversum 2009).
- Oostrom, F.P. van, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (5de druk; Amsterdam 1996).
- , *Nobel streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode* (Amsterdam 2017).
- Ormrod, W.M., ‘The west European monarchies in the later middle ages’, in: R. Bonney ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) 123–160.
- Paravicini, W. ed., *Höfe und Residenzen im spätmittelalterliche Reich. Ein dynastisch-topographisches handbuch I. Dynastien und Höfe* (Ostfildern 2003).
- , ‘Kleve, Geldern und Burgund im sommer 1473. Briefe aus einer verloren Korrespondenz’, *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 23 (1996) 53–93.
- Parker, G., *The military revolution: military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (2nd ed; Cambridge en New York 1996).

- Parys, H.-C. van, 'Notes sur les Lignages de Bruxelles en 1376 d'après les travaux de J.B.Houwaert et d'après les sources originales', *Brabantica* 1 (1956) IV–XXXI.
- Pas, W.J.H.M. van de, 'Gelre's eigen gelden : het financieel belang van een niet-patrimoniaal gewest in de Habsburgse Nederlanden (1543-1581)', in: *"Tussen centraal en lokaal gezag". Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode*. Werken Gelre 58 (Hilversum 2004) 105–128.
- Pauly, M., 'Die luxemburgischen Städte in zentralörtlicher Perspektive', *PSHIL* CVIII (1992) 117–162.
- , *Geschichte Luxemburgs* (2e bewerkte druk; München 2013).
- , 'Les familles scabinales e la gestion des finances publiques a Luxembourg au xve siecle', in: *Finances publiques et finances privées au bas moyen age - Public and private finances in teh late middle ages*. Studies in urban social, econoic and political history of the medieval and modern Low Countries 7 (Leuven en Apeldoorn 1996) 163–189.
- , *Luxemburg im späten mittelalter. I. Verfassung und politische Führungsschicht der Stadt Luxemburg im 13.-15.Jahrhundert*. Publications de la Section historique de l'Institut grand-ducal 107 (Luxemburg 1992).
- Péporté, P., e.a., *Inventing Luxembourg: representations of the past, space and language from the nineteenth to the twenty-first century*. National Cultivation of Culture 1 (Leiden en Boston 2010).
- Petit, R., *Les aides et subsides dans le Luxembourg de 1360 a 1565. Contribution a l'étude du développement de la fiscalité dans une principauté territoriale*. J.-P. Weber ed. (Brussel 2013).
- , 'Les états des duché de Luxembourg et comté de Chiny', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* 33 (1965) 87–108.
- Pirenne, H., 'La Duchesse Aleyde de Brabant et le " De Regimine Judaeorum" de Saint Thomas d'Aquin', *Bulletins de la classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* 14 (1928) 43–55.
- Planitz, H., *Das deutsche Grundpfandrecht* (Weimar 1936).
- Pollard, A.J., 'Estate management in the later middle ages: the Talbots and Whitcharch, 1383-1525', *EHR* 25 (1972) 553–566.

Postan, M.M., 'Investment in medieval agriculture', *The journal of economic history* 27 (1967) 576–587.

---, *Medieval trade and finance* (Cambridge 1973).

Prevenier, W., en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel I: 1276-1433 Tweede stuk: Teksten*. Rijks geschiedkundige publicatiën ('s-Gravenhage 1987).

---, en ---, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel II: 1433-1467 Tweede stuk: Teksten*. Rijks geschiedkundige publicatiën 202 ('s-Gravenhage 2005).

Putten, P. vanden, A. de Pre en F. 't Kint, *Den luyster ende glorie van het hertogdom Brabant, herstelt door de genealogique beschryvinge van desselfs souvereïne prince, ende door het ontdekken van den schat der privilegien, ordonnancien, ende soo rechts, en staet-kundige, als oeconomique reglementen der stad Brussel*. (Brussel 1699).

Quicke, F., 'Documents concernant la politique des ducs de Brabant et de Bourgogne dans le duché de Limbourg et les terres d'Outre Meuse pendant la seconde moitié du 14e siècle (1364-1396)', *BCRH* 93 (1929) 67–196.

Ree-Scholtens, G.F. van der, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten*. Brabantse rechtshistorische reeks 6 (Assen en Maastricht 1993).

Reichert, W., 'Johann der Blinde als Graf von Luxemburg', *PSHIL* CXV. Johann der Blinde Graf von Luxemburg, König von Böhmen 1296-1346 (1997) 169–196.

---, *Landesherrschaft zwischen Reich und Frankreich. Verfassung, Wirtschaft und Territorialpolitik in der Grafschaft Luxemburg von der Mitte des 13. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (Trier 1993).

Reinhard, W., 'Staatsmacht als kreditproblem. Zur struktur und funktion des frühneuzeitlichen ämterhandels', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1974) 289–319.

Reinhart, C.M., en K.S. Rogoff, *This time is different. Eight centuries of financial folly* (13e druk; New Jersey en Oxfordshire 2011).

Reynolds, S., *Fiefs and vassals. The medieval evidence reinterpreted* (Oxford 1994).

- Riemsdijk, Th.H.F. van, 'De opdracht van het ruwaarschap van Holland en Zeeland aan Philips van Borgondië', *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeeling Letterkunde* VIII. Nr. 1 (1906) 1–82.
- Riesenberg, P.N., *Inalienability of sovereignty in medieval political thought* (New York 1956).
- Rintelen, M., *Schuldhaft und Einlager im Vollstreckungsverfahren des altniederländischen und sächsischen Rechtes* (Leipzig 1908).
- Rombauts, W., 'Hoogstraten en zijn heren (1312-1795)', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 127–151.
- Rothhoff, G., 'Zu den frühen Generationen der Herren und Grafen von Moers', *Annalen des historischen vereins für den Niederrehein insbesondere des alte Erzbistum Köln* 200 (1997) 9–22.
- Roux, J. le, *Recueil de la Noblesse de Bourgogne, Limbourg, Luxembourg, Gueldres, Flandres, Artois, Haynau, Holland, Zélande, Namur, Malines et autres Provinces de Sa Majesté Catholique* (Lille 1715).
- Rutte, R., 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen ed., *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2008) 143–169.
- Saint-Genois, J.de, *Inventaire analytique des Chartes des Comtes de Flandre avant l'avènement des princes de la maison de Bourgogne* (Gent 1843).
- Schaïk, R.W.M. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen, 1350-1550*. Middeleeuwse studies en bronnen 6 (Hilversum 1987).
- , 'Nijmegen, Arnhem en de Betuwe. De relatie stad-platteland rond 1500', *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* XXVI (1979) 97–113.
- , 'On the social position of Jews and Lombards in the towns of the Low Countries and neighbouring German territories during the late middle ages', in: M. Carlier e.a. ed., *Core and periphery in late medieval urban society. Proceedings of the colloquium at Ghent (22nd-23rd August 1996)*. Studies in

urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries 7 (Leuven en Apeldoorn 1977) 165–191.

---, 'The sale of annuities and financial politics in a town in the eastern Netherlands. Zutphen, 1400-1600', in: M. Boone, C. A Davids en P. Janssens ed., *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th - 18th centuries)*. Studies in European urban history (1100-1800) 3 (Turnhout 2003) 109–126.

---, 'Zutphense geschiedenis: van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw', in: W.Th.M. Frijhoff en e.a. ed., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 48–83.

Schanbacher, D., 'Zum Ursprung und Entwicklung des römischen Pfandrechts', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 123 (2006) 49–70.

Schiffer, P., *Die entwicklung des territoriums Geldern*. Geschichtlichen Atlas der Rheinlande. Beiheft v9-v10 (Bonn 2006).

---, *Die Grafen von Geldern in Hochmittelalter (1085-1229) Ein Beitrag zur Geschichte des Unteren Rheingebietes*. Veröffentlichungen de Historischen vereins für Geldern und Umgegend. (Geldern 1988).

---, 'Die territoriale Entwicklung der Grafschaft und des Herzogtums Geldern', in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 51–54.

Schimmelpenninck van de Oije, A., *Kronijk huis en geslacht Wilp, van af 1200 tot 1595 : met de genealogie Wilp-van der Oye* (z.p. 1871).

Schoor, A. van der, *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam. Nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedeg gebied van ca. 400-1400* (Alphen aan de Rijn 1992).

Schrassert, J., *Stucken en documenten behoorende tot den codex Gelro Zutphanicus* (Harderwijk 1740).

Schumpeter, J., 'The crisis of the tax state', in: R. Swedberg ed., *The economics and sociology of capitalism* (Princeton 1991) 99–140.

Schuttelaars, A., *Heren van de raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen 1998).

- Schwartzenberg, B. von, 'Over de verpanding van het land van Rode aan de heren van Heinsberg', *PSHAL* LXXXIII (1947) 255–271.
- Singer, B., *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation : bibliographische Grundlagen und ausgewählte Interpretationen: Jakob Wimpfeling, Wolfgang Seidel, Johann Sturm, Urban Rieger* (München 1981).
- Slicher van Bath, B.H., 'Geschiedenis van de nederzettingen in de graafschap Zutphen (tot 1500)', *BMGelre* XLVIII (1946) 29–82.
- , 'Hoven op de Veluwe', in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*. Agronomische-historische bijdragen 6 (1964) 167–204.
- , 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen', *A.A.G.* 11 (1964) 13–78.
- Smit, J.G., *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen*. Miscellanea Neerlandica XII (Leuven 1995).
- Soens, T., *De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen: Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late middeleeuwen* (Brussel 2002).
- , 'Évolution et gestion du domaine comtal en Flandre sous Louis de Male et Philippe le Hardi (1346-1406)', *Revue du Nord* 83 (2001) 25–63.
- , en E. Thoen, 'The origin of leasehold in the former county of Flanders', in: B.J.P. van Bavel en P. Schofield ed., *The development of leasehold in north-western Europe, c. 1200-1600*. CORN publication series 10 (Turnhout 2008) 31–55.
- Speet, B.M.J., 'Juden in Herzogtum Geldern', in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 337–342.
- Spufford, P., *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970).
- , *Money and its use in medieval Europe* (Cambridge 1988).
- Stasavage, D., *States of credit: size, power, and the development of European politics*. The Princeton economic history of the Western world (Princeton, N.J. 2011).

- Steensel, A. van, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*. Adelsgeschiedenis 8 (Hilversum 2010).
- Stein, R., *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).
- , 'Een vergeten crisis. Over een conflict tussen hertog Antoon en de Staten van Brabant in 1407', *Les Pays-Bas bourguignons: histoire et institutions : mélanges André Uyttebrouck* (1996) 413–433.
- , 'List en bedrog? De verpanding van Holland en Zeeland in 1430-1431', in: E. Dijkhof en M. van Gent ed., *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 309–330.
- , 'Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen', *TSG* 28 (2002) 222–246.
- , 'Natuurlijk Filips de Goede. De Bourgondische erfopvolging in de Nederlanden', in: M. Damen en L.H.J. Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans*. Middeleeuwse studies en bronnen 123 (Hilversum 2010) 15–29.
- , *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- , en J. Smithuis, 'Jacoba van Beieren - een tragische heldin?', *Spiegel Historiae* 40 (2005) 292–297.
- Stephenson, M., 'Risk and capital formation. Seigneurial investment in an age of adversity', in: M. Bailey en S. Rigby ed., *Town and countryside in the age of the black death* (Turnhout 2012) 175–212.
- Steurs, W., 'Les franchises du duche de Brabant au Moyen Age. Catalogue alphabétique et chronologique provisoire', *Bulletin de la commission des anciennes lois en ordonnances de Belgique XXV* (1973) 139–295.
- , *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles III*. Mémoire de la Classe des Lettres 3 (Brussel 1993).
- Straeten, J. van der, *Het charter en de raad van Kortenberg*. Études présentées a la commission internationale pour l'histoire des assemblées d'États XII (Brussel en Leuven 1952).

- Šturlrajterová, K., 'The non-alienation clause in Hungarian and English coronation oaths: an unjustified Papal assumption?', *Bulletin of medieval canon law* New series (2011) 219–250.
- Temminck, J.J., 'De ontwikkeling van de autonomie van de stad Haarlem in de middeleeuwen', *Holland* 1 (1969) 116–130.
- Theuws, F.C.W.J., *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen* (Universiteit van Amsterdam, 1988).
- Thissen, B., 'Landsheerlijke rekeningen als bron voor historisch onderzoek. Het voorbeeld van de laatmiddeleeuwse Gelderse rekeningen, gerelateerd aan Kleefs bronnenmateriaal', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 133–152.
- Toen, E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst I* (Gent 1988).
- Tilly, C., *Coercion, capital and European states AD 990-1990* (Cambridge 1990).
- Timmer, R., *Profeet in eigen land. Filips van Leiden en het publiek belang. Middeleeuwse Studies en Bronnen CXII* (Hilversum 2008).
- Tracy, J.D., *A financial revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the county of Holland, 1515-1565* (Berkeley 1985).
- , 'Burgher lenders and public credit: the role of town governments in Holland's state debt, 1572-1588', in: C. Ocker e.a. ed., *Politics and Reformations: Communities, Politics, Nations, and Empires. Essays in Honor of Thomas A. Brady, Jr.* Studies in Medieval and Reformation Traditions 128 (Leiden en Boston 2007) 407–422.
- , 'On the dual origins of long-term urban debt in Medieval Europe', *Studies in European urban history (1100-1800)* 3: Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries) (2003) 13–24.
- , 'The age of fiscal intermediation in Europe, 1300-1800', in: C.J. Zijlenderduijn en D. Raeymaekers ed., *Publieke financiën in de Lage Landen (1300-1800)*.

Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe
Geschiedenis 14 (Maastricht 2015) 13–26.

Tummer, P.M.J.E. ed., *Limburg : een geschiedenis* I: tot 1500 (Maastricht 2015).

Uyttebrouck, A., ‘Brabant-Limburg 1404-1482’, in: *Algemene geschiedenis der
Nederlanden* IV (Haarlem 1980) 224–246.

---, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, (1355-1430)* I (Brussel
1975).

---, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, (1355-1430)* II
(Brussel 1975).

---, ‘Notes et réflexions sur la structure des premiers comptes conservés de la recette
de Brabant (années 1363-1364 et suivantes)’, in: *Centenaire du séminaire
d’histoire médiévale l’université libre de Bruxelles 1876-1976* (Brussel 1977)
219–257.

Uytven, R.A. van, ‘Affligem, de abten en de Staten van Brabant in de 15de en 16de
eeuw’, *950 jaar Affligem. Speciaal nummer van Eigen schoon en de
Brabander. Driemaandelijks tijdschrift van het koninklijk historisch
genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel* 95 (2012) 117–130.

---, ‘Diest, Aarschot en Zichem: de Demersteden en hun heren vóór het einde van de
zestiende eeuw’, in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs
ed., *De heerlijke stad. Brabantse Rechtshistorische reek* 3 (Assen en
Maastricht 1998) 183–192.

---, e.a. ed., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004).

---, ‘Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400’, *PSHIL*
CVIII (1992) 65–84.

---, ‘Sociale groepen, juridische en politieke structuren’, in: R.A. van Uytven ed.,
Leuven “de beste stad van Brabant”. I: De geschiedenis van het stadsgewest
Leuven tot omstreeks 1600 (Leuven 1980) 195–237.

---, *Stadsfinanciën en stadsdeconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe
eeuw*. Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor
wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren.
Serie XXII, nr. 44 (Brussel 1961).

- , 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* (1976) 93–122.
- , 'Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de late middeleeuwen', *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en moderne tijden* (1968) 48–134.
- Vale, M.G.A., *The princely court: medieval courts and culture in North-West Europe, 1270-1380* (Oxford en New York 2001).
- Vanderkinderen, L., *La formation territoriale des principautés Belges au moyen age* II (Brussel 1902).
- Vaughan, R., *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Woodbridge 2002).
- Ven, G.P. van de ed., *Leefbaar laagland. De geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (5e geheel herziene druk; Utrecht 2003).
- Verbruggen, J.-F., *The art of warfare in western europe during the Middle Ages. Europe in the middle ages* 1 (Amsterdam 1977).
- Verdam, J., en C.H. Ebbinge Wubben, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s-Gravenhage 1994).
- Verdonk, H., *Dirk, bisschop van Münster (1118-1127) en de graven van Zutphen* (Lelystad 1995).
- Verkerk, C.L., *Coulissen van de macht: een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming* (Hilversum 1992).
- , 'Tollen en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw', in: J.J.J.M. Beenakker en e.a. ed., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (Hilversum 1997) 97–114.
- Verkooren, A., *Inventaire des chartes & cartulaires du Luxembourg (comté puis duché)* (Brussel 1914).
- , *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1910).

- Veugelers, M.H., en G.J.M. Nijsten, 'De samenkomst van hertog Arnold en zijn zoon in 1459. Een nieuwe lezing van een Gelderse tekst', *BMGelre* LXXXI (1990) 40–50.
- Vijlder, N. de, en M. Limberger, 'Public or private interests? The investment behaviour of public officials in Antwerp during the early modern period', *Financial history review* 21 (2014) 301–326.
- Vrancken, V., "Van den goeden regimente". Constitutionele teksten en hertogelijk bestuur in vijftiende-eeuws Brabant (KU Leuven, 2017).
- Vries, K. de, 'De opkomst van de gevangenisstraf in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde', *TRG* 24 (1956) 324–327.
- Vries, W. de, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland. I Het rechterlijk bestel van de stad en vrijheid Maasbommel. II De hoge heerlijkheid Wolfswaard. III De hoge heerlijkheid Yzendoorn.', *BMGelre* XLIX (1949) 39–61.
- , 'De oorsprong van het geslacht der graven van Gelre', *BMGelre* XLVIII (1946) 1–27.
- , *De opkomst van Zutphen* (Leiden 1960).
- , 'Het "graafschap van Dirk" in 1076', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 4 (1949) 226–236.
- Waale, M.J., *De Arkelse oorlog, 1401-1412 : een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990).
- Wareham, A., 'Fiscal policies and the institution of a tax state in Anglo-Saxon England within a comparative context', *EHR* 65 (2012) 910–931.
- Wartena, R., 'Ontginningen en "wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', *BMGelre* LXVIII (1974) 1–56.
- Watts, J., *The making of polities: Europe, 1300-1500*. Cambridge medieval textbooks (Cambridge, UK en New York 2009).
- Weber, D., *Studien zur Abtei Echternach in ihren Beziehungen zum Adel des rheinisch-luxemburgischen Raumes im 14. und 15. Jahrhundert*. Publication de la section historique de L'Institut G.D. de Luxembourg ci-devant "Société Archéologique du Grand-Duché" 88 (Luxemburg 1974).

- Wee, H. van der, *The growth of the Antwerp market and the European economy II* (Leuven 1963).
- , en E.H.G. van Cauwenberghe, 'Histoire agraire et finances publiques en Flandre du xive au xviiie siècle', *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 28 (1973) 1051–1065.
- Werveke, N. van, 'Definitive Erwerbung des Luxemburger Lands durch Philipp, herzog von Burgund.', *Das Luxemburger land. Organ für vaterliche geschichte, kunst & literatur* (1886).
- , 'Les charges du pays de Luxembourg en 1464', *Das Luxemburger land. Organ für vaterliche geschichte, kunst & literatur* III (1884) 500–501, 515–518, 531–533, 546–548, 562, 565, 579–582, 594–596, 611–613, 626–628.
- Weststrate, J., *In het kielzog van Moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*. Middeleeuwse studies en bronnen CXIII (Hilversum 2008).
- Wijngaarden, M. van, en R.C.M. Wientjes, *Overste rentmeestersrekening 1424-1425 (GldA, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, inv. nr. 259, anno 1424-1425)* (z.p. [Arnhem] z.d.).
- Willems, J.F. ed., *Les gestes des Ducs de Brabant*. 2 (Brussel 1843).
- Win, P. de, *De adel in het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw (Ingezonderd de periode 1430-1482)* (Berchem 1979).
- , 'De lagere adel in de Bourgondische Nederlanden', *Bijdragen tot de geschiedenis* 69 (1986) 171–207.
- , 'Het Brabantse adellijke geslacht Witthem in de 15de eeuw', *Eigen schoon en de Brabander* 93 (2010) 395–436, 437–493.
- , 'Simon de Herbais (†1478), een Waals-Brabantse adellijke raadsheer in de Raad van Brabant, en zijn familie', *Eigen schoon en de Brabander* 95 (2012) 429–467.
- Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962).
- , 'Otto de rijke van Zutphen (ca 1050-1113) een legpuzzel', *BMGelre* XCIII (2002) 18–38.

- Wolfe, M., *The fiscal system of Renaissance France* (New Haven 1972).
- Wolffe, B.P., *The royal demesne in English history; the crown estate in the governance of the realm from the Conquest to 1509* (Athens 1971).
- Wouda, B., 'Rendabiliteit van buitengronden. De ingelanden van de Zuidpolder op IJsselmonde als investeerders en aandeelhouders', *Holland* 36 (2004) 280–303.
- Woude, A.M. van der, 'Grote bezittingen en kleine bedrijven. Heren en boeren in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd', in: A.M. van der Woude, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis* (Meppel 2000) 313–324.
- Wright, C., 'An investment in goodwill: financing the ransom of the leaders of the crusade of Nikopolis', *Viator. Medieval and renaissance studies* 45 (2014) 261–298.
- Würt-Paquet, F.X., 'Table chronologique des chartes et diplomas relatifs a l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Ladislas, roi de Hongrie, de Boheme etc. duc de Luxembourg. Elizabeth de Görlitz, duchesse de Luxembourg, comtesse de Chiny, tenant le pays par engager. Philippe, duc de Bourgogne, son mombour, et gouverneur de Luxembourg. Du 29 decembre 1443 au 3 aout 1451, jour du deces de la duchesse Elizabeth de Görlitz', *PSHIL XXVII* (1873) 1–108.
- , 'Table chronologique des chartes et diplomas relatifs a l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Regne de Albert II. Roi de Romains, de Boheme, et de Hongrie, et duc de Luxembourg. Du 8 decembre 1437 - 27 oktobre 1439', *PSHIL XXVII* (1873) 1–31.
- , 'Table chronologique des chartes et diplomas relatifs a l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Regne de Sigismond. Empereur des Romains, roi d'Allemagne, de Hongrie et de Boheme, duc de Luxembourg et comte de Chiny. Du 16 aout 1419 - 9 decembre 1437', *PSHIL XXVI* (1871) 1–92.
- , 'Table chronologique des chartes et diplômes relatifs a l'histoire de l'ancien comté de Luxembourg. Règne de Wenceslas II, roi des Romains et de Boheme, duc de Luxembourg et comte de Chiny 8 décembre 1383 - 16 aout 1419', *PSHIL XXV* (1870) 1–238.
- , 'Table chronologique des chartes et diplômes relatifs à l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Élisabeth de Görlitz, duchesse de Luxembourg, comtesse de

- Chiny, tenant le pays par engagère; Philippe, duc de Bourgogne, son mambour, et gouverneur de Luxembourg. Du 29 septembre 1443 au 3 août 1451, jour du décès de la duchesse Élisabeth de Görlitz', *PSHIL* 7 (1874) 1–108.
- Wymans, G., 'La conclusion du contract de mariage d'Antoine, duc de Brabant, et d'Elizabeth de Görlitz (1408 - avril 1409)', *Annales de la société royale d'argéologie de Bruxelles* 50 (1961) 297–303.
- , 'La rébellion des nobles Luxembourgeois contre Antoine de Bourgogne, seigneur-gagiste du Duché (1411-1415). I. Du Traité d'engagère (14 août 1411) à la Trêve de Clewaux (24 août 1413).', *Tablettes d'Ardenne et Eifel* 2 (1963) 7–34.
- Yante, J.-M., 'Économie urbaine et politique princière dans le Luxembourg (1443-1506)', in: *Burgundica*. VIII (Turnhout 2004) 79–99.
- Zalud, Z., 'Financiers to the blind king: funding the court of John the Blind (1310 - 1346)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 59–75.
- Zmora, H., 'Princely state-making and the "crisis of the aristocracy" in late medieval Germany', *Past and Present* 153 (1996) 37–63.
- Zoete, A., *De beden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)* 149. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren 56 (Brussel 1994).
- Zuijderduijn, C.J., 'De laatmiddeleeuwse crisis van de overheidsfinanciën en de financiële revolutie in Holland', *BMGN* 125 (2010) 3–24.
- , 'De schuldvraag. Monetaire politiek, publieke schuld en wanbetaling in Holland, ca. 1466-1489', *TSEG* 9 (2012) 27–46.
- , *Medieval capital markets: markets for Renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)*. Global economic history series 2 (Leiden en Boston 2009).
- , 'The emergence of provincial debt in the county of Holland (thirteenth-sixteenth centuries)', *European review of economic history* 14 (2010) 335–359.

Lijst van tabellen, grafieken, afbeeldingen, figuren en kaarten

Tabellen

A Geanalyseerde domeinstaten

B Onderzochte domeinbezwaren

1.1 Machtsverhoudingen in Brabant, 1356-1406

1.2 Machtsverhoudingen in Holland, 1417-1433

1.3 Machtsverhoudingen in Luxemburg, 1409-1443

1.4 Machtsverhoudingen in Gelre, 1423-1473

1.5 Politieke en financiële betrokkenheid van religieuze instellingen bij Brabantse beden

1.6 De hoge Brabantse adel

1.7 Politieke betrokkenheid van stedelijke nederzettingen

2.1 Eigenschappen van *Domain states* en *Tax states*

3.1 Inkomsten van de Ontvanger van Brabant, 1363 en 1403-1404

3.2 Inkomsten van de Brabantse regionale ontvangers

3.3 Brabantse reguliere hertogelijke inkomsten, 1363 en 1403-1404

3.4 Brabantse hertogelijke inkomsten

3.5 Inkomsten beheerd door de tesorier van Holland-Zeeland-West-Friesland, 1416-1417 en 1428-1430

3.6 Inkomstenverhoudingen Hollandse rentmeesterschappen, 1373 en 1449

3.7 Inkomsten van regionale rentmeesters in Holland, 1417 en 1428

3.8 Hollandse grafelijke inkomsten, 1416-1417 en 1428-1430

3.9 Reguliere Hollandse grafelijke inkomsten, 1416-1417 en 1428-1430

3.10 Inkomsten van de rentmeester-generaal van Luxemburg, 1419 en 1444

3.11 Inkomsten, circa 1444, en pachtsommen, 1463, van de regionale Luxemburgse rentmeesterschappen

3.12 Gelderse hertogelijke inkomsten, circa 1423, Rijnsguldens van 62 blanken

3.13 Gelderse domeininkomsten, 1473

4.1 Voor- en nadelen van de financieringsmethoden

4.2 Brabantse beden tijdens de regering van Johanna van Brabant, 1356-1406

4.3 Hollandse beden tijdens de regering van Jacoba van Beieren, 1417-1433

4.4 Luxemburgse beden tijdens de regering van Elizabeth van Görlitz, 1411-1444

4.5 Gelderse beden tijdens de regering van Arnold van Gelre, 1423-1477

5.1 Methoden van domeinbezwaaring

5.2 De wijze van overdracht van bezwaarde domeinen

5.3 De duur van domeinbezwaren

- 5.4 Bezwaarde domeinrechten
- 5.5 Bezwaarde percelen grond in Holland, tot 1433, en Gelre, tot 1473, in morgens
- 5.6 Bezwaarde tollen
- 5.7 Rentelasten op domeinrechten in Holland en Gelre
- 6.1 Primaire aanleiding voor domeinbezwarende
- 6.2 Sociale achtergrond van domeinhouders
- 6.3 Sociale achtergrond van domeinhouders-financiers
- 6.4 Kenmerken van domeinbezwarende aan schuldeisers, crediteurs en investeerders
- 6.5 De rol van financiers
- 6.6 Schuldeisers als domeinhouders
- 6.7 Crediteurs als domeinhouders
- 6.8 Investeerders als domeinhouders
- 7.1 Getuigen en aanwezigen bij domeinbezwarende
- 7.2 Impliciete en expliciete erkenning van domeinbezwarende
- 7.3 Aanleiding en doel van de beden in Gelre, 1423-1473
- 7.4 Aanleiding en doel van de beden in Brabant, 1356-1406
- 7.5 Uitgaven van de Brabantse bede van 1394-1397
- 7.6 Adellijke gedelegeerden van de Standenvergaderingen als domeinhouders
- 7.7 Bezwaarde vorstelijke domeinen in stedelijke handen
- 7.8 Vorstelijke domeinen in handen van steden, hun bestuurders en bestuurlijke families
- 8.1 Op de domeinen gevestigde lasten
- 8.2 Lasten van jaarrenten op de domeinen
- 8.3 Rentenverkoop door Hollandse steden t.b.v. de graaf, 1417-1433
- 8.4 Rentenverkoop door Gelderse steden t.b.v. de hertog, 1423-1473
- 8.5 Toegezegde bede-opbrengsten in Brabant, 1356-1406
- 8.6 Toegezegde bede-opbrengsten in Holland, 1417-1433
- 8.7 Gerealiseerde bede-opbrengsten in Luxemburg, 1411-1444
- 8.8 Beoogde bede-opbrengsten in Gelre, 1423-1473
- 8.9 Uitvoeringskosten van bedehellingen
- 8.10 Bruto ordinaris en bede-inkomsten in Holland, 1416-1417 en 1428-1430, in lb. van 240 gr.
- 8.11 Gemiddeld jaarinkomen uit domeinbezwarende als aandeel van vorstelijke inkomsten
- I Overgeleverde Bourgondische domeinstaten, circa 1361-1477
- II Overgeleverde domeinstaten Gelre, 1473-1477
- III Muntverhoudingen Brabant
- IV Muntverhoudingen Holland
- V Muntverhoudingen Gelre

Grafieken

- 4.1 Rentepercentages afgeleid uit Brabantse hertogelijke renten, 1240-1420
- 4.2 Rentepercentages afgeleid uit Luxemburgse hertogelijke renten, 1330-1450
- 4.3 Rentepercentages afgeleid uit Gelderse hertogelijke renten, 1400-1480
- 4.4 Jaarcyclus Gelderse domeinbezwaren, 1423-1473
- 4.5 Tolinkomsten te Lobith, 1427 en 1438, en de trend in domeinbezwaren, 1423-1473
- 4.6 Jaarcyclus van domeinbezwaren in Holland, 1417-1433, Luxemburg, 1409-1444, en Gelre, 1423-1473
- 4.7 Aantal bezwaren van Brabantse domeinen, 1356-1404
- 4.8 Aantal bezwaren van Hollandse domeinen, 1417-1433
- 4.9 Aantal bezwaren van Luxemburgse domeinen, 1409-1443
- 4.10 Aantal bezwaren van Gelderse domeinen, 1423-1473
- 4.11 Domeinbezwaren en verzekering van bedden in Brabant, 1356-1404
- 4.12 Domeinbezwaren en verzekering van bedden in Holland, 1417-1433
- 4.13 Domeinbezwaren en verzekering van bedden in Luxemburg, 1409-1444
- 4.14 Domeinbezwaren en verzekering van bedden in Gelre, 1423-1473
- 5.1 Jaarlijkse betalingen gevestigd op verschillende domeinenrechten
- 8.1 Vorstelijk ordinarij en bede-inkomsten in Brabant, 1356-1386, in mottoens
- 8.2 Ordinarij inkomsten en bede-inkomsten in Luxemburg, 1419-1430, in guldens
- 8.3 Potentiële inkomsten uit domeinen en bedden in Gelre, 1423-1473

Afbeeldingen

A Blad uit de Brabantse domeinstaat

Figuren

- 1.1 Vereenvoudigde stamboom van Johanna van Brabant
- 1.2 Vereenvoudigde stamboom van Jacoba van Beieren
- 1.3 Vereenvoudigd genealogisch overzicht van de graven en hertogen van Luxemburg, 1310-1466
- 1.4 Vereenvoudigde stamboom van Arnold van Gelre

Kaarten

- 1.1 De landen van Overmaas in de 14^e eeuw
- 1.2 Brabant in de 14^e eeuw
- 1.3 Holland in de 15^e eeuw
- 1.4 Luxemburg in de 15^e eeuw
- 1.5 Gelre in de 15^e eeuw
- 5.1 Bezwaarde domeinen in Maastricht en de Overmase gebieden, circa 1406
- 5.2 Bezwaarde domeinen in Brabant, circa 1406
- 5.3 Bezwaarde domeinen in Holland, circa 1433
- 5.4 Bezwaarde domeindelen in het hertogdom Luxemburg, circa 1443
- 5.5 Bezwaarde domeinen in het Gelders Overkwartier, circa 1473
- 5.6 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Nijmegen, circa 1473
- 5.7 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Arnhem, circa 1473
- 5.8 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Zutphen, circa 1473

Curriculum Vitae

Jaap Ligthart is op 12 april 1985 geboren te 's-Gravenhage. Na het behalen van het HAVO-diploma aan de gemeentelijke Dalton Den Haag (2002) startte hij de opleiding Electrotechniek aan de Haagse Hogeschool, twee jaar later gevolgd door de opleiding Human Technology. In 2009 behaalde hij zijn HBO-bachelordiploma Human Technology en begon hij de opleiding geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Na het afronden van de opleiding geschiedenis (Cum Laude) in 2013, verkreeg hij in 2014 een promotiebeurs van de NWO in het kader van het programma 'Promoties in de Geesteswetenschappen'. Hij was van 2014 tot en met 2019 als promovendus verbonden aan de sectie Middeleeuwse geschiedenis van de universiteit Leiden. Thans werkt hij als onderzoeker bij de Algemene Rekenkamer.